राजशेखरकृतन्यायकन्दलिपञ्जिकायां लिखितमस्तीति (जैन साहित्य इतिहास पृ. ३८९) इत्यादि ।

पूज्याश्चेमे कोटिकाख्यगणस्य मध्यमानाम्न्यां शाखाया श्रीप्रश्नवाहनकुले श्रीहर्षपुरीयगच्छे श्रीअभयदेवसूरिपट्टपरंपरायां समभूवन्निति ग्रन्थस्यास्य प्रशस्तौ स्पष्टं लिखितमस्ति, परंतु गृहस्थाश्रमे तेषां का जन्मभूमिः ? कौ मातापितरौ ? कदा जन्म ? कदा दीक्षाग्रहणम् ? इत्यादिजिज्ञासायामपि किमपि साधनं न मिलितमिति न किमप्यत्र लिख्यते ।

ग्रन्थस्यास्य मुद्रापणे भावपुरस्थसंघसत्कज्ञानभाण्डागारात् पुराणं हस्तलिखितं प्रतित्रयं मिलितमतस्तद्दातॄणां महाशयानां शा. कुंवरजी-आणंदजीतिनामधेयानामत्र महोपकारं मन्ये ।

ग्रन्थस्यास्यातिगभीरशब्दा-र्था-लंकारादेः शुद्धिविषये क्षयोपशमानुसारेण सर्वशक्त्या मया कृतेऽपि प्रयत्नेऽल्पज्ञत्व-दृष्टिदोष-मुद्रायन्त्र दोषादिना केनापि कारणेन स्खलनास्थानानि दृष्टवता विद्वद्वर्गेण कृपालुना कृपां कृत्वा संशोधनीयानीति प्रार्थये इति शम् ॥

ली० संशोधकः ॥

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

मेसर्स ए. एम, एन्ड कम्पनी.

पालीताणा-काठियावाड.

। सर्गविषयाणामनुक्रमणिका ।

अथ नवमः सर्गः ।

तत्राथ पाण्डुपुत्राणां, सुकृतान्येव चिन्वताम् । उपागादन्यदा भानु-मती दुर्योधनप्रिया ॥ १ ॥ दूरात् प्रश्चालसुतया, कृतप्रत्युद्गमक्रिया । साऽतिम्लानमुखी कुन्तीं, धर्मात्मजमथानमत् ॥ २ ॥ भीमादिभिः कृतौचित्या, द्रौपद्या दत्तमासनम् । साऽध्यास्य धारयामास, राज्ञोऽग्रे चीवराञ्चलम् ॥३॥ अधोमुखी मषीश्याम-वक्त्रा यत्नं दधत्यपि । रुद्धकण्ठी(ण्ठा) तदा बाष्पै-र्वक्तुं नालंबभूव सा ॥ ४ ॥ निष्पर्यायं तु निर्यद्भि-र्मुक्तामणिकणोपमैः । अस्रैस्तं पूरयामास, सा प्रसारितमञ्चलम् ॥ ५ ॥ वत्से ! जातं किमत्यन्त-मेतदत्याहितं तव । इति धर्मसुतेनोक्ता, मुक्तकण्ठं रुरोद सा ॥ ६ ॥ स्वयमाश्वासिता कुन्त्या, समुत्थाय सबाष्पया । रोदसीपूरमाक्रन्दं, मन्दं चक्रे क्रमेण सा ॥ ७ ॥ प्रमृष्टान्यपि पाञ्चाल्या, वल्कलेनाधिकाधिकम् । तस्याः प्रसस्रुरश्रूणि, नेत्रपुष्करिणीमुखात् ॥ ८ ॥ एष वत्से ! कथंकारं, पृथुलः प्रार्थनाञ्चलः । पुरो ममेति सौत्सुक्यं, पृष्टा ज्येष्ठेन साऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

देवातिदीनया केनाप्यसंत्रितपरित्रया । मयाऽयं भर्तृभिक्षायै, धारितस्त्वत्पुरोऽञ्चलः ॥ १० ॥ दुर्योधनस्य मद्बन्धोः, किं कोऽपि व्यसनोदयः ? । अनुयुक्तेति भूपेन, धैर्यमालम्ब्य साऽभ्यधात् ॥ ११ ॥ देव ! कुर्वन् कृतार्थानि, गोकुलानि विलोकनात् । इहाजगाम बन्धुर्वः, स्वैरं द्वैतवनावनौ ॥ १२ ॥ ततः स दातुमावासान्, क्वचिदासन्नकानने । आदेशिनः समा-

१ 'कण्ठैस्तदा' प्रतिद्वय० । २ अकृतरक्षणया ।

दिशत्, ते व्यावृत्य व्यजिज्ञपन् ॥ १३ ॥ देव ! देववनस्पर्द्धि, वनमस्ति मनोरमम् । अस्ति सौधं च तस्यान्त-र्यन्नास्ति द्युसदामपि ॥ १४ ॥ रक्षकेभ्यः परं तत्र, प्रवेशोऽपि न लभ्यते । इति विज्ञापितः क्रुद्धो, युष्मद्बन्धुरथादिशत् ॥ १५ ॥ संनद्धमारशौण्डीरां, चमूमादाय गच्छतः । यो भवेद्वो निषेधाय, स वध्यो भवतामपि ॥ १६ ॥ ततो हठान्निदेश्यैस्तै-र्निगृह्य वनरक्षकान् । प्रगुणीकृतमध्यास्त, तत्सौधं बान्धवः स वः ॥ १७ ॥ चतुर्दिशं तदभ्यर्णे, कर्ण-दुःशासनादयः । दत्त्वाऽऽवासान् सुखं तस्थु-रुपचन्द्रं ग्रहा इव ॥ १८ ॥ भ्राताऽथ वस्तरुश्रेणि-सश्रीके तत्र कानने । चिक्रीड नन्दनोद्याने, पति-र्दिविषदामिव ॥ १९ ॥ लीलाशिलोच्चये जातु, वनान्तर्जातु वोऽनुजः । जातु क्रीडातडागेषु, विजहार यदृच्छया ॥ २० ॥ उच्छृङ्खलश्चमूलोकः, काननं तदमर्दयत् । म्लानिं मत्तं नयत्येव, हास्तिकं नलिनीवनम् ॥ २१ ॥ विमानैर्व्यानशे व्योम, सङ्ख्यातीतैः परेद्युवि । विविधायुधभीमाभिः, संकटैर्भटकोटिभिः ॥ २२ ॥ अन्यायवर्तनीपान्थः, क्व रे सोऽस्ति सुयोधनः ? वनस्यास्य प्रभुः सैष, गवेषयति यत्नतः ॥ २३ ॥ इत्थं वदन्तीं तां वीक्ष्य, विद्याधरवरूथिनीम् । कटकं विकटक्षोभ-ससंरम्भमभूत्तदा ॥२४॥ युग्मम् ॥ अपनीयापणश्रेणिं, भीताः पटकुटीमयीम् । भाण्डानि वणिजो मङ्क्षु, वाहनेषु निचिक्षिपुः ॥२५॥ आदाय तनयान् बाला-नाकुला दुर्गतस्त्रियः । बद्ध्वा परिकरं सज्जी-भवन्ति स्म पलायितुम् ॥ २६ ॥ तनुत्राणं तनुत्राणं, तूणं तूणं धनुर्धनुः । इत्थमास्माकपत्तीना-मुच्चैः शुश्रुविरे गिरः ॥२७॥ राजन्यानां निवासेषु, मदादूर्जितगर्जिताः । अग्राह्यन्तातिकृच्छ्रेण, संनाहं हस्तिनस्तदा ॥ २८ ॥ केचिद्वानायुजाः केचित्, काम्बोजाः केऽपि सैन्धवाः । वाहाः केचिच्च वाह्लीका-श्चक्रिरे

१ हस्तिसमूहः । २ वर्तनी-मार्गः । ३ वानायुः-अरबस्तानदेशः, तत्र जाताः ।

पाण्डवानां पुरो भानुमत्या कथितो वृत्तान्तः स्वभर्तुर्विद्याधरसंकटे पतितस्य ॥

प्रक्षरान्विताः ॥ २९ ॥ उन्मुखीभूय नः शौर्य-त्रुटत्संनाहसंधयः। विद्याधरचमूमूचु-रग्रानीकभटास्ततः ॥ ३० ॥ अरे! विद्याधराः! क्रीडन्, स्वच्छन्दं प्रभुरस्ति नः। अस्यालं केलिभङ्गेन, वयं कण्डूहरा हि वः ॥ ३१ ॥ इत्यालप्य निशाताग्रैः, शरैरूर्ध्वमुखैः समम्। भटास्ते प्रथयामासु-रातिथ्यं परिपन्थिनाम् ॥ ३२ ॥ तदन्तिकमगत्वैव, तैस्तदीयैः पतत्रिभिः। व्यावृत्तमफलैरेव, सममस्मन्मनोरथैः ॥ ३३ ॥ शरासारैस्ततस्तेषां, घनानां व्योमचारिणाम्। नामाप्यस्मदनीकस्य, पङ्कस्येवानशत् तदा ॥ ३४ ॥

सोमदत्त-कलिङ्गेश-भगदत्त-जयद्रथाः। विशल्य-भूरिश्रवसौ, चित्रसेन-बृहद्बलौ ॥ ३५ ॥ सुशर्मा कृतवर्मा च, राजानोऽन्येऽपि भूरिशः। ततो ढुढौकिरे योध्धुं, स्वयं सह नभश्चरैः ॥ ३६ ॥ युग्मम् ॥ आयुधैः शक्ति-नाराच-शल्य-शूल-शरादिभिः। प्रजह्रुः पाणिमुक्तैश्च, यन्त्रमुक्तैश्च ते समम् ॥ ३७ ॥ अथ तेषां विमानास्ते, भिन्ना अपि तदाशुगैः। सरोमाञ्चा इव बभु-र्जयलक्ष्मीकटाक्षिताः ॥ ३८ ॥ नैतद्व्याप्यमहो युद्धं, भूमिस्थगगनस्थयोः। व्योमचारिचमूनाथः, स्वान् भटानित्यवोचत ॥ ३९ ॥ संहृत्याथ विमानानि, सेनया चतुरङ्गया। बभूव सोऽभ्यमित्रीणः, पुरंदर इवावनौ ॥ ४० ॥ संमोहं मोहनास्त्रेण, लम्भयामास नो नृपान्। अबुध्यन्त न तेऽस्त्राणि, पाणिभ्यः पतितान्यपि ॥ ४१ ॥

अभूत् कर्णः समाकर्ण्य, राजन्यानां पराजयम्। दर्पोन्मदिष्णुदोर्दण्डः, सानीकः समरोन्मुखः ॥ ४२ ॥ अथाभ्यधत्त राधेयं, मुदा विद्याधरेश्वरः। अद्य त्वयि कृतोद्योगे, पूर्णं मे कर्ण! कौतुकम् ॥ ४३ ॥ चण्डगाण्डीवधन्वानं, स्पर्धसे यस्त-

१ मेघपक्षे जलवृष्टिभिः। २ शत्रुसंमुखगामी-वीर इत्यर्थः।

मर्जुनम्। इदानीं तस्य ते कर्ण!, दिष्ट्या द्रष्टास्मि विक्रमम् ॥ ४४ ॥ इत्युक्तस्तेन राधेयः, सुनिधेयधनुःक्रमः। मदीयं विक्रमं पश्ये-त्युक्त्वा चिक्षेप सायकान् ॥ ४५ ॥ तस्याक्षामभुजस्थाम्न-स्तादृशीं लघुहस्तताम्। सोऽपि विद्याधराधीशः, स्मेरचक्षुरवैक्षत ॥ ४६ ॥ निजमादान-संधाना-कृष्टि-विच्छेदगोचरम्। अनर्घं लाघवं सोऽपि, राधासूनोरदर्शयत् ॥ ४७ ॥ तयोर्बभूव सुभट-स्पृहणीयो महारणः। तस्थौ माध्यस्थ्यमास्थाय, जयश्रीरुभयोरपि ॥ ४८ ॥ अथ विद्याधरेन्द्रेण, बाणैर्मर्मणि ताडितः। पलायनकलां नव्यां, राधेयोऽध्यापितस्तदा ॥ ४९ ॥ कर्णे नष्टे भवन्ति स्म, खेचरा जितकाशिनः। सर्वोऽपि सुमनायेत, निर्जिते दुर्जये ह्यरौ ॥ ५० ॥

अथ क्रुद्धो भवद्बन्धु-र्बन्धुभिर्निखिलैः सह। वीरमन्यमरिं योद्धु-मढौकत समातुलः ॥ ५१ ॥ विलोक्य मूल[1]संनाह-सहितं तं हसन्मुखः। अखर्वगर्वगरिमा-ऽवादीद्विद्याधरेश्वरः ॥ ५२ ॥ सुयोधन! तवायं किं, दोर्मदः? श्रीमदोऽथवा?। यदस्मदीयमुद्यानं, सौधं चापि विलुप्यते ॥ ५३ ॥ असौ मदगदः[2] कोऽपि, निर्निदानो[3]ऽस्ति यस्तव। तच्चिकित्सां विधास्यामि, निजायुधमहौषधैः ॥ ५४ ॥ अथाभ्यधाद्भवद्बन्धु-रहो विद्याधरभ्रुव!। उपालम्भैरलं यस्य, शक्तिस्तस्य जगत्रयी ॥ ५५ ॥ आत्तैः सौधादिभिर्बाह्यैः, किमेभिर्वस्तुभिर्मम। जीवितव्यमपि क्षिप्रं, तवाऽऽदास्ये सह श्रिया ॥ ५६ ॥ इति जल्पन्नसौ शत्रु-माजघान शितैः शरैः। प्रतिपक्षो हि नोपेक्ष्य, इत्येषा वः कुलस्थितिः ॥ ५७ ॥ सर्वैः सर्वात्मना शस्त्रैः, सोऽप्यरातिरयुध्यत। द्विषा विक्रमिणाऽऽक्रान्तः, किं नु कोऽपि प्रमाद्यति? ॥ ५८ ॥ शराघातैर्भवद्बन्धो-रन्धंभावुकविक्रमाः। सममेवारिवर्गीणाः,

१ मूल-मुख्यम्। २ गर्वव्याधिः। ३ कारणरहित।

विद्याधरैः सह दुर्योधनस्य युद्धम्॥

पलायांचक्रिरे क्षणात् ॥ ५९ ॥ अथाभ्यूह्य सुखग्राह्य–मेकाकिनमरिं पुरः । अधावत भवद्बन्धुः, सबन्धुर्विधृतायुधः ॥ ६० ॥ काण्डीरः सोऽतिशौण्डीरः, क्रुद्धः क्रोडे इव श्वभिः । कृत्वा कुण्डलनां रुद्धः, सर्वैर्व्यावृत्त्य खेचरैः ॥ ६१ ॥ युध्यमानः स भूयोभि–स्तैः संभूय नभश्चरैः । खेदयित्वा क्रमाद्बद्ध्वा, गृहीतः सहितोऽनुजैः ॥ ६२ ॥ निविडैर्निगडैः पूर्वं, दृढं संयम्य पादयोः । एकैव खेचरैस्तेषां, चिक्षिपे शृङ्खला गले ॥ ६३ ॥ पुरस्कृत्य पदातीन् वः, शतमप्यनुजन्मनः । तदुपेत्य निजं सौध–मध्यष्ठात् खेचरेश्वरः ॥६४॥ सर्वां स श्रियमादत्त, राजवर्गस्य पश्यतः । युष्मद्बन्धूंश्च धत्ते स्म, दुःसहे तपनातपे ॥६५॥

पत्युश्च देवराणां च, दृष्ट्वाऽहं तादृशीं दशाम् । ततोऽत्युच्चैः कृताक्रन्दा, रणक्षेत्रमुपागमम् ॥ ६६ ॥ निरौजस्कान्निजांस्तत्र, मेदिनीशानवादिषम् । जयद्रथ ! रथः कुत्र ?, बृहद्बल ! बलं क्व ते ? ॥ ६७ ॥ दृष्टा कला कलिङ्गेश !, लज्जालेशोऽपि नास्ति वः । यद्बद्ध्वा नीयते स्वामी, पुरतः पश्यतामसौ ॥ ६८ ॥ इत्युक्तास्तेऽप्यधः कृत्वा, वक्त्रं पश्चान्निवृत्य च । दूरे जगृहुरावासा–नाश्रित्य विषमां महीम् ॥ ६९ ॥ नित्यं विमानमारोप्य, दीनान्निगडितांस्तथा । खेचराः कटकस्यास्य, दर्शयन्ति तवानुजान् ॥ ७० ॥ अजल्पंश्चैष वः स्वामी, धृतोऽस्मत्स्वामिना हठात् । अमुं स मोचयत्वाशु, सन्ति यस्योर्जिता भुजाः ॥ ७१ ॥ तेऽपि वो बान्धवा बाष्प–जलार्द्रां चिक्षिपुर्मुहुः । स्वराजन्यजने मोक्ष–प्रार्थनापिशुनां दृशम् ॥ ७२ ॥ राजानस्तेऽप्यजायन्त, लज्जयाऽवनताननाः । विवराऽऽकाङ्क्षिणोऽभीक्ष्णं, वीक्षमाणा इव क्षितिम् ॥७३॥ प्रभोर्बन्दिग्रहात्तस्मात्, तस्माच्च स्वपराजयात् । कर्णो जीवन्मृतावस्थ–मात्मानं मन्यतेऽधुना ॥ ७४ ॥ तमुदन्तमथ ज्ञात्वा, भीष्म-द्रोण–कृपाः स्वयम् ।

१ (काण्डीरो बाणवान् । २ क्रोडः शूकरः ।) ३ वेष्टनम् ।

समर्प्य धृतराष्ट्रस्य, राज्यं वेगादिहाययुः ॥ ७५ ॥ दुःखादधोमुखीमुचै, रुदन्तीं पादयोः पुरः । गाङ्गेयो मां बृहत्तातः, सगद्गदमभाषत ॥७६॥ वत्से! मा स्म रुदः सत्य-मीदृशी भवितव्यता। मया निषिद्धोऽप्यागच्छत्, पतिस्तेऽत्र किमन्यथा ? ॥ ७७ ॥ इदानीमपि नान्येन, पतिस्ते मोचयिष्यते । एकं गत्वा प्रपद्यस्व, शरणं तपसः सुतम् ॥ ७८ ॥ स त्वद्भर्तृकृतां-श्चित्ते, नापकारान् करिष्यति । विशेषेणोपकर्तारः, साधवो ह्यपकर्तरि ॥ ७९ ॥ इदं गुरुवचः कृत्वा, हृदि तूर्णमिहागमम् । संप्रति स्वां पुरीं सोऽपि, यियासुः खेचरेश्वरः ॥ ८० ॥ इतो यदुचितं देव!, तद्विधेहि धियांनिधे!। कुलव्योममणे! नूनं, तेजोहानिरियं हि ते ॥ ८१ ॥

श्रुत्वा मन्युमयीमेनां, भीमो भानुमतीगिरम् । अपवार्य प्रियां मन्द-मवादीत् फुल्ललोचनः ॥ ८२ ॥ देवि! दिष्ट्याऽधुनैवेदं, त्वत्केशग्रहसंभवम् । निर्यातयितुमारेभे, वैरं दैवेन पश्य नः ॥ ८३ ॥ सुयोधनवधौत्सुक्य-मार्येणास्माज्ञया पुरा । निनिवारितमस्माक-मार्यादेशो हि मूर्धनि ॥८४॥ आर्योऽधुनाऽप्युदास्ते चेत्, तत्र शत्रौ विपद्गते। किं ततः स्यान्न नः श्रेयो ?, न ह्येवं तु करिष्यति ॥ ८५ ॥ येन स्नेहातिरेकेण, वने ऽस्मिन्नयमाययौ । नार्येण स्मर्यते सोऽपि, प्रियंवदनिवेदितः ॥८६॥ अथ भानुमतीमाह, स्नेहार्द्रस्तपसः सुतः । मद्बन्धोरपि हा वत्से!, कीदृग्व्यसनमाययौ ? ॥ ८७ ॥ तमहं मोचयिष्यामि, भ्रातरं नात्र संशयः । बद्धस्तु यन्मदीयोऽपि, बान्धवस्तद्धुनोति माम् ॥ ८८ ॥ इत्याश्वास्य स्नुषां स्नेहा-द्रत्वैकान्ते महीपतिः। भीमस्य याज्ञसेन्याश्च, पश्यतोः पार्थमभ्यधात् ॥ ८९ ॥ बद्धा केनापि पापेन, गृहीतं व्योमचारिणा । गच्छ वत्स!

१ शोकमयीम् । २ प्रतिकर्तुम् । ३ 'पश्यत' प्रतित्रय० ।

जवाद्गत्वा, विमोचय सुयोधनम् ॥९०॥ अथ भीमोऽभ्यधादार्य !, किं नः पश्यसि विप्रियम् ? । दैवेनापि कृतं येन, सहसे नास्मदीप्सितम् ? ॥ ९१ ॥ गरदान-जलक्षेप-द्यूत-केशग्रहादयः । अपकारा रिपोरस्य, कथमार्यस्य विस्मृताः ? ॥ ९२ ॥ ऊचे धर्मसुतो वत्स !, बान्धवस्य कनीयसः । तस्याप्यापत्प्रतीकारो, मय्येवायततेतमाम् ॥ ९३ ॥ निजमापद्गतं सन्तो, नोपेक्षन्ते कदाचन । भानुमान् विपदं हन्ति, पङ्कजानां प्रगे प्रगे ॥ ९४ ॥ गोत्रं त्रातुमहोरात्रं, कुलीनानामुपक्रमः । आम्नातो मुनिभिः पूर्वं-रकुलीनो हि गोत्रहा ॥ ९५ ॥ अपि दुर्वृत्तमात्मीयं, त्रायन्ते भुवनोन्नताः । अप्युष्णं न हि पुष्णन्ति, पयोदाः किमिरंमदम्[1] ॥ ९६ ॥ यद्यप्यालोकयत्यस्तं, पूर्णोऽसौ प्रतिपूर्णिमम् । तथाप्युपकरोत्येव, चन्द्रं दर्शगतं[2] रविः ॥ ९७ ॥ एते शतं वयं पञ्च, यावद्वैरं परस्परम् । परैस्तु परिभूता हि, वयं पञ्चोत्तरं शतम् ॥ ९८ ॥ तद्गच्छत्वर्जुनो बन्धुं, विमोचयतु बन्धनात् । ईदृग्बन्धूपकाराय, भूयोऽप्यवसरः कुतः ? ॥ ९९ ॥

आदेशमेनमासाद्य, ज्यायसस्त्वस्थिवान् रहः । ततो विद्यामुखेनेन्द्रं, पार्थः प्रार्थितवांश्चमूम् ॥ १०० ॥ इन्द्रेण प्रहितस्तूर्णं, शौण्डीरभटसंकटाम् । दधद्वैमानिकीं सेना-माययौ चन्द्रशेखरः ॥ १०१ ॥ ऐन्द्रं विमानमारूढः, खेचरेन्द्रैरनुद्रुतः । आराध्यवर्गमानम्य, प्रतस्थे कपिकेतनः ॥ १०२ ॥ अलंकृतानि संनद्धै-र्भटैर्गच्छन्ति दूरतः । पुरो विमानवृन्दानि, ददृशुः पार्थसैनिकाः ॥ १०३ ॥ तन्मध्ये सानुजं बद्धं, संयमितचमूवृतम् । दृष्ट्वा दुर्योधनं जिष्णु-र्वेगात् तानन्वधावत ॥ १०४ ॥ ते पार्थगैसरैरुक्ता, रे रे ! तिष्ठत तिष्ठत । बन्धुर्दुर्योधनस्याय-मागादनुपदी हि वः ॥ १०५ ॥ खेचराणामभूत् तेषां वचनं

---

१ इरंमदं-वडवानलम् । २ अमावास्यास्थितम् ।

तद्विपोपमम् । नव्यपीयूषगण्डूप-तुल्यं दुर्योधनस्य तु ॥ १०६ ॥ ततः फाल्गुनवर्गीणाः, पश्यन्तो लोप्त्रमात्मनः । समं तैः खेचरैर्योद्धु-मारभन्त खरैः शरैः ॥ १०७ ॥ स्वामिनः कीर्तिसर्वस्वं, परिवृत्य सुयोधनम् । शौण्डीरमानिनस्तेऽपि, प्रत्युध्यन्त खेचराः ॥ १०८॥ लग्नेऽत्र सैन्ययोर्युद्धे, कपिकेतुरुदायुधः । अभ्यर्णमर्म्यमित्रीणः, प्रेक्षांचक्रे सुयोधनम् ॥१०९॥ सोऽपि फाल्गुनमालोक्य, दध्यौ ध्यामलिताननः । मृत्युमेवाधुना धातः !, क्रुद्धः किं न करोपि मे ॥ ११० ॥ यन्मे बन्दिग्रहादस्मा-दर्जुनेन विमोचनम् । हृन्मर्मभेदकृन्नित्यं, मृत्योरप्यधिकं हि तत् ॥ १११ ॥ इति चिन्तापरे तस्मिन्, क्रोधाद्विद्याधरेश्वरः । तस्यैवाभ्यर्णमभ्येत्य, स्थितोऽद्राक्षीत् पुरोऽर्जुनम् ॥ ११२ ॥ विनिवार्य ततो युद्धं, धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । स गत्वा भूमिलुठनै-रपतत् पार्थपादयोः ॥ ११३ ॥ उत्थाप्यालिङ्गितः स्नेहा-न्निविडं पाण्डुसूनुना । सोऽत्यन्तविनयी नीचैर्-निविष्टो विष्टरे पुनः ॥ ११४ ॥ चित्राङ्गद ! कथा केय-मिति पृष्टः किरीटिना । कथयामास सोऽप्युच्चै-र्धार्तराष्ट्रस्य शृण्वतः ॥ ११५ ॥

कुमार ! त्वद्विसृष्टोऽहं, स्वां गच्छन्नगरीं पुरा । मार्गे नारदमद्राक्षं, मूर्ध्नाऽस्प्राक्षं च तत्क्रमौ ॥११६॥ सोऽथ मां मुदितोऽवादी-च्चित्राङ्गद ! कथं चिरात् । दृष्टोऽस्यतीव सोत्कण्ठं, मनो मे संगमाय ते ॥ ११७ ॥अजल्पिपमृपीन्द्रं त-मिन्द्रकीलशिलोच्चये । आदिनाथनमस्यार्थं, गतोऽस्मि भगवन् ! पुरा ॥ ११८ ॥ कीर्तिकोलाहलं तत्र, किरातविजयोर्जितम् । पार्थस्याकर्ण्य यातोऽस्मि, तं द्रष्टुं रथनूपुरम् ॥ ११९ ॥ दृष्टे तस्मिन्निजान् बन्धून्, व्यस्मार्पमतिविस्मितः । स मे तत्र गुरुर्भूत्वा,

१ चौर्यधनम् । २ शत्रुसंमुखगन्ता । ३ श्याममुखः ।

धनुःपारायणं जगौ ॥ १२० ॥ खेचराः शतमन्येऽपि, प्रययुस्तस्य शिष्यताम् । तस्याहमेव शिष्येषु, प्रियोऽस्मि निखिले-ष्वपि ॥ १२१ ॥ इदानीं तु बहोः कालाद्, बन्धूनां मिलितोऽर्जुनः । निजामहमयं यामि, तद्विसृष्टश्चिरात् पुरीम् ॥ १२२ ॥ जगाद नारदः स्मित्वा, चित्राङ्गद ! सुयोधनः । त्वद्गुरुं बन्धुभिः सार्धं, हन्त हन्तुमुपेत्यसौ ॥ १२३ ॥ पश्चादपि गुरु-प्रीत्या, विधातासि शुचं यदि । अधुनैव प्रतीकार-स्तच्चित्राङ्गद ! चिन्त्यताम् ॥ १२४ ॥

मुनावेवं वदत्येव, खेचरानुचरो मम । आगत्य कथयामास, क्रोधाग्निसमिधं कथाम् ॥ १२५ ॥ अस्ति क्रीडावनं देव !, यत्ते द्वैतवनान्तिके । तदेत्योपाद्रवद्दूरं, विरोधीव सुयोधनः ॥ १२६ ॥ प्रियाभिरपि ते देव !, लूना यस्य न पल्लवाः । आकन्दं तेन माकन्द-खण्डश्चक्रे स खण्डशः ॥ १२७ ॥ यदीयकुसुमामोदं, वेदं मूर्द्धेव तावकः । विलूनप्रसवाः प्रापु-श्चम्प-कास्तेऽनुकम्प्यताम् ॥ १२८ ॥ सेचं सेचं त्वया शश्व-च्छालितं यदपत्यवत् । तदभूत् संप्रति प्राप्त-लवनं कदलीवनम् ॥ १२९ ॥ भास्वन्मरकतस्तम्भं, स्फटिकोपलभित्तिकम् । स सौधं तत्तवाध्यास्ते, बलाद्व्यापाद्य रक्षकान् ॥ १३० ॥ अहं तूत्प्लुत्य नभसा, तवेहाख्यातुमागतः । इतो यदुचितं देव !, त्वं तदाधातुमर्हसि ॥ १३१ ॥ निशम्यामूद्दर्शी वाचं, नारदस्य च तस्य च । क्रोधाद्दुर्योधनं हन्तु-मुत्सुकोऽहमधाविषम् ॥ १३२ ॥ यदार्ये तपसः पुत्रे-ऽप्यमुना दुर्मनायितम् । असौ तेनांहसा बद्धः, कोऽहमस्य पुरः पुनः ॥ १३३ ॥ अथोवाच पृथासूनु-श्चित्राङ्गद ! मुखेन मे । जवात् तवादिशत्यार्यो, दुर्योधनविमोचनम् ॥ १३४ ॥ भानुमत्यधुना येन, भर्तृभिक्षाञ्चलं पुरः । उदश्रुर्धृतवत्यस्ति, तेनार्यः खिद्यतेतमाम् ॥ १३५ ॥ तयोरेतां गिरं

१ क्रोधाग्नौ काष्ठसमाम् । २ मूलपर्यन्तम् । ३ वेत्ति ।

दुर्योधनं मोचयित्वा युधिष्ठिरसमीप आनयनम् ॥

श्रुत्वा, धार्तराष्ट्रो व्यचिन्तयत् । क्षते प्रक्षिपति क्षारं, हा ! धिग्वेधाः पुनःपुनः ॥१३६॥ ततश्चित्राङ्गदोऽवादीत्, कुमार! स्फारसौरभः । आदेशो मे नरेशस्य, शिरोमाल्यमनारतम् ॥ १३७ ॥ भ्रातरं प्राभृतीकृत्य, धर्मसूनोरिमं पुनः । मुखेन्दुमुच्छलज्ज्योत्स्नं, करिष्याम्यधुना ध्रुवम् ॥ १३८ ॥ विमोच्य बन्धनाद्बन्धु–मानम्य च धनंजयः । चित्राङ्गदसमेतोऽथ, ज्येष्ठान्तिकमुपागमत् ॥ १३९ ॥

विमानकिङ्किणीकाण–श्रवणेनोन्मुखीकृतैः । नभस्यदृश्यताऽऽगच्छन्, बन्धुभिः स विकस्वरैः ॥ १४० ॥ नयनैः स्नेहकल्लोल-निर्निमेषैरुदैक्ष्यत । कुन्त्या च याज्ञसेन्या च, स विमानशतान्वितः ॥ १४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थं पृथुश्रीक–मश्रीकं च पतिं तदा । भानुमत्या मनो जज्ञे, संकीर्णरससंकुलम् ॥ १४२ ॥ समुत्तीर्य विमानेभ्यः, सर्वे नेमुर्युधिष्ठिरम् । दुर्योधनस्तथैवासी–दप्रणन्तुमनाः पुनः ॥१४३॥ आपादमौलि तस्यासी–न्न्यस्ता सत्यं कुशीलता । यदस्य नम्रता नाभूद्, धर्मजेऽपि महात्मनि ॥ १४४ ॥ असौ द्राघीयसो बन्धा–दचंक्रमण इत्यतः । उत्पाट्य खेचरैर्नीतो, नृपाभ्यर्णे सुयोधनः ॥ १४५ ॥ वेगादागत्य कुन्ती तु, नीवाराक्षततण्डुलैः । आशीःपरम्परापूर्वं, तं तदानीमवर्धयत् ॥ १४६ ॥ राज्ञाऽऽश्लिष्यत स प्रीत्या, मत्सरादनमन्नपि । न ह्यौचित्यविधौ सन्तः, परौचित्यव्यपेक्षिणः ॥ १४७ ॥ अजल्पत्तं नृपो वत्स !, किमु तेजस्विनोरपि । राहुबन्दिग्रहो नैव, सूर्याचन्द्रमसोर्भवेत् ? ॥ १४८ ॥ नाभविष्यत्तवावश्य–मसावपि पराजयः । यदि द्वैतवनादस्मा–न्नायास्यामः पुरः पुरा ॥ १४९ ॥ अनाथाः कुरवो वत्स !, बाढं सीदन्ति संप्रति । तत्तानवार्यदोर्वीर्य !, गत्वा नय सनाथताम्

१ 'कल्लोलैः' प्रत्यन्तर० । २ अनमनचित्तः ।

॥ १५० ॥ एवमाभाष्य सत्कृत्य, भूपतिर्नैन्यवस्तुभिः । पर्यश्रुः सानुजन्मानं, विससर्ज सुयोधनम् ॥ १५१ ॥ सोऽपि कृष्णमुखस्तूष्णी-मेवास्थाय ययौ ततः । दुरात्मन्युपकारोऽपि, नश्येन्नीर मराविव ॥ १५२ ॥ चित्राङ्गदं विसृज्याथ, चन्द्र-शेखरमप्यनु । तस्थौ तास्ताः कथाः कुर्व-न्नुर्वीशः सह जिष्णुना ॥१५३॥ सानुकम्पा नृपस्यासीत्, तत्र दौर्योधनी कथा। अपरेषां तु बन्धूना-मुपहासपुरःसरा ॥ १५४ ॥

गुरुरेन तस्थुषां तेषां, गते भूयस्यनेहेसि । प्रातः प्रसृमरं व्योम्नि, रजो दृष्टिपथं ययौ ॥ १५५ ॥ सायुधव्रातपादात-मुदात्ताश्वीयहास्तिकम् । गच्छद्वैतवनान्तेन, तैरनीकमदृश्यत ॥ १५६ ॥ परिणेतुं पुरो गच्छ-न्नभ्येत्य सपरिच्छदः । जयद्रथोऽनमत् कुन्तीं, दुःशल्यायाः पतिस्तदा ॥ १५७ ॥ आनन्द्याशीर्भिरर्थ्याभि-र्जामातेति सगौरवम् । कियन्तमपि कालं सा, तं तत्राध्यापयन्मुदा ॥ १५८ ॥ दिव्यया रसवत्याऽथ, जिष्णुर्विद्योपहूतया । आतिथ्यं प्रथयांचक्रे, तस्य मातुर्निदेशतः ॥ १५९ ॥ जातु क्रीडाविहारेण, पाण्डवेषु गतेषु सः । छलाज्जहार पाञ्चालीं, जानकीमिव रावणः ॥ १६० ॥ दुह्यन्ति हि दुरात्मानः, सुतरां सत्कृता अपि । दन्दशूको दशत्येव, पीयूषमपि पायितः ॥ १६१ ॥ पञ्चानामपि भर्तॄणां, प्रत्येकं नाम गृह्णती । ह्रियमाणा च पाञ्चाली, चक्रन्दोच्चैःस्वरं तदा ॥ १६२ ॥ उपश्रुत्य तमाक्रन्दं, प्रेयस्या दुःश्रवं ततः । अभ्यर्णवर्तिनौ भीमा-र्जुनौ क्रोधादधावताम् ॥ १६३ ॥ आदिशत् तौ तदा कुन्ती, वत्सावेतस्य जीवितम् । रक्षतं यततो मा स्म, दुःशल्या विधवा भवत् ॥ १६४ ॥ सांयुगीनभुजौ वीक्ष्य, तावायान्तौ जयद्रथः । संवर्मितचमू रौद्रो, रणायाभिमुखोऽभवत्

१ काले । २ पदातीनां समूहः पादातम् ।

॥ १६५ ॥ भीमसेनो गदास्तम्भं, दम्भोलिमिव दोलयन् । दन्तिनः पातयामास, सर्वतः पर्वतानिव ॥ १६६ ॥ वृकोदरो दरोद्रेकात्, कांदिशीके द्विपद्वले । शेषं वटमिवारामे, दग्धेऽद्राक्षीज्जयद्रथम् ॥ १६७ ॥ अङ्गमाविश्य पार्थेन, तदैकाकी जयद्रथः । उत्तरीयेण तस्यैव, दस्युबन्धमबध्यत ॥ १६८ ॥ भल्लीं किरीटिनस्तूणा-चूर्णमादाय मारुतिः । मुण्डयित्वा व्यधात् क्रोधात्, तस्य पञ्चशिखं शिरः ॥ १६९ ॥ आदाय द्रौपदीं बाहौ, तमुवाच वृकोदरः । मातुरादेशतः कुन्त्या, जीवन्मुक्तोऽसि याहि रे ॥ १७० ॥ पाञ्चाल्याः पुरतस्तेन, लम्भितस्तां विडम्बनाम् । लज्जानम्रमुखोऽवादीद्-भीमसेनं जयद्रथः ॥ १७१ ॥ अरे ! शौण्डीरतागर्व-पीनोदर ! वृकोदर ! । निर्विवेक ! ममाप्येक-मिदमाकर्ण्यतां वचः ॥ १७२ ॥ पञ्चानामपि युष्माकं, नियतं मृत्युहेतवः । पञ्चाप्येते शिखाबन्धा, ज्ञायन्तां धूमकेतवः ॥ १७३ ॥ तस्याततायिनो वाक्य-मर्पकर्ण्यैव निर्भयौ । आगत्य मिलितौ ज्येष्ठ-बन्धोर्भीम-धनंजयौ ॥ १७४ ॥ जयद्रथस्य वृत्तान्तः, सैष तेषां परस्परम् । चिर सहस्ततालस्य, हास्यस्य स्यान्निबन्धनम् ॥ १७५ ॥

अन्यदा नारदस्तेषा-मेकत्रैव निषेदुषाम् । स्वैरमाजग्मिवांस्तैश्च, सप्रश्रयमुपास्यत ॥ १७६ ॥ मुनीन्द्र ! कथयास्माकं, संप्रत्यागम्यते कुतः ? । इति मारुतिना पृष्टः, सोऽथ प्रमुदितोऽब्रवीत् ॥ १७७ ॥ इति युष्मद्विसृष्टस्य, दुष्टवृत्तेः कुतूहलात् । दुर्योधनस्य वृत्तान्तं, विदित्वाऽहमिहाऽऽगमम् ॥ १७८ ॥ हसन्नाह पुनर्भीमः, कथ्यतां मुनिपुङ्गव ! । इतस्तदा कथं यातः ?, कथं चास्ते सुयोधनः ? ॥ १७९ ॥ पुनर्मुनिरभाषिष्ट, विषण्णो वः स बान्धवः । दत्त्वा दुःशासनस्कन्धे, बाहुं प्रस्थित-

१ वज्रम् । २ भयाधिक्यात् । ३ मुमूर्षोः । ४ अनाकर्ण्य ।

वानितः ॥ १८० ॥ विषमैः शृङ्खलाबन्धै-र्भग्नचंक्रमणक्रमान् । पश्यन्निजानुजान्मार्गे, सोऽन्तर्मन्युमयोऽभवत् ॥ १८१ ॥ अथाऽर्धपथ एवाय-मधः शाल्मलिभूरुहः । दुःशासनेन शनकैः, समानीयोपवेशितः ॥ १८२ ॥ कर्णोऽपि ज्ञातवृत्तान्तः, स्कन्धावारनिवेशितः । एत्य तूर्णं तदभ्यर्णे, सान्त्वयामास तं शनैः ॥ १८३ ॥ यस्त्वं दुस्तरया देव !, चित्राङ्गदमहापदा । विमुक्तोऽसि तदस्माकं, नास्ति न्यूनं हि किंचन ॥ १८४ ॥ धार्तराष्ट्रोऽप्यभाषिष्ट, साक्षेपं शोकसंकुलः । सूतात्मज ! तव क्षुण्णं[1], जीवतो नास्ति किंचन ॥ १८५ ॥ अलब्धपूर्वी न्यक्कार-महं त्वस्मि सुयोधनः । ततः प्राणैः किमेभिर्मे, पराभवमलीमसैः ॥ १८६ ॥ चित्राङ्गदेन बद्धोऽस्मि, तदेकमपि दुःसहम् । यन्मोचनं तु पार्थेन, सा हि तस्यापि चूलिका ॥ १८७ ॥ प्रायोपवेशनं[2] तस्मात्, ममास्तु स्वस्ति वोऽधुना । गत्वा कुरुत सर्वेऽपि, सनाथं हस्तिनापुरम् ॥ १८८ ॥ अथाभ्यधत्त राधेयः, खेदं देव ! दधासि किम् ? । रणे हि बहुशः शूरा, जीयन्ते च जयन्ति च ॥१८९॥ भूमिवासपणक्रीतं, तव पार्थेन मोचनम् । पाण्डवेया यदेतेऽपि, वसन्ति भवतः क्षितौ ॥ १९० ॥ भूमिवासाधमर्णा हि, कुलीनाः कुलवेदिनः । राजन्याः शत्रुसंरुद्धं, नेतारमुपकुर्वते ॥ १९१ ॥ न बन्धो न च मोक्षोऽयं, स्मरणीयस्त्वया प्रभो ! । विपदः स्मर्यमाणा हि, कुर्युर्दुःखं पदे पदे ॥ १९२ ॥ अथ कर्णे वदत्येवं, सर्वे शिविरपार्थिवाः । एत्य संबोध्य चात्यन्तं, पुरीं निन्युः सुयोधनम् ॥ १९३ ॥ गतस्तत्र न चिक्रीड, सव्रीडः किं त्वधोमुखः । शयानः शयनीयेऽसौ, निनाय दिवसान् बहून् ॥ १९४ ॥

अथ जागरितोत्साहः, सचिवैः स्वैर्वचस्विभिः । पटहं दापयामास, हस्तिनापुरवीथिषु ॥ १९५ ॥ यः कश्चिदस्त्रैः शस्त्रैश्च,

---

१ क्षुण्णं-पराभूतं-नष्टमित्यर्थः । २ अनशनम् ।

मन्त्रैस्तत्रैश्च शक्तिमान् । निहन्ति सप्तरात्रेण, पाण्डवान् परिपन्थिनः ॥ १९६ ॥ तुष्टो दुर्योधनस्तस्मै, स्तम्भेरममनोरमम् । विश्राणयति राज्यार्ध-मिति सोऽस्मिन्नघोषयत् ॥ १९७ ॥ (युग्मम्) सादरः सोदरोऽभ्येत्य, पुरोचनपुरोधसः । डिण्डिमं वारयामास क्रूरचेताः सुरोचनः ॥ १९८ ॥ ततः पाटहिकैर्नीतः, स दुर्योधनसंनिधौ । उध्धतः कथयामास, शक्तिव्य-तिकर निजम् ॥ १९९ ॥ आराधिता मया पूर्व-मस्ति कृत्येति राक्षसी । क्रुद्धाऽसौ ग्रसते क्षौणीं, षट्खण्डीं किमु पाण्ड-वान् ? ॥ २०० ॥ विधास्यामि तवाभीष्ट-मह्नि तदेव ! सप्तमे । ममापि पाण्डवेया हि, पुरोचनवधाद्द्विपः ॥ २०१ ॥ वाचं सुरोचनस्यैता-मवधार्य सुयोधनः । मुद प्रसाददानेन, लम्भयामास तं तदा ॥ २०२ ॥ तेन तेनोपचारेण, तैस्तैश्च जपक-र्मभिः । कृत्याऽऽराधनमाधातुं, सोऽपि गेहमुपाययौ ॥ २०३ ॥

अहं चेहागमं भीम ! युष्माकमतिपीडया । आजन्माभ्यस्तदुष्कृत्या, कृत्या साऽत्यन्तदुर्जया ॥ २०४ ॥ अतिरौद्रमनो-वृत्ते-रन्यरक्षोविलक्षणम् । तस्या भीष्मत्वमद्वैतं, विख्यातं भुवनत्रये ॥ २०५ ॥ सोऽप्युपासितदुर्विद्या-दीप्रो विप्रः सुरोचनः । अतिक्रूरमनाः कामं, दक्षः क्षुद्रेषु कर्मसु ॥ २०६ ॥ ततः कृत्याप्रणीतो वः, प्राणसंदेहकृद्ध्रुवम् । दुरात्मनो द्विजादस्मा-दागतोऽसावुपद्रवः ॥ २०७ ॥ तदस्या विपदः सौम्याः !, प्रतीकाराय धावत । महात्मस्वपि निर्स्त्रिंशं, पिशुनानां हि मानसम् ॥ २०८ ॥

इत्युदीर्य मुनौ तस्मिन्, स्वस्थानमुपजग्मुषि । सौष्ठवाज्ज्येष्ठमगद-द्गदापाणिर्वृकोदरः ॥ २०९ ॥ एतु कृत्या द्रुतं द्रष्ठु-

१ निर्दयम् । २ गते सति ।

पाण्डवोपरि द्विष्टेन दुर्योधनेन कारितः कृत्याया उपद्रवः ॥

महमस्मि समुत्सुकः । चूर्णयिष्यामि कणश-स्तां क्षुद्रां गदयाऽनया ॥ २१० ॥ ज्येष्ठोऽथ तमभाषिष्ट, सत्यमेव वचस्तव । गा नेत्रे दृक्पथं यायाद्, व्यापाद्येत तदा त्वया ॥ २११ ॥ रक्षोजातिस्त्वतिक्षुद्रा, नानाकूटपटीयसी । अदृश्या वैरिणी हन्तुं, शक्या नोर्जस्वलैरपि ॥ २१२ ॥ कुरु कर्णे ममोपायं, सर्वापायनिवारणम् । आयान्ति विपदः कर्म-दूताहूता हि देहिनाम् ॥ २१३ ॥ तच्च कर्म निराकर्तु-मलंकर्मीणविक्रमः । एक एव परं धर्मो, वत्स ! चेतसि धार्यताम् ॥ २१४ ॥ निःशेषदुःखमूलानि, यः कर्माणि निकृन्तति । धर्मोऽस्माकं स एवैकः, स चेतुमुचितोऽधुना ॥ २१५ ॥

एतां धर्मसुतस्याज्ञां, कृत्वा मौलिशिखामणिम् । सर्वे सुकृतचर्यासु, चक्रुरुज्जागरं मनः ॥ २१६ ॥ अशनं स्वादिमं सर्वं, खाद्यं त्रिविधमप्यमुम् । परितत्यजुराहारं, ते सर्वे सप्तवासरीम् ॥ २१७ ॥ एकतानाः स्मरन्तस्ते, पञ्चानां परमेष्ठिनाम् । उटजं परितो भेजु-र्निर्जनां पृथिवीं पृथक् ॥ २१८ ॥ प्रलम्बितभुजास्तत्र, नासानिहितलोचनाः । तस्थुः प्रतिमया जातु, देहेनो[1]र्मदमेन ते ॥ २१९ ॥ वशीकृतेन्द्रियग्रामा, विधायोत्कटिकासनम् । आत्मारामं मनः कृत्वा, कदाचित्तेऽवतस्थिरे ॥ २२० ॥ कदाचनापि चक्रुस्ते, स्थिता गोदोहिकासने । अर्हत्तत्त्वैकलीनान्तः-करणाः कर्मणां क्षयम् ॥ २२१ ॥ कायक्लेश-निसृष्टाङ्गाः, शुचयो ब्रह्मचारिणः । एवं निर्गमयामासु-र्वासराणि क्रमेण षट् ॥ २२२ ॥ किरीटी त्वेकपादेन, प्रतिमामास्थितस्तदा । मन्त्रराजैकतानात्मा, निन्ये षड्दिवसीमपि ॥ २२३ ॥ अधिष्ठायोटजक्रोडं, दिनान् षडपि सादरम् । निष्ठाप्राप्तमनुष्ठानं, कुन्ती कृष्णा च चक्रतुः ॥ २२४ ॥ कृत्योपसर्गसोत्कण्ठाः, सप्तमे त्वह्नि पाण्डवाः । सर्वे धर्म्ये व्यधुर्ध्यानं,

---

१ अतिचलयद्भिः ।

निधायास्त्राणि संनिधौ ॥ २२५ ॥ उज्झितः शान्तचेतोभि-स्तैस्तदा चिरसंस्तुतः । अश्वव्याजाद्रसो वीर-स्तदुपास्तिमिवाकरोत् ॥ २२६ ॥

अथ पाण्डसुतैः पांसु-पूरो दूरप्रसृत्वरः । अभितः करभीकण्ठ-रोमधूम्रो व्यलोक्यत ॥ २२७ ॥ अतिजङ्घालमुत्ताल-फालग्रस्तनभस्तलम् । तैरश्वीयमनल्पीयः, प्रेक्षांचक्रे समन्ततः ॥२२८॥ जितोद्दामतडिद्दाम-वर्षद्वर्षास्विवाम्बुदाः । सिन्दूरिणः सचक्रुण्डा-स्तैरदृश्यन्त दन्तिनः ॥ २२९ ॥ अथ वेणुलतां पाणौ, बिभ्राणाः क्रूरमूर्तयः । केचन द्वाःस्थवर्गीणा-स्तानागत्य बभाषिरे ॥ २३० ॥ अरे वनचराः शीघ्रं, स्थानमेतद्विमुञ्चत । राज्ञो धर्मावतंसस्य, निवासोऽत्र भविष्यति ॥ २३१ ॥ तेषां दुर्वचसा तेन, समुत्सार्य शमं बलात् । भीमान्तःकरणे क्रोधः, समर्थोऽस्थाप्यत क्षणात् ॥ २३२ ॥ आकस्मिकतिरस्कारे, रौद्राकारो वृकोदरः । साटोपं कोपकम्प्रेण, पाणिनोपाददे गदाम् ॥ २३३ ॥ अभाषिष्ट च रे दुष्टाः !, कः कालेन कटाक्षितः ? । बलान्मौलिमणिं हन्त, वासुकेः को जिघृक्षति ॥ २३४ ॥ कः केसरिकिशोरस्य, कर्षति स्कन्धकेसरान् ? । तिष्ठतोऽत्र सुखेनास्मान्, को नु निर्वासयिष्यति ? ॥ २३५ ॥ वयं निर्वासयिष्यामो, युष्मानिति विवक्षवः । ते भीमेन तथा क्रोधा-द्गले धृत्वाऽपहस्तिताः ॥ २३६ ॥ उच्चैःकारं कृताक्रोशाः, क्रोशमात्रां भुवं यथा । उत्पतन्तः पतन्तश्च, जग्मुः कन्दुकलीलया ॥ २३७ ॥ उल्लण्ठैर्वेत्रिवण्ठैस्तै-र्गत्वा संवर्मितां चमूम् । समानीय निमेषार्धात्, सर्वेऽरुध्यन्त पाण्डवाः ॥ २३८ ॥

१ 'विधाय' प्रतित्रय० । २ अश्वाना समूहः । ३ 'पांसुजाम्बु' प्रतिद्वय० । ४ 'तक्षकात्' प्रतित्रय० । ५ निरस्ताः । (६ वण्ठशब्दो भृत्यवाची) नपुंसकवाची दृश्यते ।

ऊर्जस्वलतपस्तेजो-निस्तुषीकृतकान्तयः। सावज्ञमनसस्तेऽपि, जगृहुः स्वं स्वमायुधम् ॥ २३९ ॥ तैः संग्रामकृतोद्योगै-रुद्यतास्त्रैः पुरस्कृताः। अनेशत् पञ्चभिः सिंहै-रेणश्रेणीव सा चमूः ॥ २४० ॥

सेनानुगमशौण्डेषु, पाण्डवेष्वेत्य पृष्ठतः। नृपलक्ष्मा पुमानेक-स्तेषामुटजमाविशत् ॥ २४१ ॥ षड्दिनोपोषिते कुन्ती-कृष्णे धर्मकृतत्परे। परं पुरुषमालोक्य, परमं क्षोभमीयतुः ॥ २४२ ॥ पाण्डवेषु दवीयस्सु, ते उभे भयकातरे। निमील्य केवलं नेत्रे, हृदि सस्मरतुर्जिनम् ॥२४३॥ बलाद्बाह्वौ स जग्राह, नरेन्द्रो द्रुपदात्मजाम्। हयमारोहयच्चोच्चै-रुदीर्णरुदितध्वनिम् ॥२४४॥ तुरङ्गान्तरमारुह्य, स प्रसह्य जहार ताम्। द्रौपद्याश्च तमाक्रन्दं, शुश्रुवुः पाण्डवाः समम् ॥२४५॥ त्यक्त्वा चमूं तां क्रुद्धास्ते-ऽभ्येयुः कान्तापहारिणम्। जविना वाजिना सोऽपि, ध्वजिनीमध्यमभ्यगात् ॥२४६॥ एकतस्तन्नृपानीक-मन्यतः पञ्च पाण्डवाः। तथापि बलिनां तेषां, न क्षोभस्य लवोऽप्यभूत् ॥२४७॥ क रे यासि क रे यासि, प्रेयसीमपहृत्य नः?। इति व्याहृत्य पार्थेन, तमनु प्रेषिताः शराः ॥२४८॥ उद्यतैर्युगपत् पातुं, सेनां सप्तार्णवीमिव। चक्रे तपःकृशीयोभि-स्तैरगस्तीयितुं स्पृहा ॥२४९॥ यदा ते संनिदधते, दधते च पराक्रमम्। तदा स नृपतिः कृष्णां, कशाघातैरताडयत् ॥२५०॥ तेन न्यक्कारतापेन, शिरःस्थेनांशुमालिना। तपसा चाभवत् तेषा-मुदन्या तालुशोषिणी ॥ २५१ ॥ तेन तर्षप्रकर्षेण, क्लान्तोऽतीव तपःसुतः। बभाषे बान्धवान् वत्साः !, तृष्णा मां बाधतेऽधिकम् ॥ २५२ ॥ सुशाद्वलदलश्रेणि-व्याख्यातजलसंनिधेः। असौ पश्यत वामेन, दृश्यते निकटो वटः ॥ २५३ ॥ इन्द्रनीलशिलानीलैः, पत्रैर्नेत्रप्रियंकरैः। दृष्टोऽपि बन्धुवद्दूरं, न्यग्रोधो मां धिनोत्य-

१ एणो-मृगः। २ सेनामध्यम्। ३ तृषा।

यम् ॥ २५४ ॥ पथिकाश्वासनाहेतुः, सेतुरेतस्य वामतः । शसत्यसौ पिपासार्त-वितीर्णावसर सरः ॥ २५५ ॥ अमी वञ्जुल-हारीत-जीवंजीवकपिञ्जलाः । एतस्योपरि कूजन्ति, जलवैभवबन्दिनः ॥ २५६ ॥ एतानि मृगयूथानि, निर्यान्ति प्रविशन्ति च । ध्रुवमेतस्य निर्दोषं, स्वाद्यं चाचक्षते पयः ॥ २५७ ॥ एषोऽपि द्रौपदीदस्यु-र्विलोक्यासमानवस्थितान् । यावद्विलम्बमानोऽस्ति, तावदानीयता पयः ॥ २५८ ॥ द्विपं प्रोपितैतत्तृष्णस्तु, दोष्णोर्बलभरादहम् । कीनाशवेश्म नेष्यामि, प्रत्यानेष्यामि च प्रियाम् ॥ २५९ ॥ इत्युदीर्य तपःसूनु-स्तस्मिन् सरसि रहसा । नकुलं सहदेवं च, प्रेषयामास वारिणे ॥ २६० ॥ तावथ त्वरितं गत्वा, यथेष्टं पपतुः पयः । कृत्वा च पद्मिनीपत्रे, चेलतुः पश्चपान् क्रमान् ॥ २६१ ॥ ततस्तावुच्छलन्मूर्छा-निःसहौ पेत-तुर्भुवि । जन्तवो हि विडम्ब्यन्ते, कर्मभिर्भिन्नमर्मभिः ॥ २६२ ॥ विलम्बमम्बुनः पश्यन्, पार्थमूचे युधिष्ठिरः । जलाय प्रहितौ वत्स !, वत्सौ चिरयतः कथम् ? ॥ २६३ ॥ जवात्तद्गच्छ वृत्तान्तं, जानीहि च कनीयसोः । तूर्णमानीय पानीयं, मुषाण च तृपा मम ॥ २६४ ॥ तडागमथ जङ्घालो, जगाम च धनंजयः । स्वांसाविव कनीयांसौ, पेतिवांसौ ददर्श च ॥ २६५ ॥ तावालोक्य तथाऽवस्थौ, पार्थः पृथुलपूत्कृतः । पर्यदेवत हा ! वत्सौ !, केनेमां गमितौ दशाम् ? ॥ २६६ ॥ द्रुत-मुत्तिष्ठत वत्सौ !, नन्वार्यः खिद्यतेतमाम् । तस्मै तृष्णातुरायैत-दुपढौकयतं पयः ॥ २६७ ॥ एता तूष्णीकतां वत्सौ !, मुक्त्वा कथयतं मम । कृतमत्याहितं केन ?, निगृह्णाम्येष येन तम् ॥ २६८ ॥ यद्वा पिपासामार्यस्य, पूर्वं व्यपनयाम्यहम् । ततो विपदमेतां वां, प्रतिकर्तास्मि यत्नतः ॥ २६९ ॥ इत्युदीर्यार्जुनः साश्रुः, कर्णेहृत्य पयः पपौ । बन्धुहेतोर्गृहीत्वा च, प्रतस्थे

१ नष्टतृष्ण. । २ शीघ्रगति । ३ पतितौ । ४ तृप्तिपर्यन्तम् ।

कियर्ती भुवम् ॥ २७० ॥ अश्रुमिश्रं वहन्नीरं, कनिष्ठान्तिकमागतः । तार्तीयिकस्तयोरासीत्, सोऽपि मूर्च्छाविसंस्थुलः ॥ २७१ ॥ अभ्यधाद्धर्मजो भीमं, बान्धवान्वेषणाकृते । प्रहितस्यार्जुनस्यापि, कालो भूयानभूत् कथम् ? ॥ २७२ ॥ कनिष्ठबन्धुवर्गस्य, निसर्गप्रीतिशालिनः । गत्वा जानीहि वृत्तान्त-मपतृष्णं च मां कुरु ॥ २७३ ॥ इति ज्येष्ठगिरा भीमः, सरस्तीरमुपेयिवान् । अपश्यद्बान्धवान् प्राप्तान्, मृत्योर्नेदीयसीं दशाम् ॥२७४॥ विललाप च हा वत्साः!, किमिदानीमुपस्थितम् ? । इदं योऽस्त्येकतो दौस्थ्य-मन्यतः क्लिश्यते गुरुः ॥ २७५ ॥ इतश्च ह्रियते कृष्णा, केनाप्यस्मद्विरोधिना । इतश्चैकाकिनी माता, दुःखं तिष्ठति पृष्ठतः ॥ २७६ ॥ न जाने सममस्माभि-र्हतकस्य विधेरहो । कौतस्कुतमिदं वैर-मेवं द्रुह्यति येन नः ॥ २७७ ॥ परं पिपासामार्यस्य, प्रतिकृत्याम्बुनाऽमुना । अहं वत्साः! प्रतीकारं, विधास्यामि विधेरपि ॥ २७८ ॥ शुचं कृत्वैवमापीय,पयस्तृष्णाप्रवासकृत् । गृहीत्वा च व्रजन्नासीत्, तुल्यावस्थः स बन्धुभिः ॥ २७९ ॥ स्थित्वाऽतिमहतीं वेलां, ततो दध्यौ तपःसुतः । विलम्बते स्म भीमोऽपि, कथंकारमनादरः ? ॥ २८० ॥ तद्गत्वा निखिलाचार-चतुरांश्चतुरोऽपि तान् । शौण्डीर(रि)मकलासिन्धून्, बन्धूनन्वेषयाम्यहम् ॥ २८१ ॥ इत्यालोच्य शुचाऽऽचान्त-चेताः कुन्तीसुताग्रजः । गतस्तत्रानुजान् प्राप्ता-नद्राक्षीत् तादृशीं दशाम् ॥२८२॥ विलप्य तुमुलं चोच्चै-रुवाचात्यन्तविह्वलः । वत्सा! युष्माभिरेकाकी, कथं त्यक्तोऽस्मि कानने ? ॥ २८३ ॥ चतुर्भिरपि युष्माभि-र्वैरिभूधरभेदिभिः । दन्तैस्त्रिदशदन्तीव, सदैवाहं विजित्वरः ॥ २८४ ॥ बभूवाहमनुल्लङ्घ्यो, युष्माभिः पार्श्ववर्तिभिः । धराभोगः समर्यादै-श्चतुर्भिः सागरैरिव ॥ २८५ ॥ हा! वत्स! भीम! मां

१ समीपस्थाम् । २ अधमस्य ।

त्यक्त्वा, किं शेपे निद्रयाऽनया ?[1] । सांप्रतं साम्प्रतं किं ते, सदुःखं मामुपेक्षितुम् ? ॥२८६॥ दुर्योधनस्य गदया, नोरुभङ्गस्त्वया कृतः । न च दौःशासनं वक्षः, क्षुण्णं तन्मां किमत्यजः ? ॥ २८७ ॥ हिडम्ब-बक-किर्मीराः, कृतान्तातिथयस्त्वया । महाबाहो ! कृता येन, तच्छौण्डीर्यं क्व ते गतम् ? ॥ २८८ ॥ सिंहेनेव त्वया मुक्तो, वनोद्देश इवाधुना । अभूवमहमाक्रम्यो, हा ! मृगैरिव वैरिभिः ॥ २८९ ॥ हा ! वत्स ! पार्थ ! पार्थक्यं[2], प्राणैरपि न ते मम । इयं कथमवस्था ते, जीवत्यपि युधिष्ठिरे ? ॥२९०॥ किं पूरयसि वत्स ! त्वं, पिशुनानां मनोरथान् ? । दृढचण्डिमगाण्डीवं, यद्दूरं तत्यजे त्वया ॥ २९१ ॥ येन मृत्युपरीरम्भं, लम्भितास्तलतालवः । अकाण्ड एव गाण्डीवे, तत्रानास्था कथं तव ? ॥ २९२ ॥ नाद्यापि विहितं कृष्णा–पराभवनिशुम्भनम्[3] । त्वमेवं किमु निद्रासि, विस्मृताराातिविक्रमः ? ॥ २९३ ॥ इदानीमपि केनापि, ह्रियमाणा सधर्मिणी । मोचनीया त्वयैवेयं, तत्किं स्वपिषि निर्भरम् ? ॥ २९४ ॥ अभवत् पूर्णदेशीया[4], वत्स ! द्वादशवत्सरी । प्राप्तोऽस्यम्बुधिमुत्तीर्य, गोष्पदे मज्जनापदम् ॥ २९५ ॥ राधासुतस्य सफलैः, संजातमुपयाचितैः । यातोऽसि दैवयोगेन, यत्त्वमेतादृशीं दशाम् ॥ २९६ ॥ वत्सौ ! यमौ ! युवां दृष्ट्वा, हृदयं मे विदीर्यते । अक्षतोऽहं गतो मातु–र्माद्र्या वक्ष्यामि किं पुरः ? ॥ २९७ ॥ एवं विक्लव[5]मुर्वीशं, कश्चिदूचे पुलिन्दकः । भो ! कापुरुष ! केनापि, प्रेयसी ते विलुप्यते ॥२९८॥ उत्तरीयमपाकृत्य, कशाभिस्ताड्यते भृशम् । आर्यपुत्रार्यपुत्रेति, करुणं साऽपि रोदिति ॥ २९९ ॥ हेतोः कुतश्चिदेते तु, मूर्च्छितास्तव बान्धवाः । सर समीरणस्पर्शा–दुत्थास्यन्ति स्वयं क्रमात् ॥ ३०० ॥ ततः प्रियतमामाशु, शत्रोस्त्रायस्व सांप्रतम् । कलङ्को

१ उचितम् । २ पृथक्त्वम् । ३ निशुम्भनं–नाशः । ४ प्रायः पूर्णा । ५ व्याकुलम् ।

हि महान् पुंसां, दाराणामप्यरक्षणम् ॥३०१॥ अनेन वचसा तस्य, धर्मसूनुः क्रुधा ज्वलन् । पयः पीत्वा जवाद्धावन्, बन्धूनां गविधेऽपतत् ॥ ३०२॥ तथा तेषामुपागच्छ-न्मूर्छा काऽप्यतिशायिनी । पञ्चत्वमेव निश्चिक्ये, यथा व्योमचरैरपि ॥ ३०३ ॥ तस्मिन्मूर्च्छाक्षणे तेषा-मारण्याः पशवोऽपि हि । तृणग्रासादिकं सर्वं, सर्वेऽपि मुमुचुः शुचा ॥ ३०४ ॥ समं समस्तभूतानां, प्रमोदनवकन्दलैः । किंचित्क्षणान्तरे तेऽथ, नयनान्युदमीलयन् ॥ ३०५ ॥

कृत्वाऽम्बु नलिनीपत्रे, रत्नमालापविश्रितम् । प्रत्येकं तेऽभिषिञ्चन्तीं, द्रौपदीं ददृशुः पुरः ॥३०६॥ स्ववासःपल्लवाग्रेण, वीजयन्तीं मुहुर्मुहुः । सिञ्चन्तीं चाश्रुभिः कुन्तीं, ते वीक्षांचक्रिरेऽग्रतः ॥ ३०७ ॥ वाष्पप्लावितपक्ष्मान्तै-र्नभश्चर-वनेचरैः । ते पश्यन्ति स्म रोदस्यौ, संकीर्णे स्वजनैरिव ॥ ३०८ ॥ निविष्टास्ते पटान्तेन, प्रमृष्टरजसोऽम्बया । प्रियामप्राक्षुराक्षेपात्, प्रत्याशप्रहितेक्षणाः ॥ ३०९ ॥ तवापहर्ता पापीयान्, स निस्त्रिंशशिरोमणिः । क ययौ ? यदिहायासीः, सुमनोमालभारिणी ॥ ३१० ॥ प्रक्षिप्तरत्नमालेन, किं नो नीरेण सिञ्चसि ? । वृत्तान्तमेनमस्माकं, द्रुतमावेदय प्रिये ! ॥ ३११ ॥ समक्षमेव सर्वेषा-माचख्यौ साऽथ भूभुजे । त्वय्यायाते पयः पातुं, तं नाद्राक्षं न तां चमूम् ॥ ३१२ ॥ किंत्वेकाकिनमात्मान-मपश्य-मटवीगतम् । व्यालानां शृण्वती नादा-नभूवं च भयातुरा ॥ ३१३ ॥ त्वमार्यपुत्र ! कुत्रासि ?, रक्ष मामिति वादिनी । इतश्चेतश्च पर्यटि-मटवीपदवीष्वहम् ॥ ३१४ ॥ पञ्चपान् विशिखान् पाणौ, दधद्धन्व च जर्जरम् । उपेत्य शबरः कश्चि-न्मा-मवादीद्दयान्वितः ॥ ३१५॥ परिभ्रमसि शून्येषु, कथं कान्तारवर्त्मसु ? । भद्रे ! भद्रंकराकाराः,सन्तीह तव वल्लभाः ॥३१६॥ स युष्मान् दर्शयित्वा मे, कुन्तीं चार्यामिहानयत् । अपश्याव मृतप्राया-नावां वः साश्रुलोचने ॥ ३१७ ॥ यावदावामती-

यार्ते, प्रवृत्ते परिदेवितुम् । आकर्णयावः सहसा, तावत्किलकिलारवम् ॥ ३१८ ॥

ततो व्यात्तमुखप्रेङ्ख–दंष्ट्राङ्कुरभयंकराम् । पिङ्गाक्षीं पिङ्गचिकुरां, गवलश्यामलाकृतिम् ॥३१९॥ आलोकयाव फेत्कारैः, कर्ण-ज्वरकरीं भृशम् । काचित्त्वरितमायान्ती–मन्तरिक्षेण राक्षसीम् ॥३२०॥ (युग्मम्) दूरादालोक्य तस्यास्त–माकारमतिभैरवम् । आवाभ्यामतिभीताभ्यां, सेयं कृत्येति निश्चितम् ॥ ३२१ ॥ विभाव्याथ तथोद्भ्रान्ते, स पुलिन्दः पितेव नौ । अन्तर्धाय स्वदेहेन, तस्थौ स्नेहार्द्रमानसः ॥ ३२२ ॥ साऽप्यागत्य मृतान् युष्मान्, वीक्ष्य वैलक्ष्यमागता । अभ्यर्णस्थामभाषिष्ट, राक्षसीं राक्षसेश्वरी ॥ ३२३ ॥ पिङ्गले पाण्डवानेता–न्मृतानेव निशुम्भितुम् । प्रहिताऽहमहो तेन, ब्राह्मणेन दुरात्मना ॥ ३२४ ॥ एतेषां किं नु निश्छद्मा, मृत्युश्छद्मकृतोऽथवा ? । इत्यासन्नतरीभूय, सम्यग्जानीहि पिङ्गले ! ॥ ३२५ ॥ तामिमां स्वामिनीवाचं प्रमाणीकृत्य पिङ्गला । युष्मान् पर्यस्य पश्यन्ती, पुलिन्देन न्यगद्यत ॥३२६॥ त्वादृशां मृतकस्पर्शः, पिङ्गले ! नन्वमङ्गलम् । सरस्यमी विषं पीत्वा, मृता एव न संशयः ॥ ३२७ ॥ यद्यल्पमपि जीवेयु–रेते ते चण्डि ! पाण्डवाः । विपक्षक्षयमाधातुं, प्रभवेयुस्ततो ध्रुवम् ॥ ३२८ ॥ विक्रामन्ति मृतेष्वेव, शृगालीसरमादयः[3] । जीवत्स्वेव महेभेषु, सिंही संरभते पुनः ॥ ३२९ ॥ गत्वा हन्तु तमेवासौ, तद्विप्रं विप्रतारकम् । दुष्प्रयुक्तः प्रयोक्तार–मभिचारो हि लुम्पति ॥ ३३० ॥ पिङ्गलाव्यपदेशेन, तां गिरं शबरोदिताम् । निशम्य गगनेनैव, ययौ व्यावृत्य राक्षसी ॥ ३३१ ॥

युष्माकमन्तिकेऽभ्येत्य, भूयोऽपि सममार्यया । विलापान् कुर्वती तांस्तां–स्तारतारमरोदिषम् ॥ ३३२ ॥ स्मृत्वाऽथ

१ गवल–महिषशृङ्गम् । २ मारयितुम् । ३ सरमा–शुनी । ४ मन्त्रप्रयोगः ।

नागराजस्य, गिरं स्वं कर्णपङ्कजम् । वीक्ष्य चासंदिहानाऽह–मार्यां कुन्तीमवादिषम् ॥ ३३३ ॥ देवि ! कर्णावतंसाब्ज–मद्याप्येतद्विकस्वरम् । तन्नामी नियतं प्राणै–र्विमुच्यन्ते सुतास्तव ॥ ३३४ ॥ केवलं दधते दूरं, परीपाकमुपेयुषा । केनाप्यापद्विवर्तेन, ध्रुवं मूर्च्छालताममी ॥ ३३५ ॥ तत्तस्यैव प्रतीकारः, कश्चिदन्तर्विचिन्त्यताम् । एवं वदन्तीं मामेत्य, कृपालुः शबरोऽब्रवीत् ॥ ३३६ ॥ कृतं ते चिन्तया भद्रे !, नृपकण्ठविलम्बिनीम् । रत्नमालां निधायान्तः, कान्तान् सिञ्च सरोऽम्भसा ॥ ३३७ ॥ कृत्वा चेतसि तद्वाचं, निषिञ्चामि जलेन वः । युष्मच्चैतन्यलाभाच्च, फलितं मे मनोरथैः ॥ ३३८ ॥ निष्कारणोपकारी मे, स कुत्र शबरोऽधुना ? । इति कन्दलितानन्दः, पप्रच्छ नृपतिः प्रियाम् ॥ ३३९ ॥ कृती सांप्रतमत्रैव, सोऽभूदिति तयोदिते । दृशौ व्यापारयामास, सर्वास्वाशासु पार्थिवः ॥ ३४० ॥ स दूरे शबरस्ताव–न्न सरस्तत्र तं वटम् । तं भूनभश्वरं लोकं, न चाद्राक्षीन्नरेश्वरः ॥ ३४१ ॥ तपस्यासु व्यवस्यन्त–मात्मानमुटजान्तिके । मुदितः सानुजन्मान–मालोकत स केवलम् ॥ ३४२ ॥ पुरुषं च पुरः कंचित्, काञ्चनद्युतिविग्रहम् । चलन्माणिक्यताटङ्कं, सोऽपश्यद्दिव्यमूर्तिकम् ॥ ३४३ ॥

अथासौ विस्मयत्रस्य–दितिकर्तव्यताजडम् । जगाद मेदिनीनाथं, प्रसादविशदाननः ॥ ३४४ ॥ शृणु विश्वंभराधीश !, तदेकमनसा त्वया । योऽयमाराधितो धर्म–स्तस्येयं स्फूर्तिवर्णिका ॥ ३४५ ॥ यतः सौधर्मवास्तव्यः, सुरो वासववल्लभः । अहं धर्मावतंसाख्यो, धुर्यो धार्मिकपालने ॥ ३४६ ॥ ज्ञात्वाऽहमवधिज्ञाना–त्तपोनियमशालिनाम् । कृत्योपसर्गमुच्छेत्तुं, रभसादागतोऽस्मि वः ॥ ३४७ ॥ उत्पाद्य कृत्रिमां सेना–मेनां हृत्वा च वः प्रियाम् । अपूजयं कशाघात–मिषान्मन्दारदामभिः ॥ ३४८ ॥ सरोऽपि च तदन्येषु, पीयूषप्रतिमोदकम् । युष्मास्त्वहं विषीचक्रे, पुलिन्दश्चाभवं ततः ॥ ३४९ ॥ सांप्रतं मुक्तभूयिष्ठं, भवतामपि

दुष्करम् । निकाचितेष्वपि तपः, प्रभवत्येव कर्मसु ॥ ३५० ॥ इदानीमनुजानीहि, पुनः स्वर्गमनाय माम् । ज्ञेयः सहायसंख्या-या-महमप्यात्मनस्त्वया ॥ ३५१ ॥ इत्युदीर्य गते देवे, ययौ सूर्योऽप्यदृश्यताम् । सतां कृतोपकारं तं, हर्षादन्वीयिवानिव ॥ ३५२ ॥ स्थापिते च नभःस्थाले, नक्षत्राक्षतसंभृते । आययौ किल तानिन्दु-दम्भा वर्धयितुं निशा ॥ ३५३ ॥ मत्सरं कुरुराजस्य, क्रूरता च द्विजन्मनः । तीक्ष्णत्वं चैव कृत्यायाः, सौजन्यं च दिवौकसः ॥ ३५४ ॥ मुहुश्चिन्तयतां नाना-भावचित्रेण चेतसा । सा तेषामतिचक्राम, क्षणेनैव निशीथिनी ॥ ३५५ ॥ युग्मम् ॥

अम्लानांस्तानिव द्रष्टुं, सप्तरात्रमुपोषितान् । पौरस्त्यादर्णवात्तूर्ण-मर्यमाऽथ विनिर्ययौ ॥ ३५६ ॥ पारणाविधये तेषां, कुर्वन्नभ्यर्थनामिव । पाणिपादे सहस्रांशु-र्लगति स्म मुहुः करैः ॥ ३५७ ॥ अथ वन्यैः फलैर्धान्यैः, शाकैश्च हृदयंगमैः । कृष्णा निष्पादयामास, नवां रसवतीं जवात् ॥ ३५८ ॥ स्वस्वासनोपविष्टानां, जनन्या परिवेषिते । वस्तुजाते समस्तेऽपि, चिन्ता तेषामभूदियम् ॥ ३५९ ॥ कुतोऽपि समयेऽमुष्मिन्, किंचित्पात्रं तपोमयम् । यद्युपैति तदा विद्मो, भाग्यानामनुकूलताम् ॥ ३६० ॥ धन्यास्ते पुण्यकर्माण-स्तेषां चासन्नभव्यता । येषामभूदृशे काले, सत्पात्रमुपतिष्ठते ॥ ३६१ ॥ अवतारो मनुष्येषु, तेषामेव फलेग्रहिः । सुक्षेत्र इव यैः पात्रे, न्यायात्तं वित्तमुप्यते ॥३६२॥ इति चिन्तापरेष्वेषु, सार्थे क्वचन तस्थुषः । सूरेः सुचरिताख्यस्य, मुनिः कोऽप्यतिसंयमी ॥ ३६३ ॥ वपुष्मदिव चारित्रं, मूर्तं तप इवानघम् । एत्य तेषां पुरस्तस्थौ,

(१. काचित. शिक्ये स्थापित इति कोश । उन्नत इत्यर्थः.) नितरां सचितेषु-तीव्राध्यवसायेन बद्धेषु इत्यर्थः सगतः ।

(२. ' शिष्य इति शेष. इति गद्यपाण्डवचरिताज्ज्ञायते । नाम चास्य मुनेर्धर्मघोष इति च.)

मामक्षपणपारणे ॥ ३६४ ॥ (युग्मम्.) तं तपोधनमालोक्य, लोकोत्तरगुणोदयम् । पुनः पल्लवितानन्दा-स्तेऽन्तःस्वान्तम-चिन्तयन् ॥ ३६५ ॥ एषणीयमिदं वस्तु, पात्रमेतत्तपोमयम् । तदयं सुकृतप्राप्यः, कौमुदीन्दुसमागमः ॥ ३६६ ॥ क कुरङ्गारिसंचार-घोरा कान्तारभूरियम् ? । पुण्यैरप्यतिदुर्लम्भः, क चैष मुनिकुञ्जरः ? ॥ ३६७ ॥ ततो रूक्षरटद्ध्वाङ्क्ष-शमीमात्रतरौ मरौ[1] । अकस्मादयमस्माकं, ध्रुवं कल्पद्रुसंगमः ॥ ३६८ ॥ इत्युद्दामपरीणाम-शुद्धिनिर्धौतचेतसः । आदाय भाजनान्येते, मुनिमेत्य बभाषिरे ॥ ३६९ ॥ प्रभो ! सुप्रातरद्यैव, पुण्यैरद्यैव पुष्पितम् । निजैर्यत् पावितं पादै-स्त्वयेदमुटजाङ्गणम् ॥ ३७० ॥ तदिमं शुद्धमाहारं, गृहाणानुगृहाण नः । लभ्यतां दैवयोगेन, निर्धनैरपि सेवधिः[2] ॥ ३७१ ॥ द्रव्यादि-शुद्धमाहारं, विज्ञायात्यन्तनिःस्पृहः । मुनिरप्याददे तादृ-श विराध्यति संयमम् ॥ ३७२ ॥

तदानीं ताडयामासु-र्द्युसदो दिवि दुन्दुभिम् । उद्यत्प्रमोदकल्लोला-श्चेलोत्क्षेपं च चक्रिरे ॥ ३७३ ॥ विहितार्थिजनाधारा, वसुधारा[3] दिवोऽपतत् । पुष्पगन्धाम्बुवृष्टी च, पेततुर्वासितक्षिती ॥ ३७४ ॥ अवादीद्देवता काचित्, प्रसन्ना तान्नभःस्थिता । दानस्यास्य प्रभावाद्वः, समीपे संपदोऽखिलाः ॥ ३७५ ॥ विराटनगरे किं तु, वर्षमेतत्त्रयोदशम् । नवाभ्यां वेषकर्मभ्यां, प्रच्छन्नाः स्थातुमर्हथ ॥ ३७६ ॥ एवमावेद्य सा तेभ्यः, क्षणेनैव तिरोदधे । मुनिश्च स्वार्गिणश्चैव, ययुः सर्वे यथागतम् ॥ ३७७ ॥ पारणं पाण्डुतनया-स्तेनुः पुण्यमयं पुरा । पश्चादन्नमयं चक्रुः, शरीरस्थितिहेतवे ॥ ३७८ ॥ अर्थिनः प्रीणयामासु-स्ते तया वसुधारया । सतां च तोयदानां च, सार्वजन्या[4] हि संपदः ॥ ३७९ ॥

---

१ मरुदेशभूमौ । २ द्रव्यनिधानम् । ३ धनवृष्टिः । ४ सर्वजनहिताः ।

सौरभ्यसारघनसारकणावदातै-र्लोकंपृणैर्मुनिपतेर्विमलैर्गुणौघैः ।
तत्रैव ते विदधतो वदनाधिवासं, द्वित्राण्यहानि मुदिता गमयांबभूवुः ॥ ३८० ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दुर्योधनमोचन-कृत्योपद्रवनिवर्तनवर्णनो नाम नवमः सर्गः ।

अथ दशमः सर्गः ।

अथ द्वैतवनात् पाण्डु-सूनवो देवतागिरा । प्रतस्थिरे गुप्ततमा, विराटनगरं प्रति ॥१॥ ते मातरं पुरस्कृत्य, मूर्ता नीति-मिवाध्वनि । व्रजन्तोऽनुगता रेजुः, साक्षाल्लक्ष्म्येव कान्तया ॥ २ ॥ नगेन्द्र-नगर-ग्राम-निम्नगा-रामसंकुलाम् । भूयसीं भीम-संचारा-मतिक्रम्य क्रमान्महीम् ॥ ३ ॥ नीलदुद्यानकल्लोलि-सरःश्रेणिमनोरमे । ते विराटमहीभर्तुः, पुरीपरिसरे ययुः ॥४॥ (युग्मम्) रामणीयकमाराम-सरःपुष्करिणीगतम् । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां, तत्रोच्चैर्मुमुदे मनः ॥ ५ ॥ क्वचित् सरसि निर्निद्र-नलिनीमालभारिणि । पयःपानादिना तेऽध्व-श्रमव्यपगमं व्यधुः ॥ ६ ॥ तत्तीरे सहकारस्य, नवपल्लवशालिनः । छायायामति-सान्द्रायां, तेऽनुज्येष्ठमुपाविशन् ॥ ७ ॥

---

१ कणः-सूक्ष्मः, अवदातः-शुद्धः ।

अथारातिपराभूति-स्मरणार्द्रीकृतेक्षणः । सदैन्यमवदद्बन्धून् , धर्मसूर्गद्गदाक्षरम् ॥८॥ वत्साः ! साम्राज्यसौरम्य-संभोगसुभगोदयाः ! । युधिष्ठिरेण नीताः स्थ, ह हा ! धिक्कामिमां दशाम् ? ॥ ९ ॥ वस्तव्यमस्ति तत्रापि, वर्षमेतत्त्रयोदशम् । प्रच्छन्नैर्जनवन्मत्स्य-भर्तुः सेवापरायणैः ॥ १० ॥ ततो निसर्गविज्ञात-सर्वसेवाक्रमानपि । स्नेहाद्ब्रवीमि वः किंचित्, सागरे घनवृष्टिवत् ॥ ११ ॥ परं मान्यत्वमाप्यापि, विश्वस्यात् क्षितिपेषु न । विधावैवधिकेभ्योऽपि, जातु रुष्यन्ति दन्तिनः ॥ १२ ॥ कुर्वन्ननुल्बणं वेषं, श्रयन्नुचितमासनम् । अजल्पितोऽप्रजल्पंश्च, राज्ञो भवति वल्लभः ॥ १३ ॥ नान्तःपुरपुरंध्रीभि-र्न चान्तःपुरचारिभिः । न च द्वेष्यैर्महीशस्य, संगच्छेत विशारदः ॥ १४ ॥ यस्य कोपो महाबाधः, प्रसादश्च महाफलः । न तस्य मनसाऽपीच्छे-द्विप्रियं प्राज्ञसंमतः ॥ १५ ॥ असूयन्ति हि राजानो, जनायानृतवादिने । क्षणादप्यवमन्यन्ते, तथा पण्डितमानिनम् ॥ १६ ॥ अम्लानो बलवान् शूर-श्छायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः, क्ष्मापतेः प्रियतां व्रजेत् ॥ १७ ॥ सर्वे मनसि कृत्वेत-द्यः सम्यक्कर्म वेत्ति यत् । स तदेव पुरस्कृत्य, श्रयतु क्षितिवल्लभम् ॥ १८ ॥ जयो जयन्तो विजयो, जयसेनो जयद्बलः । आतुरे क्वचिदाह्वान-नामानीति भवन्तु नः ॥ १९ ॥ इति ज्येष्ठानुशिष्टिं ता-मोमिति प्रतिपद्य ते । विश्वधानुष्कधौरेयं, सव्यसाचिनमूचिरे ॥ २० ॥ विलोक्य सायुधानस्मान्, लोकः पार्थ ! व्यथिष्यते । आयुधानि निधातुं तद्, क्वचिदेतानि सांप्रतम् ॥ २१ ॥ जगाद विजयो येय-मुपप्रेतवनं पुरः । निरूप्यते शमी जीर्णा, फणिफूत्कारिकोटरा ॥ २२ ॥ लूताजालकरालाया-मतुच्छच्छदसंपदि । निहितान्यायुधान्यस्यां, कोऽप्यवेक्षिष्यते न हि ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सर्वे-

१ (विधा गजाशनम् । वैवधिको वणिक्.) पक्षे विधा-वेतनम्. वैवधिको-घृततैलान्नादिव्यापारी ।

तेजांसि, धारयन्तीव मूर्तताम्। आयुधानि न्यधात्तत्र, शमीशाखिनि फाल्गुनः ॥ २४ ॥ मध्येऽद्रिकन्दरं तेऽथ, पञ्च पञ्चानना इव । विराटस्य विशांभर्तु–रन्तर्नगरमाविशन् ॥ २५ ॥

तिलकान् द्वादशाङ्गेषु, करे कुशपवित्रिकाम् । कलयन्नुपवीताङ्क–तनुर्धौतसितांशुकः ॥ २६ ॥ गत्वा राजकुलं कश्चि–द्ब्राह्मणस्त्वां दिदृक्षते । इत्यात्मानं तपःसूनु–र्वेत्रिणाऽज्ञापयन्नृपम् ॥ २७ ॥ युग्मम् । तथा विज्ञापितो वेत्रि–पुंगवेन विशांपतिः । तं सभामर्घदानादि–पुरःसरमवीविशत् ॥ २८ ॥ विलोकयंस्तमायान्त–मिति चान्तरचिन्तयत् । किं स्वयं धर्म एवायं, महीतलमवातरत् ? ॥ २९ ॥ न हि ब्राह्मणमात्रस्य, क्वचिदृष्टेयमाकृतिः । समुद्ररसनामेष, महीं शासितुमर्हति ॥ ३० ॥ अभिवाद्य नमन्मौलि–स्तं वितीर्णाशिषं पुरः । प्रीत्या परमया पीठे, विशामीशो न्यवीविशत् ॥ ३१ ॥ जगाद च कुतो ब्रह्म–न्नजिह्मब्रह्मचार्धिना । आगम्यते त्वया? को वा, भवान् भुवनपावनः ? ॥ ३२ ॥ अथावोचदजातारिः, कङ्को नाम द्विजोऽस्म्यहम् । भूमिभर्तुस्तपःसूनोः, प्रियमित्रं पुरोहितः ॥ ३३ ॥ अक्षैश्च दीव्यतस्तस्य, सभास्तारोऽस्मि सर्वदा । मदन्यो हि न दक्षोऽभूदक्षद्यूतेऽस्य संसदि ॥ ३४ ॥ मयि ग्रामान्तरे याते, समानीय निजं पुरम् । कुरुभिः कैतवागारै–र्हारितः सोऽखिलां महीम् ॥ ३५ ॥ पाण्डवेयास्तदारभ्य, बभूवुर्वनवासिनः । राज्यप्रत्याशया तेषा–मनैषमियतीः समाः ॥ ३६ ॥ मायावीति मया राजन् !, श्रितो दुर्योधनो न हि । पाण्डवानामिदानीं तु, किंवदन्त्यपि न क्वचित् ॥ ३७॥ धर्म–न्याय–सदाचार–विवेक–विनयादिभिः। गुणैराकीर्णमेषोऽहं, तद्भवन्तमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ अजल्पन्नृपतिः कङ्क !, निःशङ्कोऽत्रापि पूर्ववत् । सुखेन तिष्ठ

१ समुद्रः रसना–कटिमेखला यस्याः ताम् । २ सभासद् । ३ वर्षान् ।

मत्पार्श्वे, क्वाऽऽप्यते त्वादृशः सुहृत्?॥ ३९॥ धन्यः स राजा कौन्तेयो, यस्य मित्रं भवादृशम्। सुलभा खलु राज्यश्री–र्दुर्लभं मित्रमद्भुतम् ॥ ४० ॥ इत्युदीर्य समभ्यर्च्य, काञ्चनै रचिताञ्जलिः। विराटभूपतिश्चक्रे, सभास्तारं युधिष्ठिरम् ॥ ४१ ॥

ज्वलन्निव वपुर्लक्ष्म्या, खजं दर्वीं च धारयन्। करवालकरोऽत्युच्चैः, सानुमानिव जङ्गमः ॥ ४२ ॥ राजपाट्यामुपेताय, मध्येनगरमन्यदा। विराटभूभुजे तस्थौ, गुरुस्थामा मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥ (युग्मम्) दूरादुर्वीपतिर्भीमं, वीक्ष्य मांसलमंसलम्। मुदा नैदंयुगीनाङ्गं, वेत्रिणाऽऽह्वाययत् क्षणात् ॥ ४४ ॥ सोऽनुयुक्तस्ततो राज्ञा, स्वां कथामित्यचीकथत्। वल्लवः सूपकारोऽस्मि, भूपतेर्धर्मजन्मनः ॥ ४५ ॥ न केवलमलंकारः, पौरोगव्यकलैव मे। ममैव मल्लसंदोह–ज्येष्ठताऽप्यस्य भूभुजः ॥ ४६ ॥ किं तु राज्यपरिभ्रंशात्, तस्य भ्राम्यन्नितस्ततः। राजन्! कलाविशेषज्ञ–मिदानीं त्वामुपागमम् ॥ ४७ ॥ नृपोऽप्यूचे न सूदत्व–मस्यामुचितमाकृतौ। कुर्वीत को हि गन्धेभे, कक्षभाराधिरोपणम् ॥ ४८ ॥ ऊर्जस्विनौ हि ते बाहू, पृथिवीरक्षणक्षमौ। तथाऽपीच्छसि यत् कर्तुं, तदेव कुरु वल्लव! ॥ ४९ ॥ इत्याभाष्य नृपो भीम–मानन्द्य कनकोत्करैः। पौरोगवानां सर्वेषा–मप्यत्रयदधीश्वरम् ॥ ५० ॥

आमुच्य कञ्चुकं चित्र–माबध्य कबरीं वराम्। कर्णयोः कुण्डले न्यस्य, नेत्रयोरञ्जनं वहन् ॥ ५१ ॥ निर्मायान्यदपि स्त्रैण–माकल्पं नृपवेश्मनि। विवेश विस्मयस्मेरै–र्लोकैरालोकितोऽर्जुनः ॥ ५२ ॥ (युग्मम्।) भूपतिर्वल्गभौ कुर्वन्, केलिचंक्रमणक्रमम्। उदीक्ष्य मुदितो वेत्र–पाणिना तमजूहवत् ॥ ५३ ॥ ऊचे च भद्रे! स्त्री चेत्त्वं, वक्षस्तल्लक्षणं न किम्?। यदि

१ व्रज–भाषाया चमचा। २ पाकशालाध्यक्षत्वकला। ३ कक्षः–तृणम्। ४ पाकशालाऽध्यक्षाणाम्।

वाऽसि पुमानेव, कुतः स्त्रीवेषधारिता ? ॥ ५४ ॥ आकृतिस्ते पुनः सेयं, स्त्रीपुंसव्यतिवर्तिनी । इहागत्य च किं स्थानं, निहितं विरहातुरम् ? ॥ ५५ ॥ कपिकेतुरभाषिष्ट, नास्मि नारी न वा पुमान् । अहं बृहन्नटो नाम, किं तु पण्ढोऽस्मि भूपते ! ॥ ५६ ॥ योषिद्वेषं वहन्नेर–भवन्यां विहराम्यहम् । नाट्याचार्यस्तपःसूनो–रभूवं राज्यभूषणम् ॥ ५७ ॥ तूर्यत्रय-रहस्याना–महं वा खलु कोविद: । देवी विश्वत्रयाराध्या, सा वा वाचामधीश्वरी ॥ ५८ ॥ हेमस्तोमैस्ततस्तैस्तै–रभिनन्द्य बृहन्नटम् । भूमीन्दुरुत्तरां पुत्री–मध्यापयितुमार्पयत् ॥ ५९ ॥ ततस्तूर्यत्रयाभ्यास–हेतोः पुत्र्याः क्षितीश्वरः । उत्तरेण निजं वेश्म, नाट्यशालामचीकरत् ॥ ६० ॥

हरिदश्वरथाश्वाभ–मन्येद्युरवनीभुजः । हयं कारयतश्चित्रं, वाह्याल्या चंक्रमक्रमम् ॥ ६१ ॥ मांसलांसस्थलो बद्ध–मौलिः प्रावारवाससा । निर्लोमाङ्घ्रिः कशापाणि–र्दृढं परिकरं वहन् ॥ ६२ ॥ नकुलः कुलशैलाभ–मूर्तिरागाद्दृशोः पथि । वेत्रिणा चाहुयत् स्मेर–विस्मयस्तं महीपतिः ॥ ६३ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) सोऽभ्यधाद्भूभुजा पृष्ट–स्तपःसूनोर्महीभुजः। सर्वाश्वसा-धनाधीश–स्तन्त्रिपालाभिधोऽस्म्यहम् ॥ ६४ ॥ अश्वाना लक्षणं वेद्मि, वेद्मि सर्वं चिकित्सितम् । देशं वेद्मि वयो वेद्मि, वेद्मि वाहनिकाक्रमम् ॥ ६५ ॥ राजाऽब्रवीत् तव ज्ञान–माकृत्याऽपि निवेद्यते । आर्द्रता हि वदत्यम्भ–स्कुम्भस्य परिपूर्णताम् ॥ ६६ ॥ इत्युदीर्याश्वमारोप्य, परीक्ष्य किल तत्क्षणात् । नेतारं नकुलं चक्रे, निजाश्वीयस्य भूपतिः ॥ ६७ ॥

परिधानपटार्धेन, बद्धकक्षं स्थवीयसीम् । बिभ्राणं वैणवीं यष्टिं, यूपस्कन्धं महाभुजम् ॥ ६८ ॥ गोत्रजेषु व्रजन्नूर्ध्वी-भूतं भूपः परेद्यवि । सहदेवमुदैक्षिष्ट, व्रततीबद्धमूर्धजम् ॥ ६९ ॥ (युग्मम्) धरित्रीपतिरामन्त्र्य, विस्मयेन तमभ्यधात् ।

भद्र ! कोऽसि ? कुतश्चासि, स्थानादागतवानिह ? ॥ ७० ॥ जगाद सहदेवोऽथ, पाण्डवेयस्य भूभुजः । गणशो गोकुला-न्यासन्, प्रत्येकं लक्षसंख्यया ॥ ७१ ॥ स तेषां ग्रन्थिकं नाम, संख्याकारं न्ययुङ्क्त माम् । सर्वेषां वल्लवानां च, राजन्नेता-रमातनोत् ॥ ७२ ॥ गर्भाधाने गवां काल-मुपायमपि वेद्म्यहम् । शरीरलक्षण-व्याधि-चिकित्सासु तु का कथा ? ॥ ७३ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं माद्र-प्रमोदविवशाशयः । सहदेवं महीदेवो, गोकुलाधिपतिं व्यधात् ॥ ७४ ॥

अथ वैदेशिकौचित्य-कलिपताकल्पशालिनी । रूप-लावण्य-सौभाग्यै-र्विसारितरतिस्मया ॥ ७५ ॥ महादेव्याः सुदे-ष्णायाः, सभ्राभ्यर्णे कदाचन । विहरन्ती भुजिष्याभि-र्ददृशे द्रुपदात्मजा ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वा सविस्मयास्ताश्च, सुदेष्णायै न्यवेदयन् । कुतूहलवती साऽपि, तामेताभिरजूहवत् ॥ ७७ ॥ उपवेश्य परप्रीत्या, तां महत्यासने क्वचित् । नरेन्द्रपत्नी ताम्बूल-दानपूर्वमभाषत ॥ ७८ ॥ शुभे तवायमाकारो, न क्षमावस्थानमर्हति । किं पुनः पादचारेण, विदेशगमनं क्वचित् ? ॥ ७९ ॥ ततः कथय काऽसि त्वं, पत्नी कस्यापि भूभुजः ? । कुतश्चेयमवस्था ते, विपयान्तरदर्शनी ? ॥ ८० ॥ स्नुषाऽथ पाण्डुराज-स्य, स्मितपूर्वमभाषत । मालिनी नाम सैरंध्री, दास्यस्मि न नृपप्रिया ॥ ८१ ॥ मयि प्रमाणमत्युच्चै-र्द्रौपदी धृतपूर्विणी । मुकुन्दमहिषी दधे, सत्यभामाऽपि संमदम् ॥ ८२ ॥ प्रिया विराटभूभर्तुः, पाञ्चालीं पुनरब्रवीत् । हन्ताहमपि सैरंध्रि ! ब्रूपे यत्तत्करोमि ते ॥ ८३ ॥ किं तु त्वां यदि वीक्षेत, कदाचित् क्षितिवासवः । प्रियामपि तदानीं मां, मनसा न हि संस्पृ-शेत् ॥ ८४ ॥ भूयोऽप्युवाच पाञ्चाली, कृतं ते शङ्कयाऽनया । प्रच्छन्नाः सन्ति यत् पञ्च, गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ८५ ॥

१ गोपानाम् । २ दासीभिः । ३ परगृहनिवासिनी कलावती स्त्री । ४ कृष्णपट्टराज्ञी ।

विरूपया विलोकेत, यः कश्चन दृशाऽपि माम् । नैव ते तस्य मृष्यन्ति, तत्क्षणादेव जीवितम् ॥ ८६ ॥ विद्यातिरोहितात्मानः, सर्वतः संचरन्ति ते । न च दन्तीव सिंहानां, तेषां राजाऽपि किंचन ॥ ८७ ॥ ततोऽभ्यधत्त भूपाल-वल्लभा तर्हि मालिनि ! । मम लक्ष्मीस्तवैवेयं, यथेच्छमुपभुज्यताम् ॥ ८८ ॥ इत्यालप्य दुकूलानि, काञ्चनाभरणानि च । परिधाप्यात्मनः पार्श्वे, सुदेष्णा तामतिष्ठिपत् ॥ ८९ ॥ मुखवासं वितन्वाना, कुर्वती पत्रवल्लरीः । धम्मिल्लं विविधैः पुष्पै-र्ग्रथ्नती ललिताः स्रजः ॥ ९० ॥ तैस्तैः सुगन्धिभिर्द्रव्यै-रङ्गरागं च पिंषती । नरेन्द्रपत्न्याः सैरंध्री, नीरन्ध्रां मुदमातनोत् ॥ ९१ ॥ (युग्मम्)

तेऽपि कर्माणि कुर्वाणाः, स्वानि स्वानि प्रतिक्षणम् । प्रीतिं ताण्डवयामासुः, पाण्डवाः पृथिवीपतेः ॥ ९२ ॥ केनाप्यविदिताः शश्व-द्गत्वा सर्वेऽपि ते निशि । कुन्त्याः पादानवन्दन्त, स्थापितायाः क्वचिद्गृहे ॥ ९३ ॥ अवाप्तैरवदानेषु, भूपतेः पारितोषिकैः । ते प्रीत्या परया नित्य-मभ्यनन्दन् परस्परम् ॥ ९४ ॥ तेषां सर्वप्रकारेण, तत्रान्योऽन्योपकारिणाम् । सेवादुःखमपि प्रायो, न मनस्तापमातनोत् ॥ ९५ ॥ इति संवसतां तेषां, विराटनृपतेः पुरे । त्रयोदशस्य वर्षस्य, मासा एकादशात्यगुः ॥ ९६ ॥

अथ निध्याय सैरंध्रीं, कदाचिदपि कीचकः । सहोदरः सुदेष्णायाः, कंदर्पवशगोऽभवत् ॥ ९७ ॥ दध्यौ च किं रतिर्भूमौ, स्वर्गलोकादवातरत् ? । प्राणेशदेहदाहार्त्या, तस्या वा क्वेदृशं वपुः ? ॥ ९८ ॥ इमां रसायनैर्मन्ये, तरुणीभूय निर्ममे ।' रूपेऽस्मिन्न प्रगल्भेत, जराकम्प्रोऽन्यथा विधिः ॥ ९९ ॥ न चेदस्यास्तनुस्पर्शैः, प्रीणितं शिशिरात्मभिः ।

---

१ सहन्ते । (२ *'धम्मिल्लविधये पुष्पैर्ग्रथ्नती ललिताः स्रजः ।' इति गद्यपाण्डवचरितधृतः पाठ उचितः । ३ 'कुर्वती' इत्यपि तत्रैव पाठान्तरम् ।) ४ पराक्रमेषु । ५ युवा भूत्वा । * अयं पाठः प्रतित्रयेऽप्यस्ति ।

वपुरेतत्तदानीं मे, हविर्भूतं स्मरानले ॥ १०० ॥ ममात्मनो रसस्येव, तप्तस्य मदनाग्निना । जायेत यद्यवस्थान-मस्या धातोरिवाशया ॥ १०१ ॥ इति संचिन्त्य दीर्णाङ्गः, कीचकः स्मरसायकैः । प्रगल्भवदनां कांचि-द्दूतीं प्रैषीत्तदन्तिके ॥ १०२ ॥ क्षणादभ्येत्य सा तस्याः, पुरः कृपणमभ्यधात् । पतिव्रताव्रतं जाने, भवत्या विश्वविश्रुतम् ॥ १०३ ॥ तत एवास्मि सैरंध्रि !, त्वदभ्यर्णमुपागता । जानासि कीचकं देव्याः, सुदेष्णायाः सहोदरम् ॥ १०४ ॥ तस्य प्रकाममस्वस्थं, वपुरद्य कुतश्चन । न केनापि प्रकारेण, स्मेराक्षि ! स्वास्थ्यमश्नुते ॥ १०५ ॥ यदि नाम भवत्पाणि-स्पर्शैः शाम्यति तद्यथा । अनुभावः सतीनां हि, सर्वदोषद्विपंतपः ॥ १०६ ॥ वेगात्तदेत्य कल्याणि !, निजस्पर्शसुधारसैः । प्रसीद रतये तस्य, त्वादृश्यो हि कृपालवः ॥ १०७ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्याः, कमनीयाक्षरं बहिः । व्यञ्जयत्तु दुराकूत-मन्तर्ज्वाल मालिनी ॥ १०८ ॥ कोपादूचे च रे दूति !, तावकं सन्निपातवत् । मुखे मधुरमादत्ते, शीलप्राणानिदं वचः ॥ १०९ ॥ मृत्यवे कीचको नूनं, मत्पाणिस्पर्शमिच्छति । सिंहीकरावमर्शेन, गोमायुः किमु जीवति ? ॥ ११० ॥ यदि स्वरूपमप्येत-ज्ञानीयुः पतयो मम । तदा न ते न तस्यापि, जीवितव्यकथा क्वचित् ॥ १११ ॥ इत्याक्रुश्य भृशं दूती, मालिन्या गलेहस्तिता । गत्वा म्लानमुखी सर्वं, कीचकस्य न्यवेदयत् ॥ ११२ ॥ उपायैर्विविधैरन्यै-रपि दानादिभिर्यदा । प्रयुक्तैरीहते रन्तुं, पाञ्चाली न कथंचन ॥ ११३ ॥ तदाऽन्येद्युर्बलाद्बाहौ, रहः क्वचन कीचकः । करेण धारयामास, तां मृणालीमिव द्विपः ॥ ११४ ॥ तत्करस्पर्शमासाद्य, ज्वलदङ्गारसोदरम् । तदैव ताम्रतां भेजे, दारुवन्मालिनीमुखम् ॥ ११५ ॥

---

१ मन्दं दीनं वा । २ निष्कासिता ।

तस्यानधीर्य सैरंध्री, चाटूक्तिं विषवृष्टिवत् । हठादाकृष्य दोर्वल्लि–माक्रोशमुखरा ययौ ॥ ११६ ॥ विलक्षमनसा तेन, कीचकेन दुरात्मना । गच्छन्ती सा पदा पृष्ठे, ततः कोपादहन्यत ॥ ११७ ॥

दीनवक्त्रा भुवि न्यस्त–दृष्टिरस्राविलेक्षणा[1] । सभामुपेत्य भूभर्तु–रिति चक्रन्द सा भृशम् ॥११८॥ राजन्नन्यायदुर्वार-पावकप्रावृडम्बुदः (द) । त्वमेव भुवनेऽमुष्मिन्, सर्वदुर्वृत्तशासिता ॥ ११९ ॥ पूत्करोमि पुरः कस्य ?, बभूव शरणाद्भयम् । धराधीश ! यदन्यायं, त्वदीया एव कुर्वते ॥ १२० ॥ स्वप्रतिज्ञातनिर्वाह–कोविदाः सत्यवादिनः । परोपकारैकधना, भुवि प्रच्छन्नचारिणः ॥ १२१ ॥ ऊर्जस्वलभुजौर्जित्या, धर्मधामान्यमर्षणाः । गन्धर्वाः पतयो यस्याः, पञ्च पञ्चाननोपमाः ॥ १२२ ॥ व्यलीकरहितां तां मा–मनाथामिव दुर्मदः । पतिव्रतां पदा पृष्ठे, पापीयान् कीचकोऽवधीत् ॥ १२३ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम् ।) नियतं तेऽपि कुत्रापि, न सन्त्येव मम प्रियाः । भवेयुश्चेन्निहन्येत, स्पृशन्नेवैष[3] मां पदा ॥ १२४ ॥

भ्रुकुटीभङ्गभीमास्यो, दृशा धर्मात्मजन्मना । मारुतिस्तं क्रुधा हन्तु–मुत्थास्यन् विनिवारितः ॥ १२५ ॥ ततो ज्ञातेयदाक्षिण्यात्, किंकर्तव्यत्वमोहिते । किंचिदप्रतिपेदाने, राज्ञि तूष्णीकताजुषि ॥ १२६ ॥ असंस्तुत इवोत्थाय, मध्येसंसद्युधिष्ठिरः । औदासीन्यजुषा वाचा, सैरंध्रीमित्यभाषत ॥ १२७ ॥ युग्मम् ॥ तादृशास्तव चेत् सन्ति, प्रिया वदसि यादृशान् । ते न नाम सहिष्यन्ते, त्वां प्रत्यविनयं द्विषः ॥ १२८ ॥ तद्गच्छ गच्छ सैरंध्रि !, स्वस्थानं किं नु रोदिषि ? । विद्धि कीचकमन्याय–दावपावककीचकम्[4] ॥ १२९ ॥ उदासीनवदित्युक्ता, द्रौपदी धर्मसूनुना । संवृत्य शोकसंरम्भ–मन्तःपुर-

१ अश्रुव्याप्तनेत्रा । २ 'दुर्वारपाप०' प्रतिद्वय० । ३ 'स्नैवैष' इति प्रतित्रयपाठो न सम्यक् । ४ कीचको–वंशः ।

मगात् पुनः ॥ १३० ॥ कीचकस्यानये तस्मि-न्निर्माय गजमीलिकाम् । पृथिवीपतिरास्थाना-दुत्थायाभ्यन्तरं ययौ ॥१३१॥

तस्यामेव निशीथिन्या-मविज्ञाताऽथ केनचित् । जगाम द्रौपदी मन्द-पादपातं महानसे ॥ १३२ ॥ चरणाङ्गुष्ठमानम्य, याज्ञसेनी शनैः शनैः । तत्र जागरयामास, सुखसुप्तं वृकोदरम् ॥१३३॥ सोऽब्रवीत् प्रेयसीं देवि !, किमश्रूणि विमुञ्चसि ? । दीर्घदीर्घांश्च निश्वासान्, भाषसे चातिगद्गदम् ? ॥ १३४ ॥ साऽप्यूचे पृच्छसि स्वामिन् ! किं नामासंविदानवत् ? । किं न हन्त त्वमद्राक्षीः, कीचकाविनयं मयि ? ॥ १३५ ॥ भवन्तोऽद्यापि जीवन्त-मात्मानं मन्वते किमु ? । प्रेयसी पश्यतां येषा-मपरैः परिभूयते ॥१३६॥ शौर्यं सत्त्वमहंकार-श्चण्डिमा भुजदण्डयोः । जगाम सर्वमप्येत-न्मन्ये लक्ष्म्या सहैव वः ॥१३७॥ पक्षिणोऽपि प्रियां वीक्ष्य, संपन्नान्यपराभवाम् । न एलंभूष्णवः सोढुं, किं पुनर्मानशालिनः ? ॥ १३८ ॥ इत्यादिभिः प्रियावाक्यै-र्भर्त्सितो मरुतः सुतः । ज्वलन्नपत्रपानम्र-मौलिर्नीचैरवोचत ॥ १३९ ॥ कथं दुरात्मनो देवि !, तस्यैतावदहं सहे ? । ध्रुवः संज्ञा तदाऽऽर्यस्य, प्रत्यूहाय न चेद्भवेत् ॥ १४० ॥ प्रातस्तु यदि कीनाश-दासतां लम्भये न तम् । कदापि गणये-र्देवि !, मा स्म तत्पुरुषेषु माम् ॥ १४१ ॥ परं कामातुरः स त्वां, प्रातर्भूयोऽपि योक्ष्यते । नारीषु सिद्धये काम-मवैलक्ष्यं हि कामिनाम् ॥ १४२ ॥ स च त्वयाऽभियुञ्जानो, माननीयो मनस्विनि ! । निहन्तुमनसा मीन-मामिषं हि निधीयते ॥१४३॥ ततः किरीटिनो नाट्य-शालायां शीलशालिनि ! । गृह्णीयास्तेन संकेतं, निशीथसमये निशि ॥ १४४ ॥ त्वदीयेनैव वेषेण, तत्राहं पुरतो गतः । तज्जीवितं हरिष्यामि, निबिडालिङ्गनच्छलात् ॥ १४५ ॥ इत्यालोच्य रहः कान्तां, विससर्ज वृकोदरः ।

---

१ अज्ञातवत् । २ 'देवी' इति पाठश्चेत् साधु । ३ लज्जाराहित्यम् ।

निययौ निभृतन्यस्त-पदं साऽपि महानसात् ॥ १४६ ॥

अप्सरोजित्वराकल्प-शिल्पेनाधिकशालिनी । आकृषन्ती विशेषेण, कामिनीनामपीक्षणे ॥ १४७ ॥ द्रावयन्ती मनः कामं, कृष्णा लीलावलोकितैः । कीचकाय प्रगे तस्थे, राजवेश्मप्रवेशने ॥ १४८ ॥ (युग्मम् ।) तां प्रेक्ष्य पदमप्येकं, जातस्तम्भः स नाचलत् । तत्पृष्ठचरणाघात-पातकेनेव यन्त्रितः ॥ १४९ ॥ स्वेदोदबिन्दुसंदोहै-स्तस्य दन्तुरितं वपुः । द्रौपदीस्पर्शपापेन, जातस्फोटमिवाभवत् ॥ १५० ॥ तद्वपुर्वद्धरोमाञ्चं, नरकक्रोडभाविभिः । सर्वं विद्धमिहैवाभू-दयःसूचीचयैरिव ॥ १५१ ॥ कृष्णाऽपि तं तथैक्षिष्ट, स्निग्धस्निग्धैरिवेक्षणैः । स प्रकामं यथा मेने, तामात्मन्यनुरागिणीम् ॥ १५२ ॥ शनैः शनैः समभ्येत्य, दीनैर्दीनैर्वचःक्रमैः । सोऽथ तामर्थयांचक्रे, तद्गिरं साऽप्यमन्यत ॥ १५३ ॥ तमभ्यधत्त सैरंध्री, निशीथे नाट्यवेश्मनि । स्थास्याम्यहमुपागम्य, तत्रागच्छेद्भवानपि ॥ १५४ ॥ इति संकेतमादाय, द्रौपद्यन्तःपुरं ययौ । कीचकोऽप्युल्लसत्प्रीति-रन्तिकं नृपतेरगात् ॥ १५५ ॥

देवताराधनैस्तैस्तैः, कीचकस्याभिलप्यतः । प्रियः सुहृदिवागच्छत्, कथंचिद्दिवसात्ययः ॥ १५६ ॥ भाविनीमापदं पश्यन्, सुदेष्णासोदरस्य ताम् । शङ्के पङ्कजिनीनाथ-स्तद्दुःखादस्तमाययौ ॥ १५७ ॥ यथा यथाऽतिपीवानो, वभूवुस्तिमिरोर्मयः । पीवतामाप हर्षोऽपि, कीचकस्य तथा तथा ॥ १५८ ॥ अथ विभ्रत्यहंकार-मन्धकारे वृकोदरः । निर्माय मालिनीवेष-मविशन्नाट्यवेश्मनि ॥ १५९ ॥ कीचकोऽपि तमस्काण्ड-ताण्डवाडम्बरोल्बणे । वासयन्नङ्गसौरभ्यै-र्दिशस्तस्मि-

१ आकल्पः-नेपथ्यम् । २ नरकमध्ये भाविभिः । ३ अतिपुष्टाः । ४ 'रोल्वण' प्रत्यन्तर० ।

न्नुपागमत् ॥ १६० ॥ स नखाघातसंकेतं, द्वारि तिष्ठन्नखूत्रयत् । भीमोऽप्यन्तः स्थितस्तूर्णं, हुंकारमकरोच्छनैः ॥ १६१ ॥ प्रविश्य नृपतेः श्याल-स्तरङ्गितमनोभवः । जगाद मुदितो भीमं, सैरंध्रीवेषधारिणम् ॥ १६२ ॥ एह्येहि देवि ! सैरंध्रि !, दोर्मृणालैर्हिमोपमैः । अङ्गं निर्वापयालिङ्गय, मन्मथज्वलितं मम ॥ १६३ ॥ इत्यालपन्तमायान्तं, तमभ्येत्य वृकोदरः । सप्रेमेव तथाऽऽलिङ्ग-द्यथा सोऽगात् परासुताम् ॥ १६४ ॥ नाट्यौकसो बहिस्तस्मा-न्मारुतिः कीचकं भुवि । मांसपिण्डीभवद्देहं, गवाक्षेण ततोऽक्षिपत् ॥ १६५ ॥ मरुत्सुतः कृतात्मीय-वैरनिर्यातनस्ततः । मेदुरानन्दमागत्य, स्वपिति स्म महानसे ॥ १६६ ॥

तथाभूतं च लोकेभ्यः, प्रातर्विज्ञाय कीचकम् । शतं शोकोर्मिविवशा-स्तस्याधावन्त बान्धवाः ॥ १६७ ॥ तं तथाविधमालोक्य, महीतलविलोठिनम् । ते सर्वे तारपूत्कार-मरुदन् शोकविक्लवाः ॥ १६८ ॥ तेषां नेत्रतडागेषु, स्वबन्धोर्वधकारिणि । अमर्षग्रीष्मघर्मांशु-रश्रुवारीण्यशोषयत् ॥ १६९ ॥ यदा विलोकयन्तोऽपि, भ्रातुर्नाज्ञासिषुर्द्विषम् । तदा सर्वेऽपि संभूय, ते पर्यालोचयन्मिथः ॥ १७० ॥ पूर्वमप्यस्य जानीमो, मालिन्यामनुरागिताम् । भ्रातुर्नः सैव तन्नून-मभवन्मृत्युहेतवे ॥ १७१ ॥ तदीयदयितैरेव, बन्धुर्नो नियतं हतः । कथंचिन्नोपलभ्यन्ते, ते च प्रच्छन्नचारिणः ॥ १७२ ॥ तदेतामेव सैरंध्रीं, सहानेन स्वबन्धुना । चितावैश्वानरे क्षिप्त्वा, क्रोधं विध्यापयामहे ॥ १७३ ॥

इत्यालोच्य चितावह्नौ, निजेन सह बन्धुना । प्रक्षेप्तुमनसोऽभ्येत्य, मालिनीमाकृषन् भुजे ॥ १७४ ॥ बलादाकृष्यमाणा ते-रिति पूत्कुरुते स्म सा । जयो जयन्तो विजयो, जयसेनो जयद्बलः ॥ १७५ ॥ यूयं चेत् क्वापि वर्तध्वे, तन्मां

रक्षत रक्षत । एतैश्चितानले क्षेप्तुं, नीयमानां दुरात्मभिः ॥ १७६ ॥ इत्यस्याः कृपणां वाणी-माकर्ण्य पवनात्मजः । क्रोधाद्दूरोच्छलत्फालं, धावति स्म महानसात् ॥१७७॥ सोऽब्रवीत्तान् किमेतां भो !, बलादाकृपथ स्त्रियम् । अस्याः कुत्रापि किं नाम, कश्चिदस्त्येव न प्रभुः ? ॥ १७८ ॥ तेऽप्यूचुर्वल्लवैतस्य, मृत्यवे सोदरस्य नः । इयमेवाभवत् कोऽपि, हन्ता तु ज्ञायते न हि ॥ १७९ ॥ यं निहत्य बलाद्वैर-मात्मनः शमयामहे । चितामध्ये निधास्याम-स्तदिमामेव पुंश्चलीम् ॥ १८० ॥ भीमोऽप्यधाद्वधादेव-मन्यायं वः सहोदरः । रिरंसुः परदामार्क्षीं, तत्फलं चाप्यवाप्तवान् ॥ १८१ ॥ किं नामाबिभ्यतो यूयं, स्त्रीहत्यापातकादपि ?। द्वैतीयीकं कुरुध्वेऽमुं(दो), लप्स्यध्वेऽस्य न किं फलम् ? ॥१८२॥ ज्ञातेययन्त्रितो वध्ये-न्नृपोऽन्यायं सहिष्यते । नोदेष्यति शिरःशूलं, किमन्यस्यापि कस्यचित् ? ॥ १८३ ॥ तेऽथाभ्यधुः क्रुधा शक्ति-र्यस्यास्ति भुजदण्डयोः । इमामवतु सोऽस्माभिः, क्षिप्यमाणां चितानले ॥ १८४ ॥ ततस्तान्निकटं भीमः, कमप्युत्पाट्य शाखिनम् । कीचकस्यावधीद्बन्धून्, शतमप्येकहेलया ॥ १८५॥ वल्लवेन हताः पेतुः, सुदेष्णाबन्धवो भुवि । जघ्निरे साधु दुर्वृत्ता, इत्युदस्थात्तु लोकवाक् ॥ १८६ ॥ स्वस्थानं मालिनीं प्रेष्य, हताराातिमतङ्गजः । गुहामिव हरिर्भीमो, ययौ निर्भीर्महानसम् ॥ १८७ ॥

ततो बन्धुवधक्रोध-स्फुरदोष्ठभयंकरा । सुदेष्णा भूपमभ्येत्य, बभाषे साश्रुलोचना ॥ १८८ ॥ आर्यपुत्र ! तवायं मे, प्रसादोऽपि विडम्बना । हन्यन्ते बान्धवा यस्याः, पश्य कर्मकरैरपि ॥ १८९ ॥ तदेकः कीचकाराति-स्तावन्न ज्ञायते क्वचित् । वल्लवस्त्वयमस्त्येव, पापस्तद्बन्धुघातकः ॥ १९० ॥ सैन्यैः समस्तैरप्यद्य, न चेदेनं हनिष्यसि । नूनमात्मानमुद्बध्य, ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १९१ ॥ राजाऽथ सान्त्वयन् वाक्यैः, कोमलैः कोमलैः प्रियाम् । पाणिनोदश्रुणी नेत्रे,

पुंगेयश्चिदमभ्यधात् ॥ १९२ ॥ देवि ! दुर्नयमप्युच्चै-स्तद्दाक्षिण्यादहं सहे। बन्धूनां ते न खल्वन्ये, सहन्ते भुजशालिनः ॥ १९३ ॥ नृपे तथाऽपि यत्किंनि–त्वन्मृगाक्षि! करोम्यहम् । वल्लवोऽयं परं सर्वं, सैन्यं हन्यात् खलीकृतः ॥ १९४॥ तस्यान्यस्तु वधोपायः, संप्रत्यस्त्येव भामिनि । युद्धेन हि निहन्यन्ते, दुर्जयाः परिपन्थिनः ॥ १९५ ॥ आगतो धार्तराष्ट्रस्य, राज्ञो मल्लमतल्लिका । खर्परकर्परनामास्ति, पुरेऽस्मिन् हस्तिनापुरात् ॥ १९६ ॥ जितानेकाहवः गर्वान्, स च मल्लानधिक्षिपन् । नाखर्वभुजगर्वेण, वल्लवेन सहिष्यते ॥ १९७ ॥ ततः शश्वत्कृताभ्यासः, कदाचिदकृतश्रमम् । स एवामुं दुरात्मानं, निहनिष्यति वल्लवम् ॥ १९८ ॥ इति पृथ्वीपतिः प्रेम्णा, मृदुभिर्मृदुभिः पदैः । सान्त्वयित्वा शनैः प्रैषी–दन्तरन्तःपुरं प्रियाम् ॥ १९९ ॥

मल्लवर्गतिरस्कार–कारिणं खर्परकर्परम् । वल्लवोऽन्येद्युराहूतस्त, नियोद्धुं नृपतेः पुरः ॥२००॥ ततोऽक्षवाटमृक्षेशे–वलक्षसिकतान्वितम् । भूपतिः कारयांचक्रे, तन्नियुद्धकुतूहली ॥ २०१ ॥ इमं च परितो मञ्चान्, सुरेन्द्रसदनोपमान् । धराधीशोऽधिरोहाय, राजन्यानामकारयत् ॥ २०२ ॥ दिव्येऽन्यस्मिंस्ततो मञ्चे, रत्नमण्डपिकातले । मणिसिंहासनेऽभ्येत्य, भूमीपतिरुपाविशत् ॥ २०३ ॥ ततो निदेशमासाद्य, विराटवसुधाभुजः । सर्वेऽप्यारुरुहुर्मञ्चान्, सामन्ताः सपरिच्छदाः ॥ २०४ ॥ यद्यप्यरिजयं भीमे, न ते संशेरते क्वचित् । आययुस्तदपि त्रस्त–मनसो धर्मजादयः ॥ २०५॥ स्थेयांसौ बिभ्रतावंसौ, कस्तूरी-

१ प्रोञ्छयन् । २ श्रेष्ठमल्ल. । ३ मल्लयुद्धस्थानम् । ४ ऋक्षेशश्चन्द्रः, तद्वत् वलक्षा–उज्ज्वलाः सिकता., ताभिः चितं–व्याप्तम् । ५ संशयं प्रापुः । ६ अतिस्थिरौ ।

स्तवकाङ्कितौ। चन्दनालिप्तसर्वाङ्गौ, चण्डचण्डातकांशुकौ ॥२०६॥ सह्यविन्ध्याविवाध्यक्षौ, मल्लश्रेणिशिरोमणी। तौ ततोऽविशतां रङ्गं, वृषकर्पर-वल्लवौ ॥२०७॥ (युग्मम्) असौ कृतश्रमो मल्लो, वल्लवस्त्वकृतश्रमः। नियुद्धमनयोर्युक्तं, नादधे वसुधाधिपः ॥ २०८ ॥ परं श्यालारिरस्यायं, हन्तव्योऽस्ति यथा तथा। निनिन्द मेदिनीनाथ-मिति सर्वस्तदा जनः ॥ २०९ ॥ (युग्मम्) कन्दरादारिणोऽत्रीणां, भुजास्फोटरवास्तयोः। तदा चक्रुर्जगत् सर्वं, विद्राणश्रवणेन्द्रियम् ॥ २१० ॥ कम्पयन्तौ भुवं पादै-र्ददानौ तलहस्तकान्। ततस्तौ विविधैर्भङ्गै-र्बद्धमुष्टी प्रसर्पतुः ॥२११॥ आश्वेव हन्तुमीशोऽपि, वल्लवो वृषकर्परम्। नेत्रोत्सवाय लोकानां, कंचित् कालं व्यलम्बत ॥ २१२ ॥ अभूतां शतशस्तत्र, तयोर्जयपराजयौ। विन्ध्यधात्रीधराटव्यां, मत्तमातङ्गयोरिव ॥ २१३ ॥ वल्लवेनाथ कस्मिंश्चि-दानीय निजबन्धने। प्राणप्रयाणदीनास्यो, बभञ्जे वृषकर्परः ॥ २१४ ॥ वल्लवस्य जये हृष्य-ल्लोककोलाहलो महान्। उदस्थादवनीभर्तुः, सहैव पुलकाङ्कुरैः ॥ २१५ ॥ सहायो विधुरे देवि!, नेदृशः क्वापि लभ्यते। प्रसीदास्मिंस्तदित्येवं, भूपः कान्तामसान्त्वयत् ॥ २१६ ॥

हतं पौरोगवेणाथ, विराटस्य महीशितुः। वृषकर्परमाकर्ण्य, चरेभ्यो धृतराष्ट्रभूः ॥ २१७ ॥ कर्ण-दुःशासन-द्रोण-गाङ्गेय-सुबलात्मजान्। प्रविश्यमतिरेकत्र, मीलयित्वेत्यमन्त्रयत् ॥ २१८ ॥ (युग्मम्) कृत्योपायः पुरा चक्रे, हन्तुं यः पाण्डुनन्दनान्। सोऽयं सुरोचनस्यैव, प्रत्युत प्राभवत् क्षणात् ॥ २१९ ॥ छन्नं च वसतः क्वापि, समामेतां त्रयोदशीम्। पाण्डवान् संप्रति ज्ञातुं, प्राहैषं वृषकर्परम् ॥ २२० ॥ शतकोटिकठोराङ्गं, सर्वस्मिन्नवनीतले। विना भीममलं-

१ चण्डातकं-वस्त्रविशेषः। २ कष्टे। ३ वर्षम्।

भूष्णु-र्जेतुमेनं न कश्चन ॥ २२१ ॥ कुत्रापि यदि गुप्तोऽपि, भवेदनिलनन्दनः । नूनं तत्र सहेतास्य, भुजाहंकारडिण्डिमम् ॥ २२२ ॥ युध्यमानोऽमुना भीम-श्चेन्निहन्येत तन्मम । हतः स्यादहितो हन्यात्, स वाऽमुं विदितो भवेत् ॥ २२३ ॥ इत्याकूततता मल्ल-ग्रामणीः प्रहितो मया । स मेदिनीं क्रमात् क्रामन्, विराटनगरं ययौ ॥ २२४ ॥ तस्मिंश्च तस्य भूभर्तुः, पृथक्कृद्रूपरूपरम् । जघानेति श्रुतिर्जाने, तन्नूनं स वृकोदरः ॥ २२५ ॥ स यत्रास्ति ध्रुवं भाव्यं, तत्रान्यैरपि पाण्डवैः । राजयक्ष्मा हि न श्वास-कास-श्लेष्मादिभिर्विना ॥ २२६ ॥ परं ते चेदभिव्यक्ति-मानीयन्ते कथंचन । तदानुच्छेत्तुमुत्सेको, मदीयः सफलो भवेत् ॥ २२७ ॥ विराटपुरसंरोध-प्रष्ठैरौपयिकैरपि । न ते व्यक्तिमुपेष्यन्ति, तैरमीषां हि का व्यथा ? ॥ २२८ ॥ किं तूभयोर्दिशोस्तत्र, कृते जीव-धनग्रहे । भजेयुः प्रकटीभावं, ते दयामयचेतसः ॥ २२९ ॥ अस्माभिस्तद्ग्रहे पूर्व-मेकस्यां विहिते दिशि । धाविष्यते धराधीशः, स्वसैन्यैरखिलैरपि ॥ २३० ॥ अन्यस्यां तु कृते तस्मि-ञ्शून्यतां नगरे गते । निर्यास्यन्ति स्थिताः पश्चात्, पाण्डवा एव केवलम् ॥ २३१ ॥ तदेवं पाण्डवेयेषु, गतेषु स्फुटतां भृशम् । संरप्स्येऽहं तदुच्छेद-हेतवे पृतनोर्मिभिः ॥ २३२ ॥ इत्यालोच्य बलैः कैश्चित्, सारैर्दन्तुरयन् दिशः । विराटपुरमभ्येतुं, प्रतस्थे धृत-राष्ट्रभूः ॥ २३३ ॥ तदश्वीयखुरोत्खात-रजःस्थगितमण्डलः । तस्यान्यायमिवाद्रष्टुं, रविरागाददृश्यताम् ॥ २३४ ॥ मूर्ति-मद्भिरिवाधर्म-स्तस्याश्वबलपांसुभिः । पतद्भिरखिलाः शोष-मनीयन्त समुद्रगाः ॥ २३५ ॥ कुरुगोत्रप्रदीपस्य, सांप्रतं ते न दस्युता । इत्याख्यातुमिवैतस्य, मारुतोऽभिमुखं ववौ ॥ २३६ ॥ युक्तं न तव कर्मैतत्, कर्मसाक्षिणि पश्यति । इत्याख्या-

१ शत्रु. । २ गर्वः । ३ यतिष्ये । ४ नद्यः । ५ योग्या ।

न्त्य इव शिवाः, क्षूर्यस्याधो ववासिरे ॥ २३७ ॥

अथाविदित एवायं, प्रयाणैरविलम्बितैः । विराटनगराभ्यास-माससाद सुयोधनः ॥ २३८ ॥ ततोऽभ्यर्णे तमायातं, द्रोण-कर्णादिभिः सह । भीत्या चराः स्खलद्वाचो, विराटस्याचचक्षिरे ॥२३९॥ ततः स्वसैन्यसंभार-भारभङ्गुरितक्षितिः । गान्धारेयमभि क्षोणि-पतिर्यावत् प्रतिष्ठते ॥ २४० ॥ तावद्व्रणितनिःशेष-वर्ष्माणो बाणपङ्क्तिभिः । आगत्य मन्दिरद्वारि, पूत्कुर्वन्ति स्म वल्लवाः ॥ २४१ ॥ भूरिभिर्बलसंभारै-रागत्य प्रणिहत्य नः । कुरुभूपालगृह्येण, नरेन्द्रेण सुशर्मणा ॥ २४२ ॥ दक्षिणस्या दिशः सर्वे, नीयन्ते सुरभीगणाः । क्षात्रं धर्मं पुरस्कृत्य, ततो धावत धावत ॥ २४३ ॥ युग्मम् ॥ इत्युपश्रि(श्रु)त्य, गोपानां, गिरः करुणपीवराः । भूपतिर्गोगणत्राण-मैच्छत् प्राणैरपि क्षणात् ॥ २४४ ॥ गोमुनिब्राह्मणभ्रूण-स्त्रैणत्राणे हि साधवः । प्राणानपि तृणीयन्ति, यशो हि किल तत्प्रियम् ॥ २४५ ॥ संग्रामरसवाचालै-र्बलैस्तुमुलयन् दिशः । ततः सर्वाभिसारेण, प्रतस्थे पृथिवीपतिः ॥ २४६ ॥ रणकौतूहली तत्र, कृतगाण्डीवताण्डवः । विमुक्तवनितावेषः, सैष द्राग्भविता स्फुटः ॥२४७॥ इत्यालोच्य व्यवस्थाप्य, कथंचन किरीटिनम् । विराटेन समं सर्वे, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥२४८॥ युग्मम् ॥ आयुधानि समानीय, सहदेवः शमीतरोः । यथात्मीयसमप्राणा-मग्रजानां तदार्पयत् ॥ २४९ ॥ विराटभूभुजो वाजि-सैन्यैर्धावद्भिरुद्धतम् । क्षुण्णा क्ष्मा शरणं रेणु-व्याजाद्विष्णुपदं ययौ ॥ २५० ॥ यमप्रतिममालोक्य, नृपमेनममूः स्त्रियः । कम्पिप्यन्तेऽधुनेतीव, पांसवः पिदधुर्दिशः ॥ २५१ ॥ मा गाश्चौरेति शंसन्त, इव कामं सुशर्मणः । कर्णजाहमगाहन्त, तस्य

१ अर्कवृक्षस्याधः । २ गोपाः । ३ आकाशम् ।

निस्वाननिस्वनाः ॥ २५२ ॥ कानप्यधिकवाचालान्, प्रेष्य वैतालिकोत्तमान् । त्वरमाणं सुशर्माणं, स्थापयामास पार्थिवः ॥ २५३ ॥ जातशर्मा सुशर्माऽपि, विराटाय महीभुजे । निधाय धेनुकं पृष्ठे, सर्वैः सैन्यैरतिष्ठत ॥ २५४ ॥

उभयोरपि नासीर–शौण्डीराणां शराशरि । रणः क्षणमभूत् पीत–पतङ्गकरपञ्जरः ॥ २५५ ॥ अलभन्त रणोत्सङ्ग–बद्धोत्सेका गुणस्पृशः । धानुष्केभ्यस्तदा लक्ष्य–मुभयेऽपि हि मार्गणाः ॥ २५६ ॥ परस्परस्य विशिखैः, खण्डिता शरमण्डली । अधोमुखी सखेदेव, भूपल्यङ्कतलेऽपतत् ॥ २५७ ॥ सैन्ययोरुभयोर्बाणै–र्विलूनावयवावलिः । दुर्धरो रुधिरोद्गारि–व्रणः प्रववृते रणः ॥ २५८ ॥ कच्छपायितमूर्द्धानो, मीनायितकराङ्गुयः । पङ्कजायितपाण्योघाः, प्रससुरसृगापगाः ॥ २५९ ॥ चक्रिरेऽथ विराटस्य, भटैः सैन्याः सुशर्मणः । पाश्चात्यगामिनोऽम्भोधि–तरङ्गैर्निम्नगोर्मिवत् ॥ २६० ॥ अथोच्चस्थे बलैः कैश्चित्, सारैः स्फारैः सुशर्मणः । दवाग्निनेव निःशेषं, वैरिकक्षं दिधक्षुणा ॥ २६१ ॥ कृतस्वैरस्वरास्तीव्र–शस्त्रज्वालाकरालिताः । विहङ्गमा इवानश्यन्, विराटस्यापि सैनिकाः ॥ २६२ ॥ एकाङ्गवीरयोः कामं, संगरोऽभूदभङ्गुरः । द्वयोरपि तयोरन्त–र्वेणं पोत्रीन्द्रयोरिव ॥ २६३ ॥ जयलक्ष्मीः शरासार–वर्षदुर्द्धर्षतेजसोः । एकमप्यनयोरात्म–मृत्युभीत्येव नाश्रयत् ॥ २६४ ॥ एकस्मिन्नतिविक्रान्ते, स्वर्गिणां पुष्पवृष्टयः । पतन्त्योऽन्यशरैर्मार्ग–च्छेदच्छेकैर्न सेहिरे ॥ २६५ ॥ समाप्तिमागते शस्त्र–प्राग्भारे तावुभावपि । रथादुत्तीर्य दोर्युद्ध–मतिक्रुद्धौ वितेनतुः ॥ २६६ ॥ विराटं विकटाभोगै–र्भुजदम्भोलिकेलिभिः । सुशर्मा हतमर्माण–माबध्य स्वे रथेऽक्षिपत् ॥ २६७ ॥

---

१ नासीरम्–अग्रसैन्यम् । २ शत्रुतृणम् । ३ श्रेष्ठकिर्योः ।

अथालोक्य तथा कङ्कः, सातङ्कमवनीपतिम् । भीममाहूय दाक्षिण्य-क्षीराम्भोनिधिरभ्यधात् ॥ २६८ ॥ वत्स ! संवत्सरः मोऽय-मस्माभिर्गमितोऽखिलः । एतत्साहायकेनैव, तदेनं किमुपेक्षसे ? ॥२६९॥ निहत्य क्रूरकर्माणं, सुशर्माणं क्षणादमुम् । विराटपृथिवीनाथं, विमोचयितुमर्हसि ॥ २७० ॥ उद्धर्तव्यः सतामाप-न्निमग्नोऽनुपकार्यपि । किं पुनः कृतसर्वस्वोपकारोऽयं महामनाः ? ॥ २७१ ॥ इत्यादेशगिरा ज्येष्ठ-बन्धोः पवननन्दनः । हन्तुकामः सुशर्माण-मधावत सवान्धवः ॥ २७२ ॥ विभाव्य भीममायान्तं, दोःशृङ्गस्थगदाद्रुमम् । भ्रातृभिर्गण्डशैलाभै-र्गिरीन्द्रमिव जङ्गमम् ॥ २७३ ॥ पुनःकाका इवोपेताः, संविभक्तुं जयामिषम्। दिशो दिशि पलायन्त, सुशर्मपृतनाचराः ॥ २७४ ॥ युग्मम् ॥ पर्वतं कुलिशेनेव, देवो गोत्रनिषूदनः । सुशर्मणो मरुत्सूनु-र्बिभेद गदया रथम् ॥ २७५ ॥ भीमस्तुतीरिव क्रष्टु-मनिर्यान्तीररिं प्रति । क्षिपन्तमङ्गुलीर्वक्त्रे, तं जीवन्तममुञ्चत ॥ २७६ ॥ विराटभूपतिं भीमो, विधाय गतबन्धनम् । आबध्य पुनरात्मीयै-र्गुणैरारोपयद्रथम् ॥ २७७ ॥ पाण्डवानामुदात्तं त-द्विभाव्य चरिताद्भुतम् । प्रीतिप्रह्वीभवच्चेता-श्चिन्तयामास पार्थिवः ॥२७८॥ कौतुकात् केऽप्यमी देवाः, किं धरित्रीमवातरन् ? । विस्मृत्य युगमेतद्वा, धात्रा विदधिरे नराः ? ॥२७९॥ किं वा कृतयुगस्यैव, नराः कतिचिदुध्दृताः ? । स्फुरत्यैदंयुगीनं हि, नामीषां पुरुषव्रतम् ॥ २८० ॥ न भवेयुः सहायाता-श्चेदमी समरे मया । क्रूरैस्तन्मे समाप्येत, कथाऽपि परिपन्थिभिः ? ॥ २८१ ॥ सुशर्माम्भोधरारब्धो, मद्यशश्चन्द्रविद्रवः । वल्लवेनानिलेनेव, रक्षितः सोऽयमक्षतः ॥ २८२॥ विचिन्त्येति महीपालः, प्रीतिपर्यश्रुलोचनः। निमीलितकराम्भोज-कुड्मलस्तानभाषत ॥ २८३ ॥

१ ब्राह्मणवेषधारी युधिष्ठिरः ।

कङ्क! श्रीकेलिपल्यङ्क!, वल्लव! प्रीतिपल्लव!। तन्त्रिपाल! द्विपत्काल!, ग्रन्थिकाप्रतिपन्थिक!॥२८४॥ एषा लक्ष्मी-रिदं राज्य-मदश्च मम जीवितम्। अद्यप्रभृति युष्माक-मेवैतत् किमतः परम्॥२८५॥ यौष्माकीणभुजौर्जित्य-फलकेनैव संप्रति। सत्कीर्तयो ममोत्तेरुः, सुशर्मविपदर्णवम्॥२८६॥ इत्युच्चैः स्तुतिवाचाले, भूपाले पुलकाङ्किते। त्रपावनतमूर्द्धानः, पाण्डवेया बभाषिरे॥२८७॥ अनुभावस्तवैवायं, जयामो यदरीन् वयम्। महोभिर्मिहिरस्यैव, हन्ति ध्वान्तं यतोऽरुणः॥२८८॥ इत्युदीर्य भटान् वाक्यैः, संभाव्यापत्रपाहरैः। गाः समस्ताः पुरस्कृत्य, भूत्वा भूमिपतेः पुरः॥२८९॥ नेत्र-नीलाब्जमालाभि-रर्चिताः पूतनाचरैः। विश्वं विस्मापयन्तस्ते, चलन्ति स्म पुरं प्रति॥२९०॥ (युग्मम्)

किंभविष्यत्तया मूक-मागत्य नृपतिः पुरम्। चिन्ताचान्तपरीवारं, राजमन्दिरमाविशत्॥२९१॥ बहिः! संस्थाप्य कङ्कादीन्, सशङ्कोऽन्तःपुरं ययौ। वीक्ष्य मेदस्विखेदां च, सुदेष्णामवदन्नृपः॥२९२॥ विच्छायं ते मुखं देवि!, किं प्रगे मृगलक्ष्मवत्?। मत्कीर्तिवल्लरीकच्छः, क्व वत्सोऽगच्छदुत्तरः?॥२९३॥ साऽब्रवीद्देव! युष्मासु, धावितेष्वनुगोग्रहम्। एत्य मध्यंदिने कश्चित्, पूत्करोति स्म वल्लवः॥२९४॥ तमूचे विक्रमाधारः, कुमारः खेदकारणम्। कृच्छ्रात्तदाचचक्षेऽसौ, दक्षिणेर्मवपुः शरैः॥२९५॥ उत्तरस्यां दिशि द्रोण-भीष्म-कर्णादिभिः सह। स्वयं दुर्योधनोऽभ्येत्य, सौरभेयीरचाल-यत्॥२९६॥ ततः सर्वेऽपि संभूय, वल्लवास्तमयोधयन्। तव प्राणपरित्यागा-द्दवामानृण्यमाययुः॥२९७॥ किंवदन्ती-हरस्तेषा-मेक एवास्मि जीवितः। सन्ति चाद्यापि गावस्तान्, पतितान् परितः स्थिताः॥२९८॥ इत्याख्यातं मया ताव-

१ सूर्यस्य। २ लज्जाहरैः। ३ प्रभूतखेदाम्। ४ चन्द्रवत्। ५ कच्छः-सजलप्रदेशः।

द्विराटतनयस्य ते । कुमार ! स्फारदोःमार !, तद्यथोचितमाचर ॥ २९९ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य, वत्सः स्फुरितमत्सरः । शौण्डीरिमभरोमाञ्चः, सखेदमिदमभ्यधात् ॥ ३०० ॥ सहापि द्रोण-कर्णाद्यैः, को नु दुर्योधनो मम ? । पपौ बलि-मुकुन्दाद्यैः, सहैव मुनिरर्णवम् ॥ ३०१ ॥ जयः किं तु न विज्ञेन, रणे सारथिना विना । विश्वदाहक्षमोऽप्यग्नि-र्न ज्वलत्यनिलाद्दते ॥ ३०२ ॥ तमभ्यधान्मदा(द)भ्यर्ण-नर्तिनी मालिनी ततः । योऽयं तूर्यत्रयाचार्यो, भगिन्यास्ते बृहन्नटः ॥ ३०३ ॥ जानीहि तममुं सर्व-सारथीनां शिरोमणिम् । कोटिशोऽयं मया दृष्टः, प्रेरयन् रथवाजिनः ॥ ३०४ ॥ ततः क्लीबोऽयमित्युच्चै-र्निचिकित्मापरोऽपि सन् । स्वचनूजः समाहूय, वितेने सारथिं रथे ॥ ३०५ ॥ गृहीतास्त्रेण तेनाथ, प्रयुक्ताश्वमतल्लिकः । सुतोऽभूदभ्यमित्रीण-स्तनेकाङ्कभटाग्रणीः ॥ ३०६ ॥

तां निशम्य गिरं तस्या, भूपतिः सुतवत्सलः । गतमेकाकिनं सूनु-मित्यशोचन्मुहुर्मुहुः ॥ ३०७ ॥ ह हा बाहुसहायोऽयं, क्षीरकण्ठः क्व मे सुतः ? । क्व चेयं वैरिकासार-गाहिनी कुरुवाहिनी[3] ? ॥ ३०८ ॥ तदनीके हि योधाना-मेकैकस्य पराक्रमैः । हरेर्मनसि वास्तव्या, भीतयश्चक्रिरे चिरम् ॥ ३०९ ॥ तद्दोर्वीर्यानले कीर्ते-रायुष्टोमाय[4] जाग्रति । हा भविष्यति तन्नूनं, सूनुर्मे प्रथमाहुतिः ॥ ३१० ॥ इत्यभीक्ष्णं पतिः क्षोणेः, शोचन्नूचे ससौष्ठवम् । मालिन्येति न भीः काचित्, सहायश्चेद्बृहन्नटः ॥ ३११ ॥ भीतिर्न हि भुजङ्गेन्द्रा-दभ्यर्णस्थे गरुत्मति । न तमस्काण्डभीः क्वापि, भास्करे करवर्तिनि ॥ ३१२ ॥ इमां बृहन्नटस्तोत्र-कोविदां मालिनीगिरम् । आकर्ण्य कुपितो याव-न्नृपः किमपि जल्पति ॥ ३१३ ॥ तावद्धाव-

१ अगस्त्यः । २ 'जय' प्रतित्रयपाठो न साधुः । ३ वाहिनी-सेना, पक्षे नदी । ४ आयुष्टोमः-यज्ञविशेषः ।

द्भिरभ्येत्य, राजमन्दिरचारिभिः। आगच्छत्युत्तरो(रे) दिष्ट्या, वार्धितो भूमिवल्लभः ॥ ३१४ ॥ (युग्मम्) सुतागमश्रुतिसुधा-विभागमिव याचितुम् ! क्ष्माभृतश्चक्षुषी हर्षा-दीयतुः श्रवणान्तिकम् ॥ ३१५ ॥ अद्भिर्नेत्रघटीयन्त्र-मुक्ताभिः प्लाविते मुदा । क्षणात् क्षोणीभृतः क्षेत्रे[1], जज्ञिरे पुलकाङ्कुराः ॥ ३१६ ॥ प्रीत्या पृथ्वीपतिर्याव-त्तं प्रत्युद्गन्तुमिच्छति । कुमारस्तावद-भ्येत्य, पपात पादयोः पितुः ॥ ३१७ ॥ ततस्तनयमुत्थाप्य, गाढमालिङ्ग्य भूपतिः । रणाङ्गणजयोदन्तं, पृच्छति स्म समन्ततः ॥ ३१८ ॥

आसीनेषु यथास्थानं, सर्वेष्वथ कृताञ्जलिः । कृतज्ञमौलिमाणिक्यं, कुमारस्तमचीकथत् ॥३१९॥ यस्मिन् कृताङ्गनाकल्प-रूपटोऽयं बृहन्नटः। जयः किमतिदुर्लभ स्तत्र संभाव्यते रणे?॥३२०॥ तादृशा बाह्वोऽस्यैव, यादृशैर्वैरिनिर्जयः। करा मृग-पतेरेव, देव! दन्तावलद्रुहः[2]॥३२१॥ इत्युत्तरस्य भारत्या, विस्मेरितमना भृशम्। अपृच्छन्नृपतिर्मूला-च्चमुदन्तं विशेषतः॥३२२॥ अभ्यधत्तोत्तरः स्वामि न्नभावादन्यसारथेः। सारथिं पण्ढमप्येन-माधाय समरेऽगमम् ॥ ३२३ ॥ अनेकरथचीत्कार-वाचालवियद-ञ्चलम्। गन्धसिन्धुरसिन्दूर-लोहितायितपुष्करम्[3] ॥ ३२४ ॥ तुरङ्गमखुरोद्धूत-धूलीकन्दलिताम्बुदम्। शौर्यविदातपादात-क्ष्वेडा-क्षोभितकातरम् ॥ ३२५ ॥ प्लावयत् परितो धात्रीं, कल्पान्तजलराशिवत् । तत्रानीकं कुरूणां त-दपश्यमविशेषतः ॥ ३२६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) गाङ्गेयोऽयमयं द्रोणः, कर्णोऽसावेष सौबलः। सैष दुर्योधनश्चेति, विशेषमविदं ततः ॥ ३२७ ॥ गतं निःसत्त्वतां सत्त्वं, विक्रमोऽभूदविक्रमः। जातमोजोऽप्यनोजस्वि, गर्वोऽप्यागादगर्वताम् ॥ ३२८ ॥ क्षणादत्यजदभ्यासं[4],

१ शरीरे। २ दन्तावल-हस्ती। ३ पुष्करम्-आकाशम्। ४ समीपम्।

शखाभ्यामः सभीरिव । अतिष्ठत् कुललज्जाऽपि, तदानीं पृष्ठतो मम ॥ ३२९ ॥ (युग्मम्) केवलं नौरिवाभ्येत्य, भयोदन्वति मज्जतः । पलायनमतिर्मेऽभू-द्दैवादभ्यर्णवर्तिनी ॥ ३३० ॥ विस्तीर्णवेपथुर्भीत्या, ततोऽवोचं बृहन्नटम् । पुरः पश्यसि पाथोधि-प्रतिमां वैरिवाहिनीम् ॥ ३३१ ॥ भूयोभिरपि मे शुष्ये-न्न बाणकलशैरसौ । करैर्हि परिमीयेत, किं नाम गगनाङ्गणम् ? ॥ ३३२ ॥ पलायिष्ये तदाश्वेव, कातर मा स मां वदेः । दावानलोऽपि को नाम, वर्षति प्रावृडम्बुदे ? ॥ ३३३ ॥ इत्युदीर्य प्रणश्यन्तं, स्वामिन्नादाय मां करे । बृहन्नटः ससंरम्भः, सावष्टम्भमभाषत ॥ ३३४ ॥ कुमार ! युज्यते नैत-द्विराटतनयस्य ते । शूरस्याप्यशसे दृष्टे, परानीके पलायनम् ॥ ३३५ ॥ पश्चादपि प्रयास्यन्ति, प्राणा न स्थाणवस्तव । यशस्तद्वत्वरै-रेभि-रर्जनीयमगत्वरम् ॥ ३३६ ॥ उत्तरेण रणे नष्ट-मित्यकीर्तिरवस्तव । कीर्तिकोलाहलैस्तैस्तैः, पितुर्नो तिरयिष्यते ॥ ३३७ ॥ प्रकामं यदि नामासि, संग्रामोत्सवभङ्गुरः । तथापि मा पलायिष्ठा-स्तिष्ठत्वेवान्तिके मयि ॥ ३३८ ॥ जयन्ति(न्ते)व रिपूंश्चेन्मे, निभाति भुजविक्रमः । तदानीमवतिष्ठेथाः, पलायेथास्त्वमन्यथा ॥ ३३९ ॥ किं पुनः सारथीभावं, भजस्व मम संप्रति । निहन्मि द्विपतो यान्-द्रोग्रहग्रहिलौजसः ॥ ३४० ॥ इत्थमेतस्य भारत्या, भिया तरलतारकः । स्थितोऽहमुल्लसल्लज्जा-भारः सारथ्यमाचरन् ॥ ३४१ ॥ लज्जयाऽऽरम्भनिर्वाहो, मृत्युर्युद्धेषु लज्जया । लज्जयैव नये वृत्ति-र्लज्जा सर्वस्य कारणम् ॥ ३४२ ॥ ततः स्त्रीवेषमुन्मुच्य, कलयन् कार्मुकं करे । बृहन्नटः स्फुटानन्द-निस्यन्दं ददृशे न कैः ? ॥ ३४३ ॥ विभाव्य दिव्यमूर्तिं च, तं तदाहमचिन्तयम् । कोऽप्ययं खेचरः क्रीडा-तिरोहितवपुः किमु ? ॥ ३४४ ॥ धनुर्वेदः किमध्यक्षः ?,

॥१८६॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥

पद्यांक १९३-१९४ उच्चल छपायेल छे परंतु मेटर बराबर संबंध थातुं छे

---

१ 'वद' प्रतित्रय० । २ तिष्ठन्तीत्येवं शीलाः स्थास्नवः ।

साक्षाद्वीरो रसो नु किम् ? । किं वा निःशेषशौण्डीर-शौण्डीर्यं पिण्डतां गतम् ? ॥ ३४५ ॥ इत्याद्यालोचयन्नास्य-खेलदुच्छ्रहुलेक्षणः । चिरमासोऽस्मि नो तृप्ति-मीक्षमाणो बृहन्नटम् ॥ ३४६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तेनाथ शिखरोन्माथ-पटीयः पृथिवीभृताम् । चक्रे विपक्षवक्षोऽश्म-टङ्कटंकारिकार्मुकम् ॥ ३४७ ॥ प्रत्यनीकभटैर्भीष्म-भारद्वाजादिभिस्ततः । वितेने विगतानन्द-स्पन्दैः सांराविणं क्षणम् ॥ ३४८ ॥ ऊचेऽन्योन्यं पुरः सोऽय-मर्जुनः सोऽयमर्जुनः । वर्षतो विशिखानस्य, विलोकयत कौतुकम् ॥ ३४९ ॥ परं कस्यापि पश्यामो, नेदृशीं सत्त्वसंपदम् । अवस्थाय भुजस्थाम, क्षणं वीक्षिष्यतेऽस्य यः ॥ ३५० ॥ ततोऽमी किं द्विपो युद्धं, किमेतन्मृत्युरत्र किम् । विस्मृत्य सर्वमप्येत-दानन्दैकमयोऽभवम् ॥ ३५१ ॥

अथान्तःस्वान्तमासीन्मे, किमयं पाण्डवोऽर्जुनः ? । अन्वेनं खलु योद्धारः, श्रूयन्ते सांप्रतं भुवि ॥ ३५२ ॥ सोऽयं मन्ये नटीभूय, दुरनेहसमत्यगात् । प्रविश्य जलधिं रात्रिं, देवोऽप्यत्येति भानुमान् ॥ ३५३ ॥ तत्संप्रत्यस्य सारथ्ये, प्रत्यर्थिभ्यो भयं न मे । नारुणोऽर्के हि पृष्ठस्थे, तमोभिरभिभूयते ॥ ३५४ ॥ विस्मृतातङ्कनिःशङ्क-स्ततोऽहं समराजिरे । यथामनसमेतस्य, प्रेरयामासिवान् हयान् ॥ ३५५ ॥ रथो दीप इवैतस्य, धावति स्म यतो यतः । तमांसीवारिशौण्डीरा, नालोक्यन्त ततस्ततः ॥ ३५६ ॥ एकतो दोःसहायोऽय-मन्यतः कोटिशोऽरयः । नोत्थितः किं तु तैः सेहे, पतङ्ग इव तारकैः ॥ ३५७ ॥ एकमेवास्य संधान-मपश्यं निकटेऽप्यहम् । विस्पष्टं मुष्टिमप्येकं, कैशिकैन्यायवर्तिनम् ॥ ३५८ ॥ निर्वाणप्राणसौहार्दाः, क्ष्मातले पतयालवः । लक्षशः प्रतिपक्षास्तु, निरीक्षांचक्रिरे मया ॥ ३५९ ॥ अन्यतेजोऽसहस्यास्य, पिधातुं घर्मदीधितिम् । कृपयेव

१ कोलाहलः । २ दुःसमयम् । ३ सूर्यः । ४ (कैशिकं केशसमूहः ।)

विराट-राजाग्रे तत्पुत्रेणोक्तोऽर्जुन-प्रबन्धः॥

शराश्वक्रु-रस्तम्भं दिवि मण्डपम् ॥ ३६० ॥ द्विपां गाण्डीवनिर्मुक्तैः, काण्डैरेतस्य खण्डिताः । ह्रियेव मार्गणाः क्षोणि-रेणु-
ष्वास्यमनीनशन् ॥ ३६१ ॥ प्रक्रीडति प्रतापेऽस्य, प्रक्षरत्क्षतजा द्विपः । रणधारागृहे धारा-यन्त्रपुत्रकतां ययुः ॥ ३६२ ॥
यान्तो वैरिवाहिन्यां, भटाः प्रत्येकमेव तैः । आत्मनैव समं जिष्णु-र्युद्ध्यमानो व्यभाव्यत ॥ ३६३ ॥ क्रीडत्तत्कीर्तिसी-
मन्त-घुसृणौघैरिवारुणाः । जज्ञिरे रुधिराम्भोभिः, सरितः कूलमुद्रुजाः ॥ ३६४ ॥ रणे चकार कीलाल-कूलिनीनामुपर्यसौ ।
संचाराय चिर कीर्ते-रिव सेतुं शरोत्करैः ॥ ३६५ ॥ पार्थनिर्लूनमौलीनां, सुरस्त्रीसंगमीयुपाम् । कबन्धैर्वैरिवीराणां, मुदेव
ननृते चिरम् ॥ ३६६ ॥ ततः किमपि बीभत्सु-शरैराकुलतां गतौ । द्वावपि द्रोण-गाङ्गेयौ, रणाग्रादपसस्रतुः ॥ ३६७ ॥
तन्मनःक्षोभविक्षिप्त-मन्दाक्षैरपरैरपि । रथा महारथैर्दूर, निन्यिरे समरोदरात् ॥ ३६८ ॥ नीतां वरूथिनीं पार्थ-शरौघैर्विशरा-
रुताम् । विलोक्य चकितः कर्णं, नियुज्यैतस्य संगरे ॥ ३६९ ॥ सौरभेयीः पुरस्कृत्य, धृतराष्ट्रतनूरुहः । लुण्टाक इव
साशङ्कः, प्रतस्थे स्वपुरीं प्रति ॥ ३७० ॥ (युग्मम्)

तामुच्चैर्गतम् ॥ ३७४ ॥ गच्छन् सोत्सेकमेकस्य, प्रतिवीरशरेरितः। उच्चैरुच्छलन् बाणो, गीर्वाणान् दिव्यनीनशत् ॥ ३७५ ॥ संग्रामसाम्यमालोक्य, मुञ्चता मार्गणानथ । सहैव क्रोधयोधेन, द्विगुणः फाल्गुनोऽभवत् ॥ ३७६ ॥ अथ सारथिरालोक्य, फाल्गुनेषुकरालितम् । राधेयमभ्यधान्मूर्ध्नि, निधाय प्रणयाञ्जलिम् ॥ ३७७ ॥ गतः सुयोधनस्ताव-द्दूरमादाय धैनुकम् । ततः स्वामिन् किमात्मान-मिदानीं खेदयिष्यसि ॥ ३७८ ॥ सन्ति भूयांसि कार्याणि, कार्याणि सुहृदस्त्वया । तदात्मानमकाण्डेऽपि, किं मुधा गमयिष्यसि ॥ ३७९ ॥ इत्युदीर्य सशौण्डीर्य-रसोत्कर्षादनिच्छतः । रथं कर्णस्य संग्रामा-दपवाहितवान् बलात् ॥ ३८० ॥ अप्रणाशव्रतं वीक्ष्य, कर्णमप्यवकीर्णिनम् । मामुत्साह्य ततस्तैस्तै, रथवेगाय चाटुभिः ॥ ३८१ ॥ मत्पुरस्ताद्दुरात्मायं, गच्छत्यादाय गा इति । अनुदुर्योधनं क्रुद्धो, धावति स धनंजयः ॥ ३८२ ॥ (युग्मम्) आगच्छत्यर्जुने दूरा-द्धृतराष्ट्राङ्गजन्मनः । तुषैरिव महावायौ, सैनिकैरपचक्रमे ॥ ३८३ ॥ ततः प्रक्षिप्य गाः पृष्ठे, सुभटैकधुरंधरः । बभूव सितयुग्येन, सांयुगीनः सुयोधनः ॥ ३८४ ॥ क्षुरप्रानक्षिपत्तस्मिन्, आतेति सदयोऽर्जुनः । सर्वप्राणं[1] स बाणांस्तु, मुमुचे सव्यसाचिनि ॥ ३८५ ॥ तथापि नात्यरिच्यन्त, पार्थेपुभ्यस्तदाशुगाः । गजेन्द्रगर्जयः किं नु, विजयन्ते घनध्वनीन् ? ॥ ३८६ ॥ ततो दौर्योधनं शौर्य-मिव साक्षात् कपिध्वजः । चिच्छेद सायकैश्छेकैः[3], केतुदण्डं पताकिनः ॥ ३८७ ॥ तथापि कौरवे दर्प-सर्पदष्टान्तरात्मनि । चैतन्यविकले काम-मात्मनीनमजानति ॥ ३८८ ॥ मनाग्विद्यामनुस्मृत्य, जिष्णुरप्राणहारिणम् ।

---

१ भग्नव्रतम् । २ सर्वे प्राणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा सर्वात्मबलपूर्वकमित्यर्थः । (३ 'छेको विदग्धः' इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

शराश्रक्र-स्तम्भं दिवि मण्डपम् ॥ ३६० ॥ द्विषां गाण्डीवनिर्मुक्तैः, काण्डैरेतस्य खण्डिताः । ह्रियेव मार्गणाः क्षोणि-रेणु-व्यास्यमनीनशन् ॥ ३६१ ॥ प्रक्रीडति प्रतापेऽस्य, प्रक्षरत्क्षतजा द्विपः । रणधारागृहे धारा-यन्त्रपुत्रकतां ययुः ॥ ३६२ ॥ यावन्तो वैरिवाहिन्यां, भटाः प्रत्येकमेव तैः । आत्मनैव समं जिष्णु-र्युद्ध्यमानो व्यभाव्यत ॥ ३६३ ॥ क्रीडत्तत्कीर्तिसीमन्त-घुसृणौघैरिवारुणाः । जज्ञिरे रुधिराम्भोभिः, सरितः कूलमुद्रुजाः ॥ ३६४ ॥ रणे चकार कीलाल-कूलिनीनामुपर्यसौ । संचाराय चिरं कीर्ते-रिव सेतुं शरोत्करैः ॥ ३६५ ॥ पार्थनिर्लूनमौलीनां, सुरस्त्रीसंगमीयुषाम् । कवन्धैर्वैरिवीराणां, मुदेव ननृते चिरम् ॥ ३६६ ॥ ततः किमपि बीभत्सु-शरैराकुलतां गतौ । द्वावपि द्रोण-गाङ्गेयौ, रणाग्रादपसस्रतुः ॥ ३६७ ॥ तन्मनःक्षोभविक्षिप्त-मन्दाक्षैरपरैरपि । रथा महारथैर्दूरं, निन्यिरे समरोदरात् ॥ ३६८ ॥ नीतां वरूथिनीं पार्थ-शरौघैर्विशरारुताम् । विलोक्य चकितः कर्णं, नियुज्यैतस्य संगरे ॥ ३६९ ॥ सौरभेयीः पुरस्कृत्य, धृतराष्ट्रतनूरुहः । लुण्टाक इव साशङ्कः, प्रतस्थे स्वपुरीं प्रति ॥ ३७० ॥ (युग्मम्)

स बभूव रणारम्भ-स्ततः कर्ण-किरीटिनोः । यत्रैकोऽपि जयश्रीपे, जयलक्ष्म्यापि न द्रुतम् ॥ ३७१ ॥ विलोकितुमिवाश्चर्या-त्तयोः समरलाघवम् । उभयोरपि शौण्डीर्या-दुत्तस्थुर्मौलिकुन्तलाः ॥ ३७२ ॥ तावुभावपि संग्राम-रसरोमाञ्चितं वपुः । पुरैव दधतुः कीर्ण-मन्योन्यविशिखैरिव ॥ ३७३ ॥ वीरयोरुभयोर्बाणैः, परस्परपराहतैः । पतद्भिरन्तरालेऽपि, राशि-

१ क्षतजं-रुधिरम् । २ घुसृणं-कुङ्कुमम् । ३ तीरभेदकाः । ४ कीलालं-रुधिरम् । ५ मन्दाक्षं-लज्जा । ६ 'नाद्भुतात्' प्रतित्रय० ।

तामुच्चकैर्गतम् ॥ ३७४॥ गच्छन् सोत्सेकमेकस्य, प्रतिवीरशरेरितः। उच्चकैरुच्छलन् बाणो, गीर्वाणान् दिव्यनीनशत् ॥ ३७५॥ संग्रामसाम्यमालोक्य, मुञ्चता मार्गणानथ। सहैव क्रोधयोधेन, द्विगुणः फाल्गुनोऽभवत् ॥ ३७६ ॥ अथ सारथिरालोक्य, फाल्गुनेषुकरालितम्। राधेयमभ्यधान्मूर्ध्नि, निधाय प्रणयाञ्जलिम् ॥ ३७७॥ गतः सुयोधनस्ताव-दूरमादाय धैनुकम्। ततः स्वामिन् किमात्मान-मिदानीं खेदयिष्यसि ॥ ३७८॥ सन्ति भूयांसि कार्याणि, कार्याणि सुहृदस्त्वया। तदात्मानमकाण्डेऽपि, किं मुधा गमयिष्यसि ॥ ३७९॥ इत्युदीर्य सशौण्डीर्य-रसोत्कर्षादनिच्छतः। रथं कर्णस्य संग्रामा-दपवाहितवान् बलात् ॥ ३८०॥ अप्रणाशव्रतं वीक्ष्य, कर्णमप्यवकीर्णिनम्। मामुत्साह्य ततस्तैस्तै, रथवेगाय चाटुभिः ॥ ३८१ ॥ मत्पुरस्ताद्दुरात्मायं, गच्छत्यादाय गा इति। अनुदुर्योधनं क्रुद्धो, धावति स्म धनंजयः ॥ ३८२ ॥ (युग्मम्) आगच्छत्यर्जुने दूरा-द्धृतराष्ट्राङ्गजन्मनः। तूलैरिव महावायौ, सैनिकैरपचक्रमे ॥ ३८३ ॥ ततः प्रक्षिप्य गाः पृष्ठे, सुभटैकधुरंधरः। बभूव सितयुग्येन, सांयुगीनः सुयोधनः ॥ ३८४ ॥ क्षुरप्रानक्षिपत्तस्मिन्, भ्रातेति सदयोऽर्जुनः। सर्वप्राणं[२] स बाणांस्तु, मुमुचे सव्यसाचिनि ॥ ३८५ ॥ तथापि नात्यरिच्यन्त, पार्थपुम्यस्तदाशुगाः। गजेन्द्रगर्जयः किं नु, विजयन्ते घनध्वनीन् ? ॥३८६॥ ततो दौर्योधनं शौर्य-मिव साक्षात् कपिध्वजः। चिच्छेद सायकैश्छेकैः[३], केतुदण्डं पताकिनः ॥ ३८७॥ तथापि कौरवे दर्प-सर्पदष्टान्तरात्मनि। चैतन्यविकले काम-मात्मनीनमजानति ॥ ३८८॥ मनाग्विद्यामनुस्मृत्य, जिष्णुरप्राणहारिणम्।

---

१ भग्नव्रतम्। २ सर्वे प्राणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा सर्वात्मबलपूर्वकमित्यर्थः। (३ 'छेको विदग्धः' इति शब्दार्थचिन्तामणिः।)

गृह्न
घरित्रम् ॥
सर्गः १०॥

॥१९०॥

कृपालुहृदयोऽमुञ्च-द्रागगस्वापनं शरम् ॥ ३८९ ॥ (युग्मम्) दुर्योधनयशश्चन्द्र-लक्ष्मीलीलामुपस्ततः। क्षणादाक्रान्तदिक्चक्राः, प्रससुस्तिमिरोर्मयः ॥ ३९० ॥ उच्चरच्चण्डगाण्डीव-प्रतापोल्काभयादिव। निखिलानीकनेत्राणि, निमीलन्ति स्म निद्रया ॥ ३९१ ॥ ससैन्यस्यापि संजात-लज्जानीव भुवस्तले। आयुधानि पतन्ति स्म, करात् कुरुनरेशितुः ॥ ३९२ ॥ केचिद्धनुरवष्टभ्य, रथमाश्लिष्य केचन। सूतमालम्ब्य केचिच्च, तस्थुर्योधास्तदाऽखिलाः ॥ ३९३ ॥ तस्थुपः केतुमाश्रित्य, सानीकस्य कुरुप्रभोः। ततस्तात! मया जिष्णु-रुत्तरीयाण्यहारयत् ॥ ३९४ ॥ क्षणं नानुवभूवासौ, मयाऽपहृतचीवरः। महीयःप्रसरन्मोह-सज्ञो लज्जारसज्ञताम् ॥ ३९५ ॥ अस्त्रे कारुण्यतस्तत्र, संहृते सव्यसाचिना। रिपुसैन्येऽथ चैतन्य-माविरासीत्रपाकरम् ॥ ३९६ ॥ अथोच्चैश्चकितस्वान्तः, सौरभेयीखुरोद्धतैः। संवीताङ्गो रजःपूरै-रनेशद्धृतराष्ट्रभूः ॥ ३९७ ॥ प्रधरन्तीस्ततः क्षीर-मुत्सुकाः प्रतिवत्सकान्। आदाय ववले स्वामि-न्नर्जुनीरर्जुनोऽखिलाः ॥ ३९८ ॥ सितांशुरुचिसध्रीची-मूर्तीः कीर्तीरिवात्मनः। नागरेभ्यः स्तुतीगृह्ण-न्नार्पयद्गाः कपिध्वजः ॥ ३९९ ॥ शपथैर्देवपादाना-महं तेनास्मि वारितः। यदाख्येयो न देवाय, व्यापृतोऽहमिहाहवे ॥ ४०० ॥ सर्वथाप्येतदेव त्व-माचक्षीथाः क्षितीशितुः। यदानीता मया गावो, निर्जित्य कुरुवाहिनीम् ॥ ४०१ ॥ किं तु मे नैव जिह्वेय-मेतदाख्यातुमीश्वरी। स्वशक्तेरतिरिक्तं हि, ब्रुवाणोऽप्युपहस्यते ॥ ४०२ ॥ यन्मृगेण मृगारीणां, श्रद्धत्ते कः पराभवम्। मन्यते कुडवस्थाल्यां, प्रस्थपाकं न कश्चन ॥ ४०३ ॥ पुनः स्त्रीवेषमादाय, स्वयं तु विजयोऽधुना। नाट्यशालामगादेव-पादाभ्यर्णे प्रहित्य माम् ॥ ४०४ ॥ इत्युत्तरगिरं श्रोत्र-सुधाकादम्बिनीं

अर्जुनस्य
प्रकट-
भावः ॥

१ धेनूः। २ कादम्बिनी-मेघघटा।

नृपः । आसाद्यासीन्नवोन्मील-न्मेदुरानन्दकन्दलः ॥ ४०५ ॥

स प्रेष्य नाट्यशालायां, धरित्रीशोऽथ वेत्रिणम् । पराक्रममिवाध्यक्षं, धनंजयमजूहवत् ॥ ४०६ ॥ तमानन्दाश्रुभिः सार्धं, सहैव पुलकाङ्कुरैः । आयान्तं मुदितः प्रत्यु-ज्जगाम जगतीपतिः ॥ ४०७ ॥ हृदयेन नरेन्द्रस्त-मालिङ्ग्य निबिडं भुजैः । कामिनीवेषमुन्मोच्य, परिहासपुरःसरम् ॥ ४०८ ॥ दुकूलानि समं रत्न-भूषणैः परिधाप्य च । महीयसि समश्रेण्या-मासने जिष्णुमासयत् ॥ ४०९ ॥ (युग्मम्) जगाद तं महीनाथः, पार्थमीषत्कृतस्मितः । वासरोऽयं समग्राणां, वासराणां विशेषकः ॥ ४१० ॥ तस्मिन्नपि मुहूर्तोऽय-ममृतैकमयः खलु । वीरावतंस ! यत्र त्वं, किरीटीति निरीक्ष्यसे ॥ ४११ ॥ युग्मम् ॥ विश्वेऽस्मिन्नहमेवैकः स्थेयसो यशसः पदम् । आत्मागमामृतैर्यस्य, त्वं गृहानभिषिञ्चसि ॥ ४१२ ॥ राष्ट्रमेतद्विराटाख्य-मद्याभूदपशात्रवम् । स्पृष्टं यद्वीरधौरेय !, त्वदीयपदपांसुभिः ॥ ४१३ ॥ अनुत्तरगुणैवेय-मुत्तरा तनया मम । त्वमध्यापयिता यस्याः, कलानां कुलदेवता ॥ ४१४ ॥ ममासि तनयस्यास्य, प्राणत्राणेन संप्रति । धनुर्धरधुरीण ! त्वं, जीवितस्यापि जीवितम् ॥ ४१५ ॥ कङ्क-वल्लवयोस्तन्ति-पालस्य ग्रन्थिकस्य च । अमीषामपि चानृण्यं, न मे प्राणैरपि क्वचित् ॥ ४१६ ॥ संप्रत्येव रिपुक्षोद-दक्षैर्दक्षिणगोग्रहे । यशश्च जीवितव्यं च, यैर्मदीयमरक्ष्यत ॥ ४१७ ॥

किंचिद्विहस्य सोत्साह-मथाह कपिकेतनः । कोऽपि स्वभाव एवाय-मखण्डः पाण्डुतेजसाम् ॥ ४१८ ॥ किं किमात्थेति विस्मेर-मनसा मेदिनीभृता । पृष्टोऽथ स्पष्टरोमाञ्चं, व्याजहार महेन्द्रसूः ॥ ४१९ ॥ कङ्कोऽरिजनितातङ्कः, सोऽयं

१ अतिस्थिरस्य ।

देवो युधिष्ठिरः। वल्लवश्च द्विपद्वल्लि-वह्निरार्यो वृकोदरः ॥ ४२० ॥ तन्तिपालो विलूनारि-कुलश्च नकुलः खलु। ग्रन्थिकश्च कृतासेनः, सहदेवो विरोधिभिः ॥ ४२१ ॥ किं च देव्याः सुदेष्णाया-स्तां तामापुष्णती मुदम्। सैरंध्री मालिनी नाम, सेयं द्रुपदनन्दिनी ॥ ४२२ ॥ इति बीभत्सुभारत्यां, गतायां कर्णपूरताम्। विराटेन्द्रः प्रमोदश्री-सुभंगंभावुकोऽभवत् ॥ ४२३ ॥

अथाभ्येत्य स पार्थोऽपि, युधिष्ठिरपदाम्बुजम्। आनन्दाश्रुकणैर्मुक्ता-फलैरर्चन्निवानमत् ॥ ४२४ ॥ कौशेयवसनैस्तैस्तै-र्भूपणैश्च हिरण्मयैः। तान् विभूष्याखिलानात्म-भद्रपीठे युधिष्ठिरम् ॥ ४२५ ॥ निवेश्य स्वयमासीनः, पुरः कन्दलिताञ्जलिः। व्यज्ञापयद्विराटेन्द्रः, सान्द्रहर्षोर्मिगद्गदम् ॥ ४२६ ॥ (युग्मम्) यत् प्रति त्वां कदाप्युक्त-मवज्ञावचनं भवेत्। देव! तत्किंचन प्राच्यं, व्यलीकं हृदि मा कृथाः ॥ ४२७ ॥ अद्य माद्यन्ति नाधर्म-विषाणि विषये मम। यत्र ते पुण्यपीयूष-प्रावृषः पादपांसवः ॥ ४२८ ॥ वीक्षणैर्धार्मिकंमन्य-मनसा जातपाप्मनोः। प्रायश्चित्तमिवासीन्मे, नेत्रयोस्तव दर्शनम् ॥ ४२९ ॥ पुरेऽस्मिन्नद्य कल्याण-भूरुहः कोरकोल्बणाः। यत्र स्वयं गुणश्रेणि-सुरभिस्त्वमुपागमः ॥ ४३० ॥ त्वत्प्रसादामृतैः सिक्ता-स्त्वत्प्रतापार्कतापिताः। मम श्रीवल्लयो देव!, पल्लवैरुल्लसन्त्यमूः ॥ ४३१ ॥ मत्कीर्तिवीरुधो यत्र, देहिरेऽरिदवानलैः। नूतनाम्भोभृतः सोऽयं, खड्गस्य महिमा तव ॥ ४३२ ॥ अवेदं गोग्रहेऽप्येतत्, किंचित्तत्त्वान्तरं खलु। प्राकृतानां न नामेद-मीक्ष्यते भुजवैभवम् ॥ ४३३ ॥ किमात्मानं निगूह्यैवं, नामवेषविपर्ययैः। स्थितं युष्माभिरागत्य, निज एव निकेतने ॥ ४३४ ॥

१ आत्मानं सुभगं भावयतीति सुभगंभावुकः। २ वसन्तः।

जातसंविदि निर्गूढं, मयि भक्तिं वितन्वति । युष्मान् को नाम जानीया-द्वसतोऽत्र स्ववेश्मनि ? ॥ ४३५ ॥ पर किं नाम भाग्यानि, तादृशान्येव सन्ति मे ? । सेवां वः पादयोः काल-मियन्तं तादृशैर्लभे ॥ ४३६ ॥ इदानीमपि तदेव !, स्वप्रतापार्जिता इमाः । श्रियः सहोदरैः सार्धं, परिभोगैः कृतार्थय ॥ ४३७ ॥ भ्रातृभिः पुरुहूताभैः, पत्निना च मया तव । न ता अपि दवीयस्यो, हस्तिनारपुरसंपदः ॥ ४३८ ॥ ऊर्जितं वो ध्रुवं राज्या-दिदानीमतिदुःसहम् । वह्निः प्रदीपावस्थाया-मधिकं हि प्रदीप्यते ॥ ४३९ ॥ राज्यं च जीवितव्यं च, दत्तमेतत्त्वयैव मे । तत्किमन्यदिदानीं ते, करोमि यदुपायनम् ? ॥ ४४० ॥ अर्जुनो मे सुतां कन्या-मुत्तरामध्यजीगपत् । तामस्यैवोपदां कुर्वे, चेत् प्रसीदस्यनुज्ञया ॥ ४४१ ॥ पश्यत्यास्यं ततो ज्येष्ठ-बन्धौ बीभत्सुरभ्यधात् । उत्तरा देव मे शिष्या, सुतातुल्यैव तन्मम ॥ ४४२ ॥ विराटः कुरुवंश्यैस्तु, यदि स्वाजन्यकाम्यति । सौभद्रेयोऽभिमन्युस्तां, तदुद्वहतु मे सुतः ॥ ४४३ ॥ इति प्रणयगर्भां तां, भारतीं सितवाजिनः । प्रीतिकल्लोललोलाक्षो, विराटः प्रत्यपद्यत ॥ ४४४ ॥

सुभद्रामभिमन्युं च, कृष्णं चाह्वातुमुत्सुकः । कंचिद्दूतमजातारिः, प्राहिणोद्द्वारकां प्रति ॥ ४४५ ॥ पञ्चभिः सह पाञ्चाले-रात्मजैर्द्रुपदं नृपम् । आनेतुमपरं दूतं, काम्पिल्ये प्रजिघाय सः ॥ ४४६ ॥ तौ दूतवचनात् पाण्डु-सुतानाकर्ण्य नन्दिनः । भेजतुर्भृशमानन्दं, कृष्ण-द्रुपदभूपती ॥ ४४७ ॥ भूयस्तरैर्वितन्वानौ, सैन्यैरेकार्णवां महीम् । तौ ततः सपरीवारौ, विराटपुरमीयतुः ॥ ४४८ ॥ सानीकेन विराटेन, समं सर्वैश्च बन्धुभिः । ततः प्रत्युदगच्छत्तौ, प्रीतचेतास्तपः-

१ अतिदूरस्था । २ वलम् ।

सुतः ॥ ४४९ ॥ विराटस्य श्रियो रेजु-र्युधिष्ठिरमधिष्ठिताः । स्वदन्ते हि पयोराशे-रापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥ ४५० ॥ विराटस्य गिरा कृष्ण-द्रुपदौ फुल्लभूरुहि । अथावासमगृह्णीता, पुरस्योपवने कचित् ॥ ४५१ ॥ सुभद्रा च स्नुषा नप्ता-भिमन्युर्भक्तिमन्दिरम् । नप्तार पञ्च पाञ्चाला, अपि कुन्ती ववन्दिरे ॥ ४५२ ॥ कृष्णां मातरमानम्य, पाञ्चालैः पञ्चभि' सुतैः । प्रीतिप्रह्वैस्तुज्येष्ठ, पाण्डवेयाः प्रणेमिरे ॥ ४५३ ॥ चिरसगतयोः प्रीत्या, राका-श्विन्योरिवाभवत् । मनोज्ञप्रणयाश्लेषो, याज्ञसेनी-सुभद्रयोः ॥ ४५४ ॥ इलातलमिलन्मौलि, प्रणम्य द्रुपदात्मजाम् । पाण्डवाः क्रमशः सर्वे, नम्यन्तेऽस्माभिमन्युना ॥ ४५५ ॥ अर्चित' सकुटुम्बोऽपि, देवतेव कृतादरम् । आवासे केशवस्यैव, प्रीत्याऽतिष्ठद्युधिष्ठिरः ॥ ४५६ ॥ चिराय मिलिता विष्णो-रपुष्णन् पाण्डवा मुदम् । स्मरस्येव वसन्तेन्दु-पिका-श्च मलयानिलाः ॥ ४५७ ॥

पाण्डवाश्च विराटश्च, योग्यस्वाजन्यहर्षुलाः । उपचक्रमिरे सर्वे, कर्म वैवाहिक ततः ॥ ४५८ ॥ तत्तत्कर्म दधानाना, यादवीनामितस्तत । आह्लादिमनसामुच्चै-रुचेरुर्मङ्गलारवाः ॥ ४५९ ॥ कर्मण्यौद्वाहिके सक्ता, विराटहरिणीदृशः । जानन्ति स्म श्रम किंचि-न्न प्रमोदतरङ्गिताः ॥ ४६० ॥ मन्मथागारशृङ्गारै-रप्सरोविसरैरिव । उल्लुलचटुलैः प्रीत्या-नुयातो यादवीगणैः ॥ ४६१ ॥ नवीनकल्पिताकल्पै , सुरकल्पैरनेकशः । विविध यानमारूढै-रन्वितः पृतनाचरैः ॥ ४६२ ॥ दिकुञ्जक्रोडविश्रान्त-प्रतिश्रुतिभिरुच्चकैः । सोत्साहपटहश्रेणि-ध्वानैर्बधिरिताम्बरः ॥ ४६३ ॥ राकाशशाङ्कदेशीय-विधृतातपवारण' । सुप्रतीकप्रतीकाश-मारूढो गन्धसिन्धुरम् ॥ ४६४ ॥ सह द्रुपद-कृष्णाभ्या, पाण्डवैः परिवारित । अभिमन्युः प्रतस्थे-

१ अप्सरसा समूहै । (२ उल्लुलुरुत्सवकाले स्त्रीभि क्रियमाण शब्दविशेष ।) ३ ईशानविदिग्गज सुप्रतीक , तत्सदृशम् ।

ऽथ, पाणिपीडनपर्वणि ॥ ४६५ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) दिशो हि दर्शनानर्हा–श्चमूरेणुरजस्वलाः । इतीव चक्रे नीरंङ्गी, तदानीमभिमन्युना ॥ ४६६ ॥ विहाराय बहिः स्वैरं, कुमारयशसामिव । निस्वाननिस्वना रोदः, स्फोटयन्त इवोदगुः ॥ ४६७ ॥ कुङ्कुमाम्भश्छटाच्छोटै–रघण्टापथरेणुकम् । तत्कालमभितः कीर्ण–पुष्पप्रकरदन्तुरम् ॥ ४६८ ॥ नवोत्क्षिप्तैः पताकौघै–राचान्तार्कमरीचिकम् । मञ्चन्यञ्चितगीर्वाण–गेहाहंकारहुंकृति ॥ ४६९ ॥ मिलत्पौरचकोराक्षी–लोचनाञ्जलिभिर्भृशम् । पीतलावण्यसंभारः, कुमारः पुरमाविशत् ॥ ४७० ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) दत्ताश्मगर्भकाकूत–चूतपल्लवतोरणम् । रम्भास्तम्भदलैर्वीज्य–मानासन्नचरजनम् ॥ ४७१ ॥ मौक्तिकस्वस्तिकोदार–द्वारगोमयगोर्मुखम् । धावद्वाराङ्गनावार–वीक्षणाक्षिप्तकार्मुकम् ॥ ४७२ ॥ प्रमोदमेदुरश्वश्रू–विहितार्घादिमङ्गलः । विशति स्म विशांपत्यु–रभिमन्युर्निकेतनम् ॥ ४७३ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) कुमारीकरमादत्त, मातृगेहे करेण सः । तस्यै ददद्विवाजन्म, प्रेमदक्षिणहस्तकम् ॥ ४७४ ॥ कुमारः कौतुकोदार–परीहासविकस्वरः । प्रसृत्वरत्रपातारं, तारामेलकमन्वभूत् ॥ ४७५ ॥ सर्वतेजस्वितेजांसि, परिक्षिप्य स्वतेजसा । जगल्लक्ष्मीं ग्रहीष्येऽह–मित्येवं कथयन्निव ॥ ४७६ ॥ विराटकन्यया सार्ध–मभिमन्युः करात्तया । प्रदक्षिणीकरोति स्म, ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥ ४७७ ॥ युग्मम् ॥ दत्ते स्म हास्तिकाश्वीय–स्वर्णरत्नादिकं बहु । कुमाराय विराटेन्द्रः, पाणिमोचनपर्वणि ॥ ४७८ ॥ परां परस्परावास–गमनागमनोद्यताः । यादव्यश्च विराट्यश्च, पौराणां ददिरे मुदम् ॥ ४७९ ॥

(१ प्राकृतोऽयं शब्दोऽवगुण्ठनवाचकः । 'अंगुट्ठीइणिरङ्गीणीरङ्गीउ' इति देशीनाममाला ।) २ आकाशम् । ३ घण्टापथः–राजमार्गः । ४ गोमुखं–लेपः । ५ वीक्षणं–नेत्रम् । ६ हस्ते गृहीतया ।

सुतः ॥ ४४९ ॥ विराटस्य श्रियो रेजु–र्युधिष्ठिरमधिष्ठिताः । स्यदन्ते हि पयोराशे–रापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥ ४५० ॥
विराटस्य गिरा कृष्ण–द्रुपदौ फुल्लभूरुहि । अथावासमगृह्णीता, पुरस्योपवने क्वचित् ॥ ४५१ ॥ सुभद्रा च स्नुषा नप्ता–
भिमन्युर्भक्तिमन्दिरम् । नप्तार पञ्च पाञ्चाला, अपि कुन्ती ववन्दिरे ॥ ४५२ ॥ कृष्णां मातरमानम्य, पाञ्चालैः
पञ्चभिः सुतैः । प्रीतिप्रह्वैरनुज्येष्ठं, पाण्डवेयाः प्रणेमिरे ॥ ४५३ ॥ चिरसंगतयोः प्रीत्या, राका–श्विन्योरिवाभवत् । मनो-
ज्ञप्रणयाश्लेषो, याज्ञसेनी–सुभद्रयोः ॥ ४५४ ॥ इलातलमिलन्मौलि, प्रणम्य द्रुपदात्मजाम् । पाण्डवाः क्रमशः सर्वे,
नम्यन्तेऽस्माभिमन्युना ॥ ४५५ ॥ अर्चितः सकुटुम्बोऽपि, देवतेव कृतादरम् । आवासे केशवस्यैव, प्रीत्याऽतिष्ठद्युधि-
ष्ठिरः ॥४५६॥ चिराय मिलिता विष्णो–रपुष्णन् पाण्डवा मुदम् । स्मरस्येव वसन्तेन्दु–पिका–म्र मलयानिलाः ॥ ४५७॥

पाण्डवाश्च विराटश्च, योग्यस्वाजन्यदुर्धुलाः । उपचक्रमिरे सर्वे, कर्म वैवाहिकं ततः ॥ ४५८ ॥ तत्तत्कर्म दधानानां,
यादवीनामितस्ततः । आह्लादिमनसामुच्चै–रुच्चेरुर्मङ्गलारवाः ॥ ४५९ ॥ कर्मण्यौद्वाहिके सक्ता, विराटहरिणीदृशः । जानन्ति
स्म श्रमं किंचि–न्न प्रमोदतरङ्गिताः ॥ ४६० ॥ मन्मथागारशृङ्गारै–रप्सरोविसरैरिव । उल्लुलुचटुलैः प्रीत्या–नुयातो यादवी-
गणैः ॥ ४६१ ॥ नवीनकल्पिताकल्पैः, सुरकल्पैरनेकशः । विविध यानमारूढै–रन्वितः पृतनाचरैः ॥ ४६२ ॥ दिक्कुञ्जक्रोड-
विश्रान्त–प्रतिश्रुतिभिरुच्चकैः । सोत्साहपटहश्रेणि–ध्वानैर्बधिरिताम्बरः ॥ ४६३ ॥ राकाशशाङ्कदेशीय–विधृतातपवारणः ।
सुप्रतीकप्रतीकाश–मारूढो गन्धसिन्धुरम् ॥ ४६४ ॥ सह द्रुपद–कृष्णाभ्यां, पाण्डवैः परिवारितः । अभिमन्युः प्रतस्थे-

१ अप्सरसां समूहे । (२ उल्लुलुरुत्सवकाले स्त्रीभिः क्रियमाणः शब्दविशेषः।) ३ ईशानविदिग्गज सुप्रतीकः, तत्सदृशम् ।

ऽथ, पाणिपीडनपर्वणि ॥ ४६५ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) दिशो हि दर्शनानर्हा–श्चमूरेणुरजस्वलाः । इतीव चक्रे नीरङ्गी, तदानीमभिमन्युना ॥ ४६६ ॥ विहाराय बहिः स्वैरं, कुमारयशसामिव । निस्वाननिस्वना रोदः, स्फोटयन्त इवोद्गुः ॥ ४६७ ॥ कुङ्कुमाम्भश्छटाच्छोटे–रघण्टापथरेणुकम् । तत्कालमभितः कीर्ण–पुष्पप्रकरदन्तुरम् ॥ ४६८ ॥ नवोत्क्षिप्तैः पताकौघै–राचान्तार्कमरीचिकम् । मञ्चन्यञ्चितगीर्वाण–गेहाहंकारहुंकृति ॥ ४६९ ॥ मिलत्पौरचकोराक्षी–लोचनाञ्जलिभिर्भृशम् । पीतलावण्यसंभारः, कुमारः पुरमाविशत् ॥ ४७० ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) दत्ताश्मगर्भकाकूत–चूतपल्लवतोरणम् । रम्भास्तम्भदलैर्वीज्य–मानासन्नचराजनम् ॥ ४७१ ॥ मौक्तिकस्वस्तिकोदार–द्वारगोमयगोमुखम् । धावद्वाराङ्गनावार–वीक्षणाक्षिप्तकार्मुकम् ॥ ४७२ ॥ प्रमोदमेदुरश्वश्रू–विहितार्घादिमङ्गलः । विशति स्म विशांपत्यु–रभिमन्युर्निकेतनम् ॥ ४७३ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) कुमारीकरमादत्त, मातृगेहे करेण सः । तस्यै ददद्दिवाजन्म, प्रेमदक्षिणहस्तकम् ॥ ४७४ ॥ कुमारः कौतुकोदार–परीहासविकस्वरः । प्रसूत्वरत्रपातारं, तारामेलकमन्वभूत् ॥ ४७५ ॥ सर्वतेजस्वितेजांसि, परिक्षिप्य स्वतेजसा । जगल्लक्ष्मीं ग्रहीष्येऽह–मित्येवं कथयन्निव ॥ ४७६ ॥ विराटकन्यया सार्ध–मभिमन्युः कराप्तया । प्रदक्षिणीकरोति स्म, ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥ ४७७ ॥ युग्मम् ॥ दत्ते स्म हास्तिकाश्वीय–स्वर्णरत्नादिकं बहु । कुमाराय विराटेन्द्रः, पाणिमोचनपर्वणि ॥ ४७८ ॥ परां परस्परावास–गमनागमनोद्यताः । यादव्यश्च विराट्यश्च, पौराणां ददिरे मुदम् ॥ ४७९ ॥

(१ प्राकृतोऽयं शब्दोऽवगुण्ठनवाचकः । 'अंगुट्ठीइणिरङ्गीणीरङ्गीउ' इति देशीनाममाला ।) २ आकाशम् । ३ घण्टापथः–राजमार्गः । ४ गोमुखं–लेपः । ५ वीक्षणं–नेत्रम् । ६ हस्ते गृहीतया ।

आनन्दैकमयाः सुधारसमयाः कल्याणसंपन्मया,
लक्ष्मीकेलिमया महोत्सवमयाः कौतूहलश्रीमयाः ।
एतेषां कतिचिद्विराटनगरे तस्मिन् ययुस्तस्थुषा-
मन्योऽन्यप्रणयेन पुण्यदिवसेष्वग्रेसरा वासराः ॥ ४८० ॥
इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये विराटावस्थाने गोग्रहवर्णनो
नाम दशमः सर्गः ॥

अथ एकादशः सर्गः ।

अथ प्रीतिपरो विष्णु–र्गौरवेण गरीयसा। सबान्धवं सराजन्यं, निन्ये स्वपुरि धर्मजम् ॥ १ ॥ निविष्टयोर्मिथः स्नेहा–देकत्रैव रथे पथि । समपद्यत संवादो, द्रौपदी–सत्यभामयोः ॥ २ ॥ सत्यभामा विहस्योच्चै–र्जगाद द्रुपदात्मजाम् । ममास्ति महदाश्चर्य, ततः पर्यनुयुज्यसे ॥ ३ ॥ अस्मादृशीनामेकोऽपि, दुराराधः प्रियः सखि ! । प्रियाणां त्वं तु पञ्चानां, कथं चेतोऽनुवर्तसे ? ॥ ४ ॥ बभाषे महिषी पाण्डु–तनयानां नयोज्ज्वला । सखि ! प्रियवशीकार–मन्त्रपारायणं शृणु ॥ ५ ॥

१ पृच्छयसे ।

वपुर्वाग्मनसानां मे, प्रियेष्वेव लयोऽन्वहम् । यदेव रोचते तेभ्य–स्तदेव च करोम्यहम् ॥ ६ ॥ अहं प्रत्यहमश्नामि, भुक्त-पूर्वेषु भर्तृषु । तेषु स्वपिमि सुप्तेषु, प्रतिबुध्ये च पूर्वतः ॥७॥ अभ्युत्थानं च पश्चाना–मप्यमीषामुपेयुषाम् । करोमि विनयानम्रं, मौलिं चालापकारिणाम् ॥ ८ ॥ एतेषामङ्गशुश्रूषां, स्वयं विरचयाम्यहम् । करोम्यपत्यवात्सल्यं, निजं परिजनं प्रति ॥ ९ ॥ अविशेषेण वर्ते च, पश्चस्वपि पतिष्वहम् । तन्मां पश्चापि मन्यन्ते, नित्यं प्राणप्रियां प्रियाः ॥ १० ॥ वार्तयन्त्योस्तयोरेव–मतिक्रम्य भुवं क्रमात् । आवासान् दापयामास, द्वारकाद्वारि धर्मजः ॥ ११ ॥ दशाप्येत्य दाशार्हाः श्री–समुद्रविजया-दयः । प्रणेमुः प्रणयात्तत्र, कुन्तीं सोत्कण्ठचेतसः ॥ १२ ॥ मातुलानतुलस्नेह–विक्लवान् विस्मृतक्रमाः । प्रीतिपर्यश्रुनेत्रास्ता-न्नमस्यन्ति स्म पाण्डवाः ॥ १३ ॥

अथाभ्यधुर्दशार्हास्तान्, पुराऽस्माभिः किरीटिने । ईयुषे तीर्थयात्रातः, सुभद्रा प्रतिपादिता ॥ १४ ॥ इदानीं सन्तु युष्माकं, शेषाणामप्युपायनम् । लक्ष्मीवती–वेगवती–विजया–रतयः सुताः ॥ १५ ॥ इत्युदीर्य प्रहृष्टैस्तैः, प्रारब्धमधुरो-त्सवम् । स्वकन्यास्ताश्चतस्रोऽपि, पर्यणाय्यन्त पाण्डवैः ॥ १६ ॥ सानुजस्य तपःसूनो–र्विधाय स्वागतक्रियाम् । दर्शया-मास कंसारिः, स्वयं द्वारवतीश्रियम् ॥ १७ ॥ प्रद्युम्नाद्यैः पुरोद्याना–दिषु पाण्डवसूनवः । पाश्चालप्रमुखाः कृष्ण-कुमारैः सह रेमिरे ॥ १८ ॥

आगांसि तानि भूयांसि, दुर्योधनकृतान्यथ । कृष्णा भीमश्च कृष्णस्य, साश्रुनेत्रौ शशंसतुः ॥ १९ ॥ कृष्णोऽपि वाग्मिनामिन्द्रं, द्रुपदेशपुरोहितम् । दूत्याय प्रेषयामास, क्रोधाद्दुर्योधनान्तिकम् ॥ २० ॥ गुणैः श्रितः स वाग्मित्व–चण्डिम-

प्रदिमादिभिः। दूत्योचितपरीवारो, हस्तिनापुरमभ्यगात् ॥ २१ ॥ सेवागतानां भूपानां, नानामणिविभूषणैः। तुङ्गतुरङ्ग-मातङ्ग-शकटैः संकटाङ्गणम् ॥ २२ ॥ संचरद्वारनारीणां, मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितैः। उज्जागरूकमदनं, स राजसदनं ययौ ॥ २३ ॥ (युग्मम्) द्रोणेन द्रोणपुत्रेण, जाह्नवीतनुजन्मना। शल्येन सिन्धुराजेन, कृपेण कृतवर्मणा ॥ २४ ॥ भगदत्तेन कर्णेन, विकर्णेन सुशर्मणा। गान्धारपतिना भूरि-श्रवसा चेदिभूभुजा ॥ २५ ॥ भ्रातृभिश्चण्डदोर्दण्डै-र्दुःशासन-पुरःसरैः। नन्दनैर्लक्ष्मणाद्यैश्च, परितः परिवारितम् ॥ २६ ॥ गीयमानगुणं रक्त-कण्ठैर्गान्धर्वगर्वितैः। स्तूयमानं स्तुतिप्रह्व-जिह्वैर्वैतालिकोत्तमैः ॥२७॥ वीक्ष्यमाणमुखाम्भोजं, सेवकैरौपजानुकैः। नम्रमौलिभिरादीय-मानाऽऽदेशं निदेशिभिः ॥ २८ ॥ श्राव्यमाणं सुधासेक-च्छेकाः सूक्तीः कवीश्वरैः। कथ्यमानकथं पूर्व-भूभृतां वृत्तवेदिभिः ॥ २९ ॥ स्मृतिवेदिभिरावेद्य-मानधर्मव्यवस्थितिम्। उद्ग्राह्यमाणषाड्गुण्य-रहस्यं नीतिकोविदैः ॥ ३० ॥ अध्यासीनं सुधर्मायाः, श्रीविलासोपहासिनीम्। निर्मितां मणिचूडेन, सभामाजातशात्रवीम्[1] ॥ ३१ ॥ भूषणाङ्कितमाणिक्य-ज्योतिर्मञ्जरिताकृतिम् ॥ ३२ ॥ धृतराष्ट्राङ्ग-जन्मानं, विशामीशं विशारदः। सान्धिविग्रहिकाख्यात-पूर्वस्तत्र ददर्श सः ॥ ३३ ॥ (दशभिः कुलकम्)

स करौ कुड्मलीकृत्य, पुरस्तादुपविश्य च। उवाच वाग्मिषु प्राप्त-गौरवः कौरवप्रभुम् ॥ ३४ ॥ राजन् देवो मुरारातिररातिकरिकेसरी। तवान्तिकमतिस्नेहा-दाख्यातुं प्रजिघाय माम् ॥ ३५ ॥ उररीकृतनिर्वाह-हेतवे सह बान्धवैः। विराटपुरि दुष्कर्म-गुप्तोऽतिष्ठद्युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ त्रयोदश्याः समायास्तु, प्रान्ते पूर्णे च वोऽवधौ। जगाम गोग्रहोद्घाते, व्यक्ततां स

१ युधिष्ठिरसंबन्धिनीम्।

विविक्तधीः ॥ ३७ ॥ विराटो दैवतं किंचि–दिवानन्दाद्दिवानिशम् । किंकुर्वाण इव प्राणै–रप्याराधयति स्म तम् ॥ ३८ ॥ आगत्य द्रुपदाद्यैश्च, सोऽवनीशैरनेकशः । रसाल इव रोलम्बैः, शिश्रिये श्रितवत्सलः ॥ ३९ ॥ अभिमन्यू–त्तरापाणि–पीडनप्रक्रमे तदा । पुरे तत्राहमप्युच्चै–रेतदुत्कण्ठितोऽव्रजम् ॥ ४० ॥ पाञ्चालप्रमुखास्तस्य, सर्वे तत्रामिलन् सुताः । समगंसत भूयांस–स्तदन्येऽपि सुहृद्गणाः ॥ ४१ ॥ तथापि वदनाम्भोज–मपश्यन् सानुजस्य ते । कदाचिदपि कौन्तेयः, सुप्रातं नाभिमन्यते ॥ ४२ ॥ त्वदीयविरहे नित्यं, स ताम्यत्येव केवलम् । बन्धुस्नेहोऽप्यहो काम–मनर्थः पृथुचेतसाम् ॥ ४३ ॥ उत्कण्ठातरलोऽप्युच्चै–र्विलङ्घ्य समयावधिम् । मा स भूद्वैमनस्यं ते, किंचिदित्यागमन्न सः ॥ ४४ ॥ नास्मिन् काचिदभक्ति–स्ते, नाप्यसौ त्वय्यवत्सलः । तदप्येतदहो ! जाते, धिग्विधेर्दुर्विलङ्घ्यताम् ॥ ४५ ॥ पूर्णेऽपि समये सोऽय–मनाहूतस्त्वया खलु । हास्तिनं[2] नैच्छदभ्येतुं, महात्मानोऽभिमानिनः ॥ ४६ ॥ हर्षादुत्तोरणाशेष–द्वारां द्वारवतीं ततः । उपरुध्य मया काम–मानिन्ये धर्मनन्दनः ॥ ४७ ॥ अधुनाऽपि तदात्मीयं, बन्धुमाह्वातुमर्हसि । द्वयोर्बान्धवयोर्मा स्म, विरोधो भून्मुधैव वाम् ॥ ४८ ॥ विरोधेनाप्युपार्ज्यन्ते, बन्धुहेतोः खलु श्रियः । उदात्तचेतसः क्वापि, नोदरंभरिचेष्टता ॥ ४९ ॥ तेभ्यः सुखं निप–ण्णेभ्यः, श्रियः स्वयमुपायनम् । प्रणयेन क्रियन्ते चे–त्तन्महत् पुरुषव्रतम् ॥ ५० ॥ हेतोः कुतश्चन त्वं चे–देनं नाह्वायिष्यसि । भ्रातृभिस्त्रिजगत्येक–वीरैरानेष्यते बलात् ॥ ५१ ॥ न चैवमागतास्तुभ्य–मेते कल्याणहेतवः । सर्वां कदाचिदुत्सेका–दाच्छिन्दीरन्महीमपि ॥ ५२ ॥ भवताऽपि तदाऽवश्यं, भर्तव्यं वा रणाङ्गणे । कर्तव्यं वा श्रियं हित्वा, तैरिवारण्यगाहनम्

१ भ्रमरैः । २ हस्तिनापुरम् ।

॥ ५३ ॥ अच्युतप्रभुशक्तेर-प्युत्साहे मतिशालिनः । कामं धर्मः सुखस्यैव, जयस्य प्रतिभूर्नयः ॥ ५४ ॥ भूयांसश्चापि मादृक्षा-स्तादृशां सहचारिणः । श्रियं बृहत्सहायश्च, कलयत्यमहानपि ॥ ५५ ॥ नातिदुर्लभमम्भो हि, वारिदे वशवर्तिनि । न च मौक्तिकदुर्भिक्ष-मम्भोराशौ निदेशिनि ॥ ५६ ॥ वर्धयिष्यसि पैशुन्यं, त्वं तु केवलमात्मनः । उलूक इव वैराय-माणः किरणमालिनः ॥ ५७ ॥

तां निशम्य गिरं तस्य, कम्पमानाधरः क्रुधा । कामं ताम्रीभवच्चक्षु-रभ्यधत्त सुयोधनः ॥ ५८ ॥ अज्ञानजिह्मवाग्ब्रह्मन्, वचस्ते प्रतिभासते। कर्कन्धूफलवत् पूर्वं, कोमलं कठिनं ततः ॥ ५९ ॥ को भुवं मद्भुजस्तम्भ-न्यस्तामुत्तारयिष्यति?। प्रक्षिप्य कवलं कुम्भि-मुखात् क इव कर्षति ॥ ६० ॥ को नाम केशवः? के च, पाण्डवाः पुरतो मम?। को नाम चन्द्रमाः? के वा, तारकास्तरणेः पुरः? ॥ ६१ ॥ हरिर्मत्कार्मुकोन्मुक्त-मार्गणव्रणितो रणे । द्वेधापि वेदनाविष्टः, क्रोष्टेव स भविष्यति ॥ ६२ ॥ खगाधीशध्वजो[1]ऽप्येष, मामकीनैः खगोत्करैः[2] । बलीकरिष्यतेऽवश्यं, खगानां समराङ्गणे ॥ ६३ ॥

इत्युपश्रुत्य तद्वाच-मुदञ्चितमवाञ्चयन् । बलादमर्षणो रोष-मग्रजन्माग्रणीर्जगौ[3] ॥ ६४ ॥ लक्ष्मीभुजा[4] भुजोत्कर्ष-संहर्षः क इवैष ते ?। आकाशमणिना कीट-मणेः स्पर्द्धाकणोऽपि कः ? ॥ ६५ ॥ अरिष्ट-केशि-चाणूरा-नाहुतीकृत्य यः पुरा । कंसं पूर्णाहुतिं चक्रे, स्वतेजोजातवेदसि ॥ ६६ ॥ आस्तां तावत् स निःशेष-द्विपद्दावाग्निवारिदः । सोढारः केन वोढार-श्चण्डतां युधि पाण्डवाः? ॥ ६७ ॥ तपःसुतशमाम्भोदा-दुत्थितः कोपपावकः। दुर्निवापो रिपुस्त्रैण-बाष्पपूरशतैरपि ॥ ६८ ॥

१ गरुडध्वजः-कृष्णः । २ बाणसमूहैः । ३ ब्राह्मणाग्रणीः । ४ कृष्णेन ।

भीमः शमितकिर्मीर–हिडम्ब–बक–कीचकः । न कस्य समरारम्भ–पर्वसर्वंकषो भुवि ? ॥ ६९ ॥ सुशर्मा यस्य दोःकर्म, वीक्ष्य दक्षिणगोग्रहे । तदानीं भवतः किं न, प्राभृतीकृतवान् भियम् ? ॥ ७० ॥ निहत्य हेलया येन, सदर्पं द्रुपकर्परम् । मनश्च तव मृत्युश्च, संकथां कारितौ मिथः ॥ ७१ ॥ विधाय कीचकध्वान्त–विध्वंसं येन भास्वता । निर्ममे पिच्छिलच्छायः, सुदेष्णामुखचन्द्रमाः ॥ ७२ ॥ विद्विषामर्जुनच्छाय–मर्जुनस्य शिलीमुखाः । मलीमसं वितन्वन्ति, कीर्ति–कैरविणीवनम् ॥ ७३ ॥ अस्तमस्तमहीध्रेण, प्रत्यूष इव पूर्वगम् । क्षिप्तमिन्द्र विपक्षेण, यः पदे स्वे न्यवीविशत् ॥ ७४ ॥ भानुमत्यां रुदत्यां यो, ज्येष्ठबन्धोर्निदेशतः । त्वां मृगेन्द्रादिव मृगं, गन्धर्वेन्द्रादमोचयत् ॥ ७५ ॥ ह्यस्तने गोग्रहे येन, त्वं न गा एव केवलम् । मोचयांचक्रिरेऽस्त्राणि, वस्त्राणि च शरोत्करैः ॥ ७६ ॥ किमाचक्षे रिपुक्षोद–विलक्षनियमौ यमौ । गृह्णीतस्तु नताराति–जीवितं सुनयौ न यौ ॥ ७७ ॥ ज्येष्ठभ्रातुः सरस्वन्त, इवाज्ञावेलया धृताः । ते चत्वारोऽप्यहंकार–द्वीपं न प्लावयन्ति ते ॥ ७८ ॥ अर्पयिष्यसि तन्नूनं, काश्यपीं शिरसा समम् । लोभोऽयं लम्भयेत् प्राण–संशयं हि गुरूनपि ॥ ७९ ॥

इत्युक्तवान् स वाग्ब्रह्म–प्रौढिमाढ्यंभविष्णुधीः । स क्रुधा धार्तराष्ट्रेण, संरम्भादभ्यधीयत ॥ ८० ॥ दूतत्वाच्च द्विजत्वाच्च, त्वमवध्योऽसि भूभुजाम् । तेन यद्रोचते तुभ्यं, ब्रूहि तद्ब्राह्मणब्रुव ! ॥ ८१ ॥ वैरिणां तु पुरः कोऽपि, यदि स्यात्तस्य तद्ध्रुवम् । एवं जल्पत एव द्राक्, छिन्नैव रसना भवेत् ॥ ८२ ॥ किं तु चेत्ते विशिष्टत्व–मस्ति किंचित्ततो मम । सवैकुण्ठान् कुरुक्षेत्रे, दर्शयेथाः पृथासुतान् ॥ ८३ ॥ इति व्याहृत्य विस्फूर्ज–त्कोपाटोपारुणेक्षणः । व्यसाक्षीत्तं पतिः क्षोणे–र्ग्राहयित्वा

१ श्वेतच्छायम् । २ सूर्यम् । ३ समुद्राः । ४ कृष्णसहितान् ।

गले बलात् ॥ ८४ ॥ विदुराद्यैस्तदा वीक्ष्य, तं तथा गलहस्तितम् । समीरजन्मनो मेने, संधा निर्गाहशालिनी ॥ ८५ ॥

वैरिभूधवसंबाध-वारकां द्वारकां ततः । सोऽभ्येत्य पाण्डवोपेतं, पुण्डरीकाक्षमैक्षत ॥ ८६ ॥ स्वस्तिगर्भमुखाब्जेन, निविश्याग्रे गदाग्रजम् । अभ्यधीयत गान्धारी-सुतोदन्तः पुरोधसा ॥ ८७ ॥ देव ! दोर्गर्विते तस्मिन् , साम निर्नाम नश्यति । अम्भःकुम्भ इव क्षिप्तो, दीप्ते दवहुताशने ॥ ८८ ॥ दीपयेत् प्रत्युत प्रायः, साम शौण्डीरिमोद्धतान् । अलं ज्वलति सप्तार्चिः, सर्पिषा तर्पितः खलु ॥ ८९ ॥ सैष निःशेषभूपाल-मौलिलालितशासनः । तृणाय न श्रियं शार्त-मन्यवीमपि मन्यते ॥ ९० ॥ राजानस्तेन संमान-दानैरानन्दितास्तथा । चक्रुर्यथोपकुर्वाणाः, प्राणानपि न किंचन ॥ ९१ ॥ ह्रियन्ते स्म तथा तेन, भीष्माद्या अपि भक्तितः । यथा तुल्येऽपि वात्सल्ये, तस्यैव जयकाङ्क्षिणः ॥ ९२ ॥ चतुरङ्गचमूक्रान्त-विश्वविश्वं-भरातलः । नाकनायकमप्येष, करदीकर्तुमिच्छति ॥ ९३ ॥ चतुर्भिरपि तन्नाय-मुपायैर्वत साध्यते । दम्यते क्वापि केनापि, किं केसरिकिशोरकः ? ॥ ९४ ॥ गजेन्द्रसज्जनं वाह-वाहनं पत्तिवीक्षणम् । रथनिर्माणमित्युच्चै-स्तत्पुरे समरोद्यमः ॥ ९५ ॥ मया विष्णुर्मया जिष्णु-र्मया भीमो मया यमौ । तपःसूनुर्मयेत्येवं, व्रियन्ते तद्भटैर्भटाः ॥ ९६ ॥ कृच्छ्रेणैव ततो नैदं-युगीनभुजताण्डवैः । पाण्डवैर्देवपादैश्च, यद्यादीयेत मेदिनी ॥ ९७ ॥

इत्याख्याय स्थिते तस्मि-न्नग्रण्यामग्रजन्मनाम् । विकूणितमुखाम्भोजः, कैटभारिरभापत ॥ ९८ ॥ पुराऽपि ज्ञातमेवै-तत्, कार्यं दण्डैकगोचरम् । दूतस्तु प्रहितोऽस्माभि-र्लोकनिर्वादभीरुभिः ॥ ९९ ॥ तस्य धीरधुरीणस्य, न नाम तदसांप्रतम् ।

१ प्रतिज्ञा । २ इन्द्रसवन्धिनीम् ।

वीक्षितुं समरोत्सङ्ग–रङ्गमुद्यच्छते स यत् ॥ १०० ॥ आत्मनश्च रिपूणां च, यदद्दृष्टैव दोर्बलम्। अर्थ्यते पृथिवी सा हि, शूराणां महती त्रपा ॥ १०१ ॥ तत्प्रदत्तां महीमेता–मस्माकमपि गृह्णताम् । कामं हसिष्यते राज–गोष्ठीषु भुजसौष्ठवम् ॥ १०२ ॥ न नाम निर्जितामन्यै–र्लक्ष्मीं काङ्क्षन्ति दोर्भृतः । स्वयं हि निहतैर्नागै–राहारं कुरुते हरिः ॥ १०३ ॥ भीमोऽप्यधाद्वुवस्तेन, रमणीयमनर्पणम्। अन्यथा हि कथं मे स्यात्, सङ्गरोऽयमभङ्गुरः? ॥ १०४ ॥ शिरःसरोरुहाकीर्णै–र्विरोधिरुधिरासवैः। हरिष्याम्यद्य मेदिन्याः, स्वभारवहनक्लमम् ॥ १०५ ॥ पार्थोऽपि प्रथमानाङ्ग–वेपथुः कोपतोऽब्रवीत् । क्षोणेरनर्पणे नूनं, भाग्यैर्जागरितं मम ॥ १०६ ॥ निर्वाप्येत रणश्राद्धः, कौरवैरेव मे भुजः । न सरःकृतसौहित्य–स्तृप्यतीभः कराम्भसा ॥ १०७ ॥ आदीयते स्म तैः साकं, कृष्णाकेशांशुकैः क्षितिः। गृह्णन्तः केवलामेव, वयं लज्जामहे न किम् ? ॥ १०८ ॥ तत्तां प्रत्याहरिष्यामो, जीवितैः सह विद्विषाम् । तत्कीर्तीः सुचिरोपात्ताः, कलान्तरपदे पुनः ॥ १०९ ॥ यमावप्यूचतुः काल–द्विजिह्वरसनोपमौ । संहर्तुं ताम्यतः कामं, शात्रवानावयोर्भुजौ ॥ ११० ॥ धर्मजोऽथाब्रवीद्बन्धु–वधाय किमु धावति । मनो मे ? किं तु कार्येऽस्मिन्, दैवदृष्टे करोमि किम् ? ॥ १११ ॥ सर्वैः सज्जीक्रियन्तां तत्, पताकिन्यः क्षितीश्वरैः । धर्मभूः पश्यतु भ्रातृ–वधपातकमप्यसौ ॥ ११२ ॥ इत्यादेशात्तपःसूनो–र्देवस्य च मुरद्विषः । प्रस्थानाय नृपैः सेनाः, सज्जीकर्तुं प्रचक्रमे ॥ ११३ ॥

अन्येद्युर्धृतराष्ट्रस्य, सारथिः संजयाभिधः । प्रतीतः प्रतिदौत्याय, तपःसुतमुपागमत् ॥ ११४ ॥ सोऽथ सान्त्वमयैर्वाक्यै–रभाषत युधिष्ठिरम् । देवो वैचित्रवीर्यस्त्वां, भाषते भूप ! मद्गिरा ॥ ११५ ॥ त्वं विवेकस्य धर्मस्य, नयस्य

१ युद्धश्रद्धालुः ।

विनयस्य च । एक एवाकरः शङ्ख-मुक्तादीनामिवार्णवः ॥ ११६ ॥ तत् करौ कुड्मलीकृत्य, वत्स ! किंचित्त्वमुच्यसे । कन्या इव नियुज्यन्ते, पात्रे हि गुरुभिर्गिरः ॥ ११७ ॥ वाचो मेऽस्मिन् पुनः सर्वा, ग्रावणीव शिलीमुखाः । कुण्ठीचभूवुरुल्लुण्ठे, शाठ्यधाम्नि सुयोधने ॥ ११८ ॥ स्वयमासन्न एवास्य, पातः पातकिनस्ततः । पित्तज्वरी चिरं हार-हूरादिद्विट् किमेधते ? ॥ ११९ ॥ वंशस्येव खलु प्रांशो-रप्यनम्रत्वशालिनः । वहिःसारस्य दुर्वार, एव भङ्गः पदे पदे ॥ १२० ॥ अकीर्तिपटहं विश्वे, दास्यसे तत् किमात्मनः ? । महात्मानो हि मुञ्चन्ति, प्राणानप्ययशस्करान् ॥ १२१ ॥ दीप्रस्यापि विवेकस्य, तमः-संपर्कशालिनः । महिमा मिहिरस्येव, वंहीयानपि हीयते ॥ १२२ ॥ विरोधयति लोभेन, धर्ममेकोऽपरः पुनः । लोभं त्यजति धर्मार्थ-मन्तरं तदसत्सतोः ॥ १२३ ॥ वरं वनं वर भिक्षा, क्षुद्रं मरणं वरम् । न तु श्रीर्बन्धुसंघात-घातपातकपङ्किला ॥ १२४ ॥ द्वेष्टि बन्धून् धनस्यार्थे, बन्धुद्वेषे धनक्षयः । तस्माद्बन्धुविरुद्धानां, न धनं न च बान्धवाः ॥ १२५ ॥ रणस्य च गतिर्दैवी, कस्तत्र जयनिश्चयः ? । जीयन्ते जातु दोर्वीर्य-स्फूर्तिमन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १२६ ॥ शाश्वतिक्यः श्रियः पित्र्य, इव नावेक्षिताः क्वचित् । अकीर्तयः पुनः काक्य, इवावस्थास्नवश्चिरम् ॥ १२७ ॥ तद्विवेकमनुस्मृत्य, कृत्यं मनसिकृत्य च । हातुमर्हसि धात्रीश !, विरोधं सह बन्धुभिः ॥ १२८ ॥

इति श्रुत्वा रिपुश्रेणि-दुर्जयः संजयोदितम् । धर्मभूरभिधत्ते स्म, स्मितस्तवकिताधरः ॥ १२९ ॥ आर्य संजय ! जीवा-तु-र्धर्मस्य यशसोऽपि च । तातेन न्यायनिर्णिक्त-मुक्तमायतिपेशलम् ॥ १३० ॥ शौण्डीराणां तु धर्मोऽयं, न खलु क्वापि

(१ हारहूरा-द्राक्षा ।) २ चन्द्रस्य । ३ स्थिराः । ४ परिणामसुन्दरम् ।

कृष्णपाण्डवानां युद्धसज्जता । संजयस्य युधिष्ठिरसमीपे कथनम् ॥

गीयते । भुज्यते भूः पुरस्तेषां, बान्धवैरपि यद्बलात् ॥ १३१ ॥ अकीर्तिर्भुजविस्फूर्ति-मतां बन्धुवधोद्यमः । भूभोगस्तु प्रसह्याय-मकीर्तेरपि मञ्जरी ॥ १३२ ॥ शमः प्रसाधनं पुंसां, यावन्नारिपराभवः । पराभूतौ पुनः क्रान्त-वैरिचक्रपराभवः ॥ १३३ ॥ तन्न मे बान्धवान् हन्तुं, काममुत्कण्ठते मनः । राज्यमप्यात्मनस्त्यक्तु-मेवमेव च नेच्छति ॥ १३४ ॥ त्यजामि चेत् प्रशान्तत्वात्, कथंचन महीमहम् । अमी त्वचार्यशौण्डीर्य-मन्दिरं न सहोदराः ॥ १३५ ॥ तद्विचिन्त्य तदादेश्यं, यदेवं सति युज्यते । इति मे वृद्धतातस्य, नतिपूर्वं निवेदयेः ॥ १३६ ॥

जगाद नन्दनस्तार-निस्वनो मातरिश्वनः । क्षोणिप्रत्यर्पणेनापि, न तैः संधिं विदध्महे ॥ १३७ ॥ पश्यतां चिरमसाक-मायातोऽयं रणोत्सवः । अत्र वीक्षिष्यते वैरि-कबन्धशततान्डवम् ॥ १३८ ॥ ऊरुं दौर्योधनीं भित्त्वा, छित्त्वा दौःशासनीं भुजाम् । भविष्यामि ध्रुवं पारं-गमः संगरसागरे ॥ १३९ ॥ जिष्णुरप्युज्जगावेत-त्यजामः समरं न हि । तृप्यन्त्यन्यत्र नानासृ-क्पानश्रद्धाः खगाः क मे[1] ? ॥ १४० ॥ जल्पतः स्म यमौ संधि-र्यदि स्यात्तत्कथं द्विषाम् । भित्त्वा वक्षःस्थलीं वीक्षा-महे कौटिल्यपाटवम् ? ॥ १४१ ॥

एवमुदीर्य संग्राम-रङ्गशौण्डैः स पाण्डवैः । विसृष्टः संजयः स्पष्ट-खेदोऽगान्नागसाह्वयम्[2] ॥ १४२ ॥ तत्र वैचित्रवीर्यस्य, क्रमावानम्य सारथिः । दुर्योधनाद्युपेतस्य, व्याजहार गिरं रहः ॥ १४३ ॥ विना विश्वंभरादानं, संधानं वः किलेप्सितम् । अर्पणेनापि मेदिन्याः, संधित्सन्ते न ते पुनः ॥ १४४ ॥ पाञ्चालीचिकुराकृष्टि-प्रतीकारकरालिताः । यौष्माकीणैः

१ शराः । २ हस्तिनापुरम् ।

सह प्राणै-रादित्सन्ते हि ते महीम् ॥ १४५ ॥ एते नितान्तकान्तार-वासनिर्वासितौजसः । इत्यमून्माऽवमंस्थास्त्वं, कुरु-भूपाल! पाण्डवान् ॥ १४६ ॥ संप्रत्यस्ति यदेतेषां, पूर्वस्मादधिकं महः । कामं घनापदुत्तीर्णः, पतिस्तपति रोचिषाम् ॥ १४७॥ नात्यनीयजयो ज्याया-नजय्यावनुजौ पुनः । नात्यनीयस्सहो दन्ती, हन्त दन्तौ तु दुःसहौ ॥ १४८ ॥ तेजस्विनस्तिर स्कृत्य, दुष्करं खलु जीवितम् । प्राणन्ति दन्तिनः कण्ठी-रवोल्लुण्ठनया कियत् ? ॥ १४९ ॥ शूरं प्रत्यात्तधाराल-वैराणां तमसामिव । कन्दराः शरणायन्ते, केवलं काश्यपीभृताम् ॥ १५० ॥ इयत्यपि गते तेभ्य-स्तद्भुवं दातुमर्हथ । सर्वस्य चेत् कुटुम्बस्य, कल्याणमभिलष्यथ ॥ १५१ ॥

अथामर्षरसोत्कर्ष-वर्षदभ्रुदबिन्दुना । बभाषे धार्तराष्ट्रेण, भालभङ्गुरितभ्रुवा ॥ १५२ ॥ नूनमेष द्विपद्गुह्यः, संजयः समजायत । यदेव पौरुषोत्कर्षा-द्विषां भीषयतेऽद्य नः ॥ १५३ ॥ जिघत्सोः शत्रुसैन्यानि, मत्कौक्षेयकरक्षसः । भवन्ति प्रथम-ग्रास, एव पश्चापि पाण्डवाः ॥ १५४ ॥ क्षोणिराक्षिप्यते केन, मद्बाहुकुलिशोदरात् ? । मांसमाकृष्यते केन, सिंहदंष्ट्राङ्कुरा न्तरात् ? ॥ १५५ ॥ काहं भ्रूभङ्गसंगीत-नर्तितानेकराजकः ?। मत्स्य-द्रुपद-गोपाल-मात्रगुप्ताः क्व च द्विपः ? ॥ १५६ ॥ रणारण्ये ज्वलत्युच्चै-र्मत्प्रतापदवानले । भविताभवितारस्ते, वानेया इव जन्तवः ॥ १५७ ॥ निन्दन्नेवं तु नः साक्षात्, संजयोऽयं धनंजयः । छिद्यते तातदाक्षिण्या-न्नास्य जिह्वा दुरात्मनः ॥ १५८ ॥

---

१ निर्वासित-नष्टम् । २ अतिसुजयः इति भाव. । ३ सिंहस्य तिरस्कारेण । ४ धारालं-तीव्रम् । ५ नृपाणाम्, पक्षे पर्वतानाम् ।

गिरं तामन्वगुस्तस्य, कर्ण–दुःशासनादयः । ध्वान्त–ध्वाङ्क्ष–विपक्षाद्याः, प्रदोषस्यानुगामिनः ॥ १५९ ॥ ययौ दुर्योधनः क्रोधा–दित्यवज्ञाय संजयम् । द्विषन्ति श्लेष्मवन्तो हि, पथ्यायाप्युष्णपाथसे ॥ १६० ॥ गते तस्मिन्नपस्मार–मेदुरे विदुरादिभिः । शङ्कातङ्काकुलैर्मेने, नेदीयान् कुलविप्लवः ॥ १६१ ॥ अथाक्षमी कुरुक्षेत्रं, प्रति प्रस्थानहेतवे । महौजाः सज्जयामास, गान्धारेयो वरूथिनीम् ॥ १६२ ॥ हस्तिनापुरवास्तव्यः, समस्तोऽपि जनस्तदा । समग्रकुरुसंहार–शङ्काशोकमयोऽभवत् ॥ १६३ ॥

अन्येद्युरुद्यदानन्द–माहूय विदुरं रहः । पप्रच्छ कुलकल्याणं, धृतराष्ट्रो धराधवः ॥ १६४ ॥ अवादीद्विदुरो राजन्, प्रतिभामयचक्षुषा । दृष्टः प्रागेव विस्पष्टः, सर्वोऽप्यर्थो भवत्यसौ ॥ १६५ ॥ भवानेवाभवन्मूल–मस्य वैरमहीरुहः । जातमेव दुरात्मानं, नात्यजद्यः सुयोधनम् ॥ १६६ ॥ मद्वाचः स्वादवोऽप्यासं–स्तदानीं विरसास्त्वयि । स्रोतोवार इवावार–पारे वैरस्यधामनि ॥ १६७ ॥ छिनत्ति नाङ्गणप्रान्त–प्ररूढं यो विषद्रुमम् । स एव भाविनं हन्त, कुलक्षयमुपेक्षते ॥ १६८ ॥ झगित्यम्भोभिरुत्सिप्त–नेवानिर्वापितोऽनलः । केन नाम निरुध्येत, निःशेषं सदनं दहन् ? ॥ १६९ ॥ नोद्वेगहेतवे कस्य, दुष्टाचिष्टो महानपि ? । भयंकरः पयोदोऽपि, ज्वलन्तमशनिं वहन् ॥ १७० ॥ आत्मीयेष्वप्यपन्याय–प्रवृत्तिं येऽधिकुर्वते । तेष्वेव सकुटुम्बेषु, जायन्ते न सुखाय ते ॥ १७१ ॥ पातयन्तस्तटीस्तुङ्गा–स्तरङ्गा हि तरङ्गिणीः । कुशेशयकुलैः साकं, पङ्क्तिलीकुर्वतेतराम् ॥ १७२ ॥ अङ्गीकुर्वन् कदाचारं, न्यायमुल्लुम्पति क्रमात् । शमीद्रुम इवाभ्यर्णं, चूतमूरीकृतानलः ॥ १७३ ॥

---

१ 'दातङ्क–मा'० प्रतित्रय० । २ दुष्टेन सहितः । ३ कमलसमूहैः । ४ अङ्गीकृतोऽग्निर्येन सः ।

अपाकृतनयं मोहा-न्न धर्मोऽभ्येति भूपतिम् । न हंसः श्रयते हन्त, वीताम्भोजवनं वनम् ॥ १७४ ॥ दुर्नयध्वस्तधर्मस्य, श्रियो भङ्गुरसंगमाः । व्योम्नि पाथोदपीतेन्दौ, कौमुदी कियदीक्ष्यते ? ॥ १७५ ॥ भोग्याः श्रियो न साधूना-मधर्मशबलीकृताः । सेव्याः किं नाग हंमाना-माप प्रावृड्जालाविलाः ? ॥ १७६ ॥ श्रियोऽप्यधर्मसंपृक्ताः, कस्य नाम न मृत्यवे ? । हारहूरापि किंपाक-संपर्कान्न हिनस्ति किम् ? ॥ १७७ ॥ नित्यमारब्धधर्मस्य, नेदीयस्यस्तु संपदः । करारोपितदीपस्य, न प्रभा हि दवीयसी ॥ १७८ ॥ धर्मकर्मान्तिकीभूय, सततं यस्य सिञ्चति । तस्यावश्यं भवेल्लक्ष्मी-वल्लिरुल्लासिपल्लवा ॥ १७९ ॥ नासीरे यस्य धर्मोऽय, संवर्मयति संगरे । तस्यार्पयति केशेषु, समाकृष्य जयश्रियम् ॥ १८० ॥ धर्मकल्पद्रुमस्यैते, पल्लवाः क्षितिपश्रियः । पुष्पाणि वैरिविजयः, फलानि सुखसंपदः ॥ १८१ ॥ तदा वैरिपराभूति-यामिनी क्षयगामिनी । जायतेऽसौ यदा धर्म-धर्मद्युतिरुदित्वरः ॥ १८२ ॥ अन्तिके यस्य जागर्ति, धर्मोऽयं नित्ययामिकः । प्रभवेयुः कुतः क्रूरा-स्तस्य व्यसनदस्यवः ॥ १८३ ॥ यस्य धर्मोऽस्ति सत्कर्म-संधिकृत्पारिपार्श्विकः । स निर्वहणमभ्येति, विरोधिवधनाटके ॥ १८४ ॥ स च धर्मो न लुब्धानां, सेर्ष्याणामिव सौहृदम् । महान् सहानवस्थान-विरोधो धर्मलोभयोः ॥ १८५ ॥ नैव लोभपरीरम्भ-शालिनो धर्मसंगमः । कुतस्त्यः शौचसंपर्कः, सरमासुतसङ्गिनः ॥ १८६ ॥ न्यायशैलपविलाभो, लोभो धर्मार्कदुर्दिनम् । श्रीवल्लिपरशुर्लोभो, लोभः कीर्त्यब्जिनीविधु ॥ १८७ ॥ लोभेन भ्रश्यति न्याया-दन्यायी धर्ममुज्झति । मुक्तधर्मा गतश्रीः स्या-दश्रीकस्य न कीर्तयः ॥ १८८ ॥ मुञ्चेन्महान् वृथा लोभ-मलुब्धो नयमन्दिरम् । धर्ममन्विष्यति न्यायी, धार्मिकं वृणुते जयः

१ कमलजलाभ्यां रहितम् । २ अतिसमीपस्थाः । ३ अग्रसैन्ये । ४ श्वानसङ्गिनः ।

॥ १८९ ॥ राजंस्तल्लोभमुन्मुच्य, धर्ममालोच्य जित्वरम् । कीर्तिवल्लिसुधासेकं, विवेकमवलम्ब्य च ॥ १९० ॥ आत्मजन्मानमेतस्मा–न्निवर्तय कदाग्रहात् । ग्रासीभूयं भवन्मृत्यो–स्त्रायस्व सकलं कुलम् ॥ १९१ ॥ (युग्मम्)

शुद्धधीर्धृतराष्ट्रोऽथ, जगाद विदुरं प्रति । त्वां विना वक्ति को नाम, तथ्यवाक्पथ्यमीदृशम् ? ॥ १९२ ॥ इयमापाततिक्ताऽपि, गीस्तवाऽऽयतिसुन्दरा । मुखद्वेष्याऽपि किं नैव, गुडूची संनिपातभित् ? ॥ १९३ ॥ यो बन्धूनामुपेक्षेत, कुल्यापारदवानलम् । पश्य तस्यापि किं न स्या–त्तद्दोषप्लोषवैशसम् ? ॥ १९४ ॥ मृत्युमूलं ह्यनुच्छिन्दन्, कालकूटस्य पाटवम् । कलङ्कपङ्किलः शङ्के, सुधाधामाऽप्यजायत ॥ १९५ ॥ परं मया दुरात्माऽयं, बोधितोऽपि सहस्रधा । पिशाचकीव दुर्देवाद्बुध्यते न कथंचन ॥ १९६ ॥ द्वावप्यावां तमभ्येत्य, बोधयावः पुनस्ततः । कथंचिद्यदि नामास्मा–दपस्मारान्निवर्तते ॥ १९७ ॥

इत्यालोच्याथ तौ गत्वा, बद्धप्रणयमूचतुः । दुर्निरोधस्फुरत्क्रोध–सुदुर्बोधं सुयोधनम् ॥ १९८ ॥ वत्स ! वात्सल्यसौत्सुक्य–मस्मदीयमिदं मनः । त्वां प्रति प्रसभं वक्तुं, नियुंक्ते नौ पुनः पुनः ॥ १९९ ॥ निष्ठां वचःप्रतिष्ठैव, ग्रापयेत् पुरुषव्रतम् । क्षमेव गुणसंभारं, राकेव मृगलाञ्छनम् ॥ २०० ॥ वाचि भ्रष्टप्रतिष्ठस्तु, हीयते पुरुषव्रतात् । पुरुषव्रतशून्याऽऽत्मा, श्वसन्नपि शवायते[1] ॥ २०१ ॥ शवायमानः क्रमश–स्त्यज्यते स्वजनैरपि । जायते क्षुद्रजन्तूनामास्पदं स ततः परम् ॥ २०२ ॥ मा कृथास्तद्वचोलोपं, पुरुषव्रतहारिणम् । असत्यवचसः सत्यं, स्थास्नवो न श्रियोऽपि ते ॥ २०३ ॥ यान्त्यस्ताश्रोतपथायाताः, सपुत्र–पशु–बान्धवम् । भवन्तमपि नेष्यन्ते, तटग्राममिवापगाः ॥ २०४ ॥ सत्य-

१ मृतकमिवाचरति ।

पूतं तु कौन्तेय–मेष्यन्ति नियतं श्रियः । मरालानामिव श्रेण्यः, सरः सरसिजोज्ज्वलम् ॥ २०५ ॥ सत्यमेव तदीयं ते पुराऽपि हि महीमदात् । को नामापरथा तस्मा–दिमामाच्छेत्तुमीश्वरः ? ॥ २०६ ॥ दोर्दण्डान् पाण्डवेयानां, संनिधायाधिमानसम् । आत्मनः सत्यमत्यन्त–मुत्तम्भयितुमर्हसि ॥ २०७ ॥ यद्वा राधेय–गाङ्गेय–द्रोणादीनां धनुष्मताम् । भुजानालोक्य निर्भीको, भुवं नार्पयसि ध्रुवम् ॥ २०८ ॥ अमीषामपि गन्धर्व–राज–गोग्रहविग्रहे । प्रत्यक्षीकृतमेवास्ति, भुजयोरूर्जितं त्वया ॥ २०९ ॥ निदेशाद्धर्मजातारे–र्नागमिष्यद्धनंजयः । त्वां गन्धर्वेन्द्रपारीन्द्रात्, कस्ततोऽमोचयिष्यत ? ॥ २१० ॥ गोग्रहे स्मरसि प्राण–निग्रहे सघृणोऽर्जुनः । सानीकस्यापि ते वस्त्र–मूर्त्या कीर्तिं हरिष्यति ॥ २११ ॥ श्रेयस्यः सर्वदा यस्य, धर्ममर्माविधः क्रियाः । धर्माभिसारिणीयाभि–र्लक्ष्मीभिर्नास्य संगमः ॥ २१२ ॥ यस्य धर्मोऽयमेकोऽपि, सैन्ये संनह्यते मुदा । कैश्चनत्प्रतिपक्षौघं, तस्य संहरतेऽग्निवत् ॥ २१३ ॥ वत्स ! मत्सरमुत्सृज्य, तदर्पय महीमिमाम् । धर्म–जीवित–कीर्तीनां, मा स्म भूः क्षयवासरः ॥ २१४ ॥

इत्याकर्ण्य तयोर्वाच–मुच्चैरुत्प्रासपांसुरः । दोर्दर्पदर्शिताटोप–मभ्यधाद्धृतराष्ट्रभूः ॥ २१५ ॥ तातौ ! धर्ममपि क्षात्रं, न जानीथः कथं युवाम् ? । काश्यपीं करमारूढां, क्षत्रियः क इवार्पयेत् ? ॥ २१६ ॥ प्रत्युतार्पयतः कामं, दोःकीर्तिः कलुषीभवेत् । कराक्रान्तकरित्यागे, कुण्ठं कण्ठीरवोर्जितम् ॥ २१७ ॥ न्यायोऽपि स खलु न्यायो, यस्तेजस्विभिरादृतः ।

१ मनसि । २ पारीन्द्रः–सिंह. । ३ वस्त्रमिषेणेत्यर्थः । ४ तृणवत् । ५ उपहाससहितः । ६ सिंहशौर्यम् । ७ 'अन्यायोऽपि खलु न्यायः' इति गद्यपाण्डवचरितानुसारेणोचितं प्रतिभाति) एकस्यां प्रतौ अयं पाठोऽस्ति ।

अङ्गीकृतः प्रदीपौघै-र्दर्शोऽपि हि महोत्सवः ॥ २१८ ॥ किं च यज्जीयते जातु, कातरैरप्यकातरः । तद्दैववैभवं किंचि-न्न नाम भटिर्मव्ययः[1] ॥ २१९ ॥ तन्मा भैष्टमदीपिष्ट, विष्टपग्रासलालसः । मद्विक्रमकृशानुश्चे-त्तद्दग्धा एव पाण्डवाः ॥ २२० ॥ एतैर्जराप्रलापैस्तु, मा मा मां भयविक्लवैः । पुनः पुनर्मनःक्लान्ति-हेतुभिर्व्यथयिष्यथः ॥ २२१ ॥ तस्येत्युक्तिमुपश्रुत्य, श्रुतिविश्राणितज्वराम् । खेदादुत्थाय वैचित्र-वीर्यौ स्वस्थानमीयतुः ॥ २२२ ॥

अथ दायादसंदोह-क्षयाशङ्काविरक्तधीः । संसारसुखसंभार-भङ्गुरो विदुरोऽभवत् ॥ २२३ ॥ स वैराग्यभराचान्त-स्वान्तवृत्तिरचिन्तयत् । धिक् संपदः प्रभुत्वं धिक्, धिक् च वैषयिकं सुखम् ॥ २२४ ॥ यत्कृते पितरं पुत्रः, पिता पुत्रमपि क्वचित् । सुहृच्च सुहृदं बन्धु-र्बान्धवं च जिघांसति ॥ २२५ ॥ धिक् पापप्रभवाः पाप-प्रसविन्यः श्रियोऽसताम् । जाता हि यादृशस्तादृक्, फलं प्रसुवते लताः ॥ २२६ ॥ श्रीमातङ्गीपरीरम्भ-लम्भिताद्भुतकल्मषाः । न धर्ममग्रजन्मानं, स्प्रष्टुमप्यधिकारिणः ॥ २२७ ॥ कथं नु विषयासङ्ग-पङ्कपङ्किलमूर्तयः । सुभगंभावुकीभूय, भजेयुर्मुक्तियोषितम् ? ॥ २२८ ॥ एतानधर्मचाण्डाल-संश्लेषमलिनान् कुरून् । न खलु द्रष्टुमीशिष्ये, म्रियमाणान् रणाङ्गणे ॥ २२९ ॥ तत्तदीयमदृष्ट्वैव, संहारं समराजिरे । मम प्रव्रजितुं संप्र-त्युत्कर्षं दधते धियः ॥ २३० ॥

एवमालोचयन् सोऽय-मश्रौषीत् कस्यचिन्मुखात् । यदुद्याने मुनिर्ज्ञानी, विश्वकीर्तिरुपागमत् ॥ २३१ ॥ तत्रोपेत्य ततो हर्षा-दुन्मिषत्पुलकाङ्कुरः । स तं मुनीन्द्रमानम्य, तत्पुरस्तादुपाविशत् ॥ २३२ ॥ अथ संसारसंताप-निर्वापणसुधोप-

---

१ सुभटव्ययः (?) ।

माम्। आरेभे भगवान् दत्त-शर्माणं धर्मदेशनाम् ॥ २३३ ॥ मनःक्षेत्रे गुरोर्वाक्य-जलैरप्लावितात्मनि। पुण्यबीजानि किं नाम, देहिनां दधतेऽङ्कुरम् ? ॥ २३४ ॥ कषायदग्निपाहीन्द्र-विषविक्लवितेहृदि। गुरुवागमृतस्यापि, नालंकर्मीणता[2] क्वचित् ॥२३५॥ कषायघनवर्षेण, विवेककमलोत्करे। नाशितेऽस्यां मनोवाप्यां, धर्महंसः कियद्वसेत् ? ॥२३६॥ कषायमदिरास्वाद-विपर्यासितचेतसः। हहा! देहभृतो हन्तु-मीहन्ते बान्धवानपि ॥ २३७ ॥ कषायनिम्नगापूरः, कषित्वा भाग्यभूरुहम्। जन्तून् प्लुतनयद्वीपः, प्रक्षिपेद्विपदार्णवे ॥ २३८ ॥ भवेत् पार्णिधमः[3] कामं, सनातनपुरीपथः। स्वतन्त्रास्तत्र चेन्न स्युः, कषायाः परिमोषिणः ॥ २३९ ॥ त एवास्माद्विमुच्यन्ते, कषायदवपावकात्। ये श्रयन्ति नराः पुण्य-पीयूषसरसोऽन्तरम् ॥ २४० ॥ कषायविषकुल्याभिः, सिक्तान् संसारकानने। प्राणापहान् हहा जीवाः, सेवन्ते विषयद्रुमान् ॥ २४१ ॥ तत्त्वयाऽप्यद्य दायाद-कषायग्रीष्मतापितः। महात्मन्! शमपीयूषै-रात्मा निर्वाप्यतामयम् ॥ २४२ ॥ मनस्तव परिज्ञाय, ज्ञानात् संसारकातरम्। आयातोऽस्मि पथो दूरा-त्तद्विधेहि स्वमीहितम् ॥ २४३ ॥ सर्वसंहारसाक्षेपा, राक्षसी भवितव्यता। न निवर्तिष्यते सेय-मकृत्वा ते कुलक्षयम् ॥ २४४ ॥

उत्थाय विदुरोऽवादीत्, ततः कुड्मलिताञ्जलिः। स्वामिंस्त्वमेव संसार-पारावारान्तरीप[4]भूः ॥ २४५ ॥ त्वां वीक्ष्य विश्व-जीवातुं, जीमूतमिव नूतनम्। त्यक्तदुःखौघघर्मर्तु-संतापं मे मनोऽभवत् ॥ २४६ ॥ विमुक्तिपथपाथेय-कल्पमस्वल्पसौख्य-

१ दत्तसुखाम्। २ न समर्थता। (३ अन्धकाराद्यावृतमार्गः) पार्णि धमतीति पार्णिधमः सप्रकाश इत्यर्थः सम्भवति।
४ अन्तरीपः-द्वीपः।

दम् । तन् स्वपाणिसरोजेन, व्रतं मे दातुमर्हसि ॥ २४७ ॥ मा कृथाः प्रतिबन्धं त्व-मित्युक्ते मुनिना ततः । प्रणम्य प्रीतिपर्यश्रु-र्विदुरः पुरमागमत् ॥ २४८ ॥ ज्येष्ठं बान्धवमामन्त्र्य, मध्यमं तु विशुद्धधीः । निधाय भाग्यां तद्वाचा, स तं मुनिमगात् पुनः ॥ २४९ ॥ चकार गर्वसावद्य-निवृत्तिं च तदन्तिके । महीमप्रतिबद्धश्च, विजहार समीरवत् ॥ २५० ॥

अन्येद्युर्मितसामन्त-परिच्छदविराजितः । देवः स कंसविध्वंसी, स्वयं हास्तिनमाययौ ॥ २५१ ॥ मृगाङ्कमिव राकायां, स्तोकतारकभूषितम् । प्रत्युद्ययौ तमत्यल्प-परिवारं कुरूद्वहः ॥ २५२ ॥ मितैरपि हरेः सैन्यैः, कुरुसेना महत्यभूत् । भृशं वर्द्धयतेऽम्भोधे-स्तरङ्गोऽपि तरङ्गिणीम् ॥ २५३ ॥ अथोत्क्षिप्तपताकौघं, प्रसूनप्रकराङ्कितम् । पुरं संभ्रान्तरम्भोरु, कैटभारातिराविशत् ॥ २५४ ॥ ततः सौधे समानीय, सुचितस्वागतक्रियम् । तस्यां संसदि दिव्यायां, न्यवीविशदमुं नृपः ॥ २५५ ॥ रत्नसिंहासनज्योति-र्जटालिततनुद्युतिः । बभार कैटभारातिः, सेन्द्रायुधघनश्रियम् ॥ २५६ ॥ भीष्म-दुर्योधन-द्रोण-कर्ण-दुःशासनादिभिः । वृतः सधृतराष्ट्रैः स, व्यभादिन्दुरिवोडुभिः ॥ २५७ ॥ अथो जगाद सानन्दं, मुकुन्दं कुन्दसुन्दरैः । वैचित्र्यवीर्यैः स्नपय-न्नुदश्रु दशनांशुभिः ॥ २५८ ॥ धन्यंमन्यं गृहं मेऽभूत्, त्वत्संभावनयाऽनया । इदानीं तु गिरा श्रोत्रे, पवित्रयितुमर्हसि ॥ २५९ ॥ संसदुद्योतनिस्तन्द्र-स्मितचन्द्रातपोज्ज्वलम् । वदनेन्दुं वहन्नुच्चै-र्व्याजहार हरिस्ततः ॥ २६० ॥

वैचित्र्यवीर्य !, धात्रीश !, वचोवैचित्र्यजन्मभूः । भवद्भिः प्रहितोऽगच्छ-द्वारकां संजयः पुरा ॥ २६१ ॥ स तदानी-

१ कृष्णः । २ संभ्रान्तनारि । ३ इन्द्रायुधं-विद्युत् । ४ 'स्नपयन् प्रांशुभिर्दश०' प्रतिद्वय० ।

मतिस्नेहात्, कुलप्रलयकातरः। संधानविषयं किंचि-त्तपःसुतमवोचत ॥ २६२ ॥ संधिरस्त्यपि कौन्तेये, भूपाले बलशालिभिः। भ्रातृभिर्भीम-बीभत्सु-प्रमुखैर्नैव संदधे ॥ २६३ ॥ ततोऽस्माकमनावेद्य, विग्रहे जातनिश्चयः। द्वारवत्याः समेयाय, संजयो गजसाह्वयम् ॥ २६४ ॥ तं समस्तमुदन्तं मे, धर्मसूनुरचीकथत्। हृदयस्य हि सर्वेषा-मनाख्येयं न किंचन ॥ २६५ ॥ ततोऽहं कुरुभूपाल-कुलकल्पान्तभीरुकः। अनालोच्यैव कौन्तेयान्, दूत्याय स्वयमागमम् ॥ २६६ ॥ यूयं किंचित्तदाप्तत्वं, संभावयथ चेन्मयि। तन्ममेदं मनाग्वाक्यं, मनस्याधातुमर्हथ ॥ २६७ ॥ आप्तवाचोऽपि हि प्रायो, दर्पाध्माते जडात्मनि। हन्त मज्जन्ति निर्नाम, पर्वता इव सागरे ॥ २६८ ॥ प्रत्युत प्रज्वलत्याप्तो-पदेशैर्दोर्मदोद्धतः। दीप्यते नितरामग्नि-स्तैलभूरनलोऽम्बुभिः (?) ॥ २६९ ॥ अन्धत्वं नेत्रसद्भावे, बाधिर्यं श्रुतिपाटवे। मूकत्वं वाक्प्रवृत्तौ च, श्रीरियं महतामपि ॥ २७० ॥ दुर्गेहिनीव पुंसः श्री-र्वेश्मनीव न मानसे। दत्ते हितोपदेशानां, स्वजनानामिवाश्रयम् ॥ २७१ ॥ लक्ष्मीश्च भुजदर्पश्च, द्वयमेतद्दुरत्ययम्। ग्रीष्मश्रीश्च दवाग्निश्च, दुःसहौ खलु संहतौ ॥ २७२ ॥ सुजनोक्तिः कथंकार-महंकारमयं मनः। विशेत् कुलीनकन्येव, निवासं विटसंकटम् ? ॥ २७३ ॥ संवृत्य तद्भुजागर्वं, लक्ष्मीमदमुदस्य च। शृणोति चेत्तदेतर्हि, किंचिद्वच्मि सुयोधनम् ॥ २७४ ॥ स्वच्छन्दं वद गोविन्दे-त्युक्ते कुरुमहीभुजा। प्रतीतस्तं प्रति प्राह, विहङ्गेश्वरवाहनः ॥ २७५ ॥

कृष्णस्य दौत्येन हस्तिनापुरे गमनम् ॥

---

१ नामरहितं यथा स्यात्तथा। २ ('अनिलाम्बुभिः' इति भवेत्) 'मग्नितैलभूरनलोऽम्बुभिः' इत्येकप्रतिपाठः सम्यग् भाति।

पाण्डवेभ्यो भुवः खण्ड-मपि त्वं नैव दित्ससि । एतां ते तु जिघृक्षन्ति, तव प्राणैः सहाखिलाम् ॥ २७६ ॥ पार्थानुन्मथ्य साम्राज्यं, त्वमेवाथ करिष्यसि । तथापि न खलु श्रेयः, काः श्रियः स्वजनैर्विना ? ॥ २७७ ॥ रणाङ्गणे च ते नूनं, विपत्स्यन्ते न केवलाः । तत्रापि गात्रमात्रेण, यदि स्यादवशेषता ॥ २७८ ॥ तदारब्धकुलोच्छेदः, कोऽयं शौण्डीरिमा तव ? । किमेतच्च तुलाक्षिप्त-प्राभवं बुद्धिवैभवम् ? ॥ २७९ ॥ यतो द्वेधाऽप्यसौ वेधा, धर्मभूर्धर्मकर्मणि । आतङ्ककृद्दोऽरीणां, द्वेधाऽपि पवनोद्भवः ॥ २८० ॥ बीभत्सुरतिबीभत्स-कर्मकृद्वैरिदारणे । यमौ दोर्बलदुःप्रेक्ष्य-विपक्षपटलीयमौ ॥ २८१ ॥ श्रेयस्करस्तदेतैस्तैः, संधिरेव पृथासुतैः । ईदृशा हि क लभ्यन्ते, सहायाः स्वस्य बान्धवाः ? ॥ २८२ ॥ विमार्य तदपस्मारं, वितर्क्योदर्कमात्मनः । पञ्च ग्रामानिमान् पाण्डु-सुतेभ्यो दातुमर्हसि ॥ २८३ ॥ कुशस्थलं वृपस्थलं, माकन्दीं वारणावतम् । चतुरोऽवरजेभ्योऽमून्, किंचिदन्याय पञ्चमम् ॥ २८४ ॥ (युग्मम्) इयताऽपि त्वया संधिं, ते विधास्यन्ति मद्गिरा । सन्तोऽल्पेनापि तुष्यन्ति, वीक्षमाणाः कुलक्षयम् ॥ २८५ ॥ अन्यथा नीरराशीना-मिव प्लावयतां जगत् । त्वद्बले क इवास्ते य-स्तेषां सेतुर्भविष्यति ? ॥ २८६ ॥

व्याहृत्येति हृषीकेशे, स्थिते दुःशासनाग्रजः । ऊचे चम्पाधिपालोक-साचिसंचारिलोचनः ॥ २८७ ॥ एतावदपि गोविन्द ! मन्यसे नैव किं बहु ? । यदद्याप्येष मुञ्चामि, प्राणतः पाण्डुनन्दनान् ॥ २८८ ॥ इदानीमपि यद्येते, वार्ता ग्रामस्य दोर्मदात् । एकस्यापि करिष्यन्ति, न भविष्यन्ति तद्ध्रुवम् ॥ २८९ ॥ स्वभुजौर्जित्यपर्यन्तं, तेऽथ काङ्क्षन्ति वीक्षितुम् ।

---

१ कुन्तीपुत्रान् । २ 'कुलाक्षिप्त-प्रभवं' इतिप्रत्य० । ३ पटली-समूहः, तस्या यमराजसदृशौ ।

तदाऽऽयान्तु कुरुक्षेत्रे, क्षिप्रं साकमपि त्वया ॥ २९० ॥ इत्युक्त्वा सह कर्णेन, निर्गत्य सदनाद्बहिः। स निश्चित्य हरेर्बन्ध–मेत्य भूयोऽप्युपाविशत् ॥ २९१ ॥ तं कथंचित् परिज्ञाय, सात्यकिर्मन्त्रमेतयोः। संज्ञया ज्ञापयामास, कंसविध्वंसकारिणः ॥ २९२ ॥ ततस्ताम्रीभवद्गाल–कपोलनयनोत्पलः । सस्वेदपुलकः क्रोधा–ज्जगादेति गदाग्रजः ॥ २९३ ॥ उपकारिणमप्युच्चै–रपकुर्वन्ति दुर्धियः । दन्दहीति न होतार, किं हुतोऽपि हुताशनः ? ॥ २९४ ॥ एतज्जीवातवेऽप्युच्चै–र्बहुधा मम धावतः । बन्धमिच्छति दुर्मेधा–स्तत्कोऽयं कुपिते मयि ? ॥ २९५ ॥ मन्दोऽपि न मृगाराति, मृगालैः परिभूयते । ग्रस्यते न ग्रहोद्द्योतैः, क्षीण स्यापि विधोर्महः ॥ २९६ ॥ कृपयैव तु नेदानी–मेव व्यापादयाम्यमुम् । भवन्तु पाण्डवेयानां, सावकाशाः क्रुधोऽपि च ॥ २९७ ॥ कुरुक्षेत्रे त्वसौ क्षत्र–लक्षगुप्तोऽपि ढौकताम् । सर्वेषामपि तत्रैव, ज्ञास्यते भुजवैभवम् ॥ २९८ ॥ एते तु वयमायाता, एव संप्रति सत्वरम् । ऊर्जस्विभुजवीर्याणा–माहवोऽपि महोत्सवः ॥ २९९ ॥

इत्युक्त्वा सहसोत्थाय, क्रोधात्ताम्रतनुद्युतिः । ज्वलन्निव बृहद्भानु–र्निर्ययौ सहसा हरिः ॥ ३०० ॥ तत्प्रकोपाऽऽकुलीभूत–स्वान्ताः सान्त्वयितुं ततः । गाङ्गेय–धृतराष्ट्राद्याः, पारिषद्यास्तमन्वयुः ॥ ३०१ ॥ ततः करे समालम्ब्य, गौरवोत्तरया गिरा । ते कामं चकितात्मानो, मञ्जुकेशिनमूचिरे ॥ ३०२ ॥ महात्मानो न कुप्यन्ति, खेदिता अपि दुर्मदैः । तुषारवरधारो हि, तडित्वत्तोऽपि तोयदः ॥ ३०३ ॥ न ताम्यन्ति महीयांसो, दुर्वचोभिर्लघीयसाम् । वहते न हरिः खेदं, फेरण्डरवताण्डवैः ॥ ३०४ ॥ सन्तो विकृतिमेष्यन्ति, चेत् परैः परितापिताः । काञ्चनं दहनक्लिष्टं, तद्वमिष्यति

१ कृष्णस्य । २ कृष्णः । ३ 'म्यहम्' इति प्रतित्रय० । ४ सुन्दरकेशवन्तं–कृष्णम् ।

दुर्योधनेन कृतः कृष्णस्य तिरस्कारः। गांगेयादिना सान्त्वनं च॥

रीतिताम् ॥ ३०५ ॥ तन्मनागपि मा कृष्ण !, क्रोधं दुर्योधने व्यधाः । आपद्यपि भवेयुः किं, हिमांशोरग्निवृष्टयः ? ॥ ३०६ ॥ आसतां पाण्डवास्ताव-त्त्वयाऽप्येकाकिना रणे । अभियुक्ताः क नामैते, सन्ति दुर्योधनादयः ? ॥ ३०७ ॥ पुरः केसरिणः के हि, दुर्धरा अपि सिन्धुराः ? । भास्कराय कियत्कालं, तिष्ठन्ते तिमिरोर्मयः ? ॥ ३०८ ॥ त्वया पाणौ कृता पूर्वं, जयश्रीः परिभोगभाक् । कथं गोविन्द ! निर्व्रीडैः, पाण्डवैः परिणेष्यते ॥ ३०९ ॥ विनाऽपि त्वां विजेष्यन्ति, कौन्तेयाः सैमिति द्विषः । येषां तौ सहयोद्धारौ, धर्मन्यायौ तरस्विनौ ॥ ३१० ॥ पापीयांसस्तु लप्स्यन्ते, गान्धारेयाः क्षयं स्वयम् । जीवितव्यं कियन्नाम, गुर्वादेशविलङ्घिनाम् ? ॥ ३११ ॥ त्वं तु स्वजनदायाद-घातपातकसंभवाम् । अकीर्तिं मा ग्रहीरेतां, महतां हि यशः प्रियम् ॥ ३१२ ॥ तदाहूतोऽपि कौन्तेयै-रायासीर्मा स संयति । त एव हन्त युध्यन्तां, येषां वैरं परस्परम् ॥ ३१३ ॥ वयं मान्याश्च कार्येऽस्मिन्, वर्षीयांस इति त्वया । सुकृतात्मनि वृद्धानां, प्रणयो हि फलेग्रहिः ॥ ३१४ ॥

इत्येषां विनयार्द्राभि-र्भारतीभिर्मृदूकृतः । कोपप्रशान्तिकान्तश्री-र्जगाद गरुडध्वजः ॥ ३१५ ॥ वर्षीयांसो भृशं यूयं, माननीयगिरो मम । मां वीक्ष्य विग्रहः किं तु, प्रस्तुतः पाण्डवैरपि ॥ ३१६ ॥ तदेषां सांयुगीनानां, संयुगोत्सङ्गसङ्गिनाम् । भाव्यमेव मया सद्भिः, प्रतिपन्नं हि नान्यथा ॥ ३१७ ॥ किं तु संग्राममुत्तीर्णो, न ग्रहीष्ये धनुः स्वयम् । सारथ्येनैव पार्थस्य, सहायो भवितास्म्यहम् ॥ ३१८ ॥ एतावताऽस्तु यौष्माक-वचसामनतिक्रमः । अमेयमहिमानो हि, मान्या एव

१ (रीतिर्दग्धस्वर्णादिमलम्) रीतिः-पित्तलनामकधातुः इत्यर्थः साधुः । २ 'आः कदापि' प्रतिद्वय० । ३ युद्धे ।

भवादृशाः ॥ ३१९ ॥ इत्युक्त्वा स मिलत्पाणि-कुड्मलस्तान्यवर्तयत् । राधेयं च करे धृत्वा, रथमारोपयन्निजम् ॥ ३२० ॥ पाण्डुमालोकितुं गच्छन्, हरिर्विदुरवेश्मनि । कर्णमभ्यर्णमासीन-मभ्यधादिदमादरात् ॥ ३२१ ॥ कर्ण ! निर्नाम निर्मन्, त्वया वीरव्रत धृतम् । प्रकाशेन प्रदीपस्य, नेत्रकर्मेव रात्रिषु ॥ ३२२ ॥ त्वया दुर्योधनो दुर्यो-धन इत्यभिधीयते । दम्भोलिनैव देवेन्द्रो, देवेन्द्र इति गीयते ॥ ३२३ ॥ दधत्यासीदर्कर्णेव, पुनर्वीराननीदृशः । बिभ्रती त्वा तु भूः कर्ण !, गर्कर्णेयं द्विधाऽप्यभूत् ॥ ३२४ ॥ त्वय्येवौदार्य-गाम्भीर्य-शौर्य-धैर्यादयो गुणाः । वारिधाविव रत्नानि, व्योमाङ्गण इव ग्रहाः ॥ ३२५ ॥ सन्त्येव वीराः किं त्वन्य-द्वीर ! वीरव्रतं तव । गिरयो गुरवः कामं, मेरोस्तु गरिमाऽपरः ॥ ३२६ ॥ किं तु दुर्योधने दुष्टे, दुनोति तव सश्रयः । माणिक्यस्येन जात्यस्य, भूषणे रीतिनिर्मिते ॥ ३२७ ॥ मित्रं करोति को नाम, क्रूरकर्माणमीदृशम् ? । जयस्यीयति विश्रम्भ-घातिनं को हि पन्नगम् ? ॥ ३२८ ॥ कामं कृतोपकारेऽपि, विश्वस्यात्र जडात्मनि । किं न सायात्रिकं जातु, निमज्जयति नीरधिः ? ॥ ३२९ ॥ पुमांसमनयक्रान्तं, विजहत्यात्मजा अपि । राहुग्रस्तं विवस्वन्तं, मुञ्चन्ति हि मरीचयः ॥ ३३० ॥ अवश्य निपतन्त्येव, पतयालुपु संश्रिताः । पतत्येव तरुः कूल-कूपाकूले निपातिनि ॥ ३३१ ॥ वर्द्धन्ते तु विशर्द्विष्णु-श्रिय(या)माश्रयतः श्रियः । लक्ष्मीर्वलक्षपक्षेन्दु-मरीचीनामुदित्वरी ॥ ३३२ ॥ पावयत्यन्तरात्मानं, प्रणयः पुण्यशालिभिः । तरङ्गयति सौरभ्यं, कर्पूरद्रुमसंगमः ॥ ३३३ ॥ विक्रमोऽपि स्फुरत्युच्चैः, पुरतः पुण्यतेजसः । भास्वतः पुरतः कामं, दीप्यते दर्पणद्युतिः ॥ ३३४ ॥ सार्वजन्येन सौजन्यं, कीर्तिमावहते पराम् । प्राच्येन मरुता मत्री, श्लाघनीया

कृष्णेन मार्गे गच्छता कर्णस्य कृत उपदेशः ॥

१ पक्षे बधिरा । २ पक्षे श्रवणयुक्ता । ३ पित्तलेन निर्मिते । ४ वलक्षपक्षः-शुक्लपक्षः ।

गनस यत् ॥३३५॥ तत्त्वार्हति धर्मात्म–जन्मना सह संगमः । न पुनर्धार्तराष्ट्रेण, मतिमन् ! पापजन्मना ॥ ३३६ ॥ किं न त्वमपि कौन्तेयः, प्रकारेणासि केनचित् । ममाप्यत एवासौ, रहः कुन्त्या निवेदितः ॥ ३३७ ॥ त्यक्तलब्धस्तु राधायाः, कर्ण ! त्वमसि नन्दनः । न हि निर्याति वैडूर्य, बालवायजुवं विना ॥ ३३८ ॥ तद्भवान् सुभटोत्तंस ! कौन्तेयानां सहोदरः । बन्धूनेव ततोऽभ्येतुं, साम्प्रतम् तव साम्प्रतम् ॥ ३३९ ॥ कृते तेजस्विधौरेय !, संगते धर्मसूनुना । तदीयबन्धुतामुक्ता–लतायां नायकायसे ॥ ३४० ॥

इत्युदीर्य स्थिते प्रीति–निर्भरं कैटभद्विषि । कर्णः कीर्णस्मितज्योत्स्ना–वदातवदनोऽवदत् ॥ ३४१ ॥ सत्यं नीतिलताकन्द !, गोविन्द ! त्वं यदभ्यधाः । मैत्री कामसयुक्तेव, सार्धं दुर्योधनेन मे ॥ ३४२ ॥ आलिङ्गति कदाचित् किं, हेमन्तं मलयानिलः ? । भजते विभवः किं वा, दारिद्र्येण समागमम् ? ॥ ३४३ ॥ परं दुर्योधनेनैव, सूतत्वमविचिन्त्य मे । भूपतित्व सितच्छत्र–पवित्रमभिषिञ्चितम् ॥ ३४४ ॥ मयाऽप्यमायिना तस्य–ऽऽजन्मसेदशुरीकृतम् । यत्तवैव मम प्राणा, नेतव्या यत्र ते रुचिः ॥ ३४५ ॥ मित्रोपकृतिभिर्नित्य–मात्मा नीतोऽयमार्द्रताम् । तद्वियोगधूलीभिः, पङ्किलीक्रियते कथम् ? ॥ ३४६ ॥ गान्धारेयं परित्यज, पाण्डवेयं श्रयत्यपि । विश्रम्भो हन्त सौहार्दे, मयि तस्यापि कीदृशः ? ॥ ३४७ ॥ अकीर्तयस्तु काकोल–कोल–कोकिलकश्मलाः । विश्वेऽपि मयि कर्तारः, शाश्वतीं दर्शशर्वरीम् ॥ ३४८ ॥ तन्न्यायविकलस्यापि, गान्धारीतनुजन्मनः । कार्ये नूनममून् प्राणान्, मोक्ष्यामि समराङ्गणे ॥ ३४९ ॥ त्वया कदर्थीकृतः कृष्ण !, धर्मभूर्भो-

१ कुन्तीपुत्रः । २ योग्यम् । ३ कृष्णे । ४ कृतम् । ५ शत्रुसंयोगरूपधूलीभिः । ६ अङ्गीकृतः ।

क्ष्यते भुवम् । वातेनानुगृहीतो हि, पुष्पामोदोऽश्नुते दिशः ॥ ३५० ॥ भविता तु मया त्यक्तो, निराशः कौरवो भृशम् । वहेः कियानवष्टम्भो, विमुक्तस्य नभस्वता ? ॥ ३५१ ॥ अङ्गैर्भूभारभूतैः किं[1], न येषामस्थिसंचयः । दधाति युधि मित्रार्थे, सैन्यसंमर्दपांसुताम् ॥ ३५२ ॥ मित्रस्नेहेन दिग्धोऽयं, रूपितो रणरेणुभिः । खड्गधाराजलैः स्नातो, धन्यस्यात्मा विशुध्यति ॥ ३५३ ॥ तन्न किंचन वाच्योऽहं, धर्मभूमैत्रकर्मणि । महात्मानो हि सर्वेषां, हृदयाकूतकोविदाः ॥ ३५४ ॥ किं तु मे नतिमाख्याय, मातुः कुन्त्या निवेदयेः । जीवितं न हरिष्यामि, चतुर्णां त्वत्तनूरुहाम् ॥ ३५५ ॥ फाल्गुनं पुनराबाल्या-दपि केनापि हेतुना । मन्मनो विजयाकाङ्क्षि, संपराये[2] जिघांसति ॥ ३५६ ॥ तन्मातस्ते भविष्यन्ति, पञ्चैव नियतं सुताः । सार्जुना वा हते कर्णे, सकर्णा वा हतेऽर्जुने ॥ ३५७ ॥

कर्णेन दत्त उत्तरः कृष्णस्य। कृष्णस्य च पाण्डोर्मिलनम् ॥

इत्युक्तवन्तमालिङ्ग्य, तमभङ्गुरसंगरम् । उल्लसद्विस्मयः कर्णं, कंसारातिर्न्यवीवृतत् ॥ ३५८ ॥ मन्दिरे विदुरस्याथ, मग्नं शमसुधाम्बुधौ । अद्राक्षीत् पुण्डरीकाक्षः, पाण्डुं ताण्डवितोत्सवम् ॥ ३५९ ॥ पञ्चग्रामार्थनापूर्वं, विग्रहान्तमसौ ततः । निजागमनवृत्तान्तं, पुरः पाण्डोर्न्यवेदयत् ॥ ३६० ॥ प्रकोपं शमपीयूष-वार्धेरौर्वानलोपमम् । तत्कालं कलयन् पाण्डु-र्बभाषे कैटभद्विषम् ॥ ३६१ ॥ मत्कोपप्रलयाम्भोधे-र्दूरं कौरवभूधरान् । निमज्जयिष्यतः सेतुः, शस्त्रसंन्याससंगरः ॥ ३६२ ॥ अतस्तानेव मद्वाच-माचक्षीथाः पृथासुतान् । युष्माकं चेन्मया जन्म, मा स्म तद्भूत कातराः ॥ ३६३ ॥ मा भूच्च वः समीकेषु, बान्धवस्नेहविह्वलः । कार्यं बन्धुष्वपि प्रेम, न सर्वस्वविलोपिषु[3] ॥ ३६४ ॥ सेनानीनपि निर्भिन्द्यात्, स्व-

१ नमस्कारम् । २ युद्धेषु । ३ पितृव्यान् ।

पदाक्रान्तिकारिणः । निर्नाशयति तिग्मांशु-र्यद्व्योमव्यापिनो ग्रहान् ॥ ३६५ ॥ प्राणन् परैर्हृतक्षोणिः, क्षत्रियः क्षत्रियः किमु ? । विलूनकेसरो जीवन्, केसरी किमु केसरी ? ॥ ३६६ ॥ जीवतो यस्य जीवन्ति, परिभूयाप्यरातयः । तस्मात् पुंसो वरं पांसु-र्योऽस्ति चेद् ग्रसते जलम् ॥ ३६७ ॥ स ग्रावापि वरं योऽर्क-पादाक्रान्तो ज्वलत्यलम् । न पुनः स पुमान् वैरि-परिभूतोऽपि यः क्षमी ॥ ३६८ ॥ तद्वत्साः ! शममुत्सृज्य, स्वमूरीकृत्य तन्महः । महीं कीर्त्या समं प्रत्या-हरेत रिपुभिर्हृताम् ॥ ३७९ ॥ किं चान्यत् कृष्ण ! निष्णाते, वैरिखण्डनकर्मसु । सहाये त्वयि संग्रामः, कौन्तेयै-र्नातिदुर्जयः ॥ ३७० ॥

इत्युक्ते पाण्डुना चण्ड-कोपारुणितचक्षुषा । मन्यमानस्तृणं शत्रून्, कैटभारातिरभ्यधात् ॥ ३७१ ॥ विरोधिनां जये राजन्!, संशयस्तत्र मा स्म भूत् । इयत्कालमगोपायत्, त्वत्तनूजक्षमैव तान् ॥ ३७२ ॥ दावानले ज्वलत्युच्चै-र्महान्तोऽपि महीरुहः । भवन्ति भस्मसात्तूर्ण-मिषीकाणां तु का कथा ? ॥ ३७३ ॥ किं तु राजन्! मया सार्धं, त्वमप्यागतुमर्हसि । त्वद्वियोगातुराः कामं, दुःखं तिष्ठन्ति ते सुताः ॥ ३७४ ॥ इत्युक्तेऽम्भोजनाभेन, भूयः पाण्डुरदोऽवदत् । सति त्वयि सुतानां मे, न दूरे विजयो हरे ! ॥ ३७५ ॥ तद्विध्वस्तरिपुव्राता-नुदूढविजयश्रियः । भूयः प्राप्तस्वराज्यांस्तान्, द्रष्टुमिच्छामि नान्यथा ॥ ३७६ ॥ तद्गच्छ त्वं जवादेत्य, निर्जित्य समिति द्विषः । स्वबन्धुभ्यः पुनर्देहि, निजां साम्राज्यसंपदम् ॥ ३७७ ॥ इत्युक्तवन्तं वैचित्र-वीर्यमापृच्छय तत्क्षणात् । जगाम त्वरितं कोपाद्, द्वारकां द्वारकापतिः ॥ ३७८ ॥ तत्रोपेत्य रहः

१ कुशले । २ तृणानाम् ।

सर्वां, हास्तिनीयां जनार्दनः । तां कथां कथयामास, सबन्धोर्धर्मजन्मनः ॥ ३७९॥ पाण्डवेयास्ततः सर्वे-ऽप्यानन्द-मतुलं दधुः । नेदीयानिद्धबाहूना-माहवो हि महामहः ॥ ३८० ॥ मुरारेः पुनरादेशात्, सज्जीकर्तुमनीकिनीः । सैनिकैर्विक-सद्बाहु-विक्रमैरुपचक्रमे ॥ ३८१ ॥ दन्ताघात-कराघात-गात्राघातपुरःसरम् । कर्म सांग्रामिकं तत्त-द्भ्याप्यन्ते स्म सिन्धुराः ॥३८२॥ रचयन्ति स्म संचार्य, सर्वसान्नाह्यवीथिषु । तुरङ्गान् सङ्गरोत्सङ्ग-योग्यानश्वंदमोत्तमाः ॥ ३८३ ॥ केषुचिद्वू-र्वरूथा-क्ष-युग-चक्र ध्वजादिकम् । कांश्चिच्च स्यन्दनान्नव्यान्, सूत्रयन्ति स्म सूत्रिणः ॥ ३८४ ॥ पित्राख्या-जात्य-भिज्ञान-वृत्त्य-स्त्रप्रश्न-पूर्वकम् । प्रस्तूयन्ते स्म पत्तिभ्यो, दानानि कनकोत्करैः ॥ ३८५ ॥ सामन्तेभ्यः समस्तेभ्य-स्त्वरागमनहेतवे । राजदौवारि-कैराप्तै, राजादेशा विनिर्ययुः ॥ ३८६ ॥ करीर-पिचुमन्दाऽऽदि-पल्लवाऽऽस्वादमेदुरम् । स्वं स्वमौष्ट्रिकमानायि, राजकैर्जा-ङ्गलस्थलात् ॥ ३८७ ॥ गुडं प्रक्षर-पर्याणो-पकार्या-कवचादयः । राजवेश्मनि निर्मातु-मारभ्यन्ते स्म कारुभिः ॥ ३८८ ॥ भाराऽऽरोपकृते कैश्चि-द्दर्पा इव शरीरिणः । दम्यन्ते स्म ककुद्मन्तो, रेणुगोणिभिरुल्वणाः ॥ ३८९ ॥ पण्यसंग्राहिणः केऽपि, केऽप्यर्यन्नक्रयकारिणः । वणिक्पुत्रभृतः केऽपि, संवहन्ते स्म नैगमाः ॥ ३९० ॥ सौधोपरि सपल्यङ्क-दत्तगुप्यद्गुरूत्कराः । सज्जन्ति स्म प्रयाणाय, वारसारङ्गचक्षुषः ॥ ३९१ ॥

पाण्डोः प्रतिवचनम् ॥ कृष्णस्य द्वारकायां पाण्डवानां मिलनम् ॥

---

१ सेनाः । २ वरूथः-रथस्य लोहादिमयं वर्म । ३ वनात् । ४ गुड'-गजपीठास्तरणम् । ५ उपकार्या-वस्त्रगृहम्, 'तम्बु' इति भाषायाम् । ६ 'प्यन क्रयकारिणः' इति लिखितप्रतित्रयपाठोऽपि साधुः, तत्र "क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरकोशः । ७ वाराङ्गनाः ।

इति सर्वतः पुरनिवासिजनः, कटकप्रयाणरभसाऽऽकुलितः ।
निजकर्म तत्तदचिरं रचय-न्नभवत्कृशं प्रमदपल्लवितः ॥ ३९२ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रुपदपुरोहित-संजयविष्णुदूत्यवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

अथान्येद्युर्जरासन्ध-दूतः सोमकसंज्ञकः । आगमद्विक्रमद्वीपि-धारको द्वारकां पुरीम् ॥ १ ॥ स शालस्खलितालोल-तुङ्गकल्लोलशालिनि । विश्रान्तचक्षुरश्रान्तं, सागरे परिखायिते ॥ २ ॥ ऊर्म्यानीतस्फुटच्छुक्ति-मुक्तमुक्ताङ्कवेदिके । प्राकारे काञ्चनेऽत्युच्चै-र्लोचने चरितार्थयन् ॥ ३ ॥ वेलावननभस्वद्भि-रसौ वीतपथश्रमः । उल्लसद्विस्मयावेश-विवशः प्राविशत् पुरीम् ॥ ४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तां विलोक्य स निःशेष-हिरण्मयनिकेतनाम् । तृणाय मतिमान् मेने, पुरीं पौरन्दरीमपि ॥ ५ ॥ शुशोच विपणौ वीक्ष्य, रत्नकूटान् स कोटिशः । मुष्टः कथमसौ दुष्टै-रिति रत्नाकरं मुहुः ॥ ६ ॥ अथ भ्रातृभिरक्षोभ्य-प्रमुखैः परिवारितम् । पुत्रैर्नेमि-महानेमि-सीरि-शौरिमुखैरपि ॥७॥ नमद्भूपालमौलिस्र-ग्मरन्दसुरभिक्रमम् । वारना-

१ शालः-प्राकारः । २ मरन्दः-मकरन्दः ।

रीकराम्भोज-चारुचालितचामरम् ॥ ८ ॥ रत्नसिंहासनासीनं, सुनासीरमिवापरम्। सोऽन्तःसदसमद्राक्षीत्, समुद्रविजयं नृपम् ॥ ९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) जरासन्धस्य भूमानोः, प्रताप इव मूर्तिमान्। पर्वेव गर्वशीतांशोः, सोऽग्रेनृपमुपाविशत् ॥ १० ॥ वाचालमौलिमाणिक्य-मुदश्चितविलोचनः। स राजानं जगादेति, यादवान्वयकौस्तुभम् ॥ ११ ॥ राजंस्त्वामाह माहात्म्य-खर्वितामरपर्वतः। कीर्तिक्रत्रिदशाधीश-मागधो मगधाधिपः ॥ १२ ॥ दारकौ तव गोक्षीर-पानपीनांसकुक्षिमौ। अस्मजामातरं कंसं, जघ्नतुर्निर्घृचेतसौ ॥ १३ ॥ तदागःपवमानेन, प्रेङ्खितेऽस्मन्मनोवने। यदुवंशैकसंहार-कारी कोपाग्निरज्वलत् ॥ १४ ॥ सुताया जीवयशसः, पतिमृत्यूच्छलच्छुचः। लोचनाश्रुपयःपूरै-स्तस्मिन्नाज्यघटायितम् ॥ १५ ॥ ततः काल-कुमारोऽस्मान्, कृतोद्योगान् व्यजिज्ञपत्। संरम्भल्लातपादानां, किं सुते सति मय्यपि ? ॥ १६ ॥ हुंकारेऽपि सति प्राण-निग्रहग्रहिलौजसि। स्वयं संरभते हन्तुं, हरिः किं हरिणव्रजान् ? ॥ १७ ॥ ततः प्राप्यास्मदादेश-मावेशविवशः क्रुधः। स युष्मान् प्रत्यधाविष्ट, सिन्धुरानिव केसरी ॥ १८ ॥ ततोऽस्मिन्नभ्यमित्रीणे, भिया यूयमनश्यत। उन्मीलिते वसन्ते हि, कीदृशाः शिशिरानिलाः ? ॥ १९ ॥ क्रोधान्धभावुकोऽधाव-त्तदप्यनुपदी स वः। व्यज्ञप्यत चरैरेत्य, ततः कैश्चिदिनैरदः ॥ २० ॥

यत् कुमारः पुरो गच्छन्, क्वचित् परिसरे गिरेः। शून्यानेकस्थलं शून्य-रथेभाश्वीयसंकुलम् ॥ २१ ॥ निर्मानुषपरीवारं, स्कन्धावारमुदैक्षत। भीषणाभ्रंलिहज्वाला-जटिलांश्च चिताचयान् ॥ २२ ॥ युग्मम् ॥ नामग्राहं यदूनां च, क्रन्दन्तीं परितोऽपि तान्। कांचिद्वर्षीयसीमेकां, सोऽद्राक्षीदतिदुःखिताम् ॥ २३ ॥ सोऽथ पप्रच्छ तां भद्रे!, किमेतदसमञ्जसम्। साऽऽच-

१ इन्द्रम्। २ हतचित्तौ। ३ 'प्रेङ्खितो०' प्रतिद्वय०। ४ ग्रहिलं-ग्रहीतुमिच्छत्। ५ वृद्धाम्।

चक्षे सवाप्याक्षी, महाभाग !, निशम्यताम् ॥ २४ ॥ समुद्रविजयोऽमुष्या–मस्मामानकदुन्दुभिः । राम–दामोदरा-चस्या–मेतास्त्वन्येऽपि यादवाः ॥२५॥ चितासु विविशुः काल–कुमारभयभङ्गुराः । एतस्यां त्वहमप्यस्मि, विविक्षुः कृष्ण-सोदरा ॥ २६ ॥ (युग्मम्) कुमारोऽथाब्रवीत् प्रत्य–ज्ञासिपं पुरतः पितुः । विशन्तु यत्र कुत्रापि, दुष्टान् क्रष्टास्मि तांस्ततः ॥ २७ ॥ तत्कर्षामि द्विपो नून–मपि वैश्वानरोदरात् । इति क्रोधेन मूढात्मा, स्वमृत्युमविचिन्त्य सः ॥ २८ ॥ देव! मा मेति सैन्याना–मुच्चैर्वारयतामपि । झम्पां कृपाणी दत्ते स्म, चितायां रामकृष्णयोः ॥ २९ ॥ युग्मम् ॥ क्षणाच्च भस्मसादासी–त्ततस्तच्छोकविक्लवैः । भीतैश्च देवपादेभ्यः, सैनिकैरपि तत्कृतम् ॥ ३० ॥ तदाकर्ण्य क्षणान्नोऽभू–दुदूर्मिः शोकसागरः । क्रमेण च ययौ शान्तिं, शत्रवोऽपि मृता इति ॥ ३१ ॥ दत्त्वा पत्युश्च बन्धोश्च, युष्माकं च जलाञ्जलिम् । सुता जीवयशा लेभे, वैरनिर्यातनासुखम् ॥ ३२ ॥

चिराय केचिदादाय, रत्नकम्बलकादिकम् । वस्तुजातमथाजग्मु–र्नैगमा नगरं मम ॥ ३३ ॥ तैर्जीवयशसोऽभ्येत्य, रत्नकम्बलकास्ततः । दर्शयांचक्रिरे चक्रे, मूल्यं तेषां च भूरिशः ॥ ३४ ॥ तेनाथ तैरसंतुष्टैः, खेदादिदमुदी(दै)र्यत । राज-पुत्रि ! पुरा ह्येते, द्वारकावासिभिर्जनैः ॥ ३५ ॥ इतोऽष्टगुणमूल्येन, याचिता रचिताग्रहम् । परमानिन्यिरेऽस्माभि–रत्र भूय-स्तरेच्छया ॥ ३६ ॥ तन्महीपतिमात्रस्य, सैव द्वारवती वरम् । न त्वर्धचक्रिणोऽश्रीक–मिदं राजगृहं पुरम् ॥ ३७ ॥ तैरित्यावेदितेऽपृच्छ–द्विस्मयात्तनयाऽपि नः । काऽसौ द्वारवती नाम, येयमित्थं विकथ्यते ? ॥ ३८ ॥ तेऽप्यूचुः श्रूयतां

१ वसुदेवः । २ निर्यातना–प्रतिकारः । ३ 'भूरि सा' इत्येकप्रतिपाठः सम्यक् प्रतिभाति ।

देवि !, तीरे लवणनीरधेः । अस्ति द्वारवती नाम, पुरी सुरविनिर्मिता ॥ ३९ ॥ ऊर्मिषु स्खलनादुच्चै-रुच्छलत्सु बलाहकाः । वप्रासीना सुख यस्या, गृह्णते सैन्धवीरपः ॥ ४० ॥ यस्यामुत्तुङ्गसौवर्ण-निकेतवलभीगतः । प्रत्युत द्योतते निद्यु-दुत्सङ्गस्थ इवाम्बुदः ॥४१॥ यस्या हिमकरो हैम-वेश्मकान्तिकरम्बितः । सत्यमेवेक्ष्यते वह्नि-मयो रात्रौ वियोगिभिः ॥ ४२ ॥ यस्या यदुकुमाराणा, खुरलीखेदविप्रुषः । पिबन्ति मरुतोऽम्भोधि-वेलावनविहारिणः ॥ ४३ ॥ रत्नराशिमुपादातु-मिवाद्भुततर चिरम् । शङ्के रत्नाकरो यस्याः, सेवाहेवाकवानभूत् ॥ ४४ ॥ समुद्रविजयस्तस्यां, यदुवंशैकमौक्तिकम् । खर्वीकृतसुपर्वेश-स्फीतगर्वोऽस्ति भूपतिः ॥ ४५ ॥ तस्यास्त्यवरजो दिव्य-मूर्तिरानकदुन्दुभिः । यद्गुणा खेचरीवर्ग-जागरा पर्वशर्वरी ॥ ४६ ॥ तस्यानेकतनूजस्या-प्यासाते तनयावुभौ । गोत्रस्य मण्डनं व्योम्नः, सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४७ ॥ तयोराद्यो जगत्येक-बली बल इति श्रुतः । नित्यशल्यायितं यस्य, दोर्दण्डैर्हृदि विद्विषाम् ॥ ४८ ॥ द्वैतीयीकः पुनर्वीर-भोगीणभुजवैभवः । कृष्ण इत्युष्णधाम्नोऽपि, यन्महो महिमापदम् ॥ ४९ ॥ यस्य गोपाङ्गनावार-परीवारविराजिनः । कालिन्दीतीरवानीर-शाखिनः केलिसाक्षिणः ॥ ५० ॥ तथा केश्यादिकक्षोद-रसैर्यद्विक्रमानलः । पटुश्चक्रे यथा तत्त-द्वीरग्रासैर्न तृप्यति ॥ ५१ ॥ असयोर्यस्य चाणूरं, हन्तुं प्रस्थानकाम्यतः । स्थामकांश्चक्रिरे गोप्यः, कटाक्षमृगनाभिभिः ॥ ५२ ॥ कम्पिताशेषभूमीभृ-न्नृत्यन् शक्तिप्रियंकरः । कंसकल्पान्तमातेने, भैरवो यस्य विक्रमः ॥ ५३ ॥ कर्तुं निश्चिन्तमात्मान, समुद्रविजयो नृपः । यं चकार चिर द्वार-वतीराज्याधिदैवतम् ॥ ५४ ॥ त एते यादवा यस्या,

१ मेघा । २ समुद्रस्य जलानि । ३ यद्गुणा पूर्णिमारात्रिरूपा सन्ति । ४ 'नृत्यच्छक्ति०' प्रत्यन्तर० ।

श्रियं निर्जित्य वज्रिणः । विक्रमन्ते न किं साऽपि, श्रुता द्वारवती त्वया ? ॥ ५५ ॥

इति जीवयशास्तेषां, वचः श्रुत्वाऽतिदुःश्रवम् । कष्टमद्यापि पापास्ते, जीवन्त्येवेत्यखिद्यत ॥ ५६ ॥ रुदन्ती सा तत-स्तार-मागत्योन्मुक्तकुन्तला । आस्थानीमास्थितानां न-स्तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥ ५७ ॥ जगाद सा पितः ! क्रूरा-न्न चेत्तान् संहरिष्यसि । तदाऽहं नियतं तात !, प्रवेक्ष्याम्याशुशुक्षणिम् ॥ ५८ ॥ इत्येतस्मिञ्श्रुते मन्यो-र्जागर्यामिङ्गलध्वनौ । सौखशायनिकी नास्य, चिन्ताऽस्माकमभूदियम् ॥ ५९ ॥ धिग् चरैर्नस्तदाऽऽख्यायि, निर्दग्धाः कुकुरा इति । अद्यापि ते तु जीवन्ति, तत्किं नामेदमद्भुतम् ? ॥ ६० ॥ यद्वा वर्षीयसी मन्ये, तद्गुरा देवतैव सा । संजहार कुमारं नो, विप्रलभ्य चिताऽनलैः ॥ ६१ ॥ यद्वा किं तेन तेऽद्यापि, दवीयांसो न यादवाः । बद्धक्रोधे निदाघे हि, कियत् खेलन्ति पल्वलाः ? ॥ ६२ ॥ परमद्यापि जामातृ-द्विपौ चेदर्पयिष्यथ । तदुदेष्यन्ति कल्याण-वल्लयो वः कुले चिरम् ॥ ६३ ॥ आख्यातुमिति वो राजन् !, स्वामिना प्रहितोऽस्म्यहम् । तदर्पय कुलक्षेम-कृते गोपालबालकौ ॥ ६४ ॥ त्यजन्ति कृतिनः काम-मल्पीयो बहुहेतवे । मुनयो विषयाऽऽनन्दं, महाऽऽनन्दकृते यथा ॥ ६५ ॥ भास्वानपि समाक्रान्तो, हेमन्तेन बलीयसा । निजं तेजः परित्यज्य, गमयेत् किं न वासरान् ? ॥ ६६ ॥ एकं क्रमेलकं त्यक्त्वा, पामनं पामरैरपि । औष्ट्रकस्य समग्रस्य, किं न शान्तिर्वितन्यते ? ॥ ६७ ॥

दूतवाक्यमिति श्रुत्वा, स्वप्रभुप्राभवोर्जितम् । ईषत्कोपकरालास्यः, काश्यपीपतिरब्रवीत् ॥ ६८ ॥ रमणीयतमैवेयं,

---

१ 'श्रीविनिर्जितवज्रिणः' प्रतित्रय० । २ 'च यदि' प्रतिद्वय० । ३ अग्निम् । ४ उष्ट्रम् । ५ पामावन्तम् ।

वाचोयुक्तिस्तव प्रभोः । त्वमप्यहितमस्माक-मूचिवान्नैव किंचन ॥ ६९ ॥ क्षत्रगोत्रप्रसूतानां, नैतदश्चत्यनौचितीम् । गृह्यन्ते मित्रवर्गेऽपि, १यद्दूरमपराधिनः ॥ ७० ॥ परं स यदि सौहार्दा-द्याचतेऽस्मानसूनपि । दद्म एव तदा सर्वे, मादृशानां हि मित्रसात् ॥ ७१ ॥ यत्तु स्वाजन्यमुत्सृज्य, बलाद्बलजनार्दनौ । याचते भवतः स्वामी, तदत्यन्तमसांप्रतम् ॥ ७२ ॥ किं च पापात्मनां कार्यं, शासनं भूमिशासनैः । भ्रूणघ्नस्तच्च कंसस्य, चक्रे चेत् सबलो हरिः ॥ ७३ ॥ तत् किं न ते प्रभोरेव, रमणीयमभूदिदम् ? । अरुणेन तमोध्वंसः, श्रेयसे किं न भास्वतः ? ॥ ७४ ॥ प्रत्युताधिक्षिपन् गोप-दारकाविति ताविमौ । जिघांसति स ते नाथो, दोर्दण्डबलदुर्मदी ॥ ७५ ॥ तन्नावैति स किं याद-ग्विधौ गोपालबालकौ ? । वेत्ति वा शक्तिमग्नेः किं, भस्मतामगतस्तरुः ? ॥ ७६ ॥ स स्वस्य दास्यते नूनं, जीवितस्य जलाञ्जलिम् । दर्दुरेण हि दुर्जीवं, खलीकृत्य भुजंगमम् ॥ ७७ ॥ जातौ कंसश्च कालश्च, कालस्य भवनातिथी । अध्वना येन सोऽद्यापि, खिलोऽस्ति न खलु क्वचित् ॥ ७८ ॥

सावष्टम्भे भुवः पत्या-वित्यादाय वचः स्थिते । दूतः स कोपनिष्ठ्यूत-वाग्विषः पुनरब्रवीत् ॥ ७९ ॥ राजन्नाजन्म देवस्य, जरासन्धस्य शासनम् । मूर्ध्नि त्वयैव किं नाम, न शेषाकुसुमीकृतम् ? ॥ ८० ॥ तत्तवाद्यतनः कोऽय-महंकारनवाङ्कुरः ? । पक्षौ पर्यन्तकाले वा, कलयन्ति पिपीलिकाः ॥ ८१ ॥ एतयोर्बत मा दृप्य, गोपबालकयोर्बलात् । तमिस्रबलमाश्रित्य, किंयन्माद्यन्ति कौशिकाः ? ॥ ८२ ॥ भिया कालकुमारस्य, विमुच्य मथुरां पुरीम् । नश्यतां वस्तदा नासी-दिदं

१ शून्यः । २ शेषापुष्पसदृशं कृतम् । ३ मरणसमये ।

गोपद्वयं किमु ? ॥ ८३ ॥ तज्जरासन्धदेवस्य, कश्च त्वं ? कौ च तौ शिशू ? । के चामी यादवाः सर्वे, सपौत्र-सुत-बान्धवाः ? ॥ ८४ ॥ वनवह्निर्वनोत्सङ्गे, दहन्नखिलभूरुहः । किं नु कण्टकिनां दाह-कृते संरभतेऽधिकम् ? ॥ ८५ ॥ अक्षौहिणीभिरासन्न-दशाभिरुपजग्मिवान् । कौरवेन्द्रोऽपि तं संप्र-त्यहितोच्छेदवाञ्छया ॥ ८६ ॥ संप्रत्येष विशेषेण, तदिन्द्रेणापि दुःसहः । दुस्तरः सर्वदाऽम्भोधिः, किमुत ग्रीष्मसंगमी ? ॥ ८७ ॥ किं चाङ्गीकृत्य मित्रस्य, शात्रवान् पाण्डवानमून् । मत्प्रभोर्बत युष्माभि-र्व्यलीकान्तरमादधे ॥ ८८ ॥ तद्वो यावन्न सोऽद्यापि, व्यलीकं कलयत्यदः । गोपद्वयार्पणात्ताव-द्युज्यतास्य प्रसादनम् ॥ ८९ ॥ तदद्यापि हि बुध्यस्व, हितमालोचयात्मनः । कुकुराणां कुलं मा स्म, लम्भयः स्मृतिशेषताम् ॥ ९० ॥ विमुञ्च सत्वरं दुष्टौ, राजद्विष्टकृताविमौ । चिराय मेदुरामोदां, मुदं पुष्णन्तु वृष्णयः ॥ ९१ ॥

वाचालपुरुहूतस्य, श्रुत्वा दूतस्य तां गिरम् । उवाच केशवः कोप-रागश्यामारुणेक्षणः ॥ ९२ ॥ रे दूत ! नूतनं किंनि-त्ववाप्तत्वमिदं खलु । वक्तुं को नाम जानाति, त्वां विना पथ्यमीदृशम् ? ॥ ९३ ॥ गोपो गोप इति ब्रूते, प्रभुस्ते सत्यमेव माम् । खलेभ्यो यत् खलु क्षोणे-रहं पाताऽस्मि संप्रति ॥ ९४ ॥ किं चार्धभरतेशोऽपि, क एष पुरतो मम ? । कः कक्षतुङ्ग-कूटोऽपि, पुरो देवहविर्भुजः ? ॥ ९५ ॥ सारता जयजीवातु-र्न पुनर्बहुसैन्यता । उन्मूलयति वातूल-स्तूलराशीन् महीयसः ॥ ९६ ॥ किं नाम दृषदष्टङ्को, दारयेन्न गरीयसीः ? । न छिनत्ति कुठारः किं, भूरुहोऽभ्रंलिहानपि ? ॥ ९७ ॥ (युग्मम्) पक्षपातेन कंसस्य, भ्रूणध्वंसविधायिनः । सोऽपि हन्तव्यपक्षेऽभू-दस्माकं दुष्टशासिनाम् ॥ ९८ ॥ कुरूनन्यायिनः पुण्य-

१ अन्यापराधः । २ जयस्य जीवनम् । ३ वायुसमूहः ।

न्यायी नायकोऽपि ते। अन्यायं च सहे नाहं, ततोऽप्यस्य न जीवितम्॥ ९९॥ प्लावयत्यस्त्रकल्लोलै-र्मयि कल्पान्ततोयधौ। परित्राणक्षमास्तस्य, नोच्चैरपि भूभृतः॥ १००॥ निहन्तुं प्रस्थिता एव, कुरून् वर्तामहे वयम्। सोऽप्येतु समरे तस्मिन्, भवत्वस्मत्समीहितम्॥ १०१॥ अहितानां तु बाहुल्यं, मुदे शौण्डीर्यशालिनाम्। आधिक्यमेधसां काम-मुत्सवाय हविर्भुजः॥ १०२॥ मय्यागते तु संग्राम-व्योमन्युत्पातवातवत्। प्रभुः स भवतो मा गा-न्मेघवद्विशरारुताम्॥ १०३॥ तद्गच्छ कथयेस्तस्य, सन्ति चेत्तव बाहवः। पुत्र-जामातृकल्पान्त-कोपश्च स्फुरति स्फुटः॥ १०४॥ सांयुगीनो झगित्येव, तद्भवेः सह सेनया। चिरादुपोषितस्यास्तु, मत्कृपाणस्य पारणा॥ १०५॥ युग्मम्॥

एवमुदीर्य तं दूतं, विससर्ज गदाग्रजः। आहूय तमुदन्तं च, कौन्तेयानामचीकथत्॥ १०६॥ तेनाख्यातेऽथ वृत्तान्ते, पाण्डवैर्मुमुदेतराम्। तत्कार्यमपि शौण्डीर्यात्, स्वयमेव चिकीर्षुभिः॥ १०७॥ अथ प्रास्थानिके लग्ने, सर्वग्रहबलोज्वले। प्रणीतमङ्गलाः कुन्त्या, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे॥ १०८॥ अपरेऽप्यवनीपाला, विराट-द्रुपदादयः। तानन्वगुर्महोत्साहाः, संस्कारा इव धीगुणान्॥ १०९॥ ते समुच्छलदुत्साह-लहरीपीवरश्रियः। समं सेनाभिरभ्येत्य, राजद्वारेऽवतस्थिरे॥ ११०॥ देवोऽपि कंसविध्वंसी, देवकीकृतमङ्गलः। प्रतस्थे भञ्जितानेक-राजकानीकराजितः॥ १११॥ बान्धवैश्च तनूजैश्च, वसुदेव-बलादिभिः। युतस्तमनुवव्राज, समुद्रविजयो नृपः॥ ११२॥ तत्कालकलितौद्धत्यः, कार्मुकादिपरिग्रहात्। वहन्नुच्चै रसं शान्तं, बिभ्राणं वीरभूमिकाम्॥ ११३॥ सवयोभिः स्मराऽऽकारैः, कुमारैः परिवारितः। दधद्दिव्यानलंकारान्, मायूरातपवा-

१ काष्ठानाम्। २ राज्ञां समूहो राजकम्।

रणः ॥ ११४ ॥ बालाभिरङ्गसौभाग्य–विशेषवलितेक्षणम् । वीक्षितोऽनुक्षणं नेमिः, प्रतस्थे स्यन्दनस्थितः ॥ ११५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) दध्वने मधुरध्वानै–रानकैरभयानकम् । अवामाः शिशिरास्त्यक्त–पांसवो वायवो ववुः ॥ ११६ ॥ नूतनाम्भोदगम्भीरं, गर्जन्ति स्म मतङ्गजाः । उत्तरङ्गास्तुरङ्गाश्च, बद्धहर्षं जिहेषिरे ॥ ११७ ॥ अनीकानि तपःसूनो–र्देवकी–नन्दनस्य च । मुदितानि मनांसीव, तदानीमेकतां ययुः ॥ ११८ ॥ यादवी पाण्डवीया च, जाह्नवी–यमुने इव । संभूय चेलतुः सेने, गन्तुं संगरसागरम् ॥ ११९ ॥ एकैकाऽपि चमूः काम्या, किमु संवलिते[1] उभे ? । शौण्डीरता च नीतिश्च, यथा संजातसंगमे ॥ १२० ॥ उत्खातहेमभूपांशु–मांसलीकृतकान्तयः । प्रयाणपटहाऽऽहूता, धावन्ति स्म पुराङ्गनाः ॥ १२१ ॥ गवाक्षलक्ष्य[2]वामाक्षी–मुखैः कनकवेश्मभिः । चकाशेऽनेकशीतांशु–फलैः कल्पद्रुमैरिव ॥ १२२ ॥ जनैरेकमुखैः सर्वैः, प्रति प्रस्थानवर्तनीम्[3] । बभूवे सरितामोघै–रिव प्रति महानदीम् ॥ १२३ ॥ दृष्टाऽमून्मा स्म भूद्भानो–रवश्[4]ा निजवाजिषु । इतीव सस्मयः कृप्त–वितानाः पांशुभिर्ययुः ॥ १२४ ॥ अजैषीत् कुञ्जरश्रेणि–मदकल्लोलपङ्किला । सिक्तं जम्बूरसैर्जाम्बू–नदाद्रिं काञ्चनावनिः ॥ १२५ ॥ यावक[5]च्छविकौशेय–किरीटविकटद्युति । उग्रग्रैवेयककाण–निर्वाणानेकनिक्कणम् ॥ १२६ ॥ सुवर्णच्छ-विना साक्षा–त्तेजसेव निजप्रभोः । चीनांशुकेन संशोभि–पृष्ठं प्रातिष्ठतौष्ट्रकम् ॥ १२७ ॥ (युग्मम्) जयमङ्गलतूर्यस्य, गम्भीरैर्ध्वनिभिश्चिरात् । स्मार्यते स्म मुकुन्दस्य, सिन्धुनिर्मथनध्वनिः ॥ १२८ ॥ केतुकन्दलितै रत्न–पीवितार्कमरीचिभिः । रथैः प्रास्थीयतोत्तीर्णै–र्विमानैरिव मेदिनीम् ॥ १२९ ॥ अङ्गमात्रेक्षणाकाङ्क्षैः, कामिभिर्मुहुरीक्षिताः । याप्ययानैः पटच्छन्ना, राज-

---

१ मिलिते । २ 'लक्ष्य' प्रत्यन्तर० । ३ प्रयाणमार्गम् । ४ अश्वाः । ५ यावकः–अलक्तकः ।

दाराः प्रतस्थिरे ॥१३०॥ काषायैः केचिदुष्णीषैः, कौसुम्भैरपि केचन। कुर्वन्तः सर्वतः संध्यां, नूतनां सादिनो ययुः ॥ १३१ ॥ वारस्त्रियोऽप्सरोरूप-नैहासिकतनुश्रियः । अश्वैर्यान्ति स्म दृक्पात-पीतकामुकचेतसः ॥ १३२ ॥ विलोलपल्लवाश्चेलु-रनिलैरा नुकूलिकैः । जयश्रीकर्षणप्रेङ्खत्-करांग्रा इव केतवः ॥ १३३ ॥ वातोद्धूतेभसिन्दूर-पूरपिञ्जरिता दिशः। रेजुर्मङ्गलमाधातुं, सकौसुम्भांशुका इव ॥ १३४ ॥ गुप्तं खिङ्गास्तुदन्ति स्म, वेसरं तावदारया । यावदुत्प्लुत्य शुद्धान्त-दासीमयमपातयत् ॥ १३५ ॥ प्रयाणमीक्षितुं पाद-प्रान्तस्थैरट्टमूर्द्धनि । पतद्भिरुपरि स्त्रैणै-रुदगुः कामिनां मुदः ॥ १३६ ॥

अथ चेलाञ्चलोत्क्षेप-पूर्वं पौराङ्गनाजनैः । कीर्यमाणौ मुहुर्लाजै-मूर्त्तैः प्रीतिकणैरिव ॥ १३७ ॥ स्थाने स्थाने प्रतीच्छन्तौ, पौरमाङ्गलिकान्युभौ । अजातारिर्मुरारिश्च, जग्मतुः पुरगोपुरम् ॥ १३८ ॥ युग्मम् ॥ बलौघः स तदा तत्र, विशन् संकटतामगात् । पयोधिरिव राकाया-मुत्कल्लोलः सरिन्मुखे ॥ १३९ ॥ मणीनामनणीयोभिः, प्रभापुञ्जैः प्रतोल्यपि । बलौघस्यास्य कुर्वाणा, रेजे नीराजनामिव ॥ १४० ॥ संक्रान्तमभितोऽनीकं, गोपुरे रत्नभित्तिषु । बभार त्रिगुणीभावं, प्रभावात् प्राभवादिव ॥ १४१ ॥ गोपुरे वारनारीणा, प्रतिबिम्बैः करम्बिताः । विभान्ति स्म मणिस्तम्भा, जीवत्पाञ्चालिका इव ॥ १४२ ॥ शनैः शनैः पुरोद्वारा-न्निष्पपात पताकिनी । कवेर्वदनराजीव-कुहरादिव भारती ॥ १४३ ॥ उत्तरद्धास्तिकं हस्ति-नखादूरमधोमुखम् । मस्मार नर्मदातीर्थे-पथानां विन्ध्यकानने ॥ १४४ ॥ निर्यद्भिः शुशुभे शौरि-बालसौहार्द-

(१ कामुकाः ।) (२ अश्वतरम् ।) (३ चर्मप्रभेदिन्या ।) ४ प्रभुतायाः । ५ मिलिताः । (६ 'हस्तिनखः परिकूटम्' इति हलायुधः । पुरद्वारावतरणार्थं कृतः क्रमनिम्नो मृत्कूट इत्यर्थः ।)

संगतैः । कालिन्द्या इव कल्लोलै-श्छत्रैर्मायूरपत्रकैः ॥ १४५ ॥ प्रग्रहाकर्षणादूर्ध्वं, भग्नग्रीवैस्तुरङ्गमैः । स्वस्थानस्थयुगैरेव, निन्यिरे स्यन्दनाः क्षितिम् ॥ १४६ ॥ हयादुत्तरतो वेगा-दधःस्कन्धं निपेतुषी । ययौ स्रस्तांशुका काचि-द्दासी सैन्यस्य हास्यताम् ॥ १४७ ॥ लवली-पूग-पुंनाग-नागवल्लीवनोल्वणम् । केतकी-कदली-ताली-नालिकेरीकरालितम् ॥ १४८ ॥ कल्लोलोत्कूलितानेक-रत्नराजिविराजितम् । तयाऽध्यूषे पताकिन्या, तीरं लवणनीरधेः ॥ १४९ ॥ (युग्मम्)

मायूरैरातपत्रौघै-र्नूतनाम्भोदकान्तिभिः । वेलाविपिनपङ्क्तीनां, पौनरुक्त्यमसृज्यत ॥ १५० ॥ तुहिनद्युतिसंतान, इवाम्भोधिं पितामहम् । आगतः शुशुभे राज्ञां, सितच्छत्रावलिच्छलात् ॥ १५१ ॥ राशीकृताः स्फुटन्तीभिः, पारेऽकूपारमूर्मिभिः । प्रैक्ष्यन्त सैनिकैः फेन-कल्पा मौक्तिकपङ्क्तयः ॥ १५२ ॥ प्रतिद्विपधिया क्रुद्धा-न्दीर्घदन्तान्निषादिनः । धावन्तो रुरुधुः सिन्धु-कल्लोलेभ्यः कथंचन ॥ १५३ ॥ ताम्बूलीनां दलैः कांश्चि-न्नालिकेरासवैः परान् । कक्कोलै-लाफलैरन्या-नब्धिकूलमुपाकरोत् ॥ १५४ ॥ उल्लसत्पल्लवेऽप्यास्यं, लवङ्ग-लवलीवने । दीयते स्म न दासेरैः, करीरस्पृहयालुभिः ॥ १५५ ॥ सांयात्रिकैः कृतं तत्र, नानादेश्यमुपायनम् । सर्वमप्युपदीचक्रे, चक्रभृद्धर्मसूनवे ॥ १५६ ॥ केतकामोदमेदस्वी, वीचिसंचारमन्थरः । मध्याह्नार्कव्यलीकानि, लुम्पति स्मार्णवानिलः ॥ १५७ ॥ धावद्भिरूर्मिभिर्वारि-वारणा-श्वविराजिभिः । साहायकाय सानीक-श्चालेवोर्मिमानपि ॥ १५८ ॥ वारिराशितटाराम-रामणीयकलम्पटान् । आचकर्ष पुरो वीरान्, युद्धश्राद्धं मनो बलात् ॥ १५९ ॥ सैन्यैरैक्षि पुरः श्यामः, शूरश्रान्तिच्छिदे रणे । सहागन्तुं स्थितोऽम्भोद, इव रैवतकाचलः ॥ १६० ॥ झरन्निर्झर-

१ 'वृषादु०' प्रत्यन्तरपाठः साधुः । (२ दीर्घदन्तगजान् ।) ३ उष्ट्रैः ।

झात्कार-मुखरोदारकन्दरैः। उल्लसन्मल्लिका-शोक-चम्पका-म्रकरम्बितैः॥ १६१॥ उपत्यकावनैस्तस्य, भृङ्गीसंगीतसंगिभिः। विस्मार्यन्ते स्म सैन्यानां, वार्धिवेलावनश्रियः॥ १६२॥ (युग्मम्) क्षणात् कन्दलितानेक-लोककामेऽत्र भूभृति। रन्तुं निःसङ्गतामेन, नेमिनथक्रमे मनः॥ १६३॥ गण्डशैलातिगैर्नागैः, केतुभिः काननातिगैः। उत्तरङ्गैस्तुरङ्गैश्च, कुरङ्गनिकरातिगैः॥ १६४॥ रेणुभिश्चाम्बरोत्सङ्ग-सङ्गिभिः शिखरातिगैः। धराधरो वरूथिन्या, स क्रमादतिचक्रमे॥ १६५॥ (युग्मम्) परक्षेत्राण्यभिक्षुन्दन्, लुण्टयन् सरसां श्रियम्। उद्धतः स बलव्यूहो, दूरं मार्गमलङ्घयत्॥ १६६॥ क्रमाद्वरूथिनी साऽथ, व्यतीत्य महतीं महीम्। दशार्णान् प्रवितीर्णारि-क्लेशावेशा समाविशत्॥ १६७॥ धर्मसूनोश्च विष्णोश्च, दीयन्ते स्म निदेशिभिः। स्थलानि पृथुलाभोग-सुभगानि पृथक् पृथक्॥ १६८॥ सौविदश्रेणिसंरुद्धाः, प्रतिसीरापरिष्कृताः। एतानि परितोऽभूवन्, शुद्धान्तपटमण्डपाः॥ १६९॥ यथास्थान भुजस्थाम-नामिताशेषविद्विषाम्। सामन्तानामजायन्त, निरामाः सुन्दरश्रियः॥ १७०॥

अपराह्णेऽथ पल्यङ्क-विश्रान्तिगलितश्रमः। एष विज्ञापयांचक्रे, वेत्रिणा तपसः सुतः॥ १७१॥ मातुः सहोदरो माद्र्या, मद्रमण्डलचन्द्रमाः। शल्यः कल्याणविक्रान्ति-र्द्वारि ते देव! वर्तते॥ १७२॥ जवात् प्रवेशयेत्युक्त्वा, प्रतीहार महीपतिः। सानुजः संभ्रमाद्भूमि-मभ्यगात् कियतीमपि॥ १७३॥ आयान्तमग्रतो वेत्रि-दत्तहस्तावलम्बनम्। आश्लिष्यति स्म भूमीन्द्र-स्तं मद्राणामधीश्वरम्॥ १७४॥ यथौचित्यं गतौद्धत्यमनोहारिप्रवृत्तयः। रचयांचक्रुराचार-मपरेऽपि

१ नृप, पक्षे पर्वतः। २ सौविद-अन्तःपुररक्षक.। ३ प्रतिसीरा-जवनिका।

नृपानुजाः ॥ १७५ ॥ प्रीतिपल्लवितानन्द-कन्दलो मेदिनीपतिः । निजासनसमानेऽथ, तं न्यवेशयदासने ॥ १७६ ॥ सकुटु-म्बस्य तस्याथ, नाम गृह्णन् पृथक् पृथक् । पप्रच्छ कुशलोदन्त-मुदश्चत्प्रमदो नृपः ॥ १७७ ॥ ऊचे मद्रपतिर्भद्रं, तस्य राजन्! सनातनम् । स्त्रसीयो यस्य विश्वैक-मद्रकारो भवादृशः ॥ १७८ ॥ भगिन्यौ विश्वपाविन्यौ, कुन्ती माद्री च यस्य मे । ययोः गङ्गेन गङ्गाऽपि, प्रत्युत स्वं पुपूपति ॥ १७९ ॥ परं किमपि वक्तव्य-मस्ति रुन्द्धे त्रपा तु माम् । वच्मि किंचि-त्तथापि त्वां, नैव चेहुर्मनायसे ॥ १८० ॥ स्वाजन्यप्रणयेन त्व-मात्मीयमवगम्य माम् । प्रेषयांचकृषे दूतं, समित्यामन्त्रणाय मे ॥ १८१ ॥ किं तु दूतागमात् पूर्व-मुर्वीचन्द्रः सुयोधनः । तैस्तैर्भक्तिक्रियारम्भै-रुपरोधं मम व्यधात् ॥ १८२ ॥ उपस्थानं समीकेषु, तन्मयाऽस्मै प्रतिश्रुतम् । प्रभवाम्यन्यथा कर्तुं, न चाहं वाचमात्मनः ॥ १८३ ॥ किं सोऽपि पुरुषो? यस्य, न गीर्निर्वाहशालिनी। किं नाम स मणिर्यस्य, नैव शाश्वतिकी प्रभा ॥ १८४ ॥ विमुच्य तदहं राजन्!, वाहिनीमदवीयसीम् । इत्याख्यातुमिहायात-स्त्वं प्रमाणमतः परम् ॥ १८५ ॥ अथाजल्पदजातारिः, किं नामेदमसांप्रतम् ? । गान्धारेयोऽपि जामेय, एव ते ननु मातुल! ॥ १८६ ॥ तत्त्वया न त्रपा काऽपि, कर्तव्या व्रज सत्वरम् । समराय भवद्दत्त-सौष्ठवः स प्रति-ष्ठताम् ॥ १८७ ॥ इत्युदीर्य तमौदात्त्य-दर्शितस्वागतक्रियः । अजातशात्रवो देवः, प्रयाणायान्वमन्यत ॥ १८८ ॥ स पादोप-ग्रहं कुन्ती-मानम्य चलितं ततः । यमौ तमनुगच्छन्तौ, स्वच्छन्दमिदमूचतुः ॥ १८९ ॥ मातुलात्यन्तमौचित्य-च्युतमा-चरितं त्वया । कर्हिचिन्मुह्यति प्रायो, विदुषामपि शेमुषी ॥ १९० ॥ माद्री माताऽपि लोकेषु, किंवदन्त्याऽनया तव ।

१ मङ्गलम् । २ भागिनेयः । ३ पवित्रं कर्तुमिच्छति । ४ युद्धेषु । ५ उदात्तमेव औदात्यम् अत्यन्तमित्यर्थः ।

शिखपाभराभुग्नं, कथमुन्नमयिष्यति ? ॥ १९१ ॥ भीमोद्धतैरमीभिस्ते, दुर्यशोभिर्मलीमसम् । आत्मामप्यास्यमार्यस्य, दर्शयिष्यावहे कथम् ? ॥ १९२ ॥ शल्योऽप्याह स्म हे वत्सौ !, ब्रूतं यद्युवयोर्मतम् । निर्वाहं स्वगिरां कुर्वन्, करिष्यामि तदप्यहम् ॥ १९३ ॥ जजल्पतुर्यमौ तर्हि, कर्तुमर्हसि मातुल ! । पदे पदे त्वमुत्साह–भङ्गं कर्णस्य संगरे ॥ १९४ ॥ गिरं तामुररीकृत्य, कृत्यविद्भागिनेययोः । स्फुरितामन्दमन्दाक्षो,मद्रक्षोणिपतिर्ययौ ॥ १९५ ॥

प्रतस्थेऽथ प्रगे प्रेङ्ख–त्पटीयःपटहारवा । कुरुक्षेत्रं प्रति क्षत्र–व्रातरौद्री वरूथिनी ॥ १९६ ॥ क्रमादुपकुरुक्षेत्रं, क्षोणिरेणूत्करैर्दिशः । क्षिपन्तीव पिबन्तीव, पुञ्जयन्तीव साऽगमत् ॥ १९७ ॥ प्रसाररुचिरोद्देशे, तस्मिन्ननुसरस्वति । निवासानाददाते स्म, पुण्डरीकाक्ष–पाण्डवौ ॥ १९८ ॥ भारोत्तारकृतेऽप्युष्ट्र–पालकैरुपवेशितम् । चुक्रोश परितः क्षिप्त–लोलौष्ठमुखमौष्ट्रकम् ॥ १९९ ॥ क्रमयांचक्रिरे स्वैर–मश्ववारैः कुतूहलात् । विरिञ्चिदुहितुः सान्द्र–सिकते सैकते हयाः ॥ २०० ॥ निरीक्ष्य मुरजित्केतुं, शकुन्तेश्वरसूचकैः । निजावासभुवः सर्वैः, सैनिकैरधिजग्मिरे ॥ २०१ ॥ अन्यस्यावासभूभाग–मन्ये प्रागागता अपि । शाद्वला–नोकहव्यूह–परीतमपि नाश्रयन् ॥ २०२ ॥ अहंपूर्विकया सर्वैः, सर्वतः पृतनाचरैः । श्रिताः सरस्वतीतीर–भूरुहः शिशिरश्रियः ॥ २०३ ॥ केचिदालोक्य संप्राप्त–मनोज्ञवसतीन् परान् । यानभङ्गादपर्यस्ताः, सैनिकाः शुशुचुश्चिरम् ॥ २०४ ॥ भूरिलाभस्फुरल्लोभै–रहंप्रथमिकागतैः । तेनिरे विपणौ वेगा–न्नैगमैः पटमण्डपाः ॥ २०५ ॥ द्रौहिणी–लहरिव्यूह–निहारशिशिरीकृतैः । पीयमानश्रमस्वेद–नारयो मातरिश्वभिः ॥ २०६ ॥ द्रुमच्छायासु निद्राणा, विसंस्थुलित-

१ मन्दाक्षम्–लज्जा । २ सरस्वत्याः । ३ गरुडम् । ४ द्रौहिणी–सरस्वती (?) ५ वायुभिः ।

वाससः । ईश्वराणामपि स्वैरं, जनैरैक्ष्यन्त योषितः ॥ २०७ ॥ (युग्मम्) पीतैरत्यन्तमश्रान्तं, रोममार्गविनिर्गतैः । यशःक्षीरे- रिवारीणां, फेनवारिभिरङ्किताः ॥ २०८ ॥ कौमुदीविशदे ब्रह्म-नन्दिनीपुलिनोदरे । वेल्लयांचक्रिरे वाहाः, स्वैरं वल्लभपालकैः ॥ २०९ ॥ (युग्मम्) विरेजुः कुञ्जराः काम-मुत्तीर्णकुथकेतनाः । समूलोन्मूलिताशेष-पादपा इव पर्वताः ॥ २१० ॥ रुप्यन्नासन्नचारिभ्यः, सादिभ्यो विस्मृतश्रमः । महामात्रेण मत्तेभः, कथंचित् प्रत्यरुध्यत ॥ २११ ॥ काममध्वक्लमोत्त्रसं, नवमुक्ताफलोज्ज्वलैः । सिञ्चति स्म वपुः कश्चित्, करेणुः करशीकरैः ॥ २१२ ॥ निर्ययिरे दूरमुद्भिन्न-कटान्ताः कटकाद्गजाः । कुर्वीत कोविदः को वा, नेदीयांसं मदोद्धतम् ॥ २१३ ॥ उपवाह्या न वाह्यत्वं, प्रभिन्ना अपि लेभिरे । कलङ्कयति निःशङ्कं, मदो हि न महीयसः ॥ २१४ ॥ चलन् प्रत्यन्यमातङ्गं, कोपतोऽवमताङ्कुशः । सिन्धुरेन्द्रो धुनोति स्म, निषिध्यन्तं निषा- दिनम् ॥ २१५ ॥ हसन्त इव हेषाभि-र्हरिदश्वहरीन् हयाः । नदीवारिविहारार्थ-मवतेरुः सरस्वतीम् ॥ २१६ ॥ विस्मृत्य पयसः पान-मनारोहादखेदवान् । सहेषमनुदुद्राव, द्रुतमश्वां हयेश्वरः ॥ २१७ ॥ दन्तक्षोदैः पदाघातै-स्तारहेषारवोल्वणाः । बलादकलहायन्त, नीरतीरे तुरङ्गमाः ॥ २१८ ॥ वारिविन्दूत्करैर्मुक्ता-मण्डितास्तरणा इव । तुरङ्गपतयः सद्य-स्तटोत्तीर्णा विरेजिरे ॥ २१९ ॥ दूरीकृतजनैर्नागा, हस्त्यारोहैरमर्षिणः । तीर्थे पृथक्पृथग्दूरं, निर्ययिरे जलकेलये ॥ २२० ॥ मदाम्बु- निर्झरोद्गारी, करीन्द्रो ह्रदिनीह्रदम् । कामं विलोडयामास, पयोधिमिव मन्दरः ॥ २२१ ॥ हठाकृष्टमुखाम्भोजः, क्षिपन्

१ ब्रह्मनन्दिनी—सरस्वती । २ (राजवाहकहस्तिनो मत्ता अपि वाह्यत्वं न लेभिरे इत्यर्थः ।) ३ सूर्याश्वान् । ४ 'दन्त- खादैः' इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः । ५ 'स्नानोत्तीर्णा' इति प्र० ।

करमितस्ततः। चकार सरितः क्षोभ-मभीकः करिपुंगवः ॥ २२२ ॥ श्वासोद्धूतैरिव स्थूल-मौलिमण्डलमौक्तिकैः । सिञ्चति स्म तनुं हस्ती, हस्तोदस्ताम्बुशीकरैः ॥ २२३ ॥ तदूर्मिसौहृदायाताः, पयोराशेरिवोर्मयः । विराजन्ते स्म मज्जन्तः, सरिद्वारिणि वारणाः ॥ २२४ ॥ चित्रिता इव भूयोऽपि, निर्यान्तः सरितोऽन्तरात्। सरोजिनीरजःपुञ्ज-पिञ्जराः कुञ्जरा बभुः ॥ २२५ ॥ समुद्र इव शीतार्ति-निर्गतान्तर्धराधरः। गजैस्तीर्त्वा तटोत्तीर्णै, राजते स्म नदीह्रदः ॥ २२६ ॥ बभौ स्वायंभुवी सिन्धु-र्दन्तावलमदाविला। स्वं मालिन्यमपाकर्तुं, कालिन्द्येव निषेविता ॥ २२७ ॥ क्रीडदुन्मत्तवानेय-दन्तिदानाम्बुपङ्किले । कोपतः सरितः कूले, पर्यणंसीद्गजाग्रणीः ॥ २२८ ॥ पेतुषीं सिन्धुरत्रासा-दवनीश्वरवल्लभाम् । कश्चिदालिङ्गनं सार्धं, साधुवादेन लब्धवान् ॥ २२९ ॥ श्रेणीबद्धैस्तुरङ्गेन्द्रै-र्लोलवालधिशालिभिः । वीजयद्भिरिवाराजि, चामरैः स्वप्रभुश्रियम् ॥ २३० ॥ प्रेङ्खत्खुरैः स्फुरत्प्रोथै-स्तारग्रैवेयकस्वनैः। राशीकृताः पुरो वाहैः, स्वादयांचक्रिरे यवाः ॥ २३१ ॥ वैरिविक्रान्तिसंतापं, सप्ताङ्ग्याः स्वाङ्गसंपदः। समुच्छेत्तुमिवातुच्छं, क्षरन्तः सप्तधा मदम् ॥ २३२ ॥ निवासान् परितः पाण्डु-तनूजवनमालिनोः । इभाः शाड्वलमान्द्रेषु, द्रुमेष्वालानिता बभुः ॥ २३३ ॥ (युग्मम्) आलानपादपः पुष्पै-रङ्गवल्गनपातिभिः । व्यभादिभेश्वरे हर्षात्, पुष्पवर्षं किरन्निव ॥ २३४ ॥ आनीय कुम्भयोः कर्ण-तालयोर्लोलयन्मुहुः । प्रस्फोटयन् कटे दन्त-कोशान्तः स्थापयन् क्षणम् ॥ २३५ ॥ तैस्तैर्हस्तिपकोद्गीर्णै-र्नोदनावचनक्रमैः । मन्दादरः करीन्द्रः स, तृणुते तृणपूलकम् ॥ २३६ ॥ (युग्मम्)

१ शीतपीडया निर्गताः अन्त स्थितपर्वताः यस्मात् सः । २ सरस्वती नदी । ३ तिर्यग्दन्तप्रहारमकरोत् । ४ वालधिः-पुच्छम् । ५ 'स्वामीसंपदः' प्र० । ६ खादति ।

अनीहैरिव नागेन्द्रै-र्विधापिण्डोऽप्युपाददे । अमेयमहिमानो हि, निःस्पृहा एव सर्वतः ॥ २३७ ॥ स्नातपीताः ककुद्मन्तः, पर्यटन्तः सरित्तटे । शशाङ्कविशदा रेजुः, फेनकूटा इव स्थिराः ॥ २३८ ॥ महीयः शुशुभे शुभ्रैः, कूलिनीकूलशाड्वलम् । चरद्भिः शाङ्करस्तोमै-र्व्योमेव शतचन्द्रितम् ॥ २३९ ॥ अन्यापि वाहिनी नामे-त्यसूयाकलुषैरिव । जातं कल्लोलिनीकूल-मुद्रुजैर्वाहिनीवृषैः ॥ २४० ॥ रिरंसुमनसामेकां, गामनुद्रवतां जवात् । नाभून्नेत्रोत्सवः कस्य, महोक्षाणां रणः क्षणम् ॥ २४१ ॥ करीरादितरुस्तोम-कमनीयमनीयत । पीताम्भाः करभश्रेणि-र्विशालं जङ्गलस्थलम् ॥ २४२ ॥ करीश्वरकराक्रान्तं, दन्तात्तश्चरणाश्चलः । करभोऽरक्षदात्मानं, "विक्रमो हि फलेग्रहिः" ॥ २४३ ॥

मार्गश्रमच्छिद्रे स्मेर-दब्जिनीखण्डमण्डितम् । स्वैरं तरङ्गिणीवारि, गाहन्ते स चमूचराः ॥ २४४ ॥ सुभ्रुवां नाभयः पायं, पायं सारस्वतं पयः । पाथोधिक्षिप्तमन्थाद्रि-दरीकार्यमपूरयन् ॥ २४५ ॥ तापोच्छित्तिकृते केऽपि, सरिद्वारि जगाहिरे । कामप्यालोक्य मज्जन्तीं, पुनस्तापं दधुस्तमाम् ॥ २४६ ॥ केचिदुच्छृङ्खलप्रेम, रथाङ्गमिथुनं मिथः । वीक्षमाणाश्चिरं तस्थुः, श्रमं विस्मृत्य सैकते ॥ २४७ ॥ मरालीं काचिदालोक्य, प्रेयमश्चाटुकारिणीम् । स्त्रीत्वं साम्यमेतस्या, निन्दति स मुहुर्मुहुः ॥ २४८ ॥ इतो भृङ्गाङ्गनागीतैः, सारसीरसितैरितः । आकृष्टश्रुतयस्तत्र, तस्थुर्व्यग्रे मृगीदृशः ॥ २४९ ॥ काश्चिद-च्छपयःपानै-र्मृणालवलयैः पराः । कर्णोत्तंसोत्पलैरन्या, धिनोति स वधूधुनी ॥ २५० ॥ काश्चित्तात्कालिकस्नान-कमनीयत-मश्रियः । वानीरवेश्मसु प्रेयः-प्रार्थनामकृतार्थयन् ॥ २५१ ॥ प्रियोचंक्रमणे हंसी-प्रयाते चाधिसैकतम् । वेत्तुं नाभूदलं

१ 'अनीहयैव' प्रत्य० । २ हस्तिभक्ष्यान्नपिण्ड । ३ 'काश्चिदु०' प्रत्य० । ४ प्रियाया गमने ।

कश्चि–दुपमानोपमेयताम् ॥ २५२ ॥

फलै[1] पुष्पैरपि ब्रह्म–तनयातीरभूरुहाम् । सैनिकाः पुण्डरीकाक्षं, पाण्डवं चोपतस्थिरे ॥ २५३ ॥ खर्जूर–नागरङ्गाम्र–जम्बू जम्बीरमण्डिते । सप्तला मालती–मल्ली–चम्पका–शोकशालिनि ॥ २५४ ॥ दक्षोन्मादपिकीनादे, हारिहारितनिक्कणे । कलकादम्बनिर्ह्रादि, पुष्पत्पुष्पंधयध्वनौ ॥ २५५ ॥ दिनान्ते हरि–कौन्तेयौ, रोधसि ब्राह्मसैन्धवे । आकल्पकमनीयाल्प–प्रायग्रेयःपरिच्छदौ ॥ २५६ ॥ न्यञ्चितोच्चैःश्रवःकीर्ति–मुच्चमारुह्य वाजिनम् । करम्बितकरौ तैस्तैः, फलपुष्पैर्विजह्रतुः ॥ २५७ ॥ (चतुर्भिः कलापकम् ।) तथार्हत्प्रतिमार्चादि–क्रियां प्राथमरात्रिकीम् । निर्माय निर्मितानन्दौ, दिव्यसंगीतभङ्गिभिः ॥ २५८ ॥ नमत्संभ्रान्तसामन्त–किरीटमणिजन्मभिः । अंशुभिर्मांसलीभूत–पादाम्बुजनखत्विषौ ॥ २५९ ॥ चामीकरमयानेक–भूषणाद्भुतकान्तिभिः । यादवैः पाण्डवेयैश्च, सेवितावौपजानुकैः ॥ २६० ॥ वारसंगतगाणिक्य–माणिक्यकिरणोत्करैः । दूरान्नीराजितात्मानौ, सेवायातैरिवाग्निभिः ॥ २६१ ॥ उज्जृम्भितप्रभाजाल–भासुरैर्मणिभूषणैः । निपीतदीपिकादीप्ति–मण्डलैः परिमण्डितौ ॥ २६२ ॥ इदं रम्यमथो वार[2]–नारीवक्त्रमिति स्फुटम् । आत्तब्रह्मसुतासूत–केलिपङ्करुहौ करे ॥ २६३ ॥ मनोज्ञमेकमासीनौ, वैडूर्यमयमासनम् । प्रणयात्तत्तदुद्दिश्य, मिथः सांकथितौ मुहुः ॥ ॥ २६४ ॥ कौन्तेयश्च शाकुन्तेन्द्र[3]–ध्वजश्चाध्वस्तसौहृदौ । समं सायंतनास्थान–स्थलमातिष्ठतामुभौ ॥ २६५ ॥ (अष्टभिः कुलकम्)

क्षणादभ्येत्य कक्षायां, वेत्रं निक्षिप्य दक्षिणः । नत्वा कुड्मलयन् पाणी, वेत्रपाणिरभाषत ॥ २६६ ॥ त्वरितक्रममायातो,

१ पुष्पधयः–भ्रमरः । २ वार'–अवसरः । ३ गरुडध्वज'–कृष्ण ।

देव ! राजगृहात् पुरात् । चरः शेखरको नाम, देवपादान् दिदृक्षते ॥ २६७ ॥ मुराराातेरथादेशा-द्वेत्रभृत्तमवीविशत् । सोऽप्यानम्य मिलत्पाणि-रुपविश्य व्यजिज्ञपत् ॥ २६८ ॥ देव ! दूतो जरासन्ध-भूभुजः सोमकाभिधः । द्वारका-तस्तदा वेगा-दगाद्राजगृहं पुरम् ॥ २६९ ॥ भवद्भिर्विहितात्यन्त-धर्षणः सोऽत्यमर्षणः । तत्र व्यज्ञापयत् क्रोध-भास्वरं मगधेश्वरम् ॥ २७० ॥ देव ! द्वारवतीं गत्वा, समुद्रविजयं नृपम् । देवादेशेन गोपाल-बालकौ तानयाचिपम् ॥ २७१ ॥ वर्षीयानप्यवर्षीयो-बुद्धिरुद्धरकन्धरः । प्रभो ! ताभ्यां तु गोपाभ्यां, स माति न जगत्यपि ॥ २७२ ॥ ब्रूते च स्वामिनस्तेऽह-मीदृकः किंकरोऽथवा । यदाक्रम्य कुमारौ मे, दुर्मतिर्याचते बलात् ॥ २७३ ॥ अहीश्वरशिरोरत्नं, नूनमादातुमीहते । नर[3]-केसरिणोऽप्येष, दंष्ट्रामाक्रष्टुमिच्छति ॥ २७४ ॥ तौ तु गोपालकौ देव !, नवतारुण्यपीवरौ । अहंकाराविवोत्साहा-विवा-मर्षाविवाङ्गिनौ ॥ २७५ ॥ ज्यायानेकोऽपि तत्रोग्र-दोर्विलासः पिपासति । कुम्भोद्भव इवाम्भोधीन्, सर्वान् युधि विरोधिनः ॥ २७६ ॥ कनीयांस्तु भुजस्तम्भ-न्यस्तनिस्तुलधामभिः । चरित्रैश्चित्रिताशेप-लोकैर्लोकोत्तरः परः ॥ २७७ ॥ असौ शक्तिं तृणायापि, शतमन्योर्न मन्यते । मानुषीमलकीटानां, पार्थिवानां तु का कथा ? ॥ २७८ ॥ कश्चित् क्वचिज्जरासन्धो-ऽप्य-स्तीत्येवं न वेत्ति सः । भानुं जानाति न ध्वान्त-श्चक्रवालगिरेः परः ॥ २७९ ॥ निहत्य तं तथा कंस-मुत्तंसं वीरसंहतेः । सोऽभवद्दूरमुल्लुण्ठः, कण्ठीरव इव द्विपम् ॥ २८० ॥ तदूष्मकलितोष्माणो-ऽभूवन्नन्येऽपि यादवाः । किं न तिग्मांशु-

१ अतिवृद्धः । २ 'ईमाहृ कः किंक०' प्रत्य० । (३ 'नरः' इत्युचितं प्रतिभाति) 'ननु केस०' प्रतिद्वय० । ४ सूर्यकान्ता ।

र्गीणा, ग्रावाणोऽप्यग्निवर्षिणः ? ॥ २८१ ॥ मारुतैरिव दावाग्नि, पाण्डवैर्दत्तचण्डिमा । सांप्रतं सैष निःशेष-द्वेषिकक्षं दिधक्षति ॥ २८२ ॥

भोजय स मां किंचि-द्यदि दूतत्वमस्ति ते । जरासन्धं तदाबद्ध-निर्बन्धं युधि दर्शयेः ॥ २८३ ॥ महानपि स मे कामं, न किंचिदिह संगरे । "ज्यायानपि दम्भोले-र्भूधरः किल कीदृशः ?" ॥ २८४ ॥

"वह्निरिन्धनकूटेषु, तपनस्तिमिरोर्मिषु । वीरश्च वैरिवारेषु, स्वाधिकेष्वपि शक्तिमान्" ॥ २८५ ॥

जरासन्धशिरःस्कन्धा-च्छिन्नमुच्छलितं दिवि । मम तस्य च दोष्कर्म, रुद्रेण द्रक्ष्यते क्षणम् ॥ २८६ ॥ उन्नम्य समर-व्योम—न्यसिधाराधरो मम । निर्वापयिष्यति क्षोणिं, जरासन्धभुजोष्मलाम् ॥ २८७ ॥ दूरेऽहमर्जुनस्यापि, शराणा त नियलताम् । तैर्भविष्यत्यपोशान-मेव कौरवशोणिते ॥२८८॥ संख्यानविषयातीतै-र्बलौघैर्यदुभूभुजाम् । अमूभिः पाण्ड-वेयस्या-क्षौहिणीभिश्च सप्तभिः ॥ २८९ ॥ अयमायात एवास्मि, कुरुक्षेत्रक्षितौ क्षणात् । तत्राभ्येतु त्वदीशोऽपि, यद्यस्ति भुजंभरम् ॥ २९० ॥ (युग्मम्)

इत्याकर्ण्योभयाकर्णि-कीर्णज्वरभरां गिरम् । जरासन्धोऽतिजज्वाल, कालानल इवाञ्जयाम् ॥ २९१ ॥ ततोऽभ्यधायि गान्धारी-पुत्रैरामक्षवर्तिभिः । राजन् ! कोऽयमिभारातेः, संरम्भो मृगधूर्तके ॥ २९२ ॥ वयमेनं हनिष्यामः, पृष्ठाधिष्ठायिनि त्वयि । पृष्ठस्थे किमु घर्मांशौ, न घ्नन्ति घृणयस्तमः ? ॥ २९३ ॥ पाण्डुनन्दनकल्पान्त-नाट्यं नाटयतां हि नः ।

१ 'भद्रेण द्रक्ष्यति' प्रतिद्वय० । २ भोजनादौ यज्जलेनाचमनं क्रियते तत् । ३ किरणाः ।

वधोऽमुष्य भवन्नेत्रा-नन्दी नान्दी भविष्यति ॥ २९४ ॥ खण्डयन् पाण्डवान्नैनं, भुजो नः शेपयिष्यति । मेरुमुज्झति किं शैलान्, मज्जयन् प्रलयार्णवः ? ॥ २९५ ॥ वारितोऽपि ततस्तैस्तै-र्दुर्निमित्तैः क्षुतादिभिः । आदिदेश जरासन्धः, प्रस्थानाय वरूथिनीम् ॥ २९६ ॥ भरं वोढुमसंभाव्य-मन्ये सैन्यस्य तावतः । देव ! तन्नगरोत्सङ्गे, चकम्पे काश्यपी मुहुः ॥ २९७ ॥ प्रभोर्भावि विभाव्येव, विपदर्णवमज्जनम् । दिशः श्यामुखाः कामं, जज्ञिरे मलिनाम्बराः ॥ २९८ ॥ सैन्यरेणुभिरश्रान्तं, वारयिष्यामहेतमाम् । भियेवेति दिवो भानि, झम्पामुल्काच्छलाद्ददुः ॥ २९९ ॥ प्रसर्पत्त्वत्प्रतापाग्नि-ज्वालाजालैरिवाभितः । अदृश्यन्त दिशां दाहाः, पुरे तस्य दिवानिशम् ॥ ३०० ॥ प्रस्थास्नोस्त्वदरिव्रातं, संहर्तुं समवर्तिनः । सैन्यैरुत्तम्भितः शङ्के, दिवि केतुर्व्यजृम्भत ॥ ३०१ ॥ प्रस्थितोऽमीभिरुत्पातै-र्नैत्यसाविति शङ्कया । निर्घाताः परितः क्षोणि-वक्षोघाता इवाभवन् ॥ ३०२ ॥ क्रोधावेशादनादृत्य, दुर्निमित्तान्यमून्यपि । प्रयाणं कुरुभिः सार्धं, विदधे मगधेश्वरः ॥ ३०३ ॥

हरिरित्यभिधायास्ते, देव ! त्रस्त इवात्यजत् । आरुरुक्षोः क्षणात्तस्य, कुञ्जरग्रामणीर्मदम् ॥ ३०४ ॥ तस्य प्रस्थास्यमानस्य, वाहिनीवाजिकुञ्जरम् । पुरीप-प्रस्रवौ चक्रे, त्वत्प्रचक्रभयादिव ॥ ३०५ ॥ ज्ञाततद्विपदो राज्य-लक्ष्म्या वक्ष इव क्षणात् । ताडनारम्भ एवोच्चै-रस्फुटज्जयदुन्दुभिः ॥ ३०६ ॥ भीष्म-द्रोण-कृपादीनां, कुरुसैन्यमहीयसाम् । तदाऽऽसन् जातखेदानां, परस्परमिमा गिरः ॥ ३०७ ॥ एतैर्दुष्टैः स्फुटं रिष्टैः, संगरोत्सङ्गमीयुषाम् । शौण्डीराणामपि प्रायः, प्रत्यावृत्तिर्न

१ 'वधो मुररिपोर्नेत्रा' प्रतित्रय० । २ 'मन्ये' प्रत्यन्तरपाठः, 'मन्यैः' इतिपाठः संभवति । ३ यमस्य । ४ 'नैतासा०' इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः ।

जायते ॥ ३०८ ॥ पर द्वैमातुरो राजा, सोऽयमौद्धत्यमन्दिरम् । अप्यायत्येकपथ्याना-माप्तवाचामगोचरः ॥ ३०९ ॥ गान्धारेयस्तु धौरेय, एव दुर्मेधसामसौ । न खल्वर्हति वृद्धाना-मुपदेशं मनागपि ॥ ३१० ॥ एकतावज्जरासन्धो, दुर्धी-दुर्योधनोऽपरः । सेय ग्रीष्मर्तुसंताप-कालकूटसमागमः ॥ ३११ ॥ दावपावकवत् सर्वं, निर्दह्य कुलकाननम् । नूनमेतौ दुरात्मानौ, निर्नाम क्षयमेष्यतः ॥ ३१२ ॥

अथासौ कौरवानीकै-रैन्दवैरिव रश्मिभिः । चचाल मांसलीभूतो, जरासन्धबलोदधिः ॥ ३१३ ॥ प्रागभ्यासा इवात्मान-मुदवाहा इवार्णवम् । भूभुजः कटकं तस्य, विशन्ति स्म सहस्रशः ॥ ३१४ ॥ तद्बलाक्रान्तभूभारो-द्धारसाहायकार्थिना। फणिनोऽन्ये फणीन्द्रेण, प्रार्थयांचक्रिरे ध्रुवम् ॥ ३१५ ॥ तत्तुरङ्गखुराघातै-र्विव्यथे पृथिवी तथा । रजोव्याजेन संजज्ञे, यथा गगनगामिनी ॥ ३१६ ॥ तदा सत्यापयामास, सा महाबलतां मरुत् । अभूद्धीरावतंसस्य, यदस्य प्रातिलोमिकः ॥ ३१७ ॥ गच्छन्तं मृत्यवे मित्र !, त्वमप्येनमुपेक्षसे । इतीवादित्यमभ्येत्य, शिवाः कामं ववाशिरे ॥ ३१८ ॥ अनीयुषीणां तत्सैन्य-शोषिताशेषपाथसाम् । नाधिः शङ्केऽद्य कान्तानां, बिभर्ति विरहव्यथाम् ॥ ३१९ ॥ किमेते भूभृतो हन्त, पृथक्कटकशालिनः । इति क्रोधादिवानीकै-राचक्राम स भूधरान् ॥ ३२० ॥ अनूपाञ्जाङ्गलीकुर्व-ञ्जङ्गलानप्यनूपयन् । उर्वीमनुर्वीकुर्वाणः, स्वयन्त्र-नगान्नगान् ॥ ३२१ ॥ व्यक्तशक्तिर्जरासन्धः, सोऽयमन्यः प्रजापतिः । समं कुरुबलैरागा-न्निकटे कोटरारणे ॥ ३२२ ॥ (युग्मम्) प्रातरेव कुरुक्षेत्र-मयमायास्यति ध्रुवम् । "वीरा हि प्रियसंग्रामा, न नाम चिरकारिणः" ॥ ३२३ ॥ इत्याकर्ण्य

१ जरासन्धः । २ नदीनाम् । ३ जलमयदेशान् । ४ वृक्षरहितान् पर्वतान् ।

चरोद्गीर्णां, तां कथां प्रतिपन्थिनः। हृष्यति स्म हृषीकेशः, पैतृस्त्रेयैः सहाखिलैः ॥ ३२४ ॥
" प्रियाणां च रिपूणां च, सविधे हि समागमे। सारङ्गाक्ष्यश्च शूराश्च, बिभ्रते परमां मुदम् ॥ ३२५ ॥ "
दापयामास चाराय, मुरारिः पारितोषिकम्। नियोज्येषु प्रभोः प्रीति-र्न भवत्यफलेग्रहिः ॥ ३२६ ॥ उद्यन्तोऽथ दिशि प्राच्यां, सूर्यसारथिना समम्। अश्रूयन्त जनैरूर्ज-स्विनो निस्वाननिस्वनाः ॥ ३२७ ॥ श्यामा[1]युष्टोमयज्वानो, ध्वान्तमेद-स्करोदयाः। निपीतप्रसरद्भास्व-दंशवः पांसवोऽस्फुरन् ॥ ३२८ ॥ जितोच्चैर्मन्दरक्षुब्ध[2]-क्षोभिताम्भोनिधिध्वनिः। आकर्ण्य-तोऽछमत्कर्णैः, सैन्यकोलाहलो जनैः ॥ ३२९ ॥ अवतेरुस्ततः सार्धं, करैः किरणमालिनः[3]। दामोदरचमूलोक-लोचनाध्वनि-केतवः ॥ ३३० ॥ रोधस्येव सरस्वत्या-स्ततः सान्द्रतरद्रुमे। दवीयस्येव गोविन्द-स्कन्धावारस्य भूतले ॥ ३३१ ॥ अगृह्यन्त जरासन्ध-सैनिकैर्वीतभीतिभिः। निवासा वासवागार-गर्वसर्वस्वहारिणः ॥ ३३२ ॥ युग्मम् ॥ निवासो मगधेशस्य, तैः[4] शशाङ्कसितः सितैः। रोचते स्म तुषाराद्रि-रिव प्रत्यन्तपर्वतैः ॥ ३३३ ॥ कर्णादीनां प्रवीराणां, शल्यादीनां महीभृताम्। जाह्नवीतनयादीनां, स्कन्धावारगरीयसाम् ॥ ३३४ ॥ समभूवन् यथास्थानं, स्वस्वकेतनशालिनः। आवासा हास्तिका-श्वीय-रथ्या[5]-पादातशोभिनः ॥ ३३५ ॥ (युग्मम्) रेजे दुर्योधनावासो-ऽप्युज्ज्वलैस्तैः परिष्कृतः। मालतीमुकुलश्वेतैः, श्वेतभानुरिव ग्रहैः ॥ ३३६ ॥ हास्तिका-श्वमयी रथ्या-मयी पौंसमयी तथा। आसीद्वैरनीकैस्तैः, कुरुक्षेत्रोपकण्ठभूः ॥ ३३७ ॥
अथ सायंतनाऽऽस्थान-मास्थितो मगधेश्वरः। आददे गिरमध्यक्षं, सर्वक्षोणीभृतामपि ॥ ३३८ ॥ मम चक्रस्य गोपालं,

---

१ श्यामा-रात्रिः। २ क्षुब्धः-मन्थनदण्डः। ३ सूर्यस्य। ४ निवासैः ५ रथानां समूहो रथ्या।

कवलीकुर्वतो रणे । उपदंशपदे नूनं, ते भविष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३३९ ॥ राजता राजते चन्द्रा–द्विपरीतैव भूभृताम् । प्रणयादाश्रितं यत्ते, मित्रमेवोपकुर्वते ॥ ३४० ॥ यस्तु तादृग्विधो नैव, स कथं राजशब्दभाक् ? । लभतां च कथंकारं, गणनां पुरुषेष्वपि ? ॥ ३४१ ॥ तद्विधाय ध्रुवं प्रात–र्महीखण्डमपाण्डवम् । नेष्यामि कुरुराजस्य, राज्यं द्वैराज्यशून्यताम् ॥ ३४२ ॥

अथोच्चैः कुड्मलीकृत्य, करौ दुर्योधनोऽभ्यधात् । श्रोतुमर्हसि राजेन्द्र !, भारती मामिकामिमाम् ॥ ३४३ ॥ त्वयि शौण्डीर्यमाणिक्ये, संगराङ्गणसंगिनि । आस्तामन्यः स्फुटं सोऽपि, वराकः पाकशासनः ॥ ३४४ ॥ शत्रुमात्रेषु ते स्वैरं, तेऽप्यलंभूष्णुविक्रमाः । ये तावकीनमाहात्म्य–देवतापात्रतां ययुः ॥ ३४५ ॥ तदस्य यशसः पाण्डु–सूनुसंहारजन्मनः । वीरोत्तंम ! न मे गन्तुं, त्वमर्हस्यंशहारिताम् ॥ ३४६ ॥ तमप्येतैः समं युद्धे, हनिष्यामि हरिं यदि । तन्निदेश्यकृतत्वेन, विशेषयशसे तव ॥ ३४७ ॥ तद्यावदेव ! कौन्तेय–कौरवीयोऽयमाहवः । सभ्य एव भवेस्ताव–न्मयि भूयादनुग्रहः ॥ ३४८ ॥ ओमिति प्रतिपेदाने, तां गिर मगधेश्वरे । स्वावासान् सपरीवारो, जगाम धृतराष्ट्रभूः ॥ ३४९ ॥

संगमय्य तदैवायं, निजानीकमहीयसः । गाङ्गेय–द्रोण–कर्णादीन्, सुभटानित्यभाषत ॥ ३५० ॥ समागच्छदगाधोऽयं, प्रातः संगरसागरः । उत्तरीतुमिमं युष्म–द्दोर्दण्डा एव सेतवः ॥ ३५१ ॥ अनीषत्करमप्युच्चैः, कार्यमीषत्करं भवेत् । यत्रैकहृदयोत्साह–धारिणः सहकारिणः ॥ ३५२ ॥

---

१ राजद्वयाभावताम् ।

" कृतसाहायकश्चन्द्र-वसन्त-मलयानिलैः । मुनीनामपि चेतांसि, किं न मथाति मन्मथः ? ॥ ३५३ ॥ "

भवद्दोर्विक्रमैः कामं, विजेष्येऽहं विरोधिनः । पक्षिराजोऽपि यत् पक्षै-स्तरत्यम्बरसागरम् ॥ ३५४ ॥ वैरिखड्गाम्बुदुर्वारै-र्यौष्माकीणैर्भुजोष्मभिः । मदीया सततोल्लास-मल्लिका कीर्तिमल्लिका ॥ ३५५ ॥ जरासन्धोऽधुनाभ्यर्णं, प्रार्थितः प्रथमाहवम् । स्वयं पाण्डुतनूजानां, वधश्रद्धालुना मया ॥ ३५६ ॥ तदनुग्रहमाधाय, निवेदयितुमर्हथ । स्वरूपं मे समग्राणा-मात्मानीकधनुष्मताम् ॥ ३५७ ॥ कियन्तोऽतिरथाः सम्य- कियन्तश्च महारथाः । कति चार्धरथाः सैन्ये, सेनान्यं च करोमि कि(क)म् ? ॥ ३५८ ॥ अथाभाषत भीष्मस्तं, राजन् ! किमिदमुच्यते । स्वयं वेत्स्येव यत् सत्यं, रहस्यं सर्वधन्विनाम् ॥ ३५९ ॥ राधेयस्तु प्रमादी च, कृपालुश्च रणाङ्गणे । तेनार्धरथ एवाय-मिति मे प्रतिभासते ॥ ३६० ॥ वचस्तदिदमाकर्ण्य, कर्णयोर्विषसोदरम् । अभिधत्ते स्म राधेयः, कोपकम्प्रोष्ठपल्लवः ॥ ३६१ ॥ गाङ्गेयस्य रणे याव-दातिरथ्यं प्रथिष्यते । न पाण्डवैः समं ताव-द्धारयिष्ये धनुर्युधि ॥ ३६२ ॥ इत्युदीर्य भुजावीर्यै-र्मन्यमानस्तृणं जगत् । कर्णः क्रोधान्धलोऽगच्छ-दुत्थायास्थानमण्डपात् ॥ ३६३ ॥ गतेऽस्मिन्नसुखायन्तं, भीष्मोऽभाषिष्ट भूपतिम् । राजन् ! कोऽयमकाण्डेऽपि, मुखे कश्मलिमा तव ? ॥ ३६४ ॥ प्रधने धृतधन्वाऽहं, यदि कर्णेन किं तदा ? । न चेदुपात्तचापोऽस्मि, राधेयेन तदाऽपि किम् ? ॥ ३६५ ॥ अथाभ्यधायि गान्धारी-तनयेन पितामहः । चेत् प्रसीदसि मे तात ! , किंचिद्विज्ञापयाम्यहम् ॥ ३६६ ॥ तातमेवेयमध्यास्तां, रणभारधुरीणता । धराऽभ्युद्धारधौरेयः, को नामान्यः फणीश्वरात् ? ॥ ३६७ ॥ तां गिरं कौरवेन्द्रस्य, प्रत्य-

१ समीपस्थम् । २ युद्धे ।

श्रौपीत् पितामहः । सेनानीत्वे तदैवाय–मभ्यषिच्यत चामुना ॥ ३६८ ॥

अथ प्रस्थापितो राज्ञा, गान्धारीतनुजन्मना । सुमेधा मागधोऽभ्येत्य, पाण्डुनन्दनमभ्यधात् ॥ ३६९ ॥ राजन् ! दुर्वारदोर्वीर्य–निर्जितारातिमण्डलः । जल्पति त्वामिदं वीरो, मद्गिरा कौरवाग्रणीः ॥ ३७० ॥ त्वद्वर्ग्यान्तभुवः कीर्तेः, संविभागमितंपचैः[1] । अहमाद्यं रणारम्भं, जरासन्धभयाद्विषम् ॥ ३७१ ॥ तत् प्रातस्तातगाङ्गेय–माहवोत्सवदीक्षितम् । पुरस्कृत्यावतीर्णं मां, द्रक्ष्यसि त्वं रणक्षितौ ॥ ३७२ ॥ तदन्तर्मनसं कोऽपि, सत्त्वोत्कर्षोऽस्ति चेत्तव । विश्वविश्वंभराभोग–वैभवे च यदि स्पृहा ॥ ३७३ ॥ यदि दोर्विक्रमोऽप्यस्ति, तव कोऽपि पचेलिमः । बन्धवोऽपि रणोपास्ति–सौवस्तिकभुजा[2] यदि ॥ ३७४ ॥ तदाऽऽत्मीयबलैः सार्धं, सर्वैरपि हरेर्बलैः । तिष्ठेथाः पुरतः प्रात–राहवे मम बाहवे ॥ ३७५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम् ।) तद्वन्दिनो वचः श्रुत्वा, शत्रुशौण्डीरिमोर्जितम् । दूरमङ्कुरितप्रीति–रभ्यधत्त युधिष्ठिरः ॥ ३७६ ॥ तस्यापि स्वप्रभोरेवं, वन्दिराज ! निवेदयेः । त्वमप्येतद्वचः कार्षी–र्मा विपर्यासपांसुरम् ॥ ३७७ ॥ अहं तु यदि नाभ्येमि, त्वत् प्रागेव रणाङ्गणम् । सूनृतव्रतिनस्तन्मे, संपूर्णैवावकीर्णता[3] ॥ ३७८ ॥ व्याहृत्येति हिरण्यौघै–रमुं सत्कृत्य मागधम् । विसृज्य च तपःसूनु–र्ययौ कंसान्तकान्तिकम् ॥ ३७९ ॥ निवेद्य वन्दिनोद्गीर्णां, कौरवीयां कथामिमाम् । स्वयं प्रथमसंग्राम–मच्युतं सोऽप्ययाचत ॥ ३८० ॥ अरिष्टारिरभाषिष्ट, पाण्डवेयं ततो हसन् । मामत्रैकतुलारूढे, भागिनं न करिष्यसि ॥ ३८१ ॥ न हि साहायकापेक्षी, नूनं तस्मिन् रणे जयः । महः पाण्डुमहीभर्तु–र्यत्र देदीप्यतेतमाम् ॥ ३८२ ॥ तथापि सारथीभूय,

१ मितं पचतीति मितंपचः–लोभवान् । २ युद्धसेवायां कल्याणकारिणौ भुजौ येषां ते । ३ व्रतभङ्गः ।

कौरव-भीष्मयोर्विचारः । युधिष्ठिरान्तिके मागधस्यागमनम् ॥

दर्शं दर्शं नवां नवाम् । कपिध्वजधनुष्मत्तां, प्रीणयिष्ये दृशौ मम ॥ ३८३ ॥ धर्मसूतिः प्रतिश्रुत्य, तां गिरं सुरवि-द्विपः । गत्वा च स्वचमूर्युद्ध-संवाहाय समादिशत् ॥ ३८४ ॥ मतिमान् सर्वसंमत्या, द्रुपदोर्वीशनन्दनम् । पताकिनीपतिं चक्रे, धृष्टद्युम्नं युधिष्ठिरः ॥ ३८५ ॥

नानावर्णास्तदैवान्तः-क्रोधार्चिष्मच्छिखा इव । स्कन्धावारप्रवीराणां, नेत्रपट्टा विनिर्ययुः ॥ ३८६ ॥ रणारम्भोत्सवे वीर-कवलाय मटावलेः । करम्भाः करकाभासो, निरपाचन्त दाधिकाः[1] ॥ ३८७ ॥ द्रक्ष्यामो भटकण्ठस्था, युद्धोत्सवमिति ध्रुवम् । विकाससुभगाभोगाः, सृज्यन्ते स्म नवाः स्रजः ॥ ३८८ ॥ घृष्यते स्म प्रवीराणा-मङ्गरागाय चन्दनम् । पिष्यन्ते स्म ललामेभ्यो[2], भूयस्यो मृगनाभयः ॥ ३८९ ॥ बलिपुष्पोपहारादि-वस्तुभिर्भटवेश्मसु । पुरस्तादस्त्रदेवीनां, प्रावर्तन्त महोत्सवाः ॥ ३९० ॥ उपयाचितलक्षाणि, देवतानां पृथक्पृथक् । प्रतिशुश्रुविरे वीर-दारैर्भर्तृजयैषिभिः ॥ ३९१ ॥ तत्पूर्वसंगम-प्रेम-कल्लोलिन्य इवोत्सुकैः । प्रेयसो रहसि स्वैर-मालिलिङ्गुर्भटाङ्गनाः ॥ ३९२ ॥ वीरसूरितिरहं वीर-स्नुषा च जगति श्रुता । अखण्डं वीरपत्नीत्व-मिदानीं तु मम क्रियाः ॥ ३९३ ॥ भीताश्च सप्रमोदाश्च, त्वय्येव रणरङ्गिणि । विश्राम्यन्तु दृशः कामं, वैरिणां च प्रमोश्च ते ॥ ३९४ ॥ निजकौक्षेयैकक्षुण्ण[3]-कुम्भिकुम्भस्थलोद्भवैः । विदध्या मौक्तिकैर्मां च, स्वामिकीर्तिं च हारिणीम् ॥ ३९५ ॥ कुर्वीथास्त्वं तथा नाथ !, यथा त्वां पश्यतो रणे । भटीजनस्य सर्वस्य, स्पृहयामि स्पृहणीयताम् ॥ ३९६ ॥ निर्जित्यारीनुपेतस्य, प्रथयिष्यामि नाथ ! ते । निविडालिङ्गनैरेव, प्रहारव्रणशोधनम् ॥ ३९७ ॥ इत्यालिङ्ग्य रहः काश्चि-

---

१ दधिविकाराः । २ भूषणेभ्यः । ३ कौक्षेयकः–खड्गः ।

दुम्बरत्पुलकाङ्कुराः । उपस्थितरणान् प्रातः, प्राणनाथान् बभाषिरे ॥ ३९८ ॥ (पङ्क्तिः कुलकम्) वीरश्रिया पुरस्कृत्य, प्रीत्या दृष्टोऽप्सरोगणैः । जयलक्ष्म्या समाश्लिष्टो, नैव वीक्षिष्यसेऽपि नः ॥ ३९९ ॥ इत्युच्चैःकृतकासूया-निर्भरं वल्लभाजनैः । रणैषिणः स्मरस्मेर-कपोलैः केचिदूचिरे ॥ ४०० ॥ (युग्मम्) मया युधि हताः स्वर्गं, यास्यन्ति रिपवः स्फुटम् । मद्वैरात्तत्र योद्धार-स्ततः क्षुण्णाः क्व गामिनः ? ॥ ४०१ ॥ आत्तासिर्जर्जरान् स्वर्ग-भूमिकां ग्राहयन्नरीन् । रणरङ्गेऽभिनेष्यामि, स्वामिलक्ष्मीस्वयंवरम् ॥ ४०२ ॥ मत्कृपाणप्रहारोत्थै-मौक्तिकैरिभसंभवैः । द्विषो द्रक्ष्यन्ति सत्रासं, दिवा तारकितां दिवम् ॥ ४०३ ॥ उन्नतः समरव्योम्नि, ममासिर्नूतनोऽम्बुभृत् । स्रत्रयिष्यति संतापं, केषां नाम न वैरिणाम् ? ॥ ४०४ ॥ कीर्तिप्रावारमुन्मुच्य, बहिर्बाहूष्मतापिताः । कृपाणाम्भसि मङ्क्ष्यन्ति, मम के नाम नारयः ? ॥ ४०५ ॥ एकस्मिन्नेव निक्षिप्ता, मदीयशरपञ्जरे । द्विषः सर्वेऽपि लप्स्यन्ते, केलिपारापतोपमाम् ॥ ४०६ ॥ पास्यन्ति मे पिपासार्ता, इव वेगेन गामिनः । विद्वेषिदन्तिनां दान-वारिधारां शिलीमुखाः ॥ ४०७ ॥ आदास्यन्ति ममाराति-दन्तिदानानि मार्गणाः । कीर्तिं तु मत्प्रभोरेव, करिष्यन्ति जगत्त्रये ॥ ४०८ ॥ इत्यादयस्तदाऽनेकाः, समीकोत्साहशालिनाम् । भटानामभवन् भूयो, भूय एव मिथः कथाः ॥ ४०९ ॥ (नवभिः कुलकम्)

अथोन्निद्रजपाजैत्रं, तन्यमानो रविर्महः । उल्ललास दिशि प्राच्या-मानन्दैः सह दोष्मताम् ॥ ४१० ॥ सर्वाङ्गागरयन्

---

१ 'स्तात' प्रतिद्वयपाठः । २ 'स्वर्गि०' प्रतिद्वय० । ३ अभिनयं करिष्यामि । ४ कीर्तिवस्त्रम् । ५ समीक -युद्धम् ।

सैन्य-राजन्यान् गह विक्रमैः । वारिर्जन्मा निदध्मान, द्राक्संनाहनिकस्ततः ॥ ४११ ॥ श्रोत्रेणान्तःप्रविष्टैस्त-न्नादैरुद्वेलिता इव । निर्ययुः पुलकव्याजा-न्महीशानां बहिर्मुदः ॥ ४१२ ॥ रणराभसिकाः पत्ति-स्यन्दना-श्व-भसज्जने । राजानोऽधिकृतानुच्चै-स्त्वराभाजोऽप्यतत्वरन् ॥ ४१३ ॥ मदाम्बुपङ्किलीभूताः, कणत्कनकशृङ्खलाः । काश्यपीशयनादुच्चै-रुदस्थाप्यन्त दन्तिनः ॥ ४१४ ॥ सादिभिर्द्रुतमभ्येत्य, रणत्काञ्चनभूषणाः । सर्वतोऽप्युदमोच्यन्त, वल्गितोऽश्वमतल्लिकाः ॥ ४१५ ॥ मा स्म कातरता कापि-द्वन्धुलोकस्य भूदिति । दृढशौण्डीर्यवर्माणो-ऽप्युर्वीशाः समवर्मयन् ॥ ४१६ ॥ हृदि यस्यैकदेशेऽपि, वरूथिन्यो ममुर्द्विषाम् । युक्तमेव भटस्याङ्गं, ममौ वर्मणि यन्न तत् ॥ ४१७ ॥ सहिष्यतेऽरिनाराचान्, किमेतदिति केचन । परीक्षितु-मिवाविध्यन्, वर्म रोमाञ्चतोमरैः ॥ ४१८ ॥ अनालोक्य मुखं संय-त्याह्वास्यन्ते द्विपो न नः । इति केचिच्छिरस्त्राणं, नात्मनः शिरसि न्यधुः ॥ ४१९ ॥ क्षणमात्रान्महामात्रै-रिभाः संवर्मिता बभुः । सानुमन्तो नितम्बान्त-लम्बमानाम्बुदा इव ॥ ४२० ॥ वार्धिकल्लोलतत्काल-निर्यद्भिःश्वतःश्रियम् । बिभ्रत्यः प्रक्षरोपेता, रेजिरे वाजिराजयः ॥ ४२१ ॥ रथैर्वरूथि-भिर्दिव्यै-र्युक्तवाह्लीकवाजिभिः । कामं रेजेऽश्वमन्वानैः, पतङ्गस्य पताकिनम् ॥ ४२२ ॥

अरिदाय द्विपां धर्म-जन्मापि सह बान्धवैः । दंशिताङ्गो दुरीक्ष्योऽभूत्, परिवेषीव भानुमान् ॥ ४२३ ॥पश्चापि पाण्डवा रेजु-र्धृतनानायुधास्तदा । कल्पान्त इव पाथोदाः, स्फुरितानल्पविद्युतः ॥ ४२४ ॥ पाथेयैरिव साम्भोभि-र्निचित्य विविधायुधैः । संगरार्णवनौकल्पा-नारोहन्ते स्म ते रथान् ॥ ४२५ ॥ आरूढकल्पितानेक-रथा-नेकप-वाजिनः ।

---

१ शङ्खः । २ 'यत्नतः' प्रत्य० । ३ तोमरम्-आयुधम् । ४ कवचवद्भिः । ५ रथम् । ६ कवचिताङ्गः ।

भूभुजं परितो भेजु–स्तानिन्द्रानिव नाकिनः ॥ ४२६ ॥ करश्रेणिभिराग्नेयान्, मार्गणानिव धारयन् । रौचनिक्या रुचा हैमं, गारुत्मं वहन्निव ॥ ४२७ ॥ तदानीं निर्जितावृनु–नोदिताश्वः पतिर्द्युताम् । तेषां साहाय्यकायेव, दृश्यतामगमत् पुरः ॥ ४२८ ॥ (युग्मम्) सेलदुच्चूडलोद्योता, चण्डरोचिःसहस्रिणीम् । वीक्षामासुस्तदा सर्वे, कौवेरीमपि ते दिशम् ॥ ४२९ ॥ तां दिशं यावदैक्षन्त, विस्मयस्मेरचक्षुषः । दिव्यानि ददृशुस्तावत्, ते विमानानि भूरिशः ॥ ४३० ॥ तेभ्योऽवतीर्य दोर्वीर्य–पर्यस्तारिभुजौजसः । मणिचूड–सहस्राक्ष–चन्द्रापीड–महाबलाः ॥ ४३१ ॥ चित्राङ्गदादयोऽन्येऽपि, खेचरानीकिनी-वृताः । विद्याधरेश्वराः सर्वे, प्रणेमुर्धर्मनन्दनम् ॥ ४३२ ॥ (युग्मम्) ऊचिरे च पुरा देव !, त्वया तत्र सहोदरैः । जीवितं सुकृतैस्तैस्तैः, क्रामं क्रीतमिदं हि नः ॥ ४३३ ॥ अद्य विद्याधरेभ्यस्तत्, कौरवैः सह संगरम् । विदित्वा भवतो वेगा–दिहागच्छाम शाधि नः ॥ ४३४ ॥ अथ कोऽयं रणारम्भ–संरम्भो भवतः स्वयम् । इयद्भिः सद्भिरस्माभिः, पत्तिभिर्निर्विपत्तिभिः ? ॥ ४३५ ॥ इत्युदीर्य यथौचित्य, भीमादीनभिवाद्य च । तुष्टात्मनस्तपःसूनो–र्निदेशात्तेऽप्यदंशयन् ॥ ४३६ ॥ हैडम्बेयोऽपि विज्ञाय, विद्यया समरोद्यमम् । आययौ मनसा सर्वान्, द्विपो गण्डूपयिष्यता ॥ ४३७ ॥ आनम्य धर्मजं नत्वा, क्रमात् पितृपितृव्यकान् । आदिष्टस्तैः प्रहृष्टास्यैः, सोऽपि संनाहमग्रहीत् ॥ ४३८ ॥ सहर्षो हयहेषाभि–रूर्जितो गजगर्जितैः । क्ष्वेडैः प्रवीरक्ष्वेडाभि–रञ्चितो रथचीत्कृतैः ॥ ४३९ ॥ लुम्पल्लोकश्रुतिश्रेणी–र्दारयन् गिरिकन्दराः । उद्वेलयन्महाम्भोधीन्, कम्पयन् काश्यपीतलम् ॥ ४४० ॥ शब्दाद्वैतमयीं रोदः–संपुटीं घटयन्निव । महानादोऽथ दध्वानः, दुन्दुभिः सांपरायिकः

१ कवचम् । २ विनतासूनु –गरुडोऽरुणश्च । ३ मत्तः ।

॥ ४४१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) अर्कवन्मकरं धर्म–सूतिरास्थितवान् रथम् । प्रतस्थेऽरिहिमोच्छित्त्यै, रणक्षोणिमनुत्तराम् ॥ ४४२ ॥ स प्रातिपन्थिकस्तस्य, प्लावयिष्यन्निवावनिम् । धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य, चचाल वलनीरधिः ॥ ४४३ ॥ रथाङ्गपाणिः सारथ्य–माचरन् सव्यसाचिनः । ददृशे विसयाल्लोकै–ररुणस्येव भानुमान् ॥ ४४४ ॥ ममोत्पत्तिभुवो व्योम्नः, शल्यान्येतान्यतो ध्रुवम् । निस्वाननिस्वनस्तस्य, शैलशृङ्गाण्यपातयत् ॥ ४४५ ॥ तस्मिन् सैन्यौघसंमर्दे, निरुच्छ्वासं महीरजः । व्यश्नुते स्म चिरेण द्या–मप्युद्भूतमनेकधा ॥ ४४६ ॥ केतवः पवनैः काम–मनुकूलैस्तरङ्गिताः । इतो जय इतो लक्ष्मी–रित्याख्यान्त इवाबभुः ॥ ४४७ ॥ रेणुरान्वीपिकैर्गन्ध–वाहैरुद्वाहितः पुरः । नासीरस्यापि नासीरे, द्विपो जेतुमिवाचलत् ॥ ४४८ ॥ भटाः शत्रून्न पश्येयु–रेभिरन्धंभविष्णवः । इतीवाशमयन् दानैः, क्षोणिरेणून् करेणवः ॥ ४४९ ॥ शूरस्यापि परस्योच्चैः–करक्षेपासहैरिव । कामं वीरायुधैर्भास्व–त्कराश्लेषात् प्रजज्वले ॥ ४५० ॥ विमानैरनुकामीनैः, खेचराणां मणीमयैः । चकाशे दूरमाकाशे, कुर्वद्भिः कमलाकरम् ॥ ४५१ ॥ निवासेषु पदव्यां च, रणक्षोणौ च सा चमूः । साकल्येनैव सर्वत्र, महावृष्टिरिवाबभौ ॥ ४५२ ॥ अथोपेत्य समिद्भूमौ, पाण्डवेयस्य शासनात् । आरचय्य महद्व्यूहं, भूनेतारोऽवतस्थिरे ॥ ४५३ ॥

यदैव च तपःसूनो–रनीकं समनह्यत । तदैव कौरवस्यापि, शङ्खः सांनाहिकोऽध्वनत् ॥ ४५४ ॥ किं नामास्मिन्रणारम्भे, भवितेति धिया समम् । अथ प्रजागरांचक्रु–र्भूभुजो भुजशालिनः ॥ ४५५ ॥ वल्लभादोर्लताश्लेष–सुखनिर्मग्नचेतसः ।

---

१ सूर्यः मकरराशिमिव । २ 'स्तारः' प्रतिद्वय० । (३ अनुकूलैः) । ४ 'नासीरद्वि०' प्रत्यन्तर० । ५ मार्गे ।

केचित्तल्पं चिरादौज्झ-ञ्श्रुतशङ्खस्वना अपि ॥ ४५६ ॥ तदानीं विदितात्यन्त-विप्रयोगागमा इव । स्वच्छन्दं दयितां केचि-दालिलिङ्गुः पुनः पुनः ॥ ४५७ ॥ उत्सुकोऽसि खलु स्वर्ग-स्त्रीभोगेष्विति भाषिणी । प्रेयसी कंचिदुत्थास्नु-माश्लिष्य रुरुधे चिरम् ॥ ४५८ ॥ ताभिस्ताभिः कृतोत्साहै, राजदौवारिकोक्तिभिः । संवर्मयितुमारेभे, ततो विश्वंभराधवैः ॥ ४५९ ॥ नवोढदयिताऽऽस्येन्दौ, केचित् स्तिमितदृष्टयः । उदस्तवर्मणोऽप्यग्रे, नापश्यन्ननुजीविनः ॥ ४६० ॥ किं भविष्यत्यसौ जाते, मम दैवादमङ्गले । शोचन्निति प्रियां कश्चि-न्न संवर्मणमस्मरत् ॥ ४६१ ॥ कश्चिदव्यक्तजल्पाक-बाललालनलालसः । दंश-नानयनादेश-मप्यदान्न निदेशिनाम् ॥ ४६२ ॥ श्रीशुद्धान्त-गजाश्वादि-चिन्तयाऽऽचान्तचेतसः । आरोप्यमाणमप्यङ्गे, न वर्म विविदुः परे ॥ ४६३ ॥ राजानो रेजिरे नद्ध-हाटकोत्कटकङ्कटाः । वैश्वानरा इवोदग्र-ज्वालाजालजटालिताः ॥ ४६४ ॥ कश्चित् सहननोत्ताल-बलकोलाहलाकुलः । आलानद्रुममुन्मूल्य, जगाहे शिबिरं करी ॥ ४६५ ॥ सेनाकलकलोद्भ्रान्त-चेतसां सामजन्मनाम् । विशुष्यन्ति स्म केषांचि-न्मदस्रोतांसि तत्क्षणात् ॥ ४६६ ॥ कथंचिद्ग्राहयांचक्रे, श्रुतसांग्रामिकानकः । उन्मीलितकटः सद्यः, कङ्कटं कोऽपि कुञ्जरः ॥ ४६७ ॥ आदाय सिन्धुरः सादि-मात्तैकगुडपक्षकः । कश्चिदाकस्मिकक्षोभ-क्षुण्णचेताः पलायत ॥ ४६८ ॥ आजये सज्जिताः कामं, रेजिरे कुञ्जरेश्वराः । पत्रलाः परितो नम्र-शाखान्ता इव शाखिनः ॥ ४६९ ॥ विनीता अपि तत्कालं, कलिताविनयक्रमाः । ग्राह्यन्ते स्म बलात् केचित्, खलीनमपि वाजिनः ॥ ४७० ॥ कल्पयन्तं तथा पश्चा, सादिनं कोऽप्यहन् हयः । यथा सोऽभूदलभूष्णुः, सांयुगीने न कर्मणि ॥ ४७१ ॥ संस्त्रितततनुत्राणा-

१ (दंशन कवचम् ।) २ गजानाम् ३ कटः-गण्डस्थलम् । ४ कवचम् । ५ गुडः-आस्तरणम्, स एव सहायो येन ।

स्तुरङ्गेन्द्राश्चकासिरे। कल्लोला इव कूलिन्याः, परीताः पद्मिनीदलैः ॥ ४७२ ॥ संप्रत्यमङ्गलं बाष्प-निपातो मा स्म भूदिति। ऊर्द्धपक्ष्मपुटप्रान्तं, वितन्वत्याः पदक्रमम् ॥ ४७३ ॥ करिष्यति प्रिये सिद्धिं, सरकं स्खलनात् पदः। पपात पाणेः कस्याश्चि-द्गलात् कनकभाजनम् ॥ ४७४ ॥ (युग्मम्) कस्यापि कुर्वतो वीरं-कवलं गृहकुक्कुरः। कृतं करे करम्भस्य, भ्रंशयामास भाजनम् ॥ ४७५ ॥ दूर्वादिमङ्गलेपिण्या-श्चलन्त्याश्चटुलक्रमम् । हारस्तुत्रोट कस्याश्चित्, पत्यौ संग्रामगामिनि ॥ ४७६ ॥ उन्मीलति क्षुते नाम्नां, विधर्तुं धावतो जवात्। प्रिये चलति कस्याश्चित्, सस्रंसे वलयं करात् ॥ ४७७ ॥ प्रक्षेप्तुमनसः प्रीत्या, दूर्वादि पतिमूर्द्धनि। अस्खलत्पदशोऽन्यस्याः, पतति स्म तदन्यतः ॥ ४७८ ॥ परस्याः कुशली युद्धा-दागच्छेरिति भारती। आपृच्छमाने कान्तेऽश्रु-पूरैर्निन्ये वृथार्थताम् ॥ ४७९ ॥ आपृच्छ्य गच्छतः प्राण-नाथस्य वलिताननम्। कस्याश्चित् कृपणै-र्दृष्टि-निपातैर्निगडायितम् ॥ ४८० ॥

धृतधारालवैरत्वा-द्युद्धश्रद्धावशादपि। दर्पाच्च दुर्निमित्तानि, तानि तान्यवहेलयन् ॥ ४८१ ॥ तुलामिव रविर्जेतुं, जीमूतानिव पाण्डवान्। अथारोहन्महाबाहुः, स्यन्दनं कुरुनन्दनः ॥ ४८२ ॥ (युग्मम्) सज्जितस्वस्वयानाधि-रोहिणः कवचाञ्चिताः। मूर्तिमन्त इवोत्साहा-श्चापवेदा इवाङ्गिनः ॥ ४८३ ॥ द्रोणाचार्य-कृपाचार्य-प्रमुखाः सामवायिकाः। कनीयांसश्च दग्धारि-वना दुःशासनादयः ॥ ४८४ ॥ शल्य-प्राग्ज्योतिपाधीश-जयद्रथपुरःसराः । भूमीभुजश्च तं मुक्त-पर्यायं पर्यवीवरन् ॥ ४८५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ग्रहैरिव ग्रहाधीशः, स्वयूथैरिव यूथपः । पुण्डरीक इवाम्भोजैः,

---

१ मद्यपात्रम् । २ वीरं-करम्भः । ३ सामूहिकाः ।

शोभते स्म स तैर्नृपैः ॥ ४८६ ॥ कातरान् विमनीकुर्व–ञ्शूरान् कण्टकयंस्ततः । जजृम्भे दुन्दुभिध्वानो, दिग्निकुञ्जोदरंभरिः ॥ ४८७ ॥ आधाय पुरतो भीष्मं, भीष्ममिष्वासकर्मणा । कौरवीयाऽचलत् सर्व–पथीना सा वरूथिनी ॥ ४८८ ॥ केतनानि परोञ्चन्ति, पवनैः प्रातिलोमिकैः । कौन्तेयानीकिनीभीत्या, नश्यन्तीव चकासिरे ॥ ४८९ ॥ अस्मद्विरोधिनोऽम्भोदान्, बिभर्तीदंमिति ध्रुवम् । पांशुभिर्नभसो लक्ष्मी–रक्षुद्यत बलोद्धतैः ॥ ४९० ॥ कस्याप्यौद्धत्यमन्यस्य, वयं न हि सहामहे । इतीव दन्तिभिर्दानै–र्नीयते स्म शमं रजः ॥ ४९१ ॥ आयुधान्यायुधीयानां, पतङ्गकरसंगमात् । साक्षान्निरीक्ष्यमाणाग्नि–दैवतानीव रेजिरे ॥ ४९२ ॥ क्षयार्णव इवोद्वेलः, क्षणात् कुक्षिंभरिर्दिशाम्, बलौघः सोऽपि संग्राम–भूमिसीमानमागमत् ॥ ४९३ ॥ बलैरलम्बुस (प) प्रष्ठ–खेचराणामलंकृता । पाण्डवानीकमभ्यस्थात्, कृतव्यूहा चमूरसौ ॥ ४९४ ॥

तैस्तैरन्योऽन्यविच्छेद–पूरणप्रवणारवैः । निरामरहितोद्दाम–प्रवृत्तनिनदैरिव ॥ ४९५ ॥ मिथः पीतप्रतिध्वानै–रन्तर्मग्नान्यनिम्वनैः । प्रणेदेऽथ रणातोद्यैः, सैन्ययोरुभयोरपि ॥ ४९६ ॥ (युग्मम् ।) तर्जयन्त इव क्रोधा–न्मरुत्प्रेङ्खोलनैर्मिथः । अनीकद्वितयस्यापि, विराजन्ते स्म केतवः ॥ ४९७ ॥ स्वामिवैरेण वैराय–माणा इव परस्परम् । द्वयोरपि वरूथिन्यो–रम्बरे रेणवोऽमिलन् ॥ ४९८ ॥ पूर्वशौण्डीरदोर्दण्ड–चण्डिमस्तवपूर्वकम् । जनकस्यावँदानाङ्क–नामोद्गारपुरःसरम् ॥ ४९९ ॥ शश्वत्प्राप्ताद्भुतस्वामि–प्रसादस्मरणोत्तरम् । प्रस्तुतस्तुतिकर्मभ्यः, संगरोत्साहहेतवे ॥ ५०० ॥ उभयोरप्यनीकिन्योः, सुभटैः समरोद्यतैः । प्रदीयन्ते स्म बन्दिभ्यो, भूषणानि यथोचितम् ॥ ५०१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) द्वयेऽपि भर्तुरादेशात्, कथं-

१ 'वृतः' प्रतिद्वय० । २ पश्चाचलन्ति । ३ नभः । ४ अवदानं–पराक्रमः ।

चिह्नेत्रपाणिभिः । म्रियन्ते स्म धनुष्मन्तः, प्रधमप्रधनेच्छवः ॥ ५०२ ॥

पीयूषांशुमयं मुखैः कुवलयश्रेणीमयं लोचनै-र्नानारत्नमयैर्विमाननिवहैः संध्याम्बुदालीमयम् ।
कुर्वद्भिः कुरु-पाण्डवेयसमरव्यालोकनव्याकुलै-र्गान्धर्वा-मर-खेचरैर्वियदलंचक्रे तदानीं क्षणात् ॥ ५०३ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दूतसोमकागमनप्रयाणकबलवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः सर्गः ।

अथैवं समयश्चक्रे, सैनिकैरुभयैरपि । नावहारे प्रहर्तव्यं, नापशस्त्रे न च स्त्रियाम् ॥ १ ॥ ततः प्रौढरथारूढौ, वृकोदर-किरीटिनौ । धृष्टद्युम्नस्य सेनान्य-श्चक्रतुश्चक्ररक्षिताम् ॥ २ ॥ अथ प्रतिपताकिन्या, भटानेकैकशः पुरः । सूतं पप्रच्छ पक्षीन्द्र-केतनं कपिकेतनः ॥ ३ ॥ ततः प्रत्येकमालोक्य, प्रतिपन्थिवरूथिनीम् । अभ्यधान्माधवो वाजि-केतुकीर्तन-पूर्वकम् ॥ ४ ॥ एष तालध्वजः कालः, साक्षादिव रणक्षितौ । सैरीहतुरगो गङ्गा-सूनुः सर्वंकषो द्विषाम् ॥ ५ ॥ द्रोणः सोऽयमविद्राण-कीर्तिः कलशकेतनः । शोणसप्तिः समितसर्व-धुरीणधनुरूर्जितः ॥ ६ ॥ इतश्चायं कृपाचार्यो, ध्वजीकृतक-

१ प्रधनं-युद्धम् । २ युद्धभूमेरन्यत्र शिबिरस्थाने । (३ पीयूषवर्णाश्वः ।) ४ रक्ताश्वः ।

मण्डलुः । धनुर्निधालताकन्द-श्चन्दनाभतुरङ्गमः ॥ ७ ॥ सैप दुर्योधनो धन्वी, नीलाश्वो नागकेतनः । भुञ्जानस्य भुवं यस्य, शल्यन्ति त्वद्भुजाः परम् ॥ ८ ॥ दुःशासनोऽयमानाय-केतुः पीततुरङ्गमः । स्थितं यद्भयतो लीनै-र्दीनैर्मीनैरिवारिभिः ॥ ९ ॥ वोल्लाहैश्च हयैः सोऽय, सौवलो गवलध्वजः । भुवनेऽप्युत्तमर्णत्व-मस्यैव क्रूरिमश्रियाम् ॥ १० ॥ अश्वस्थामायमस्थानं, वैरिदारभुवां भियाम् । द्रोणसूनुः कियाहाश्वः, सिंहलाङ्गूलकेतनः ॥ ११ ॥ शल्यः सैष मनःशल्यमिव निःशेपविद्विषाम् । सीताकेतुर्द्विपत्केतु-रश्वैर्बन्धूकबन्धुरैः ॥ १२ ॥ विद्विपद्वारदुर्वार-रथः सोऽयं जयद्रथः । लोहिताश्वो हृतारातिचेतनः कोलकेतनः ॥ ॥ १३ ॥ असौ भूरिश्रवाः श्रव्य-कीर्तिकोलाहलः पुरः । पञ्चभद्रहरिः कामा-नुरूपो यूपकेतनः ॥ १४ ॥ भगदत्तोऽयमाचारि-कीर्तिरारोहकाग्रणीः । सुप्रतीकगजारूढः, प्रौढस्तम्बेरमध्वजः ॥ १५ ॥ एतेऽन्येऽपि सुशर्माद्या, भूभुजो भुजभूषणाः । तैस्तैः केतुभिरश्वैश्च, निरीक्ष्यन्तेऽभिलक्षिताः ॥ १६ ॥ एतावन्तो जयद्वीपं, यास्यतो धर्मजन्मनः । अन्तरम्भोधयः सन्ति, पोतस्तु धनुरेव ते ॥ १७ ॥

इमामम्भोजनाभस्य, निशम्य विमलां गिरम् । न्यपीददुज्झितेष्वासो, रथक्रोडे कपिध्वजः ॥ १८ ॥ निजगाद च गोविन्दं, गुरु-संबन्धि बान्धवान् । हन्तुमुत्सहते नैतान्, मनागपि मनो मम ॥ १९ ॥ तत् किं राज्यं ? श्रियस्ताः काः ?, किं च तत् पौरुषं मम ? । बीजानि यानि दायाद-गुरु बन्धुवधैनसाम् ॥ २० ॥ मत्तनूवीरुधोऽमुष्याः, शश्वदावालतामगात् ।

१ आनाय –मत्स्यजालम् । (२ वोल्लाहः पाण्डुकेशरबालधिरश्वविशेष" ।) ३ महिषध्वजः । (४ रक्तवर्णाश्वः ।) ५ हल ध्वजः । ६ मुखादिषु पञ्चसु स्थानेषु भ्रमरचिह्नवान् पञ्चभद्र" । ७ 'विमना' प्रत्यन्तर० ।

यस्याङ्कः किं शरास्तस्मिन्, पतेयुर्मे पितामहे ? ॥ २१ ॥ अश्वत्थाम्नोऽपि नाऽऽम्नायं, तथा चापस्य यो ददौ । वात्सल्यान्मे यथाऽदत्त, तं गुरुं हन्मि किं रणे ? ॥ २२ ॥ बान्धवा बान्धवा एव, बाढमप्यपकारिणः । एतेष्वपि मदिष्वासः, संदधत्रपते शरान् ॥ २३ ॥

अथोजगार कंसारि–र्ननु वीरावतंस ! ते । कृपानवाङ्कुरः कोऽयं, क्षत्रधर्मविलक्षणः ? ॥ २४ ॥ गुरौ पितरि पुत्रे वा, बान्धवे वा धृतायुधे । वीतशङ्कं प्रहर्तव्य–मिति हि क्षत्रियव्रतम् ॥ २५ ॥ बान्धवा बान्धवास्ताव–द्यावत् परिभवन्ति न । पराभवकृतस्तूच्चैः, शीर्षच्छेद्या भुजावताम् ॥ २६ ॥

"वैश्वानरः करस्पर्शं, मृगेन्द्रः श्वापदस्वनम् । क्षत्रियश्च रिपुक्षेपं, न क्षमन्ते कदाचन ॥ २७ ॥"

दायादा अपि हन्तव्या, वहन्तो वैरिगृह्यताम् । "तमोगृह्यान्निगृह्णाति, ग्रहान् किं न ग्रहाग्रणीः ?" ॥ २८ ॥ भ्रातुर्निश्चैकधानुष्के, मय्यपि त्वयि बान्धवे । यत् कृपन्ति द्विषो लक्ष्मीं, साऽपि ते महती त्रपा ॥ २९ ॥ तत् कृपां शिथिलीकृत्य, चापमादाय पाणिना । आधिपत्यं भुवो भूयः, स्वभ्रातुर्दातुमर्हसि ॥ ३० ॥ किं चामीषामुपेतोऽय–मन्तः स्वैरेव कर्मभिः । त्वं तु केवलमेतस्मिन्, हेतुमात्रं भविष्यसि ॥ ३१ ॥ अवश्यमव्यलीकस्य, वधः पापाय जायते । धनुष्मन्तो जिघांसन्ति, जिघांसन्तं पुनः परम् ॥ ३२ ॥ तद्गृहाण करे बाणान्, चापमारोपय द्रुतम् । घानिष्यन्तेऽरिभिः पश्य, पश्यतस्तव बान्धवाः ॥ ३३ ॥ इत्यादिष्टामुपश्रुत्य, विष्टरश्रवसो गिरम् । समुत्तस्थौ शनैः पार्थः, कार्मुकं कलयन् करे ॥ ३४ ॥

---

१ शत्रुपक्षम् । २ अनपराधिनः ।

उभयोरपि कौन्तेय-कौरवानीकयोस्ततः। धनूंषि धन्विनो घोर-निर्घोषाण्यध्यरोपयन् ॥ ३५ ॥ उत्तरङ्गयशोराशि-क्षीरनीरनिधिध्वनीन्। ते विडम्बयतो दध्मु-र्जलजांश्च निजान्निजान् ॥ ३६ ॥ तन्नादेन तदाचान्त, इवास्तमिव लम्भितः। प्राप्तवानिव विश्रान्तिं, रणतूर्यरवोऽभवत् ॥ ३७ ॥

अथोत्तीर्य रथात् पद्भ्या-मुपेत्य तपसः सुतः। भीष्मं कृपं च द्रोणं च, कल्याणीभक्तिरानमत् ॥ ३८ ॥ ततो वैजयिकीं ता ता-मुचार्य मुहुराशिषम्। तेऽतिप्रह्वमभापन्त, तं लज्जाजिह्मिताननाः ॥३९॥ वत्स ! त्वयि न वात्सल्य-मस्माकं परिहीयते। तथैव भवतोऽद्यापि, भक्तिरप्यधिभूयसी ॥ ४० ॥ परं किं कुर्महे वीर !, कौरवैर्भूरिभक्तिभिः। गृहीताः स्म-स्तथा नैतान्, यथा हातुं सहामहे ॥ ४१ ॥ अस्माभिर्जनताहास्यै-र्धनेन निधनप्रदः। कृतः सुकृतहृद्दैन्य-निकायः कायविक्रयः ॥ ४२ ॥ युधि युष्माकमेवायं, जयस्तु न हि संशयः। यन्नासीरे महावीरौ, न्यायधर्मौ विसर्पतः ॥ ४३ ॥ साक्षाद्विजयमूर्तिं ता-मादाय गुरुभारतीम्। आगत्य पुनरारोहत्, स्वं रथं स महारथः ॥ ४४ ॥

समीके मनसा सार्कं, विपक्षे सह चक्षुषा। इषूनैष्वासिकाश्चण्डान्, कोदण्डेष्वथ संदधुः ॥ ४५ ॥ दिक्कूलंकपनिर्घोष-निर्भराशेषरोदसं। ततश्चक्रुपुरिष्वासा-नुभयेऽपि धनुर्भृतः ॥ ४६ ॥ नवनिस्फूर्तिदोःकीर्ति-पटहोऽथ किरीटिनः। निपीतेतरविस्फारः, स्फारितश्रुतिवैशसः ॥ ४७ ॥ उल्ललास प्रतिस्वानैः, कामं तुमुलयन् दिशः। गाण्डीवकर्षणक्वाणः, प्राणप्रावासिको द्विषाम् ॥ ४८ ॥ (युग्मम्) व्योम्नि व्योमचरश्रेणी-र्वीक्षितश्चकितेक्षणम्। जृम्भते स्म ततो वीर-दोःप्रियंकरणो रणः ॥ ४९ ॥

१ शङ्खान्। २ मरणप्रदः। ३ दैन्यनिवासः। ४ युद्धे।

कृष्णार्जुनयोः संलापः। युधिष्ठिरस्य भीष्मादिषु भक्तिः। युद्धारम्भः॥

पुअयन्त इवाऽऽशान्तान्, संवृण्वन्त इवाम्बरम् । नेरुर्नासीरवीरास्तु–ग्मात्रभोजनिकाः शराः ॥ ५० ॥ पत्रिणां पत्रनिर्ह्रादैः, शिञ्जिनीनां च शिञ्जितैः । क्ष्वेडामिर्दोर्भृतां चाभूत्, संभ्रमक्षुभितं जगत् ॥ ५१ ॥ निशातविशिखव्याजा–द्भूयस्यो रसना इव । ग्रसं सर्वान् भटानत्तुं, प्रेतभर्तुर्जजृम्भिरे ॥ ५२ ॥ अन्योन्यास्फालनोद्भूत–स्फुलिङ्गैर्मार्गणा अपि । कोपादस्त्रमिवाग्नेय–मातेनुरितरेतरम् ॥ ५३ ॥ खेचरैः खेचराः खड्ग–पाणिभिः खड्गपाणयः । सादिभिः सादिनश्चाधो–रणैराधोरणा अपि ॥ ५४ ॥ रथारूढै रथारूढा, अप्युच्चैः समगंसत । द्वन्द्वयुद्धमिति स्वैरं, शौण्डीराणामवर्तत ॥ ५५ ॥ (युग्मम्) मा स्म रश्मीपयोऽस्यापि, पतन् योधेष्विति ध्रुवम् । रेणवोऽतिरयन् भानुं, रथप्रधिभिरुत्थिताः ॥ ५६ ॥ बंहीयसि तदा पांशौ, रणोत्सवमिवेक्षितुम् । ललम्बेऽम्बरमभ्यर्णी–बभूवुः ककुभोऽखिलाः ॥ ५७ ॥ शराशरिपरित्रासा–दिव व्योम्नि पलायिताः । विद्याधरविमानान्त–राविशन् रणरेणवः ॥ ५८ ॥ निर्माय नूतनां सिद्ध–कामुका इव यामिनीम् । पांसवो दिक्पुरंध्रीणा–माकृषन्नम्बराञ्चलम् ॥ ५९ ॥ घनानौ(नौ)पश्यबन्धून्नः, पङ्कयन्तितमाममी । इतीव शमयामासुः, पांसून् मदजलैर्गजाः ॥ ६० ॥ कर्णतालच्छलात्ताल–वृन्तैरिव मतङ्गजाः । रजः पराजयांचक्रुः, संपरायान्तरायकृत् ॥ ६१ ॥ दन्तिनामनिलोद्भूता, रेजुः सिन्दूररेणवः । अन्तःकोपहुताशस्य, ज्वाला बहिरिवोत्थिताः ॥ ६२ ॥ धावन्तः सिन्धुराः कामं, प्रतिस्तम्बेरमान् प्रति । उत्पातपवनोत्क्षिप्ताः, शैला इव चकासिरे ॥ ६३ ॥ वाजिनोऽप्याजिधौरेया, नवधोरितबन्धुराः । मनांसीवाश्ववाराणा–मश्वरूपेण

१ दिगन्तान् । २ प्रत्यञ्चानाम् । ३ "घनान्न. पश्यतां बन्धून्," "घनानौ पश्य बन्धून्नः" इति प्रतिद्वयपाठौ, मूलपाठश्च प्रतिद्वयेऽस्ति । ४ धोरितं–गतिविशेषोऽश्वस्य ।

रेजिरे ॥ ६४ ॥ रथानां पङ्क्तयः केतु–दुकूलैरनिलाकुलैः । चेरुराह्वयमानाना–मिव प्रतिचमूरथान् ॥ ६५ ॥ ऊर्ध्वजमूर्द्धजाः शौर्यात्, कोपारुणितचक्षुषः । वल्गन्ति स्म मुहुः काल–किंकरा इव पत्तयः ॥ ६६ ॥

बले द्रौपदिरेकस्मि–न्नन्यस्मिन्नाह्ववीसुतः । सुरान् कुमारवद्योधान्, योधयामास वैरिभिः ॥ ६७ ॥ ततः शौर्यप्रवालानि, वीरव्रतनवाङ्कुराः । उत्साहकन्दलोद्भेदाः, क्षत्रधर्माग्रसूचयः ॥ ६८ ॥ उत्तरश्चाभिमन्युश्च, पाञ्चालाश्च रणाङ्गणम् । मुहुर्जगाहिरेऽन्येऽपि, कुमारा नवबाहवः ॥ ६९ ॥ (युग्मम्) पराञ्चश्चक्रिरे वीर–शौण्डीरास्तच्छिलीमुखैः । श्वापदा इव शार्दूल–वायुभिर्नासिकंधमैः ॥ ७० ॥ मद्रराजस्य शल्यस्य, वैराटेरुत्तरस्य च । जज्ञेऽथ समरो घोरः, स्यन्दनस्थगजस्थयोः ॥ ७१ ॥ श्रुतिनिर्भेदिनिर्ह्रादा–नभिद्योतयतो दिवम् । अशनीनिव जीमूतौ, तौ महेषूनमुञ्चताम् ॥ ७२ ॥ अम्बरेऽप्यमरस्त्रीणां, कुतूहलितयोर्द्दशोः । मानसस्य च भीतस्य, तदाऽभूत् कलहो महान् ॥ ७३ ॥ उत्तरेणातिदुर्वारं, शरासारं नितन्वता । तिरश्चक्रे क्षणं शल्य–स्तोयदेनेव भानुमान् ॥ ७४ ॥ जितानेकाहवः शल्यो, ह्रादिन्येव गिरिं हरिः । वैराटिं नवसंस्फोट–सक्तं शक्त्या न्यपातयत् ॥ ७५ ॥ मन्थानगिरिनिर्मथ्य–मानार्णवरवोपमः । आसीत् कौन्तेयसैन्येषु, हाकारतुमुलो रवः ॥ ७६ ॥ अथ प्रथितकर्माणो, धर्मसूनुधनुर्धराः । शरैः सेनानिभोगीनैः, कामं भीष्ममयोधयन् ॥ ७७ ॥ देवव्रतशरत्राताः, शत्रुमांतापिकास्ततः । दिशः सर्वाः क्षयाम्भोद–धारासारा इवास्तृणन् ॥ ७८ ॥

अथ केषाचिदक्षस्य, भङ्गो मानैः सहाभवत् । परेषामपतन् बाहु–सौष्ठवैः सह केतवः ॥ ७९ ॥ समं सत्त्वेन केषांचि–

(१ 'उद्धूतमूर्द्धजाः' इति युक्तं प्रतिभाति ।) २ विद्युत । ३ वज्रेण । ४ भीष्मशरसमूहाः ।

ध्वंसन्ते स्म धनुर्लताः । शिञ्जिन्यो जैन्यकाङ्क्षाभिः, साकं केषांचिदत्रुटन् ॥ ८० ॥ प्राणैः सार्धं पलायन्त, गुम्फाः केषांचन द्रुतम् । विक्रमैः सह चक्राणि, परेषां खण्डशोऽभवन् ॥ ८१ ॥ छिद्यन्ते स्म सहान्येषां, वर्माणि रणकर्मणा । सार्धं रोषेण केषांचि–दधः सारथयोऽगमन् ॥ ८२ ॥ समं महिम्ना केषांचि–दातपत्राणि दुद्रुवुः । सहान्येषामहंकारैः, कूबराः कणशोऽभवन् ॥ ८३ ॥ पार्श्वानि जज्ञिरेऽन्येषां, शून्यानि मनसा समम् । ओजसा सह केषांचित्, सस्रंसे कार्मुकं करात् ॥ ८४ ॥ वल्गन्ति स्म समं कीर्त्या, केषामप्यसृगूर्मयः । भेजे भुजैः सहान्येषां, रथोत्सङ्गेऽस्त्ररिक्तताम् ॥ ८५ ॥ इत्थमुत्थापितानन्य–सामान्यशरकर्मणाम् । पाण्डवानां चमूश्चक्रे, गाङ्गेयेनाकुलाकुला ॥ ८६ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि दोर्युग्मेन–निम्नितारातिविक्रमः । कौरवीये बले भूपान्, संजहार सहस्रशः ॥८७॥ शैवलिन्यः कचै रक्तो–त्पलिन्यः सुभटाननैः । रथस्तोमैस्तरीमत्यो, मीनवत्यः कराद्भिभिः ॥ ८८ ॥ सितच्छत्रैः कुमुद्वत्यो, वेतस्वत्यश्च केतुभिः । प्रावर्तन्त ततः कूलं–कषाः शोणितसिन्धवः ॥८९॥ (युगमम्) उच्छृङ्खलं नर्तन्तीना–मसृग्जलधियोषिताम् । प्रहारपतिता मार्गे, शैलायन्ते स्म दन्तिनः ॥ ९० ॥ केतुदण्डमयी क्वापि, चापदण्डमयी क्वचित् । तोत्रदण्डमयी क्वापि, छत्रदण्डमयी क्वचित् ॥ ९१ ॥ तुरङ्गाङ्गमयी क्वापि, क्वचिद्द्विपवपुर्मयी । वीरवर्ष्ममयी क्वापि, रणक्षितिरवैक्षत ॥ ९२ ॥ (युग्मम्) प्रहारपाटवात् कामं, नभोऽङ्कमभिधावितैः । रक्तैः सक्तैरिवाताम्रो, भास्वानस्तमुपाययौ ॥ ९३ ॥ त्यजन्ननायुधं षण्ढं, योषितं पूर्वयोषितम् । वित्रस्तं कातरं दीनं, पराश्चमभयार्थिनम् ॥ ९४ ॥ व्योमान्तव्यापिभिस्तैस्तैः, शरासारैररुंतुदैः । भीष्मः परःशतान् भूपा–नादिनान्तादपातयत् ॥ ९५ ॥ (युग्मम्) ततः स

१ युद्धकाङ्क्षाभिः । २ कूबरः–सारथिनिषदनस्थानम् । ३ गुम्फं–बलम् । ४ याचमानानाम् । ५ तोत्रं–वंशयष्टिः । ६ मृतप्रायम् ।

कृपया चाप-शिञ्जिनीमवरोपयन् । सैन्यद्वयेऽपि तत्काल-मवहारमकारयत् ॥ ९६ ॥ अथोत्तरवधात् खेद-मेदुराः पाण्डु-सूनवः । धार्तराष्ट्रास्तु सानन्दाः, स्वं स्वं शिबिरमन्वगुः ॥ ९७ ॥

विराटदयितां रात्रौ, पुत्रशोकार्तिनिह्नुताम् । सुदेष्णां निर्यदुष्णाश्रुं, धर्मभूरित्यमान्त्वयत् ॥ ९८ ॥ कल्याणि ! वीरकान्ताऽसि, शुचा कस्तव संस्तवः ? । ननु सत्त्वेन तेनाद्य, वीरसूरसि निर्मिता ॥ ९९ ॥ तस्य पापीयसो मद्र-भूभर्तुरुदरादहम् । पृषत्कैश्चेन्न कर्षामि, तदाङ्गरुहमुत्तरम् ॥ १०० ॥ तदाऽयं समरारम्भो, मा स्म भून्मे फलेग्रहिः । कदाचिदपि मन्येथा, मा च मां सत्यसंगरम् ॥ १०१ ॥ (युग्मम्) एवमाश्वासिता धर्म-सूनुना साऽमुचच्छुचम् । "उदात्तप्रकृतीनां हि, शोकः स्तोकतरस्थितिः" ॥ १०२ ॥

तथैव निशितव्रातै-र्नृपानीकान्यनेकशः । भीष्मो निघ्नन् घृणानिघ्नः, सप्ताहान्यत्यवाहयत् ॥ १०३ ॥ उदारधीः सदाराय, धृतराष्ट्राय संजयः । नित्यमावेदयांचक्रे, निशि सांग्रामिकीः कथाः ॥ १०४ ॥ धर्मात्मजोऽपि वात्सल्या-न्निजानां दक्षिणेर्मणाम् । निर्ममे स्वोर्मिकावार्भिः, प्रत्यहं व्रणरोहणम् ॥ १०५ ॥ अष्टमेऽपि तथैवाह्नि, युध्यमाने पितामहे । भृशमारेभिरे योद्धु, पाण्डवानीकभूभुजः ॥ १०६ ॥ निषङ्गे योऽगमत् पाणि-स्तत्रैव तमकीलयन् । यश्चक्रे शरसंधानं, चिच्छिदुस्तस्य चाङ्गुलीः ॥ १०७ ॥ ज्यां करो योऽस्पृशत्तं तु, मर्म कर्णेन विव्यधुः । चक्षुरैक्षत यल्लक्ष्य-माकर्षंस्तस्य तारकाम् ॥ १०८ ॥ स्थैर्यगर्वं च मूर्च्छाया, मनागपि न सेहिरे । किं पुनर्ब्रूमहे छेदे, कार्मुकस्य गुणस्य च ॥ १०९ ॥ एवं

१ युद्धस्थानादन्यस्थाने नयनम् । २ विराटपुत्रवधात् । ३ बाणैः । ४ निर्दयः ।

कुरुवरूथिन्या, धानुर्दण्डिकमण्डलीम् । कुर्वते स्म निरुच्छ्वासां, कौन्तेयबलधन्विनः ॥ ११० ॥ (चतुर्भिः कलापकम् ।)
दोर्भृतः सर्वतः केचि-दाचिताङ्गाः शिलीमुखैः । शल्याकुलशरीरस्य, श्वाविधो[1] दधिरे तुलाम् ॥ १११ ॥ मज्जच्चलितनाराच-मण्डलव्याप्तमौलयः । बभुर्युद्धरसोद्बन्ध-कुन्तला इव केचन ॥ ११२ ॥ बाणव्रणितसर्वाङ्गं, कुरूणां तद्बलं बभौ । उद्बुद्ध-मिव बन्धूक-वनं जङ्गमतां गतम् ॥ ११३ ॥ तदानीं धन्विनां स्वैर-मुच्छलद्भिः शरोत्करैः । क्षुण्णः प्रेक्षकवन्मन्ये, वासरो-ऽप्यन्तमासदत् ॥ ११४ ॥ हतवत्यपि गाङ्गेये, महीपालान् सहस्रशः । हताभ्यधिकभूपालाः, सानन्दाः पाण्डुनन्दनाः ॥ ११५ ॥ कौरवाः पुनरुद्वेल-वैमनस्यमहार्णवाः । अवहारे कृते जग्मुः, स्कन्धावारं निजं निजम् ॥ ११६ ॥ (युग्मम्)

धार्तराष्ट्रस्ततो रात्रौ, गाङ्गेयनिमुपागमत् । प्रणिपत्योपविश्याग्रे, सोपालम्भमदोऽवदत् ॥ ११७ ॥ तात! स्पष्टमवष्ट-म्भा-त्तव कार्मुककर्मणाम् । सर्वः पार्थनिघातार्थ-मारम्भोऽयं ममाभवत् ॥ ११८ ॥ को नाम हिममुच्छेत्तुं, शूरोऽपि सुरभिं[2] विना ? । कीदृशः काननं दग्धु-मग्निरप्यनिलादृते ? ॥ ११९ ॥ त्वं तु कौन्तेयदाक्षिण्यात्, संगरे तद्धनुर्धरैः । नित्यमा-स्माकवर्गीणान्, हन्यमानानुपेक्षसे ॥ १२० ॥ तेभ्योऽस्मदहितेभ्यश्चेद्, दातुं राज्यं तवेप्सितम् । तद्व्यापादय मां तात!, सद्यः स्वेनैव पाणिना ॥ १२१ ॥ इत्यार्तभाषिणं भीष्मः, कौरवाधीशमभ्यधात् । वत्स! तुच्छोचितः कोऽय-मुद्गारोऽद्य गिरां तव ? ॥ १२२ ॥ ज्ञातेयान्मे[3] यदप्येत-च्चेतस्तेष्वपि वत्सलम् । तथापि त्वयि निक्रीतं, जीवितव्यमिदं मया ॥ १२३ ॥ तावत्प्रयोजन एवेदं, व्ययनीयमसंशयम् । सोढव्यमनुरोधं[4] च, विमुच्य सह पाण्डवैः ॥ १२४ ॥ परं कपिध्वजो यत्र, करे

---

१ श्वावित्–भाषाया 'शाहुडी' । २ वसन्तम् । ३ ज्ञातिसंबन्धात् । ४ अनुमरणम् ।

धारयते धनुः । जयः सांशयिकस्तस्मि-न्नवश्यं समराङ्गणे ॥ १२५ ॥ तथाप्याजन्मतोऽभ्यस्त-निस्तुषैश्चापकर्मभिः । तात ! प्रातः करिष्यामि, निःशौण्डीरां वसुंधराम् ॥ १२६ ॥ एवमुन्मीलितप्रीति-र्जाह्नवीतनुजन्मना । जगाम निजमावास-मुत्थाय कुरुपुङ्गवः ॥ १२७ ॥

नवमेऽह्नि ततः कोपात्, कौन्तेयानीकिनीभटान् । मथ्नाति स्म शरैर्भीष्मः, करैर्ध्वान्तानिवांशुमान् ॥ १२८ ॥ करेऽस्थ कार्मुकं कर्तु-मपि केचिन्न सेहिरे । शिञ्जिनीमर्दनिभ्रान्त-मानेतुं तु कथैव का ? ॥ १२९ ॥ केचन ध्वजदण्डस्य, लीयन्ते स्मान्तरे मुहुः । विशन्ति स्म वरूथान्त-र्नीचकैर्भूय केचन ॥ १३० ॥ घ्नन्ति स्म केचिदात्मान-मन्तराकृत्य सारथिम् । अकीर्तिमुररीकृत्य, मुमुचुः केचिदाहवम् ॥ १३१ ॥ पश्यति स्म तदा पश्चा-द्भागानेव पितामहः । वैरिणां च शराणां च, नैव केषांचिदाननम् ॥ १३२ ॥ पार्थीयपार्थिवान् भीष्मो, हन्ति स्मैकोऽप्यनेकशः । नादेयानिव कल्लोलान्, कल्लोलः सलिलेशितुः ॥ १३३ ॥ बाणवर्षिणि गाङ्गेये, पाण्डवीया धनुर्भृतः । निर्जीवैर्धन्वभिः सार्धं, निर्जीवा एव जज्ञिरे ॥ १३४ ॥ अथाताम्राम्बुदव्याजा-च्छोणितोदकिलां दिवम् । कुर्वन्नैवातिसंहर्षा-दिवाभूद्दिनसात्ययः ॥ १३५ ॥ विकाशश्रीस्तदा लेभे, कौरवैः कैरवैरिव । प्राप्यते स्म च संकोचः पाण्डवैः पङ्कजैरिव ॥ १३६ ॥ उभे अपि पताकिन्यौ, वेत्रिवारितसंगरे । सायंकाले ततः स्वस्व-निवासानुपजग्मतुः ॥ १३७ ॥

समाहूय हृषीकेश-मुखान् सांसदिकांस्ततः । इदमालोचयामास, क्षपायां तपसः सुतः ॥ १३८ ॥ जाह्नवीतनयो

१ अटनि-धनुरग्रभागः । २ रथास्तरणान्त. । ३ प्रत्यञ्चारहितैः । ४ उदकिलं-सजलम् । ५ 'न्नेवातिस०' प्रत्य० ।

याव–द्धनोति प्रधने धनुः । दूरेऽस्तु विजयस्ताव–ज्जीविताशाऽपि नश्वरी ॥ १३९ ॥ संवर्मयति हि ध्वान्त–ध्वजिन्यां नव-नीरदे । कः प्रकाशस्तुपारांशो–रस्तित्वेऽपि हि संशयः ॥१४०॥ तदैदंकालिकं किंचित्, कर्तव्यमुपदिश्यताम् । संशय्य तिष्ठते यस्मा–द्युष्मास्वेव मनो मम ॥ १४१ ॥ ततः कंसान्तकोऽवोच–न्ननु मन्दाकिनीसुतम् । संग्रामेऽद्यतने कामं, संहरन्तं धराधवान् ॥ १४२ ॥ स्वयमेव क्रुधा हन्तुं, बाहुरुत्सहते स्म मे । किं पुनः शपथैस्तैस्तै, रुरोध प्लवगध्वजः ॥ १४३ ॥ (युग्मम्) इदानीमपि निःशङ्क–मनुजानीथ मां यदि । करोमि तदिदं प्रात–र्निर्गाङ्गेयमिलातलम् ॥ १४४ ॥ व्याजहाराथ भूनाथो, हरे! न्यायकरे त्वयि। रणतन्द्रालुरिन्द्रोऽपि, गङ्गासूनोस्तु का कथा? ॥१४५॥ कीर्तयः किं तु गान्धारी–सुत-वर्गवधोद्भवाः । प्रीतेन भवताऽस्मभ्यं, दक्षिणीचक्रिरे पुरा ॥ १४६ ॥ गाङ्गेयशाङ्कपल्यङ्क–लालितौ बालकालतः । वधं विधित्सतः साक्षात्, कथं भीम–किरीटिनौ? ॥१४७॥ तदावेदय गोविन्द!, किंचिदौपयिकान्तरम् । येन जीयेत विश्वैक-रथी भागीरथीसुतः ॥१४८॥ अथाह स्म हरिस्तर्हि, ममेदं श्रूयतां वचः। इदमाबालगोपालं, तावदस्त्येव विश्रुतम् ॥१४९॥ रिपौ पूर्वरिपौ दीने, भीते षण्ढे निरायुधे । यद्भीष्मस्य समीकेषु, न पतन्ति पतत्रिणः ॥ १५० ॥ तत् प्रातर्द्रुपदो-र्वीश–सुतं षण्ढं शिखण्डिनम् । पुरस्कृत्योपतिष्ठध्वं, समराङ्गणसीमनि ॥ १५१ ॥ ततस्तस्मिन्नमुञ्चन्तं, नाराचनिचयान् रणे । स हन्यान्निशितैर्वाणै–रौपकार्णिककर्णगैः ॥ १५२ ॥ इत्युपायं परिज्ञाय, देशितं केशिवैरिणा । सर्वे निजं निजं स्थानं, ययुरुत्थाय हर्षुलाः ॥ १५३ ॥

---

१ अन्धकाररूपसेनायाम् ।

अथ प्रातः पुरोधाय, तेऽपि चण्डं शिखण्डिनम्। संग्रामाग्रमुपागच्छन्, गाङ्गेयवधवाञ्छया ॥ १५४॥ बभौ भीम-किरीटिभ्यां, गताभ्यां चक्ररक्षिताम्। शिखण्डी चण्डरश्मी-न्दु-मध्ये बुध इव स्थितः ॥ १५५ ॥ मिथः सायकसंपात-खाद्गारमुखराम्बरम्। आत्यन्तिकमभूद्युद्ध-मुभयोरप्यनीकयोः॥ १५६ ॥ द्विपानामपनीतास्या-वरणानामपि क्षणात्। पांसवः स्यन्दनोद्धूता, मुखप्रच्छदतां ययुः ॥ १५७ ॥ अन्योऽन्यरदनाघात-जातैः कार्शानवैः[1] कणैः। अयुध्यन्तान्तरं तेजो, वमन्त इव दन्तिनः ॥ १५८ ॥ दन्तिनो दन्तदम्भोलि-संघट्टघटितैर्मिथः। प्लुष्येते स्म शिखिज्वाला-कलापैरास्य-कङ्कटौ[2] ॥ १५९ ॥ केनापि करिणोत्क्षिप्ते, रथाग्रे पृथिवीं ययौ। रथी समारथी रथ्या, योक्त्रबद्धा ललम्बिरे ॥१६०॥ कुन्तैरूर्द्ध्वमुदस्ताङ्गाः, सादिभिः प्रतिसादिनः। वंशाग्रगतशैलूष-केलिमाकलयन् मुहुः ॥ १६१ ॥ न वर्मिणैर्न रथ्याभि-र्नाश्वीयैर्न च हास्तिकैः। रेवापूर इव क्वापि, कोऽपि सादी न चस्खले ॥ १६२ ॥ एकैत्र विविदे मुष्टिः, कर्णजाहविगाहिनी। भटैः पतद्भिः केषांचि-दिषुमोक्षस्तु लक्षशः ॥ १६३ ॥ कस्यापि रथिनः क्रोधा-द्धावतोऽनुविरोधिनम्। आसीदुरुत्तरा रक्त-निमग्नैगान्त-रार्गला ॥ १६४ ॥ कांश्चिज्जर्जरयन् कांश्चित्, समरादपसारयन्। कांश्चित् पिंपन्निपुव्राते-र्युध्यते स्म पितामहः ॥ १६५ ॥ न तस्य भेजिरे वैरि-श्रेणयः संमुखीनताम्। तरूणामापराह्णिक्य-श्छाया इव विवस्वतः ॥ १६६ ॥ केचिद्द्विपंतपैर्भीष्म-सायकैराकुलीकृताः। क्षिपन्ति स्म पराक्रूनां, दन्तिनामन्तरे रथान् ॥ १६७ ॥ अनीके प्रत्यनीकानां, कार्मं विमुखतां गते। भीष्मस्य समरेऽतिष्ठ-द्व्यापारः करश्चिरम् ॥ १६८ ॥ राकेन्दुमन्डलं भानु-बिम्बस्येवाम्बरे ततः। शिखण्डिस्यन्दनो

१ अग्निर्मवन्धिभिः। २ कङ्कटः-कवचः।

भीष्म–रथस्याभूत् पुरो रणे ॥ १६९ ॥ शिखण्डिनमनूद्दण्डं, धावन्तो धन्विनः परे । वृकोदर–किरीटिभ्यां, नाराचैः प्रतिचक्रिरे ॥ १७० ॥ पुरोऽवलोक्य कोदण्ड–चण्डपाणिं शिखण्डिनम् । बभूव रणसंरम्भ–मन्दो मन्दाकिनीसुतः ॥ १७१ ॥ कोटिशो भटसंभार–संहारविहितश्रमम् । धनुर्विश्रमयांचक्रे, कृपयेव पितामहः ॥ १७२ ॥ हैमन्तिक इवादित्यो, मन्त्रस्तब्ध इवानलः । जरीव हरिणाराति–र्गाङ्गेयो ददृशे तदा ॥ १७३ ॥ ततः शिखण्डिना काण्डै–र्भीष्मः स्वैरमताड्यत । गजो गम्भीरवेदीव, न किंचित्तु विवेद सः ॥ १७४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा, धृष्टद्युम्नादयोऽपि तम् । सर्वे सर्वाभिसारेण, शरासारैरताडयन् ॥ १७५ ॥ प्रहारदारुणानेतान्, वीक्ष्य गङ्गासुतस्ततः । कोपकम्प्राधरश्चापे, रोपमारोपयत् पुनः ॥ १७६ ॥ तन्नक्षरक्षिणौ दुर्यो–धन–दुःशासनावपि । समं वव्रुपतुर्वेगा–द्वाणैः प्राणैकभिक्षुभिः ॥ १७७ ॥ न दिशो विदिशो नापि, नाकाशं न च काश्यपी । आलोकि केवलं लोकैः, शराद्वैतमयं जगत् ॥ १७८ ॥ ससंभ्रममथाजल्पत्, कपिकेतुं वृषाकपिः । कथं वृथा पृथासूनो ! सैन्यक्षयमुपेक्षसे ? ॥ १७९ ॥ शिखण्डिना तिरोधाना–न्मानयित्वा त्रपामपि । तत् कुरुधीलतामूलं, भीष्ममुन्मूलय स्वयम् ॥ १८० ॥ कथंचिदमुमादृत्य, निदेशं मञ्जुकेशिनः । शिखण्डिरथमारोहत्, ततः प्लवगकेतनः ॥ १८१ ॥ शिखण्डिवपुषा गुप्त–मूर्तिनाऽथ किरीटिना । इष्वासश्चक्रुपे कर्ण–प्रान्तविश्रान्तमुष्टिना ॥ १८२ ॥ अनिमेषा अपि दृशः, समुन्मेषयतां भृशम् । बभूव रभसोत्तालो, देवानां तुमुलस्तदा ॥ १८३ ॥ मार्तण्डमण्डलं पूर्व–वार्षिका इव वारिदाः । तिरयन्तोऽन्तरा भीष्म–रथं दुर्योधनादयः ॥ १८४ ॥ वातूलैरिव दिङ्मूल–केलि-

१ 'प्रहारान् दारु०' प्रतिद्वय० । २ बाणम् । ३ वायुसमूहैः ।

कारपराक्रमैः । भीमप्रभृतिभिः सद्यो, निन्यिरे विशरारुताम् ॥ १८५ ॥ (युग्मम्) पताकापल्लवैर्वायु-वेल्लितैः सव्य-साचिनम् । नोदयन्निव नाराच-मुक्तयेऽभात्तदा रथः ॥ १८६ ॥ सहैव त्रपया भक्त्या, स्नेहेन च पितामहे । गाण्डीव-धन्वना काण्ड-मण्डली मुमुचे ततः ॥ १८७ ॥ शिखण्डिरचितान्तर्धि-मपश्यन् कपिकेतनम् । गाङ्गेयो दक्षिणेमाङ्गि-स्तदा सूतमवोचत ॥ १८८ ॥ कामं मर्माविधो वर्म-च्छेदकर्मणि कर्मठाः । वेगादच्छिन्नसंतान-पातिनः सरलक्रियाः ॥ १८९ ॥ अलक्ष्यगतयो लक्ष्य-भेदमेदुरितौजसः । कुर्वन्तो विद्युदुद्द्योत-लेखा पुङ्खैर्हिरण्मयैः ॥ १९० ॥ सुरा इव सुपर्वाणः, सत्फलाः शुभकर्मवत् । अवश्यमर्जुनस्यैते, विशिखा न शिखण्डिनः ॥ १९१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) वत्सस्यास्य धनुर्विद्या-मद्या-नुभवतः स्वयम् । जीवतीवान्तरात्माऽयं, मृत्युकोटिगतोऽपि मे ॥ १९२ ॥ अत्रान्तरेऽन्तरिक्षान्त-रुल्ललास सरस्वती । मा स्म विस्मर गाङ्गेय !, गिरं गुरुसमीरिताम् ॥ १९३ ॥

अथ दुर्योधनोऽभ्येत्य, भीष्मं पप्रच्छ विस्मितः । कामेते खेचरास्तात !, स्मरयन्ति गुरोर्गिरम् ? ॥ १९४ ॥ अथ गाङ्गायनिः प्राह, मातामहगृहे वसन् । चारणश्रमणान् बाल्ये, मात्रा सममनंसिषम् ॥ १९५ ॥ विशुद्धं साधुधर्मं च, श्राद्ध-धर्मं च मे पुरः । व्याकुर्वन् कुरुराजेन्द्र !, मुनीन्द्रास्ते कृपालवः ॥ १९६ ॥ धर्मस्योपनिषत्तेभ्यो, बभूव हृदयंगमा । तथा मम यथा कामं, कामोऽभून्नार्थकामयोः ॥ १९७ ॥ ततः प्रभृति पश्यामि, भूतसंघातमात्मवत् । वाचं वाचंयम इव, ब्रुवे सत्य-पवित्रिताम् ॥ १९८ ॥ परवित्तेषु मे चित्तं, सर्वथाऽभूत् पराङ्मुखम् । अजिह्मब्रह्मनमसः, सर्वं स्त्रैणं तृणं मम ॥ १९९ ॥

१ विशीर्णताम् ।

अकार्षं प्रियसंतोषः, परिग्रहविनिग्रहम् । किं नाम दुष्करं जैन-धर्मवासितचेतसाम् ? ॥ २०० ॥ इत्थंकारमनाचार-विमुखो धर्मसंमुखः । व्यरंसिषमशेषेभ्यो-ऽप्याश्रवेभ्यः श्रुतैकधीः ॥ २०१ ॥ अर्हत्पूजा-गुरूपास्ति-तपः-स्वाध्याय-संयमैः । दानेन च त्रुटत्कर्मा, षट्कर्माऽस्म्यहमन्वहम् ॥ २०२ ॥ सर्वसङ्गपरित्याग-मङ्गीकर्तुमना अपि । कलाः पचनवेगेन, मातुलेनास्मि शिक्षितः ॥ २०३ ॥

एकदा तु त्रिकालज्ञं, मुनिचन्द्राभिधं मुनिम् । मातामहेन सहितो, गतवानस्मि वन्दितुम् ॥ २०४ ॥ आसाद्यावसरं सद्यः, कलयन् पुलकाङ्कुरान् । सर्वप्रत्यक्षमप्राक्षं, तं गुरुं रचिताञ्जलिः ॥ २०५ ॥ मुनीन्द्र ! परमानन्द-मूलकन्द ! कदा मम । मोहान्धकारसविता, भविता सर्वसंयमः ? ॥ २०६ ॥ सोऽप्याख्यद्भद्र ! या माता, नवचन्द्रोज्वला गुणैः । सती सत्यवती नाम, भविष्यति यवीयसी ॥ २०७ ॥ तदात्मजानुरोधेन, स्थातासि सुचिरं गृहे । " परार्थ एव हि स्वार्थः, प्रथते पृथुचेतसाम् " ॥२०८॥ पितुः प्रीत्यर्थमाकालं, कलयन् ब्रह्मचारिताम् । देवव्रत इति ख्यातिं, गृहिधर्मेऽपि लप्स्यसे ॥२०९॥ मंहीयोमहिमा भूत्वा, क्रमाद्गोत्रपितामहः । आर्तस्य धार्तराष्ट्रस्य, रणेनानृण्यमीयिवान् ॥ २१० ॥ ममान्तेवासिनो भद्र-गुप्ताचार्यस्य संनिधौ । अथ श्रद्धालुरुद्धृत्य, भावशल्यानि सर्वतः ॥ २११ ॥ तां दशां द्रव्यशल्योत्थां, सहमानोऽतिदुःसहाम् । वर्षमात्रावशेषायुः, प्रयतः प्रव्रजिष्यसि ॥ २१२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विधायाऽऽराधनां सम्य-क्साम्यनिर्मग्नमानसः । उपगन्तासि वर्षान्ते, सुखी स्वर्लोकमच्युतम् ॥ २१३ ॥ इत्याख्याय यथाख्यात-चरित्रोऽन्यत्र सोऽगमत् । अहमप्य-

१ महामहिमा । २ विनाशिनः ।

न्वभूवं त-त्प्रतिपादितमादितः ॥२१४॥ ततोऽमी खेचरा वत्स !, धर्मसब्रह्मचारिणः। दक्षाः सवयसो दीक्षा-समयं स्मारयन्ति मे ॥ २१५ ॥ एवमावेदयन्नेव, पार्थीयैः परिपूरितः। प्रतिरोम शरस्तोमै, रोमाञ्चनिचयैरिव ॥ २१६ ॥ कराद्गलितकोदण्डः, संमीलितविलोचनः । निष्पपात रथक्रोडे, मूर्च्छालस्तालकेतनः ॥ २१७ ॥ (युग्मम्)

अवस्थादौस्थ्यमेतस्य, मन्ये वीक्षितुमक्षमः । विमुक्तवसुसर्वस्वः, प्रापद्द्वीपान्तरं रविः ॥ २१८ ॥ तमस्तोमनिरस्ताशौ, नक्षत्रोदयशालिनौ । कौरव्यश्च प्रदोषश्च, द्वावप्यभवतां तदा ॥ २१९ ॥ अवहारस्ततस्तात !, तातेति परिदेविभिः । शोकान्धकारविधुरै-श्चक्रे कौरव पाण्डवैः ॥ २२० ॥ उत्पाट्य पुरतो भद्र-गुप्ताचार्यैरलंकृतम् । भीष्मो निन्ये विनीतैस्तै-रासन्नगिरिकन्दरम् ॥ २२१ ॥ तं वृत्तान्तमुपश्रुत्य, धृतराष्ट्रोऽपि संजयात् । तद्दत्तबाहुरुद्बाष्पो, भीष्मान्तिकमुपाययौ ॥ २२२ ॥ कौरवैः पाण्डवेयैश्च, साश्रुनेत्रैः पितामहः । तेन तेनोपचारेण, पुनः प्राप्यत चेतनाम् ॥ २२३ ॥ सुधारसमयीमेष, दृशं नप्तृमुखेषु च । न्यवीविशत्तुषारांशुः, कौमुदीं कुमुदेष्विव ॥ २२४ ॥ तेषामुत्फुल्लनेत्राणि, तदानीं वदनानि च । भेजुरुद्भ्रान्तभृङ्गाणि, विकाशं कैरवाणि च ॥ २२५ ॥ मन्दं मन्दध्वनिर्नप्तॄ-नथ प्राह पितामहः । वत्सा ! मे बाधते बाढं, निराधारा शिरोधरा ॥ २२६ ॥ ततः सुखनिधानानि, हंसतूलमयानि ते । उपादायोपधानानि, विनयादुपतस्थिरे ॥ २२७ ॥ निषिध्य मूर्द्धकम्पेन, तानह्नाय पितामहः । अर्जुनामर्जुने दृष्टिं, न्यस्यति स्म स्मिताननः ॥ २२८ ॥ विज्ञाततदभिप्राय-श्चापमारोप्य फाल्गुनः । कङ्कपत्रत्रयीं तस्य, न्यधादधिशिरोधरम् ॥ २२९ ॥ अदृष्टे वैरिभिः पृष्ठे, साधु साध्वित्युदीरयन् ।

१ पृथापुत्रसंबन्धिभिः । २ उज्ज्वलाम् । ३ बाणत्रयम् ।

ज्याकठिनकठिना सोऽथ, पार्थं पस्पर्श, पाणिना ॥ २३० ॥

पितामहं प्रणम्याथ, जजल्प तपसः सुतः । शल्यान्येतानि ते तात !, मनो दुन्वन्ति नो भृशम् ॥ २३१ ॥ तदादिश यथैतानि, नीरन्ध्राण्युद्धराम्यहम् । करोमि चोर्मिकावार्भिः, सर्वाङ्गव्रणरोहणम् ॥ २३२ ऊर्मिकायाः पुरा ह्यस्याः, स्फूर्तिस्तातेन पाण्डुना । कीर्तिता मे मयाऽपीय–मीक्षांचक्रे न लक्षशः ॥ २३३ ॥ किं नाकृत्यकरैरेभिः, पुत्रैरिव पतत्रिभिः । धत्ते पार्थः स्वनामाङ्कै–रपानामनमाननम् ॥ २३४ ॥ ततः प्रसीद सीदन्तं, धिनु तात ! धनंजयम् । अनुज्ञामधुना देहि, शल्योद्धारविधौ मम ॥ २३५ ॥ अथ धर्मात्मजं भीष्मः, सप्रमादमभाषत । नैतानि वत्स ! शल्यानि, व्यथयन्ति मनागपि ॥ २३६ ॥ अरुंतुदानि मे सन्ति, भावशल्यानि यानि तु । सुखमेवोद्धरिष्यन्ति, तान्येते गुरवोऽधुना ॥ २३७ ॥ देहमेवेदमात्मेति, मतिर्येषां व्यवस्थिता । तेषामेव भवेद्देहे, द्रव्यशल्यैरुपद्रवः ॥ २३८ ॥ ममामूनि पुनर्वत्स !, भिन्दानानि वपुर्वपुः । दुष्कर्ममर्मनिर्भेदे, भजन्ते सहकारिताम् ॥ २३९ ॥

विलम्ब्याथ क्षणं भीष्मः, पश्यतः कंसविद्विषः । श्लिष्यन्निव दृशाऽवादीत्, पुरः कौरव-पाण्डवान् ॥ २४० ॥ मामप्यन्यमियोदन्या, वत्साः ! क्रुर्मयतेऽधिकम् । ततः पानीयमानीय, ममैतां हर्तुमर्हथ ॥ २४१ ॥ इत्याकर्ण्य सकर्णास्ते, स्वच्छं सुरभि शीतलम् । नीरमानाययामासु–र्मूर्तं मन इवात्मनः ॥ २४२ ॥ कृत्वा स्वर्णमये पात्रे, पुरस्तैरुपढौकितम् । दृष्ट्वाभिरामं तद्वारि, पुनरूचे पितामहः ॥ २४३ ॥ यन्नियैर्गिरनुच्छिष्ट–मस्पृष्टं च रवेः करैः । ममैतत्तत्पयः पातुं, वस्तुति

१ प्रत्यञ्चाकर्षणपरिणतेन । २ सहायताम् । ३ पीडयति ।

स्पृहयालुताम् ॥ २४४ ॥ ततस्ते चिन्तयामासु-रीदृगम्भोऽतिदुर्लभम् । यतस्तन्मानसा-च्छोद-प्रभृतिष्वप्यसंभवि ॥ २४५ ॥ इति किंकार्यतामूढान्, गाढमालोक्य तांस्तदा । भीष्मोऽक्षिपदृशं पार्थ-मुखे पीयूषवर्षिणीम् ॥ २४६ ॥ विज्ञाय तदभिप्रायं, सोऽपि शस्त्रास्त्रकोविदः । मण्डलीकृत्य कोदण्डं, संदधे वारुणं शरम् ॥ २४७ ॥ उद्यदानन्दगोविन्द-दृष्टिपातपवित्रितः । यदैवापातयत् पार्थ-स्तद्भिच्छेदमधोमुखम् ॥ २४८ ॥ स्वच्छां तदैव तत्कीर्ति-त्रिस्रोतःस्रोतसः सखीम् । सर्वेऽप्यैक्षन्त निर्यान्तीं, वारिधारां धरातलात् ॥ २४९ ॥ (युग्मम्) पाण्डवानां कुरूणां च, दृष्टिपातैः सितासितैः । जाह्नवी-यमुना-सङ्ग-भङ्गिमङ्गीचकार सा ॥ २५० ॥ ततस्तत्तोयमादाय, किरीटी भीष्ममभ्यगात् । सोऽपि नेत्रपुटैः पीत्वा, प्रीतः पार्थ-मभाषत ॥ २५१ ॥ वारीदमानयन्नेव, तृष्णां त्वं वत्स ! मेऽच्छिदः । रोचिरुल्लासयन्नेव, कोकस्येव शुचं रविः ॥ २५२ ॥ तन्निषीद सुखं वत्स !, ज्यायसो भ्रातुरन्तिके । एभिश्च विजयी भूयाः, स्वगुणैर्भुवनातिगैः ॥ २५३ ॥

दुर्योधनमथोवाच, हितां वाचं पितामहः । पार्थानदोंनतस्तस्य, म्लानमुन्नमयन्मुखम् ॥ २५४ ॥ अस्मिन् कुरुकुले जन्म, वत्स ! पुण्यैरवाप्यते । अनुत्तरेषु संभूति-र्न सम्यग्दर्शनं विना ॥ २५५ ॥ एतत्कुलोचिता एव, विस्फुरन्ति गुणा-स्त्वयि । सुरसिन्धुसरोजानां, व्यभिचारि न सौरभम् ॥ २५६ ॥ तथापि वत्स ! वात्सल्या-दिदानीं किंचिदुच्यसे । विनयं च नयं चापि, गुणावेतौ पुरस्कुरु ॥ २५७ ॥ विनयो विनयार्हेषु, कीर्तिमावहते पराम् । रामे नम्रस्य सौमित्रेः, पश्या-द्यापि कियद्यशः ? ॥ २५८ ॥ क्रमानतिक्रमः कस्य, न स्यादुदयहेतवे ? । क्रमेण क्रामतां पश्य, ज्योतिषामुदयो

१ अच्छोद-सरोविशेषः । २ 'वामथयत्' प्रत्यन्तर० । ३ गङ्गाप्रवाहस्य । ४ अर्जुनपराक्रमात् ।

ध्रुवः ॥ २५९ ॥ तत्त्वार्पयितुं न्याय्यं, राज्यं ज्येष्ठे युधिष्ठिरे । स्वयं पूर्वमिव स्थातु-मिन्द्रप्रस्थे तु युज्यते ॥ २६० ॥ उत्सार्य परतः किंचि-ज्जनमासन्नवर्तिनम् । कौरवेश्वरमेकान्ते, गाङ्गेयः पुनरभ्यधात् ॥ २६१ ॥ वत्स ! पाड्गुण्यचिन्ताया-मपि संधिस्तवोचितः । विग्रहं हि निषिध्यन्ति, बुधाः सार्धं बलाधिकैः ॥ २६२ ॥ तेषु तेषु समीकेषु, शैशवात् प्रभृति त्वया । बहुकृत्वः समालोकि, बलं भीम-किरीटिनोः ॥ २६३ ॥ नीतिमान्नतिमानेव, संजायेत बलीयसि । धावमाने धुनीपूरे, नमन्नन्दति वेतसः ॥ २६४ ॥ व्याजेन दर्शितेदानीं, पार्थचापकला तव । ममोपधान-पानेच्छा, त्यक्तदेहस्य का पुनः ? ॥ २६५ ॥ तदद्यापि तपःसूनोः, श्रियं प्रत्यर्पय स्वयम् । रक्ष रक्ष विशेषज्ञ !, शेषराजन्यकक्षयम् ॥ २६६ ॥ इत्युक्तस्त्यक्तमर्यादः, सुदुर्बोधः सुयोधनः । वर्धमानमनःसादः, समादत्त शनैर्वचः ॥ २६७ ॥ अन्तरेण रणं तात !, पाण्डवेभ्यो ध्रुवं मम । मनो नखशिखामात्रा-मपि धात्रीं न दित्सति ॥ २६८ ॥ उच्छलन्मत्सरोत्सेक-पिच्छलामिति भारतीम् । श्रुत्वा दौर्योधनीं दूरं, दूयते स पितामहः ॥ २६९ ॥

अथासौ निश्वसन्नुच्चै-र्विभाव्य भवितव्यताम् । संभाष्य धृतराष्ट्रादि-ज्ञातिवर्गं पृथक्पृथक् ॥ २७० ॥ भरतार्धपति-र्भूत्वा, हरे ! *शासनमार्हतम् । प्रभावयेः प्रकारैस्तै-स्तैरित्याशास्य केशवम् ॥ २७१ ॥ आलोच्य पापकर्माणि, स्वादयन्* समतामृतम् । श्रीभद्रगुप्तसूरीणा-मन्तिके व्रतमाददे ॥ २७२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ज्ञानचक्रेण मिथ्यात्व-दण्डनाथमथोन्मथन् । भिन्दानः समताशक्त्या, राग-द्वेषमतङ्गजौ ॥ २७३ ॥ ध्यानकुन्तेन दुर्दान्ता-निन्द्रियाश्वानुपद्रवन् । क्रोधादियोधसंघातं, निघ्नन् बाणैः श(क्ष)मादिभिः ॥ २७४ ॥ श्रद्धासंनद्धसर्वाङ्गो, गाङ्गायनिमुनिस्ततः । संग्राममपितुमारेभे, मोहराजेन

निर्भयः ॥ २७५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

मुनिमेकैकशो नत्वा, तत्त्वैकमनसं ततः । साम्राः सर्वे निजावासा–ञ्जग्मुः पाण्डव-कौरवाः ॥ २७६ ॥ प्रम्लानवदनं किंचि–च्चिन्तामुकुलितेक्षणम् । भारद्वाजस्तदाऽभ्येत्य, कौरवेश्वरमभ्यधात् ॥ २७७ ॥ राजन् ! का नाम ते सत्त्व–निषण्णस्य विषण्णता ? । चिन्ता च केयमाचान्त–स्वान्तशौण्डीर्यडम्बरा ? ॥ २७८ ॥ शोच्यं किमिव तस्यास्ति, शान्तनोस्तनुजन्मनः ? । येनैवमदवीयांसो, वीरलोका वितेनिरे ॥ २७९ ॥ न नाम वीरधौरेय–मन्यं मन्ये पितामहात् । बाह्येष्विवान्तरङ्गेषु, विक्रान्तं येन वैरिषु ॥ २८० ॥ रणे तु दक्षिणे सत्य–प्यस्मिन् वामधुरीणता । ममैवासीत्तदन्तः किं, चिन्तया परितप्यसे ? ॥ २८१ ॥ प्लवङ्गकेतुना राज–न्ननध्यासितसंनिधिम् । बद्धा धर्मात्मजं नून–मर्पयिष्यामि ते युधि ॥ २८२ ॥ इति द्रोणगिरा चिन्ता–मुल्लूय मनसः क्षणात् । धार्तराष्ट्रोऽवपत्तस्मिन्, सद्यः पल्लविनीर्मुदः ॥ २८३ ॥ तदैव सूत्रयामास, स द्रोणं पृतनापतिम् । दन्तीन्द्रस्यैव दन्तीन्द्र–व्यापारेऽलंभविष्णुता ॥ २८४ ॥ प्रातस्तद्विहितव्यूह–रचनारञ्जिताशयः । आयोधनधुरां दुर्यो–धनः स्वैरमवातरत् ॥ ॥ २८५ ॥ कौन्तेया अपि गाङ्गेय–दुर्दशादुर्मनायिताः । जयाशासप्रमोदाश्च, समीकमुपतस्थिरे ॥ २८६ ॥

अथ व्यालगदाश्चीयः, सैन्ययोरुभयोरपि । उज्जजृम्भे ससंरम्भ–सिन्धुराधोरणो रणः ॥ २८७ ॥ नीरन्ध्रैरम्बरे पत्रैः, सूत्रयन्तोऽब्दडम्बरम् । मिथः संघट्टसंभूतै–स्तन्वन्तस्तडितोऽग्निभिः ॥ २८८ ॥ अशीतकिरणस्यापि, प्रतापमसहिष्णवः ।

१ 'मनसः' प्रतिद्वय० । २ रणधुराम् ।

द्वयानामपि वीराणां, प्रेङ्खन्ति स्म शिलीमुखाः ॥ २८९ ॥ (युग्मम्) शरैः शिरसि लूनेऽपि, कयोरप्येकहेलया। कबन्धावप्ययुध्येतां, तथैव कुपितौ मिथः ॥ २९० ॥ समं निस्त्रिंशनिस्त्रिंश–घातोच्छलितसंगते। कयोश्चिच्छिरसी व्योम्नि, दन्तादन्ति वितेनतुः ॥ २९१ ॥ कश्चिन्मौलौ विलूनेऽपि, वैरिणा तरवारिणा। सकृपाणे पुनः पाणौ, पातिते व्यरमद्रणात् ॥ २९२ ॥ हते प्रसभमात्मीय–कबन्धेन विरोधिनि। कस्याप्यहसदुत्फुल्ल–नेत्रमाल्हादतः शिरः ॥ २९३ ॥ केषांचिद्दूरमुद्भूतैः, पतितेभनिपातिभिः। । बभूवे मौलिभिः सैन्यैः, क्रीडतामसिवर्ममिः ॥ २९४ ॥ प्रेङ्खिताभिः शरैर्व्योम्नि, पतन्तीभिरिमैः पुनः। प्रेङ्खयद्भिः करैर्मूर्ध्नि, गत्रिकाभिरदीव्यत ॥ २९५ ॥ पर्यणंसीत् करी कश्चित्, कस्मिन्नप्युद्भटे भटे। अन्येषामीपदारोहोऽभवद्वैरिनिषेधिणाम् ॥ २९६ ॥ आत्माधिकां गुरुः पश्यन्, धनंजयधनुष्कलाम्। आचार्यान्तरसंस्कारं, भृशं तस्मिन्नशङ्कत ॥ २९७ ॥ अर्जुनोऽपि गुरोर्वीक्ष्य, चापविद्याऽनवद्यताम्। कलारोपमसाकल्यात्, क्षाममात्मन्यमन्यत ॥ २९८ ॥ शोणितारुणितैः शस्त्र–व्रणौघैरनुनकतुः। उभे अपि चले चाढं, फुल्लं कङ्केल्लिकाननम् ॥ २९९ ॥ अथ संध्या व्यतीतेऽह्नि, कौसुम्भाम्बरधारिणी। रिरंसुस्तत्र जेतारं, जयलक्ष्मीरिवागमत् ॥ ३०० ॥ अवहारं विधायाथ, वरूथिन्यावुभे अपि। जग्मतुः शिविरं स्वंस्व–समन्दितमदे मिथः ॥ ३०१ ॥

अथ धर्मजगोप्तारं, निशि कौरव्यशासनात्। संसप्तकाख्यास्त्रैगर्ता, भूभुजोऽभ्येयुरर्जुनम् ॥ ३०२ ॥ व्याहरन्ति स्म

१ 'मुभूतैः' प्रत्यन्तर०। २ कुतद्भैः। ३ 'चर्मभिः' प्रतिद्वय०। ४ "प्रेंखन्तीभिः शरैर्व्योम्नः" प्रत्यन्त०। 'मूर्ध्नि-भग्नि०' प्रत्यन्तरपाठः साधुः। ५ त्रिगर्तो नाम देशः।

ते स्मेर-भुजाहंकारकोरकाः । त्वमेवं युध्यसे पार्थ !, किमु सामूहिकोऽन्यवत् ? ॥ ३०३ ॥ न खल्वपरशौण्डीर-डम्बरोड्डामरे रणे । तव त्रिजगदुल्लङ्घि, व्यज्यते भुजवैभवम् ॥ ३०४ ॥ तमःसर्वंकषोन्मेष-प्रदीपशतसंकुले । जृम्भते कौस्तुभस्यापि, किमहो महिमा क्वचित् ? ॥ ३०५ ॥ तत् प्रभाते पृथग्भूय, कुरुक्षेत्ररणक्षितेः । युध्यस्व क्षणमस्माभि-रर्जुनः कोऽपि यद्यसि ॥ ३०६ ॥ अथाभाषिष्ट बीभत्सु-र्नैतत् किंचिदसांप्रतम् । मा भूवन् वः पुनर्वाचो, रम्भास्तम्भस्य संनिभाः ॥ ३०७ ॥ मद्बाणाः सुभटप्राणा-नास्वाद्यातिपिपासिताः । कुरूनतुं क्षमिष्यन्ते, पीत्वा वः शोणितासवम् ॥ ३०८ ॥ एकाक्येव तदेतस्मात्, क्षेत्रादेष्याम्यहं बहिः । सर्वे संभूय यूयं तु, द्रुतमागच्छत प्रगे ॥ ३०९ ॥ इत्यर्जुनवचःस्फूर्ज-त्प्रमोदभरमेदुराः । आगच्छन्निजमावासं, ते संसप्तकभूभृतः ॥ ३१० ॥

द्रोणप्रतिश्रुतज्येष्ठ-बन्धुबन्धनकातरः । धृष्टद्युम्नं च भीमं च, नकुलादींश्च दोर्भृतः ॥ ३११ ॥ तस्य गोपायने कामं, नियुज्य स्फुरदूर्जितान् । जिष्णुः संसप्तकाञ्जेतुं, द्वादशेऽथ दिने ययौ ॥ ३१२ ॥ (युग्मम्) तदैव कौरवीया च, पाण्डवीया च वाहिनी । प्रभिन्नगजताभीमे, समीकमवतेरतुः ॥ ३१३ ॥ सद्यः प्रीणयितुं वीर-प्रियामिव जयश्रियम् । अहंपूर्विकया सर्वे, युध्यन्ते स्म भुजाभृतः ॥ ३१४ ॥ धृष्टद्युम्नादिवीराणां, निराकृत्य शरोत्करान् । करान् हिमकरादीना-महस्करकरा इव ॥ ३१५ ॥ दिग्मण्डलीमिवानेक-दिव्यानेकरूपमण्डिताम् । द्रोणबाणाः स्तृणन्ति स्म, पाण्डवेयपताकिनीम् ॥ ३१६ ॥ (युग्मम्) कौन्तेयवाहिनीं हेति-व्रातरौद्री गुरुस्ततः । कान्तारीयां तरुश्रेणिं, दवानल इवाविशत् ॥ ३१७॥

१ प्रभिन्नो-मदोन्मत्तः । २ आच्छादयन्ति ।

सुप्रतीकद्विपारूढो, भगदत्तक्षितीश्वरः । तमन्वविशदादित्य–मिवोद्द्योतो बलार्णवे ॥ ३१८ ॥ सेनान्तर्दिद्युते मुञ्चन्, विष्वद्रीचः शरान् गुरुः । विवस्वानिव मध्याह्ने, तन्वन्मध्येऽम्बरं करान् ॥ ३१९ ॥

केरेणाथ हठात्क्रान्ता, भगदत्तस्य दन्तिना । वाहिनी सा नवोढेव, काममाकुलतामगात् ॥ ३२० ॥ जीवतोऽप्सरसां दातु–मिवाभिगगनाङ्गणम् । कानप्यभिमुखान् वीरान्, स करेणोदलालयत् ॥ ३२१ ॥ नानाभटशवाकीर्णे, तस्य संचरतो रणे । कीकसौघकडत्कारा:, कंक्षानादान्विरासिरे ॥ ३२२ ॥ सर्पत्सर्पारिपक्षान्त–वातोद्भूतद्रुमोपमाः । गर्जितैः परितो नेशु–र्धावन्तस्तस्य सैन्धवाः ॥ ३२३ ॥ भञ्जति प्रसभं तस्मिन्, भयादिव पलायितैः । उड्डीनैं रथकट्यानां, यातं दूरे ध्वजांशुकैः ॥ ३२४ ॥ तस्मिन्नीरधरध्वान–धीरबृंहितशालिनि । केषांचित् करिणां चित्र–मशुष्यन् मदनिर्झराः ॥ ३२५ ॥ तेनाहतास्तथा केचि–च्चीत्कुर्वन्ति स्म दन्तिनः । जग्मुस्त्रासाद्ध्रुवं दूरां, यथाऽन्येऽप्यमताङ्कुशाः ॥ ३२६ ॥ तेन केचन दन्ताग्र–प्रोतोत्क्षिप्ताः करेणवः । रेजुरद्रीन्द्रशृङ्गस्था–स्तोयदा इव नूतनाः ॥ ३२७ ॥ द्विपत्कीर्तिश्रवन्तीना–मादिशैला इवामुना । पातयांचक्रिरे केचित्, महत्य द्विरदा रदैः ॥ ३२८ ॥

एवं पाण्डवसैन्यानां, तेन दुर्दान्तदन्तिना । शुश्राव मृद्यमानानां, दूरादाक्रन्दमर्जुनः ॥ ३२९ ॥ हतशेषान् परित्यज्य, ततः संसप्तकान् युधि । अन्धंभूष्णुः क्रुधा कामं, दधावे वानरध्वजः ॥ ३३० ॥ तं ततो निशितैर्बाणैः, समातङ्गमतल्लिकाम् । साग्रहः प्रतिजग्राह, जिष्णुः प्राग्ज्योतिषेश्वरम् ॥ ३३१ ॥ नवोन्मीलन्मदासार–पानैकस्पृहयालवः । तं महेभम-

---

१ ‘ चरेणा० ’ प्रतिद्वय० । २ कक्षा–हस्तिबन्धनरज्जुः (शृङ्खला) तस्या नादान् । ३ रथानां समूहो रथकट्या ।

न्येलु', फाल्गुनस्य शिलीमुखाः ॥ ३३२ ॥ निष्पुण्यक इवोत्तुङ्ग-मर्थं प्रति मनोरथम् । भगदत्तोऽपि तं नाग-मन्व-र्जुनमनोदयत् ॥ ३३३ ॥ महातिमिरिराम्भोधि-महोर्मिमतिभैरवम् । तमायान्तमिभं पार्थः, क्षुरप्रैर्विदधे द्विधा ॥ ३३४ ॥ दर्शयन् भगदत्तोऽथ, महामात्रकलां निजाम् । ऊरुभ्यां गाढमाक्रम्य, क्रमयामास तं बलात् ॥ ३३५ ॥ तथैव प्रथयन् सैन्य-संमर्दमतिदुर्दमः । किरीटिनमनु क्रोधा-त्ततोऽधावत्स सिन्धुरः ॥ ३३६ ॥ तदा तेनावदानेन, सानन्दमनसोऽमुचन् । दिवौकसो दिवः पुष्प-वर्षं प्राग्ज्योतिषेश्वरे ॥ ३३७ ॥ तत्तस्मिन्नपतत् पश्चा-द्भगदत्ते महीपतौ । पूर्वमेवेषुवर्षं तु पतति स्म किरीटिनः ॥ ३३८ ॥ ह्रियन्ते स्म क्षणात् प्राणा-स्तेन प्राग्ज्योतिषशितुः । वारिवर्षेण कासार-स्येव राजीवराजयः ॥ ३३९ ॥ हते मकुञ्जरे तस्मि-ञ्जिष्णुना राजकुञ्जरे । कौरवीयबले राज्ञां, शृङ्गभङ्ग इवाभवत् ॥ ३४० ॥ दयालव इव प्राणि-कदम्बकदने तदा । दिक्पुरंध्र्यः प्रणुद्योच्चै-र्निन्युरस्तगिरौ रविम् ॥ ३४१ ॥

द्रोणोऽथ पाण्डवानीका-न्व्यावृत्य स्वबलं ययौ । सरित्प्रवाहतो वेला-जलौघ इव सागरम् ॥ ३४२ ॥ प्रतिषिद्धे ततो युद्ध-संरम्भे वेत्रपाणिभिः । वरूथिन्यावुभे स्वं स्वं, स्कन्धावारमुपेयतुः ॥ ३४३ ॥ मध्यरात्रे ततः पाण्डु-पुत्राणां गूढ-पूरुषाः । अभ्येत्य कौरवानीक-किंवदन्तीमचीकथन् ॥ ३४४ ॥ भगदत्तवधक्रुद्धो, भारद्वाजो गुरुः प्रगे । चक्रव्यूहं तपःसूनु-मादातुं रचयिष्यति ॥ ३४५ ॥ चरवाचमिति श्रुत्वा, चक्रव्यूहभिदाविधिम् । सर्वैरालोचयांचक्रुः, पार्षदैः सह पाण्डवाः ॥ ३४६ ॥ अभिमन्युरथावादी-दार्जुनिर्महिमोर्जितः। द्वारकायां पुरा तिष्ठन्, प्रवासे च पुरान्निजात् ॥ ३४७ ॥

१ पराक्रमेण ।

मुखात् कस्यचिदश्रौष-महं गोविन्दसंगदि । प्रवेशं केवलं चक्र-व्यूहस्य न तु निर्गमम् ॥ ३४८ ॥ (युग्मम्) भाषते स्म ततो भीम-स्तत् कृतं शङ्कयाऽधुना । त्रैगर्तविजये प्रात-र्गतेऽपि प्लवगध्वजे ॥ ३४९ ॥ चत्वारोऽपि वयं सर्वा-न्निर्भिद्य प्रसभं भटान् । मार्गमास्त्रयिष्यामो, निर्गमाय बलादपि ॥ ३५० ॥ (युग्मम्) इत्यालोच्य ततः सर्वे, पाण्डवाः सपरिच्छदाः । विश्रमाय रणश्रान्ताः, स्थानं जग्मुर्निजं निजम् ॥ ३५१ ॥ प्रातर्जिष्णुस्तपःसूनु-मभिमन्युं च रक्षितुम् । नियुज्य कामं भीमादीन्, संसप्तकजये ययौ ॥ ३५२ ॥

एत्य द्रोणो रणक्षेत्रं, धर्मसूनोर्जिघृक्षया । चक्रे संसारचक्राभं, चक्रव्यूहं दुरुत्तरम् ॥ ३५३ ॥ पाण्डवा अपि निःशेषै-रभिमन्युपुरःसरैः । सार्धं धनुर्धरैर्युद्ध-धरित्रीमध्यशेरत ॥ ३५४ ॥ रक्तपाटलविस्फूर्ज-च्छिलीमुखकुलाकुलः । प्रवीरजीवन[1]-ग्रीष्मः, समरः सैन्ययोरभूत् ॥ ३५५ ॥ अभिमन्युं पुरोधाय, चत्वारोऽप्यथ पाण्डवाः । सौष्ठवेनोदतिष्ठन्त, कल्पान्तमिव सागराः ॥ ३५६ ॥ ते यमा[2] इव पञ्चापि, द्रोणं निर्जित्य कर्मवत् । दुर्भेदं विभिदुश्चक्र-व्यूहं संसारचक्रवत् ॥ ३५७ ॥ क्षान्त्यादिभिः फलोदग्रैः, कषायानिव संयमी । पाण्डवांश्चतुरोऽरौत्सीत्, कङ्कपत्रैर्जयद्रथः ॥ ३५८ ॥ समन्युरभिमन्युस्तु, निस्तुषोत्साहसाहसः । तं व्यूहमविशद्भीष्मं, पातालविवरोपमम् ॥ ३५९ ॥ निहन्ति स्म स एकोऽपि, कोटिशः सुभटान् रणे । उद्वेलो हि महाम्भोधिः, सर्वान् प्लावयते गिरीन् ॥ ३६० ॥ तस्यैकधन्विनो भूपाः, शरैर्विव्यथिरेऽधिकम् । अकालजलवाहस्य, सलिलैरिव शालयः ॥ ३६१ ॥ शल्य-कर्ण-कृप-द्रौणि-कृतवर्म-सुयोधनैः । स नासहत

---

१ जीवनं-प्राणः, पक्षे जलम् । २ यमाः-प्राणातिपातविरत्यादयः ।

मस्त्रौघैः-स्तीव्रताप इवानलः ॥ ३६२ ॥ तान् विक्षिप्य क्षिणोति स्म, लक्ष्मणप्रभृतीनसौ । बहून् कुमारान् दुष्कर्म-महिमेव मनोरथान् ॥ ३६३ ॥ अथैनं दुर्जयं ज्ञात्वा, कौरवानीकनायकाः । तुल्यमावारिषुः सर्वे, कौलं कौलेयका इव ॥ ३६४ ॥ तमेकमपि तेऽभूव-ञ्जेतुं निश्चेऽपि नेश्वराः । शृगाला इव शार्दूलं, तरणिं तारका इव ॥ ३६५ ॥ तस्मादलयदिष्वास-मङ्गेशः सारथिं कृपः । कृतवर्मा रथं सोऽथ, युयुधे खड्गचर्मभृत् ॥ ३६६ ॥ तस्य द्रौणिः क्षणात् कोप-हव्यवाहस्य दीप्यतः । धूमदण्डनिभं काण्डे-र्मण्डलाग्रमखण्डयत् ॥ ३६७ ॥ स्वकीर्तिकलमक्षेत्र-तृणस्तम्बोपमांस्ततः । चक्रेण राजचक्रस्य, मौलीन-भ्युद्धार मः ॥ ३६८ ॥ इत्यनेकायुधैर्युद्धं, कुर्वन् कोपात् पिपेष सः । गदादम्भोलिना शैल-निभं दौःशासने रथम् ॥ ३६९ ॥ युध्यमानस्ततस्तेन, दुःशासनसुतेन सः । प्रजहे ह्रियमुत्सृज्य, समं सर्वैर्महारथैः ॥ ३७० ॥ इति नानास्त्रसं-पात-जर्जरीकृतविग्रहः । पपात स भुवः पृष्ठे, छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ३७१ ॥ मृतमारणदौरात्म्यात्, स्वकीर्तिलतया समम् । ततो दौःशासनिस्तस्य, निस्त्रिंशेनाच्छिनच्छिरः ॥३७२॥ तत्तदानीं द्वयोः कर्म, पश्यतां नाकिनामभूत् । मुखेषु साधुवादस्य, हानादस्य च संकरः ॥ ३७३ ॥ तदानीं चार्जुनेः शौर्य-संतुष्टः पुष्पवृष्टये । पुष्पाणि रविरुच्चेतु-मिवास्ताद्रिवनं ययौ ॥ ३७४ ॥ अवहारे प्रतीहार-पूरुषैर्निहिते ततः । ते उभे अप्यनीकिन्यौ, स्वं स्वं शिविरमीयतुः ॥ ३७५ ॥

त्रैगर्तान् स्वभुजावर्ते, कीर्तिशेषानथार्जुनः । निर्माय यावदागच्छ-च्छिबिरं तनयोत्सुकः ॥ ३७६ ॥ तावद्दैक्षिष्ट तत्सर्वं, निमग्नं शोकसागरे । मन्दं रुदनमाक्रन्द-ध्वनिं चान्तःपुरेऽशृणोत् ॥ ३७७ ॥ न चापि क्वचिद्शौपी-द्वीराणां रण-

१ 'इवानिलः' एकप्रतिपाठः साधुः । २ वराद्म । ३ दुःशासनपुत्रस्य ।

संकथाः। भटानां विकटाटोपां, वाचमाकर्णयन्न च ॥ ३७८ ॥ न चाश्वानां पुरः कीर्णं, ददर्श यवसोत्करम्। सिन्धुराणां विघापिण्ड-प्रदानादि न चैक्षत ॥ ३७९ ॥ शून्यारण्यनिभां लोक-संकुलामपि तां चमूम्। वीक्ष्यात्मजन्मनो मृत्यु-माशशङ्के कपिध्वजः ॥ ३८० ॥ बलादानन्दमुच्छेद्य, संसप्तकवधोद्भवम्। तस्यास्तोकः पदं शोकः, सूत्रयामास मानसे ॥ ३८१ ॥ प्रविश्य स नृपावासं, ततोऽपृच्छत्तपःसुतम्। सोऽप्येतस्मै यथावृत्तं, युद्धोदन्तं न्यवेदयत् ॥ ३८२ ॥ ततः शुद्धान्तमाविश्य, शोकवीचिमलिम्लुचैः। सुभद्रां वचनैस्तैस्तैः, सान्त्वयित्वा धनंजयः ॥ ३८३ ॥ अवोचदन्तर्वत्नीय-मुत्तराऽस्ति स्नुषा तव। तत्सुतो भवितेदानी-मावयोर्नयनोत्सवः ॥ ३८४ ॥ (युग्मम्) प्रत्यश्रौषीच्च चेत् प्रात-रादिनान्ताज्जयद्रथम्। त्वत्पुत्रमृत्युहेतुं नो, हन्मि वह्निं विशामि तत् ॥ ३८५ ॥ अथौर्ध्वदेहिकं सूनो-स्ते समाप्य विशश्रमुः। शोच्यः किं नाम वीराणां, रणार्जितसुरश्रियः ॥ ३८६ ॥

राजर्षिणोऽथ विज्ञाय, तां प्रतिज्ञां किरीटिनः। विकीर्णहृदयस्तूर्ण-मागत्य समरावनौ ॥३८७॥ प्राणत्राणकृतेऽनेक-राजन्यकशिरोहिते। सैन्धवं शकटव्यूह-सूचीपाशे न्यवेशयत् ॥ ३८८ ॥ (युग्मम्) पाण्डवा अपि कोदण्ड-टंकारध्वनि-डम्बरैः। क्षोभयन्तो विपक्षौघं, रणक्षोणिमुपागमन् ॥ ३८९ ॥ अन्योन्यस्खलनादूर-मुच्छलन्तो नभस्तले। उभयेऽपि शराश्चेरुः, [illegible] इवानिलाः ॥ ३९० ॥ अथ द्रोणस्य जिष्णोश्च, विजेतुमनसोरपि। व्याप्रियेतां करौ स्नेहा-न्न बाणेष्वितरेतरम् ॥ ३९१ ॥ द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य, ततो व्यूहं विवेश तम्। जिष्णुर्विन्ध्याद्रिकान्तार-मारण्यक इव द्विपः ॥३९२॥

---

१ विघा-हस्तिभक्ष्यान्नम्। २ गर्भिणी। ३ जयद्रथम्।

सर्वेऽप्युर्वीभृतस्तस्य, सायकासारवर्षिणः । रयं न सेहिरे कामं, वातूलस्येव शाखिनः ॥ ३९३ ॥ सुतशोकाग्निसंताप-शमायेव किरीटिनः । वैरिणां प्राणवारीणि, भृशमाददिरे शरैः ॥ ३९४ ॥ दध्मौ तत्रार्जुनः शङ्खं, देवदत्तं यथा यथा । जयाशा धर्मजादीनां, जागर्ति स्म तथा तथा ॥ ३९५ ॥

अथ स्वबलमालोक्य, पार्थबाणैः कदर्थितम् । उत्तस्थे कुरुराजेन्दु-रुत्पात इव मूर्तिमान् ॥ ३९६ ॥ द्विपयूथाधिपेनेव, विपिने गन्धहस्तिनः । तेन सार्धं चिरं घोरः, संगरोऽभूत् किरीटिनः ॥३९७॥ तं विलङ्घ्य प्लवङ्गेन्द्र-केतुः सेतुविडम्बिनम् । नदीरय इव स्वैरं, प्रतस्थे पुरतो रणे ॥ ३९८ ॥ चक्षुषा कोपदीप्रेण, दिधक्षन्निव तत्क्षणात् । कंसारिसारथिर्दूरा-दन्वियेष जयद्रथम् ॥ ३९९ ॥ तं मोहमिव कामादीन्, भृशमावृत्य तिष्ठतः । तांस्तानात्मेव तेजस्वी, पार्थोऽमभ्रान्महारथान् ॥ ४०० ॥ इतोऽपि रणवैयग्र्या-द्देवदत्तध्वनौ स्थिते । किरीटिनि गते दूरं, शङ्कितोऽभूत्तपःसुतः ॥ ४०१ ॥ तत्प्रवृत्तिमथ ज्ञातुं, सात्यकिं सत्यविक्रमम् । द्वैतीयीकमिवात्मानं, प्रजिघाय युधिष्ठिरः ॥ ४०२ ॥ सोऽथ द्रोणं प्रणामेन, वञ्चयन्नधिकत्वरः । तद्व्यूहमविशत् पोत, इव स्रोतस्विनीपतिम् ॥ ४०३ ॥ तटद्रुमानिव स्वैर-मीरयन् स महीभुजः । निम्नगापूरवत् सेतुं, भूरिश्रवसमासदत् ॥ ४०४ ॥ वीरधौरेययोः कामं, वनशूकरयोरिव । अजृम्भत रणारम्भ-स्तयोर्विश्वभयंकरः ॥ ४०५ ॥ तावन्योन्यमथो ध्वस्त-रथौ मथितसारथी । छिन्नेष्वासावयुध्येतां, खड्गखेटकधारिणौ ॥४०६॥ आचार्योऽपि बहिर्व्यूहा-द्दीर्घिकामिव सेवधिम् । तपस्तनयमादातु-मशुशोषयिषच्चमूम् ॥ ४०७ ॥ मथ्नत्यमुष्मिन् वीरौघ-मम्भो-

१ वायुसमूहस्य रयम् । २ देवदत्त -अर्जुनस्य शङ्खः । ३ निधिम् ।

धिमिव मन्दरे । कल्लोलानामिवोत्तस्थौ, लोकानां तुमुलो महान् ॥ ४०८ ॥ इतश्चाक्रम्य केशेषु, गृहीत्वा सात्यकेः शिरः । खड्गेनाच्छेत्तुमुद्यच्छ-माने भूरिश्रवोभुजे ॥ ४०९ ॥ कैटभारिरभाषिष्ट, धनंजय ! धनंजय ! । म्रियते म्रियते हन्त, पश्य-तस्तव सात्यकिः ॥ ४१० ॥ छिन्धि छिन्धि शरैरेनं, तद्भूरिश्रवसो भुजम् । वीरमानिभिरात्मीय-स्त्रातव्यो हि यथा तथा ॥ ४११ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तदानींमंशुमन्तं च, नमन्तं ददृशुः समम् । पार्थ-कौरवयोः कोक-कौशिका इव सैनिकाः ॥ ४१२ ॥ तस्मिंश्च समये सव्य-साची साचीकृताननः । समं समापतत्कृत्य-व्यग्रत्वादित्यचिन्तयत् ॥ ४१३ ॥ इतो राजान्तिके यान-मितः सिन्धुपतेर्वधः । इतोऽपि सात्यकेस्त्राण-मितश्चास्तोत्सुको रविः ॥ ४१४ ॥ इति चिन्तातुरो भूयः, प्रयुक्तः शौरिणाऽर्जुनः । निच्छेद भूरिश्रवसः, सकृपाणं शरैः करम् ॥ ४१५ ॥ अक्षेत्राद्दक्षिणे छिन्ने, कर-तामरसे ततः । सक्रोधैर्वचनैस्तैस्तै-रुपालभ्य कपिध्वजम् ॥ ४१६ ॥ निष्क्रामयन्तमभ्यासा-द्ब्रह्मद्वारेण मारुतम्[3] । भूरि-श्रवसमुत्थाय. स्वैरं हन्ति स्म सात्यकिः ॥ ४१७ ॥ (युग्मम्)

कर्णजाहमनारोह-त्यर्जुने जलजध्वनौ । धर्मजन्मा पुनर्भीमं, प्राहिणोत्तत्प्रवृत्तये ॥ ४१८ ॥ विद्राणवाजिनं द्रोण-रथमुत्क्षिप्य तत्क्षणात् । विवेश मारुतिर्व्यूहं, समूहन् भटमण्डलीम् ॥ ४१९ ॥ नवाम्बुवाहमायान्तं, प्रतिकूल इवानिलः । कर्णः कर्णान्तिकानीत-नाराचस्तमचिस्खलत् ॥ ४२० ॥ कुर्वाणौ रणमुत्सर्पि-मत्सरौ रेजतुस्तदा । सह्य-विन्ध्याविवोत्तुङ्ग-वङ्गेश-पवनाङ्गजौ ॥ ४२१ ॥ पौरुषं पुरुषस्येव, दुर्बुद्ध्या विमुखो विधिः । कर्णस्य गदया भीमो, निर्ममन्थ वरूथि-

---

१ साचि-वक्रम् । २ अभ्यासात् । ३ प्राणवायुम् । ४ रथम् ।

नम् ॥ ४२२ ॥ तदैव द्रुतमास्थाय, रथमङ्गेश्वरोऽपरम् । भुजौजोभिः महाभाङ्गी-ञ्चीमस्यापि पैताकिनम् ॥ ४२३ ॥ पतद्भिस्तच्छरासारै-रारामारसहोदरैः । निर्मीयते स्म दन्तीव, निरुच्छ्वासो वृकोदरः ॥ ४२४ ॥ कपिध्वजो मया वध्यः, कुन्तीपुत्रेषु नापरः । इत्यात्मीयामनुस्मृत्य, प्रतिज्ञां प्राग्विनिर्मिताम् ॥ ४२५ ॥ जहार जीवितं नैव, कर्णः पवनजन्मनः । विपर्येति प्रतिज्ञा तु, कर्हिचिन्न महात्मनाम् ॥ ४२६ ॥ (युग्मम्)

इतश्च स्वप्रतिज्ञाब्धि-पारभूमीरुहं पुरः । कपिकेतुर्दिनस्यान्ते, पश्यति स्म जयद्रथम् ॥ ४२७ ॥ तमालोक्य बभौ जिष्णोः, कोपकण्टकितं वपुः । सुतशोकाब्धिशैवाला-ङ्कुरैरिव करम्बितम् ॥ ४२८ ॥ ताम्राक्षिपुष्पस्तबकं, वेपमानौष्ठपल्लवम् । मशोकमप्यशोकत्वं, निन्येऽमर्षस्तदाऽर्जुनम् ॥ ४२९ ॥ विश्वतेजस्विनामीशे, सैन्धवोऽपि कपिध्वजे । आदर्श इव चण्डांशौ, दिदीपेऽभिमुखस्थिते ॥ ४३० ॥ सद्योमुकुलिताशान्तं, पलायितनभश्चरम् । वीरावतंसयोरासी-च्छराशरि तयोः क्षणम् ॥ ४३१ ॥ तथाऽतिनिचितं तेने, किरीटी शरदुर्दिनम् । सैन्धवस्य यथा तस्मि-ञ्शराश्रेरुर्भियेव न ॥ ४३२ ॥ भृशमोजायमानस्या-प्यायुधैर्विविधैर्युधि । धात्रीशैस्त्रायमाणस्या-प्युच्चैर्दुर्योधनादिभिः ॥ ४३३ ॥ गदग्रन्थिं प्रतिज्ञायाः, स्तम्बं शौर्यवरूथिनः । कीर्तिसिन्धोः स्थलं पार्थ-श्चिच्छेदास्य शरैः शिरः ॥ ४३४ ॥ (युग्मम्) गाण्डीवधन्वनः सार्धं, हर्षरोमाञ्चकोरकैः । जयद्रथशिरः कृत्तं, दूरमुच्छलति स्म तत् ॥ ४३५ ॥ गृहीतं नखरैर्गृध्र-श्रेणिभिर्लुलितालकम् । तदभूद्भ्रमदस्येऽप्य-तमःसैन्यचरोपम् ॥४३६॥ सैन्धवस्य कवन्धोऽपि, शोणितः शोणितद्रवैः । भूमावभ्यधिकोन्मील-त्कोपताम्र इवापतत्

१ रथम । २ रोगग्रन्थिम् । ३ शौर्यरथस्य ।

॥ ४३७ ॥ हन्ति हन्तायमद्यापि, बीभत्सुर्भूयसो भटान् । इतीव करुणाबन्धुः, संध्याऽथ त्वरितं ययौ ॥ ४३८ ॥ चतुर्दश दिनान्येवं, तन्वाना युद्धमुद्धतम् । कौरवाक्षौहिणीः सप्त, क्षपयन्ति स्म पाण्डवाः ॥ ४३९ ॥

चतुर्दशे दिनेऽथास्मि-न्मथिते सिन्धुपार्थिवे । आचार्यस्त्रपया रात्रि-युद्धाय बलमादिशत् ॥ ४४० ॥ पीवरेन्दुकपालाङ्का, तारास्थिस्रग्विणी ततः । क्षयाय क्ष्माभृतां रात्रिः, काली साक्षादिवागमत् ॥ ४४१ ॥ समीकाङ्कहतानेक-वीरासृक्पानलोलुपैः । नक्तंचरैरलिश्यामै-स्तमोभिर्व्यानशेऽवनिः ॥ ४४२ ॥ अथान्योऽन्यास्त्रसंघट्ट-लब्धोल्लासैः कृशानुभिः । वधूतेऽस्ततमःस्तोमो, वीराणां दारुणो रणः ॥ ४४३ ॥ अवीक्ष्य लक्ष्यमुच्चण्डा-कृष्टमुक्तो धनुर्धरैः । खत्कारव्यञ्जितापातो, निपपात शरोत्करः ॥ ४४४ ॥ दन्तेषु खड्गखाट्कार-नादेनैव निषादिभिः । आगता अप्यलक्ष्यन्त, द्विपानां पुरतो भटाः ॥ ४४५ ॥ मिथो निजनिजस्वामि-नामभिः कीर्तितैर्मुहुः । विदांचक्रुः परात्मीय-विभागं सुभटास्तदा ॥ ४४६ ॥ रथचक्रस्य चीत्कारे-र्घण्टानादैर्मतङ्गजः । भटोऽभिमुखमागच्छन्, क्ष्वेडाभिश्चाप्यलक्ष्यत ॥ ४४७ ॥ लोलकल्लोलकीलाल-कूलिनीमेत्य पत्तिभिः । लेभे मरणमज्ञात-पातैर्निमज्ज्य कैश्चन ॥ ४४८ ॥ धावन्तः शवगात्रेषु, स्खलनात् पतयालवः । स्वैरेव विषमीभूतैः, कृपाणैः केऽपि जघ्निरे ॥ ४४९ ॥ अर्धरात्रेऽथ मिथ्याशां, कुर्वन् कुरुवरूथिनीम् । ज्वलज्ज्वलन-पाषाण-पादपादिभिरायुधैः ॥ ४५० ॥ प्रदीपकलिकाताम्र-तारकाभीषणेक्षणः । दीपयन् वदनोल्काभि-रभितः संगराङ्गणम् ॥ ४५१ ॥ हिडम्बाकुक्षिमाणिक्यं, मरुत्तनयनन्दनः । रक्षसां पतिरुत्तस्थे, घोरकर्मा घटोत्कचः ॥ ४५२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

१ 'सन्ध्यावत्त्वरितं' प्रत्य० । २ कीलालं-रुधिरम् ।

तन्वानस्य भृशं तस्य, मायायुद्धमनेकधा । तमोभिरिव दीपस्य, पुरस्ताद्विद्रुतं भटैः ॥ ४५३ ॥ रथान् पिपेष पाषाणै-र्जघान तरुभिर्गजान् । स वेगापातवातेन, भटकोटीरपातयत् ॥ ४५४ ॥ एकेनैव तदा तेन, सर्वाऽपि कुरुवाहिनी । तिरश्चक्रेतरा प्रावृड्-घनेनेव ग्रहावलिः ॥ ४५५ ॥ मु(मो)दस्तपःसुतादीना, द्विषां जीवितसंशयः । कौतुकं प्रेक्षकाणां च, तस्मिन् युद्धोद्यतेऽभवत् ॥ ४५६ ॥

वैनेयमिव मातङ्ग, कौरवारण्यमाथिनम् । वारिगर्त इवोदीर्णः, कर्णस्तमरुणत् क्षणात् ॥४५७॥ युध्येते स ततः क्रोध-बोधितोद्दामविक्रमौ । सपरायरसोदश्च-त्कचौ कर्ण-घटोत्कचौ ॥ ४५८ ॥ अश्मभिर्भैमिनिर्मुक्तैः, कर्णसायकचूर्णितैः । दिशोऽभूवन्नसृक्शान्त-रजसोऽपि रजस्वलाः ॥ ४५९ ॥ रक्ष क्षिप्तद्रुमच्छेदे-ऽप्यङ्गेशस्य शिलीमुखैः । न पर्याप्यत तैत्पुष्पो-ड्डीनैस्त्वानशिरे दिशः ॥ ४६० ॥ मोहयन् वाहिनीं सर्वां, स्फुरन् दिवि रथे भुवि । क्रीडयैव हिडम्बाभू-रारेभे योद्धुमाशुगैः ॥ ४६१ ॥ राधेयीयास्तदीयाश्च, मिथःसंवलिताः पथि । पत्रिणोऽपि रणक्रीडा-मिवाघातैर्वितेनिरे ॥ ४६२ ॥ ममं दोर्दण्डशौण्डीर्य-सौष्ठवैरतिनिष्ठुराः । कर्णस्य मार्गणान् मार्गे, चिच्छिदुस्तस्य सायकाः ॥ ४६३ ॥ यावन्तः कालपृष्ठेन, निष्ठ्यूताः पत्रिणोऽभ्ययुः । तत्सहस्रगुणानेव, सुषुवे तस्य कार्मुकम् ॥ ४६४ ॥ कोदण्डे केतुदण्डे च, सारथौ च हयेषु च । निर्वर्ण्यन्ते स्म कर्णेन, पतन्तस्तच्छराः समम् ॥ ४६५ ॥ इत्याकुलीकृतस्तेन, दत्तां देवतया पुरा । देहिनीमिव विक्रान्तिं, मूर्तामिव जयश्रियम् ॥ ४६६ ॥ वधाय मध्यमस्यैव, पाण्डवेयस्य संभृताम् । एकवीरवधे शक्तां, शक्तिमङ्गेश्वरोऽग्रहीत्

१ वनसवन्धिनम् । २ वारि-हस्तिबन्धनस्थानम् । ३ वृक्षपुष्पाणामुड्डयनै । ४ कालपृष्ठ-कर्णधनुर्नाम ।

॥ ४६७ ॥ (युग्मम्) स क्रुधेव तया कामं, स्फुरद्वह्निस्फुलिङ्गया ! समं पार्थप्रमोदेन, संजघान घटोत्कचम् ॥ ४६८ ॥ खेलति स्म तदा शोकः, पाण्डवानां बले मनाक् । पुनरुज्जीवितेवाभूत्, कौरवीया तु वाहिनी ॥ ४६९ ॥

तमस्यगणितात्मीय–परकीयभटे ततः । बद्धक्रोधमयुध्येता–मनीकिन्यावुभे अपि ॥ ४७० ॥ भटोपरि भटाः पेतु–स्तुरगास्तुरगोपरि । मातङ्गोपरि मातङ्गाः, स्यन्दनाः स्यन्दनोपरि ॥ ४७१ ॥ वीरशोणितमैरेयै[1]–र्बद्धपानोत्सवेऽन्तके । उच्चतालायितं तस्मिन्, समरेऽस्थिच्छिदारवैः ॥ ४७२ ॥ निरीक्ष्य चतुरो यामा–न्निशाऽप्येवं रणोत्सवम् । श्रान्तेव शान्तिमायासी–द्युध्यमानास्तु नो भटाः ॥ ४७३ ॥ सहानूरु[2]प्रकाशेन, विकसन् द्रोणविक्रमः । द्रुतमद्रावयत्तांस्तान्, कौशिकानिव शात्रवान् ॥४७४॥ विश्वोपकारिणौ शश्वत्, सतां वल्लभतां गतौ । कीर्तिमल्लीनवामोद–मोदिताशेपविष्टपौ ॥४७५॥ तावुच्चापक्रियारौद्रौ, विराट–द्रुपदौ गुरुः । धर्मार्थाविव कंदर्पो, निहन्ति स्मैकहेलया ॥ ४७६ ॥ (युग्मम्) रात्रिमुल्लुप्य पूर्वस्यां, पतिर्भासामथोदगात् । उत्साहः श्रान्तिमुच्छिद्य, सेनयोश्च द्वयोरपि ॥ ४७७ ॥ उभयोरप्यनीकिन्योः, कङ्कपत्रपरम्पराः । अर्कस्य च करश्रेण्यः, प्रससुर्गगनाङ्गणे ॥ ४७८ ॥ अन्वगुर्वीरचक्राङ्काः, कुरुक्षेत्रासृगापगाः । नदीरन्याः प्रफुल्लाब्जाः, प्रत्यग्रातपलोहिनीः ॥ ४७९ ॥ त्यज्यते स्म तदा चापै–रार्जवं सगुणैरपि । ध्रुवं तद्भङ्गुरा तेषा–मभूत् पर्वपरम्परा ॥ ४८० ॥ वितेने मण्डपः कैश्चि–दकाण्डे काण्डमण्डलैः । दीर्घनिद्रां सुखेनान्ये, तच्छायायां समागदन् ॥ ४८१ ॥ दत्तेऽपि धन्विभिर्लक्षे, मार्गणत्वं न तेऽत्यजन् । मन्ये तेनैव नारोहन्, पत्रिणस्तं गुणं पुनः ॥ ४८२ ॥ केषांचित् पतिताः श्वेत–खेटकेष्वसियष्टयः ।

१ मैरेयं–मद्यम् । २ अनूरुः–अरुणः ।

रेजिरे हरिणाङ्केपु, स्वर्भानुरसना इव ॥ ४८३ ॥ दन्तारूढोऽवलम्ब्यान्यः, कर्णं कुष्टासिधेनुकः । आदातुं मौक्तिकानीव, न्यंशुम्भत् कुम्भयोरिभम् ॥ ४८४ ॥ यद्यप्याशेव केषांचि-न्मार्गणा गुणमत्यजन् । तथापि न क्वचित् प्रापुः, सपक्षत्वाद्विलक्षताम् ॥ ४८५ ॥ अन्येषां यदभूद्भूम्ना, करो निस्त्रिंशसंगमी । जघान ललनाः कीर्तीः, शङ्के तेनैव विद्विषाम् ॥ ४८६ ॥ उदस्थिताथ पार्थाना-मनीकिन्येकहेलया । पिपासुर्गुर्वरब्धीना-मम्भांसीव घटोद्भवः ॥ ४८७ ॥ नूतनाम्भोदवत्तस्मि-ञ्शरासारं विमुञ्चति । हंसैस्तत्यजिरे सर्व-शौण्डीरतनुदीर्घिकाः ॥ ४८८ ॥ तस्यौपकर्णिकाः कर्णे-जपा इव पतत्रिणः । केषां नाम रणेऽभूव-न्न वीराणामरुंतुदाः ॥ ४८९ ॥ अभिचारकमन्त्राभं, दधानस्तत्तदायुधम् । वद्धमूर्त्तिरथर्वेव, दिदीपे सोऽधिकं तदा ॥ ४९० ॥ तस्मिन् वीरान् शरव्रात-जातवेदसि जुह्वति । स्फारैर्ज्यासविस्फारै-रभिचाराक्षरायितम् ॥ ४९१ ॥ क्ष्माभुजो वीक्ष्य कोदण्ड-दण्डधारिणमाहवे । सैन्यसंहारिणं विप्र-मूर्त्या तं मेनिरेऽन्तकम् ॥ ४९२ ॥ कल्पान्ताम्भोधिरुद्वेल, इव विश्वंभरातलम् । प्लावयन् पाण्डवानीकं, निजनाराचवीचिभिः ॥ ४९३ ॥ व्योमाङ्कचुम्बिभिस्तैस्तैः, सायकश्रेणिसेतुभिः । आचार्यः स्खलयांचक्रे, धृष्टद्युम्नेन तत्क्षणात् ॥ ४९४ ॥ (युग्मम्) तयोरथ मिथःक्षिप्त-गार्ध्रपक्षसहस्रयोः । तरङ्गिताप्सरोरङ्गः, संगरः समभूच्चिरम् ॥ ४९५ ॥ द्रोणवाणान् विलुप्यापि, धृष्टद्युम्नशरावलिः । क्षणं रेमे तपस्यान्ते, मिहिकेव रवेः करान् ॥ ४९६ ॥ ततः क्रमाद्विवर्धिष्णु-राचार्यीयः शरोत्करः । आतपोऽपरनैदाघ, इवाभूदतिदुःसहः ॥ ४९७ ॥ तदा-

१ राहुजिह्वाः । २ अच्छिनत् । ३ खड्गसंगमवान् । ४ द्रोणाचार्यैः । ५ अगस्तिमुनिः । ६ पक्षे प्राणैः । ७ शौण्डीराः—वीराः । ८ अथर्ववेदः । ९ धनुष्टङ्कारैः । १० गृध्रपक्षनिर्मिताः बाणाः गार्ध्रपक्षाः । ११ हिमम् ।

श्वत्थामनामैव, मालवेश्वरकुञ्जरः । कालवद्बलसंहार-मावहन्नाहवे हतः ॥ ४९८ ॥ अश्वत्थामा हतः सोऽय-मभीक्ष्ण-मिति वादिनाम् । सैनिकानां समुत्तस्थौ, तदा कोलाहलो महान् ॥ ४९९ ॥ लोकवाक्ये गुरुस्तस्मिन्, कर्णमूलमुपेयुषि । अश्वत्थाम्नि निजे सूनौ, मृत्युशङ्कामधारयत् ॥५००॥ अनर्जुनैस्ततो भीम-कैटभारिपुरःसरैः। लम्भितो वचनैस्तैस्तै-र्दाक्षिण्यमतिदुःसहम् ॥ ५०१ ॥ नीचैः कथंचिदव्यक्तं, व्याजहार युधिष्ठिरः । अश्वत्थामा हतो हन्त !, हतो हन्तेति भारतीम् ॥ ५०२ ॥ (युग्मम्) तामाकर्ण्य स्फुटत्कर्णं, गिरमाजातशात्रवीम् । तस्यामव्यभिचारित्व-प्रत्ययैकनिषण्णधीः ॥ ५०३ ॥ उन्मीलत्सुतशोकोर्मि-परिप्लावितमानसः । । संन्यस्यति स तत्काल-माचार्यः सर्वमायुधम् ॥ ५०४ ॥ (युग्मम्) तदैव मुरजिद्वाचा, रथात् खगमिव द्रुमात् । द्विपन्नैष्पेषिकैर्बाणै-र्द्रौपदिस्तमपातयत् ॥ ५०५ ॥ हतोऽश्वत्थामनामायं, गजो न तु तवात्मजः । नृपेण पुनरित्युक्ते, कुपितो गुरुरब्रवीत् ॥ ५०६ ॥ त्वया राजन्निदं सत्य-व्रतमाजन्म धारितम् । ब्राह्मणस्यास्य वृद्धस्य, केवलं मृत्यवे गुरोः ॥ ५०७ ॥ इत्याद्यन्यदपि क्रोधा-द्गारद्वाजेऽभिधातरि । उन्मीलति स्म वाग्व्योम्नि, तत्कालमशरीरिणी ॥ ५०८ ॥ ब्रह्मन्! मुञ्च रुषं स्नाहि, शमामृतसरस्वति । अनैदंकालिकं रौद्र-ध्यानमेतत् परित्यज ॥ ५०९ ॥ धर्म्यं तद्ध्यानमाधेहि, धीमन्! सांप्रतकालिकम् । आयुषः क्षय एवाय-मद्य मृत्युस्तवागमत् ॥ ५१० ॥ यत् पुरस्कृत्य निःशेष-भवतारणमङ्गलम् । तवाध्वानं विलोकन्ते, ब्रह्मलोकसुखश्रियः ॥ ५११ ॥ इत्याकर्ण्य भवारण्य-भीषणत्वं विभावयन् । न्यक्कुर्वन् रचितातङ्कान्, रोषादीन् परिमोषिणः ॥ ५१२ ॥ स्मरन् पञ्चनमस्कार-मन्त्रं दुरितघातिनम् ।

१ युधिष्ठिरसंबन्धिनीम् ।

विधेकृवान्धनानर्ह-न्मुखान्शरणमाश्रितः ॥ ५१३ ॥ परमात्मलयाराम-प्रवेशपरिनिर्वृतः । ब्रह्मद्वारविमुक्तात्मा, ब्रह्मलोकं गुरुर्ययौ ॥ ५१४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) केशेष्वाकृष्य नालेषु, शालिस्तम्बमिव क्षणात् । कृन्तति स्म कृपाणेन, धृष्टद्युम्नोऽथ तच्छिरः ॥ ५१५ ॥

हतेऽस्मिन् कौरवानीक-लोकाक्रन्दप्रतिस्वनैः । चक्रन्दुरिव कोदण्ड-विद्या अपि तिरोहिताः ॥ ५१६ ॥ मध्याह्नेऽपि तदा शोक-तिमिरोर्मिकरम्बिते । कौरवीयबले बाढं, निशीथ इव पप्रथे ॥ ५१७ ॥ व्योमेव पुष्पदन्ताभ्यां, लोचनाभ्यामिवाननम् । विमुक्तं न व्यभाद्भीष्म-द्रोणाभ्यां कौरवं बलम् ॥ ५१८ ॥ मध्यंदिनेऽपि कौन्तेय-पताकिन्यास्तु सर्वतः । नितान्तमुत्तरङ्गोऽभू-दानन्दक्षीरनीरधिः ॥५१९॥ द्रोणे शल्य इवोत्खाते, पाण्डवानां स विग्रहः । अरातिश्रियमादातु-मत्यन्तप्रगुणोऽभवत् ॥ ५२० ॥

निर्मथ्नन्नथ पार्थानां, मुदं कुमुदिनीमिव । द्रौणिः पितृवधक्रोधा-दधावदरुणद्युतिः ॥ ५२१ ॥ अथ पास्यन्निवाकाशं, भ्रंशयिष्यन्निवामरान् । क्षोदयिष्यन्निव क्षोणिं, चालयिष्यन्निवाचलान् ॥ ५२२ ॥ शोषयिष्यन्निवाम्भोधीन्, गिलिष्यन्निव भास्करम् । पेक्ष्यन्निव वैलक्षांशुं, निग्रहिष्यन्निव ग्रहान् ॥ ५२३ ॥ लम्भयिष्यन्निवाशेष-मपि गण्डूषतां रुषा । पाण्डवानामनीकं त-जगाद गुरुनन्दनः ॥ ५२४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ये चक्रुः कारयांचक्रु-र्ये च ये चान्वमन्यत । ये चालु-

(१ 'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्ता-वेकोक्त्या शशिभास्करौ' । इति हैमः । अदन्तोऽप्ययं शब्दः । 'प्राक्प्रत्यग्धरणीधरशिरस्स्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' । इत्याश्चर्यमञ्जर्यामदन्तत्वदर्शनादिति मुकुटोल्लेखात्) । २ 'पा पाने' इति धातुः । ३ चन्द्रम् ।

लोकिरे ये चा– श्रौपुर्मृत्युं पितुर्मम ॥ ५२५ ॥ सर्वान् पश्यत तान् हुत्वा, क्रोधधूमध्वजे मम । पूर्णाहुतिममी बाणाः, प्रथयन्ति पृथासुतैः ॥ ५२६ ॥ इत्याशिष्य भटान् सर्वान्, दान्तदिग्दन्तिमण्डलैः । द्रोणायनिस्तनोति स्म, शरैरेकार्णवं नभः ॥ ५२७ ॥ गायकान् संदधत्येव, तस्मिन् वीरेऽधिकार्मुकम् । त्रस्तैरिव प्रहारेभ्यः, गाणैर्मुमुचिरे द्विपः ॥ ५२८ ॥ कोऽभूत् सोढुमलंभूष्णु–राश्वत्थामं शरोत्करम् । शैला अपि न सोढारः, कल्पान्तजलदाशनिम् ॥ ५२९ ॥ तत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः, शराः सर्वारिभूभुजाम् । हृदयेषु विशन्ति स्म, सत्त्वसारमिवेक्षितुम् ॥ ५३० ॥ शोषयन् सैन्यवारीणि, नैदाघ इव भानुमान् । रुरुधेऽम्भोधरेणेव, स कपीश्वरकेतुना ॥५३१॥ छिद्रितध्वजमुत्छत्त्र–वरूथं छिन्नसारथि । संभ्रान्ततुरगं बाणैः, क्षणं युद्धमभूत्तयोः ॥ ५३२ ॥ शराः पार्थस्य निःस्थामा–माश्वत्थामामिपुक्रियाम् । क्रमाच्चक्रुरपाचीनां, हिमानीमिव वायवः ॥ ५३३ ॥ क्रोधेनाथ ज्वलन् सद्यो, दत्ताहुतिरिवानलः । नारायणीयमातेने, द्रोणभूरस्त्रमुद्भटम् ॥ ५३४ ॥ उन्मिमीलाथ तेन्मील–त्सर्वशौण्डीरडम्बरम् । अम्बरं च दिगन्तांश्च, मायदग्नीनसूत्रयत् ॥ ५३५ ॥ कालाग्निरुद्रः पातालात्, किं भित्त्वा भुवमुद्ययौ ? । किमुच्छोष्योदगात् सिन्धु–जलानि वडवानलः ? ॥ ५३६ ॥ मायत्यद्यैव किं वायं, स कल्पान्तहुताशनः ? । जज्ञिरेऽर्ककराः किं वा, ज्वालास्थूलंभविष्णवः ? ॥ ५३७ ॥ समं ज्वलितुमारेभे, सर्वैर्वा भुवनाग्निभिः ? । इत्याद्यनेकशस्तर्काः, सैनिकैस्तेनिरे तदा ॥ ५३८ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तैस्तैर्ज्वालाघृतिव्राते–र्ग्रामीणमिव धैनुकम् । तस्मिन्नस्त्रे पृथासूनु–सैन्यमाशिरीपति ॥ ५३९ ॥ लोकानां नश्यतां पाद–पांशुभिः पिहितोंऽशुमान् । वंहीयोभिस्तदुद्भूते–र्धर्मामो

१ यन्थो–रथः । २ दक्षिणदिशासंबन्धिनीम् । ३ अस्त्रम् । ४ सुगन्धि तृणम् ।

धूमैरिवाभवत् ॥ ५४० ॥ (युग्मम्)

ऊर्ध्वबाहुस्ततोऽवादीत्, सैन्यानुच्चैस्तरां हरिः। उज्झतोज्झत शस्त्राणि, रथान्मुञ्चत मुञ्चत ॥ ५४१ ॥ भक्तिनम्रीभवन्मौलि, नमस्यत नमस्यत। अस्त्रमेतद्यथा विश्वं–घस्मरं शाम्यति क्षणात् ॥५४२॥ (युग्मम्) इति शौरेर्गिरा वेगा–दायुधानि धनुर्धराः। संगराभिनिवेशेन, समं सर्वेऽपि तत्यजुः ॥ ५४३ ॥ किं चापत्रपया सार्धं–मुज्झांचक्रुर्वरूथिनः। नमन्ति स्म च तन्मौलि–चूलचुम्बितभूतलाः ॥५४४॥ अहंकारकुलागार–मात्मजो मरुतः पुनः। शस्त्रत्यागादि तत् किंचि–न्न चकार कथंचन ॥ ५४५ ॥ जगाद च जगत् सर्वं, यस्यैतत्तृणमेव मे। सूर्याचन्द्रमसावेतौ, यस्य ग्रासार्धमेव मे ॥ ५४६ ॥ अगाधोऽप्ययमम्भोधि–र्यस्य मे गोष्पदायते। कुलभूमीभृतोऽप्येते, वामेलूरन्ति यस्य मे ॥ ५४७ ॥ योऽहमुद्धर्तुमिच्छामि, काश्यपीं लेष्टुलीलया। तक्षकस्य जिघृक्षामि, क्षणाद्योऽहं फणामणिम् ॥ ५४८ ॥ केलिकन्दुकतां यान्ति, यस्य मे दिग्गजा अपि। यस्य मे पांसुदेशीयं, वासवीयं तदायुधम् ॥ ५४९ ॥ यस्य मे विश्वविश्वैक–माहात्म्यपरिमोषिणः। वितीर्णजनवित्रासेऽप्यस्त्रेऽस्मिन् गणनैव का ? ॥५५०॥ (पञ्चभिः कुलकम्) इत्याद्युदीरयन्नेव, शेषानुत्सृज्य सैनिकान्। तेनास्त्रेण चकारातिरारीतुं प्रचक्रमे ॥ ५५१ ॥ तूर्णमेवाथ धावित्वा, तार्क्ष्यध्वज–कपिध्वजौ। अवातीतरतां भीम–माकृष्य प्रसभं रथात् ॥ ५५२ ॥ आयुधानि च सर्वाणि, मोचयांचक्रतुर्बलात्। प्रमोदमखिलं सैन्यं, ग्राहयामासतुः पुनः ॥ ५५३ ॥ जगत्यस्खलितः काल–प्रताप इव मूर्तिमान्। तदस्त्रं सैनिकातङ्कैः, सार्कं प्रशममागमत् ॥ ५५४ ॥ द्रोणपुत्रस्तु कोपेन, दिदीपे

१ विश्वनाशकम्। २ वल्मीकवदाचरन्ति।

नितरां तदा । प्रज्वलन्तितरां वैरि-हतारम्भा हि दोर्भृतः ॥ ५५५ ॥ नेत्राभ्यां रोषताम्राभ्यां, दत्तनासीरवैभवम् । गम्भयोऽग्र्यास्मरद्द्रोणि-रस्त्रं कार्शानवं नवम् ॥ ५५६ ॥ भान्ति स्म ककुभो वह्नि-ज्वालापिञ्जरितास्ततः । दिग्दन्तावलगिन्दूर-रजोभिरिव रूपिताः ॥ ५५७ ॥ प्रज्वलज्ज्वलनाः काम-मश्वेभभटकङ्कटाः । निरीक्षांचक्रिरे चञ्च-त्काञ्चनैरिव निर्मिताः ॥ ५५८ ॥ दीप्तमस्रार्चिषः स्तम्बे-रमाः शुशुभिरेतराम् । ज्वलद्दावानललालीढाः, सर्वतः पर्वता इव ॥ ५५९ ॥ लग्नोऽप्यग्निः सदा लोले, हयौघे हैमवर्मणि । चिरेण विविदे दाहा-दुच्चकैरुच्छलत्यपि ॥ ५६० ॥ पताकिनीपताकासु, वेल्लितासु नभस्वता । कामं नृत्यन्निव प्रीत्या, लक्ष्यते स्माशुशुक्षणिः ॥ ५६१ ॥ समन्तादन्तयन्नाना-हेतिभिः सुभटान् रणे । धनंजय इव स्वैरं, वल्गति स्म धनंजयः ॥ ५६२ ॥ इति छोपचमूभस्त्रं, मेघास्त्रेण तज्जवात् । ध्यानेनेव मुनिः कर्म, शर्म निन्ये कपिध्वजः ॥ ५६३ ॥ तेजस्वीवान्तरे साक्षा-दुत्साह इव देहिनि । अङ्गिनीव जगे तस्मि-न्नप्यस्त्रे क्षयमीयुषि ॥ ५६४ ॥ ग्रहग्रस्त इवोपात्त-सर्वस्व इव दस्युभिः । अश्वत्थामा चिरं तस्थौ, खेदमेदस्विमानसः ॥ ५६५ ॥ (युग्मम्) वीक्ष्य च स्फूर्तिलुण्टाकौ, कैटभारि-किरीटिनौ । ताम्यति स्माधिकं द्रौणिः, फणीवागदमान्त्रिकैः ॥ ५६६ ॥ ततः क्रोधेन धूमाय-मानमानसमाकुलम् । देवता काचिदाकाशे, तमवोचत्तिरोहिता ॥ ५६७ ॥ किमेवं खिद्यसे क्रोधा-दन्वंभूष्णुर्द्विजोत्तम ! । देवा अपि तयोर्जिष्णु-कृष्णयोर्न प्रभूष्णवः ॥ ५६८ ॥ प्राग्जन्मन्यमूभ्यां हि, तेपे किमपि तत्तपः । येनाभूतामिमौ लोक-विजित्वरभुजोर्जितौ ॥ ५६९ ॥ देवतायास्तया वाचा,

१ आग्नेयम् । २ अग्निः । ३ अग्निः । ४ "वारुणास्त्रेण" प्रत्यन्तर० ।

द्रोणसूनुरजायत । फालभ्रष्टो यथा द्वीपी, यथा कृत्तकरः करी ॥ ५७० ॥ अथ द्रौणायनेरेना-मभिलक्ष्य विलक्ष्यताम् । देवो भासामधीशानः, खेदेनेव तिरोदधे ॥ ५७१ ॥ ततो द्वादशयामेन, रणेनोच्चैः कृतश्रमे । उभे अपि बले स्वं स्वं, स्कन्धावारमुपेयतुः ॥ ५७२ ॥

अथ द्रोणे हते कर्ण-माशावल्लिमहीरुहम् । आधिपत्ये पताकिन्याः, कौरवेन्द्रोऽभ्यपिञ्चत ॥ ५७३ ॥ तथा स्नेहमयश्चक्रे-ऽभिषेकः कुरुभूभुजा । शौण्डीरिमानलस्तस्य, यथाऽभ्यधिकमज्वलत् ॥ ५७४ ॥ तेन वीरकिरीटेन, संगराय गमिष्यता । प्रवर्त्यन्ते स्म दानानि, याचकेभ्यो यथारुचि ॥ ५७५ ॥ काम प्रवर्षत्येतस्मि-ञ्जीमूत इव नूतने । आश्चर्यमभवन्नर्थि-तडागाः कमलाकुलाः ॥ ५७६ ॥ शौण्डीरकुञ्जरे तस्मि-स्तदानीं दानशालिनि । मदं सपदि के नाम, नात्यजन् परवारणाः[१] ॥ ५७७ ॥ वन्दिनश्च द्विजेन्द्राश्च, वर्णप्राधान्यशालिनः । तस्मिन् दातरि यान्ति स्म, द्राक्स्ववर्णप्रधानताम् ॥ ५७८ ॥ माहेन्द्रीव महासेन[३]-मेनमग्रे विधाय सा । कौरवीया चमूः प्रातः, संगरोत्सङ्गमागमत् ॥ ५७९ ॥ सरित्पूर इवाम्भोधौ, कर्णवैतालिकध्वनौ । निलीनात्मा रणातोद्य-नादः सन्नप्यसन्नभूत् ॥ ५८० ॥ वीरोत्तंसं पुरोधाय, तमेव द्रुपदात्मजम् । पाण्डवा अपि मानीकाः, समीकमुपतस्थिरे ॥ ५८१ ॥

युद्धान्तर दिगन्तेषु, स्तनयन्ति प्रतिस्वनैः । रणतूर्याण्यताड्यन्त, पताकिन्योर्द्वयोरपि ॥ ५८२ ॥ पूर्वापरमरुन्नुन्ना-स्तरङ्गा इव नीरधेः । उभयेऽपि भटाः स्वैरं, मिलन्ति स्म परस्परम् ॥ ५८३ ॥ भान्ति स्म खड्गाः केषांचि-द्विरोधिरुधिरा-

१ सूर्ये । २ पराक्रमाग्नि । ३ कार्तिकस्वामिनम् ।

क्षिताः। लाञ्छिता इव वीरश्री-पादालक्तकबिन्दुभिः ॥ ५८४ ॥ कस्मिंश्चित् सुमनोवृष्टि-रप्सरोभिरमुच्यत। पपात पुनरन्यस्मिन्, समीरणसमीरिता ॥ ५८५ ॥ दन्तिदन्तप्रहारोत्थ-स्फुलिङ्गपटलच्छलात्। द्विट्प्रतापं भृशं पीतं, केषांचिदसयोऽमुचन् ॥ ५८६ ॥ रक्तकुट्टिमितां भूमिं, दन्तिनां दन्तमौक्तिकैः। केचिदानिन्यिरे तारा-सारसंध्यावरश्रियम् ॥ ५८७ ॥ कश्चिदायातमुल्लूय, करीश्वरकरं रणे। कौतुकात् करवालस्य, कोशतामनयत् क्षणम् ॥५८८॥ खड्गाघातोच्छलद्दन्ति-मौक्तिकग्रहणाकुलाः। चकार सुचिरं कश्चि-द्व्योम्नि व्योमचरस्त्रियः ॥ ५८९ ॥

भूरिशो वीरसंहारं, छ्यन् पत्रिणां गणैः। राधेयो युद्धमाधत्त, धनुर्वेद इवाङ्गवान् ॥ ५९० ॥ दिवि कर्णस्य काण्डानां, मण्डले मण्डपत्यपि। चित्रं विच्छायता वैरि-वीरेषु ददृशे भृशम् ॥ ५९१ ॥ कार्मुकस्य गुणो जज्ञे, कर्णकर्णान्तसंगमी। लभन्ते स्म पुनः प्रौढ-पक्षा लक्षाणि मार्गणाः ॥५९२॥ संहर्तुमुद्यतेऽप्येवं, तस्मिन् विश्वं द्विपद्बलम्। दुःशासनोऽन्यतोऽधावद्, वज्रवत्प्रलयाम्बुदे ॥ ५९३ ॥ सर्वतः सत्त्वसर्वस्वं, क्षुन्दानः स मदोद्धतः। जगाहे पाण्डवानीकं, नाकदन्तीव मानसम् ॥ ५९४ ॥ खण्डितास्तस्य काण्डौघैः, शूरा अपि शरा अपि। संगरे चक्रिरे भूयो, न शरासनसंगमम् ॥ ५९५ ॥ चित्रं तस्य द्विपद्वर्ग-शायकैरपि सायकैः। द्विषां जागरयांचक्रे, भयोद्रेकः परो रणे ॥ ५९६ ॥ सैन्यं सर्वाङ्गमाक्रामन्, विषवेग इव क्षणात्। सैष जाङ्गलिकेनेव, रुद्धः किर्मीरवैरिणा ॥ ५९७ ॥ धनुःटंकारनिर्मग्न-ध्वजिनीतुमुलध्वनिः। तयोरासीअगदत्त-डमरः समरो महान् ॥ ५९८ ॥ कङ्कपत्रास्तयोश्चित्र-मपतन्नितरेतरम्। धर्मजं कौरवेन्द्रं च, किं तु चिच्यः

१ छित्त्वा। २ मण्डपवदाचरति सति। ३ भीमेन।

थिरेतराम् ॥ ५९९ ॥ कृष्णाकेशांशुकाकृष्टि-स्मृतिधर्मर्तुनर्तनैः । कामं कल्लोलयांचक्रे, भीमक्रोधमहाम्बुधिः ॥ ६०० ॥ ऊर्जितेन समं भीमः, शरैरुन्मथ्य सारथिम् । दौःशासनमथाभाङ्क्षी-द्रथं सह मनोरथैः ॥ ६०१ ॥ उत्तीर्याथ रथाद्भीमः, प्रेपितासिं रुषा पुरः । दुःशासनं समाक्रम्य, भुजाभ्यां भूमिमानयत् ॥ ६०२ ॥ अवोचत च रे कर्म-चण्डाल ! मलिनाशय ! । दुरात्मन् ! कुरुभूपाल-गोत्रहालाहलद्रुम ! ॥ ६०३ ॥ अधर्मैकमय ! क्षत्र-जातिपूर्णेन्दुलाञ्छन ! । अकीर्तिकन्दलीमूल-कन्द ! दुर्नयशेवधे ! ॥ ६०४ ॥ द्रौपदीप्रसभाकृष्टि-पांसुवृष्टिरजस्वल ! । स त्वदीयो भुज[1] कोऽयं, ननु संप्रति दर्शय ॥ ६०५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) इत्युदीर्य भुजेनाद्यं, वैरप्रसवशाखिनम् । दौःशासनं भुजं भीमः, समूलमुदमूलयत् ॥ ६०६ ॥ तन्मूलोत्थैरसृग्बिन्दु-संदोहैरङ्गसन्निभिः । निर्वर्वौ नितरां भीमो, जितलोहितचन्दनैः ॥ ६०७ ॥ रोपभीममुखे भीमे, दुःशासनमरुंतुदम् । खण्डीकुर्वति दत्तार, प्रतिकारमिव द्विपे ॥ ६०८ ॥ सर्वस्मिन् विद्रुते त्रासात्, सैन्ये तत्पांशुवाससा । भियेव द्यौरपि छन्न-दिनेशवदनाऽभवत् ॥ ६०९ ॥ (युग्मम्) दिदीपे नितरां भीम-स्तीर्णसंगरसागरः । क्लेशाकूपारपारीण, इव योगीन्द्रपुंगवः ॥ ६१० ॥ शङ्के नाकिविमानानां, मिलितानां कुतूहलात् । प्रेरितः पौनरुक्त्येन, ययौ व्योमान्तमंशुमान् ॥ ६११ ॥ निषिद्धे रणसंरम्भे, ततोऽधिकृतपूरुषैः । वरूथिन्यावुभे स्वं स्वं, संनिवेशमगच्छताम् ॥ ६१२ ॥

दुःशासनवधाधान-सुभगंभावुकागमम् । नेत्राभ्यां द्रौपदी भीमं, दूरादायान्तमापपौ ॥ ६१३ ॥ भीमोऽप्यभ्येत्य पाञ्चाली-मालिङ्ग्य कबरीं स्पृशन् । दुःशासनवधोदन्त-मानन्देन न्यवेदयत् ॥ ६१४ ॥ साऽपि विज्ञातनिःशेष-वृत्ता-

[1] पराक्रमेण ।

न्नाऽपि परिच्छदात् । शृण्वती वल्लभान्भूयः, कामप्यागाद्दशां पराम् ॥ ६१५ ॥

राधेयोऽपि विभावर्यां, स्कन्धावारमुपेयिवान् । धार्तराष्ट्रमभाषिष्ट, कनिष्ठवधदुःखितम् ॥ ६१६ ॥ राजन्नर्जुन एवास्ति, पाण्डवीये बले शिरः । छिन्ने तस्मिन्नशेषं तत्, लप्स्यते शवकल्पताम् ॥ ६१७ ॥ प्रथमेवाहुतिः सोऽपि, मामके बाणपावके । किं पुनः ? समरे सूत-मुखमालोकते जयः ॥ ६१८ ॥ पार्थस्य सर्वकर्माणः, स सारथिरुदारधीः । वर्तते मे पुनः कश्चित्, सारथिर्न तथाविधः ॥ ६१९ ॥ तन्मे मातलिना तुल्यं, शल्यमर्पय सारथिम् । हत्वाऽर्जुनं यथा बन्धु-शोकमुन्मूलयामि ते ॥ ६२० ॥ ततो मद्रेन्द्रमाहूय, गौरवात् कौरवाधिपः । सारथ्यमर्थयांचक्रे, चम्पेशस्य कृताञ्जलिः ॥ ६२१ ॥ शल्योऽजोचत् किमौचित्य-वन्ध्यमित्यभिधीयते ? । क्व राजन्यकुलीनोऽहं ?, सूतेसूतिरसौ क्व च ? ॥ ६२२ ॥ किं नाम न त्रपे काम-मस्याहं सारथीभवन् ? । काकोले कलहंसस्य, दास्यं हास्यं न किं भवेत् ? ॥ ६२३ ॥ कौरवेन्द्र-स्ततोऽवादी-दिदं मद्रेश मा वद । आतुरे हि सुहृद्वाचा-मौचिती न विचार्यते ॥ ६२४ ॥ धीराः कार्ये हि मित्राणा-मकृत्यमपि कुर्वते । मित्रकार्ये विचारश्च, नैकत्र खलु खेलतः ॥ ६२५ ॥ तच्चमिच्छसि यद्यस्मिन्, संपराये जयं मम । तदूरीकुरु कर्णस्य, सारथ्यं समराजिरे ॥ ६२६ ॥ इति दाक्षिण्यमत्यन्त-मानीतः कुरुभूभुजा । स्मृतपूर्वी च माद्रेयौ, प्रत्यूरीकृत-मात्मनः ॥ ६२७ ॥ शल्योऽब्रवीत् करिष्येऽह-मेतत्तर्हि भवद्वचः । किं तु कर्णेन सोढव्यः, स्वैरजल्पो रणे मम ॥ ६२८ ॥ (युग्मम्) गिराऽथ कुरुनाथस्य, वचस्तन्मद्रभूपतेः । अङ्गीचक्रेऽङ्गभूपालः, कालज्ञा हि मनीषिणः ॥ ६२९ ॥ प्रतिजज्ञे

---

१ सारथिपुत्रः । २ नकुलसहदेवौ ।

च चेत् प्रातः, काश्यपीमकपिध्वजाम् । न करोमि तदा नूनं, हव्यवाहं विशाम्यहम् ॥ ६३० ॥

अथोदगात् प्रगे भानु–स्तिमिरानीकमन्तयन् । तत्प्रहारव्रणोद्गीर्णैः, शोणितैरिव शोणितः ॥ ६३१ ॥ पुरो विधाय राधेयं, ततस्ते शल्यसारथिम् । आययुः सज्जितक्रूर–वारणं कौरवा रणम् ॥ ६३२ ॥ राजहंसकृतोत्तंसा, पुण्डरीकौघ-मण्डिता । समित्सीमां समागच्छत्, पाण्डवीयाऽपि वाहिनी ॥ ६३३ ॥ गम्भीरवीरसंरम्भ–संभ्रान्तभुवनत्रयः । वल्गति स ततो बाण–धोरणीभीषणो रणः ॥ ६३४ ॥ निष्क्रामन्ति स्म केषांचि–दिषवश्च शरासनात् । प्राणाश्च प्रतिवीराणां, स्पर्धयेव शरीरतः ॥ ६३५ ॥ वितेरुः फलमस्मभ्यं, कर्मण्यविहितेऽप्यमी । इति प्रीता इवान्येषां, शराः किं किं न तेनिरे ॥ ६३६ ॥ दन्तान् दन्तावलेन्द्राणा–मसिना कश्चिदच्छिनत् । असीनपि ततश्छिन्नै, निन्ये तानेव शस्त्रताम् ॥ ६३७ ॥ वीरप्रहारमूर्च्छाल–चेतसः पतिता अपि । हुंचक्रिरे चिरं शून्य–क्षिप्तकौक्षेयकाः परे ॥ ६३८ ॥

क्व रे पार्थः ? क्व रे पार्थ ?, इति जल्पन्तमुच्चकैः । सधैर्यमथ राधेय–मभ्यधान्मद्रभूपतिः ॥६३९॥ मूर्ध्नि कर्ण ! न कर्णौ ते, हृदये न विवेकिता । नान्तरात्मनि चैतन्य–मिति मे मन्यते मतिः ॥ ६४० ॥ यत् प्रतिज्ञामकार्षीस्त्व–मात्मनीनेतरामिमाम् । यथा दोर्विक्रमैर्मोघ–मद्य वध्यो मयाऽर्जुनः ॥ ६४१ ॥ किं नाम सोऽपि कोऽप्यस्ति ?, येन जीयेत सोऽर्जुनः । नरकण्ठीरवे कुण्ठी–भवन्ति भुवनान्यपि ॥ ६४२ ॥ यत्त्वमप्याचरः क्रान्तः, शरैरेतस्य गोग्रहे । अनीपत्करमत्यन्तं, तद्वक्तुमपि मादृशैः ॥ ६४३ ॥ त्वां विधूय युधि क्रोधा–द्गान्धारेयं बबन्ध यः । सोऽप्यस्मिन् विनयाद्वृत्ते,

---

१ शराग्रभागम् । २ खड्गे । ३ शून्यप्रदेशे क्षिप्तखड्गाः । ४ आत्मनोऽहिताम् ।

गन्धर्वेन्द्रोऽतिखर्वताम् ॥ ६४४ ॥ तमद्याहूयमानस्त्व-मर्जुनं किं न लज्जसे ? । "विपर्यस्यन्ति नेदीयो-मृत्यूनां मतयोऽथवा" ॥ ६४५ ॥

अथ प्रादुर्भवत्कोप-कम्पश्चम्पेश्वरोऽब्रवीत् । मद्राणां म्लेच्छवृत्तीना-मनुरूपमिदं वचः ॥ ६४६ ॥ परमेतर्हि ते किंचि-दन्तरं दर्शयिष्यते। चेत् कुण्डलितकोदण्डः, पुरो वीक्षिष्यतेऽर्जुनः ॥ ६४७ ॥ शल्येनाभिदधे शीर्ष-च्छेदादर्वाक्किरीटिनम्। सम्यङ् न ज्ञास्यसे कर्ण !, पश्य पश्य पुरस्ततः ॥ ६४८ ॥ पार्थः सोऽयं रथारूढः, कृष्णसूतः कपिध्वजः । अभ्येति निघ्नन् सैन्यानां, ध्यानवह्निरिवैनसाम् ॥ ६४९ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं कर्णः, कीर्तितां मद्रभूभुजा । क्रोधधूमायितस्वान्तः, क्षणं तूष्णीकतामधात् ॥ ६५० ॥

शरैर्वर्षन् दधावेऽथ, राधेयोऽनु धनंजयम् । [3]विरोकैरनु भूर्लोकं, कल्पान्तद्युतिमानिव ॥ ६५१ ॥ मार्गे स मार्गणैर्वीरान्, संजहार सहस्रशः । तरङ्गैर्नूतनप्रावृड्-नदीरय इव द्रुमान् ॥६५२॥ [4]अरुधैच्छदुरुमात्सर्यं, तमायान्तं त्वपःसुतः । सरिदोघमिवोद्वीचि-रापतन्तं महाह्रदः ॥ ६५३ ॥ निर्भरासृग्भरोद्गार-कातरीकृतखेचरः । आसीत्तयोः शरासार-व्याप्तव्योमाङ्गणो रणः ॥ ६५४ ॥ मा स्मान्योऽन्यमिमौ क्रुद्धौ, निरीक्षेतामिति ध्रुवम् । शराः शैलीभवन्ति स्म, छिन्नास्ताभ्यां मिथोऽन्तरे ॥ ६५५ ॥ मुष्टिरन्योऽन्यनिर्मुक्तैः, सायकैरिव कीलितः । एक एव तयोर्वीक्षां-चक्रे कर्णान्तमागतः ॥ ६५६ ॥ पत्रिभिस्त्व-भितोऽप्यस्त्र-विद्ययेव विनिर्मितैः । गगनं च दिगन्ताश्च, तिरयांचक्रिरेतराम् ॥ ६५७ ॥ तयोर्बाणव्रणोद्गीर्णो, रेजे रुधिर-

---

१ अतिनम्रताम् । २ समीपस्थमृत्यूनाम् । ३ किरणैः । ४ अरुधत् ।

निर्भरः । निर्यन्नङ्गेष्वपर्याप्त', कोपजन्मेव शोणिमा ॥ ६५८ ॥ युगान्ताशनिदेशीयैः, क्रमात् कर्णशिलीमुखैः । कामं लोक इवाकारि, तपसःसूनुराकुलः ॥ ६५९ ॥ तूणादात्तं न संधातु-माकृष्टु च न संहतम् । न चाकृष्टं शर मोक्तु-मीश्वरोऽभूद्यु-धिष्ठिरः ॥ ६६० ॥ केवल कर्णनिर्मुक्त-मार्गणव्रणशोणितैः । भीमाग्रजो बभाराङ्गं, जितपुष्पितकिंशुकम् ॥ ६६१ ॥

त कर्णेन तथा मथ्य-मानमालोक्य केशवः । स्पष्टाक्षेपैरभाषिष्ट, वचोभिः कपिकेतनम् ॥ ६६२ ॥ धिक् ते कोदण्डपाण्डित्य, धिक् च दोर्दण्डचण्डताम् । धिग् धिक् शौण्डीरमानित्वं, धिग् धिक् ते पुरुषव्रतम् ॥ ६६३ ॥ अखण्डभुज-दण्डस्य, पश्यतो यस्य वैरिभिः । ज्येष्ठबन्धुः किमप्येवं, प्राप्यते प्राणसंशयम् ॥ ६६४ ॥ न्यस्तपूर्वी धनुर्विद्या-मात्मनोऽप्य-धिका त्वयि । अद्येन्द्रसदसि द्रोणो, गुरुर्लज्जिष्यते ध्रुवम् ॥ ६६५ ॥ भृशं पश्चोत्तरे पौत्र-शतेऽपि त्वयि वत्सलः । अद्य भीष्मस्त्वयामुचै-र्मुमुक्षुरपि वक्ष्यति ॥ ६६६ ॥ लोकेन समरालोक-विलीनहृदयस्य ते । सारथ्यं प्रथयन् पार्थ !, हसिष्येऽह-मपि स्फुटम् ॥ ६६७ ॥ स्वत्पदे हन्त कुन्ती चेत्, कन्यां काचिदसोष्यत । ततस्तस्याः पतिर्नून-मरक्षिष्यत्तपःसुतम् ॥ ६६८ ॥ इत्याद्यम्भोजनाभेन, तर्जितो मुहुरर्जुनः । धावति स्मानुराधेय-ममर्ष इव मूर्तिमान् ॥ ६६९ ॥ स धावन् वृषसेनेन, राधेयतनुजन्मना । क्षणं मार्गद्रुमेणेव, सिन्धुरः प्रत्यरुध्यत ॥ ६७० ॥ अभिमन्युवधस्मृत्या, तरङ्गितरयो-ऽर्जुनः । तूलशैलमिवाकृच्छ्रा-त्तं ममन्थ महाबलः ॥ ६७१ ॥ तदीयवधनिर्भिन्न-चेतास्त्यक्त्वा तपःसुतम् । राधासूनु-रधाविष्ट, स्पष्टकोपोऽनु फाल्गुनम् ॥ ६७२ ॥ तस्मिन् विस्मापिताशेष-विश्वे दोःस्तम्भजृम्भितैः । आगच्छति जवाच्छौरि-

१ प्रलयाग्निसदृशे ।

रथोनत् सव्यसाचिनम् ॥ ६७३ ॥ पार्थ ! नन्वेति राधेयः, श्वेताश्वः शल्यसारथिः । नागकक्षाध्वजः साक्षा–दिव वीरो रसः पुरः ॥ ६७४ ॥ आजन्मकार्मुकाभ्यास–तारतम्यं द्वयोरपि । इदानीं युवयोर्जन्य–दक्षयोर्लक्षयिष्यते ॥ ६७५ ॥ मा पुनः सिंहिकासूनु–क्रान्तस्येव विवस्वतः । कर्णरुद्धस्य तेजस्ते, समस्तमपि गात् क्वचित् ॥ ६७६ ॥

इत्युदीर्य मुकुन्देन, वचसा सव्यसाचिनः । नोदिताश्वो रथः कर्ण–रथं प्रत्यचलज्जवात् ॥ ६७७ ॥ संमुखीनौ तदाऽन्योऽन्यं, धन्विनौ तौ रुषाऽरुणौ । वासरादौ तुषारांशु–भास्कराविव रेजतुः ॥ ॥ ६७८ ॥ किंकिणीजालवाचालौ, विलोलध्वजपल्लवौ । आह्वामातामिवान्योऽन्यं, रथावपि तयोस्तदा ॥६७९॥ तावुभावनुरूपारि–लाभलम्भितसंमदौ । अभूतामुच्चरोमाञ्च–त्रुटत्कञ्चुकबन्धनौ ॥ ६८० ॥

संपरायरसोद्रेका–दुल्लसन्मौलिकुन्तलः । राधेयोऽथाभ्यधात् क्रोध–पाटलाक्षः किरीटिनम् ॥ ६८१ ॥ अर्जुन ! द्रुतमेरेहि, मा स्म मन्थरतां गमः । ओजस्वी खलु वीराणां, कवीनां च पदक्रमः ॥ ६८२ ॥ प्रवीरानपरान्नित्यं, निघ्नतां ते पतत्रिणाम् । अभ्यासोऽभूदियत्कालं, तत्फलैस्त्वद्य भाविता ॥ ६८३ ॥ त्वामहत्वा जगत्येक–वीरंमन्यमनारतम् । कपितानेकवीरोऽपि, न प्रीयेऽहं निजौजसा ॥ ६८४ ॥ निर्दग्धनिखिलक्षोणी–रुहपक्षोऽपि लक्षशः । को नाम दहनो हन्त, महीधरमनिर्दहन् ॥ ६८५ ॥ तदस्ति तव चेत् किंचि–दूर्जितं भुजदण्डयोः । तत् कुण्डलय कोदण्डं, नन्वेष न भविष्यसि ॥ ६८६ ॥ भारद्वाजं गुरुं किं तु, मा स्म तं हन्त लज्जय । न्यासीचक्रे मुदा येन, कार्मुकोपनिषत्त्वयि ॥ ६८७ ॥ भग्नोर्वीशद्रुमौघस्य,

१ कक्षा–पक्षम् । २ युद्धदक्षयोः ।

वीरकुञ्जरमानिनः । शौण्डीर्यदन्तभङ्गाय, भवतोऽद्यास्मि भूमिभृत् ॥ ६८८ ॥ मत्प्रतापयुगान्तार्क-स्त्वद्बाहुमहिमार्णवम् । निपीयाद्य कुलं पाण्डो-र्विश्वं निर्दग्धुमीहते ॥ ६८९ ॥ महीतलमिदं पाण्डु-सुतानुत्पाट्य कण्टकान् । अद्य कौरवकीर्तीनां, सुसंचारं करोम्यहम् ॥ ६९० ॥

इत्यहंकारझंकारि-गिरमङ्गावनीश्वरम् । सौष्ठवोचितुद्दाम-रोमाञ्चोऽभ्योचदर्जुनः ॥६९१॥ राधेय! वीरधौरेयः, को विना त्वां जगत्यपि । ऋते 'मिहिरमन्योऽस्ति, यदि वा न दिवाकरः ॥६९२॥ किं तु नात्मगुणः सद्भि-रात्मनैव प्रकाश्यते । क्रियैव खलु कर्तव्या, गुणवैतालिकी जने ॥६९३॥ विषप्रमोष एवोच्चै-र्वक्ति गारुत्मतं मणिम् । निगदत्युदयं ध्वान्त-ध्वंस एव विवस्वतः ॥ ६९४ ॥ तत्त्वया मद्वधायैव, जन्मप्रभृति संभृतम् । यज्जगत्त्रितयामोदि, कार्मुकाभ्यासपाटवम् ॥ ६९५ ॥ द्रुत-मिष्वासमाकृष्य, तदद्य प्रकटीकुरु । शौण्डीराणां हि शौण्डीर्यं, दोष्णोर्वसति नो गिरि ॥ ६९६ ॥ (युग्मम्) किं त्ववश्यं वचस्येव, पर्याप्तत्वात् पराक्रमः । भुजस्तम्भेषु वीराणां, स्वल्प एव विजृम्भते ॥ ६९७ ॥

इत्युदीरयति श्रेष्ठ-सौष्ठवं सव्यसाचिनि । कालपृष्ठे भटश्रेष्ठो, राधेयः संदधे शरम् ॥ ६९८ ॥ जृम्भमाणगुणः श्वश्व-द्विश्वकर्णान्तसीमनि । कृष्ट्वा चापगुणं कर्णः, स्वकर्णाभ्यर्णमानयत् ॥ ६९९ ॥ तदाकर्णभवत्क्रूर-क्रेंकारकपटादभूत् । साट्ट-हास इवेष्वासः, संगरोत्सवहर्षुलः ॥ ७०० ॥ कलयामास कर्णस्य, मुष्टिः कर्णान्तसंगतः । विकासविकलोत्तंस-सरसीरुहवि-भ्रमम् ॥ ७०१ ॥ नीरादिवोर्मयः सिन्धो-र्बिम्बादिव रवेः कराः । कार्मुकादथ कर्णस्य, क्रामन्ति स्म शिलीमुखाः

१ सूर्यम् । २ गुणप्रशंसाकरी । ३ विषनाशः । ४ 'ध्ववीरा०' प्रतित्रयपाठः । ५ विकलं-व्याप्तम् ।

॥ ७०२ ॥ अश्रान्तसंहिताशेष-संग्रामजयवासने । शरासने शनैः पार्थो-ऽप्यवन्ध्यं संदधे शरम् ॥ ७०३ ॥ जीवितव्याशया सार्धं, ममप्रकुरुभूभुजाम् । आचकर्ष जगज्जिष्णु-र्जिष्णुरिष्वासशिञ्जिनीम् ॥ ७०४ ॥ संमुखस्याप्यसौ युद्धे, जग्राह गुणमेव मे । पृथासूनोः सुवंशोत्थ-मितीव धनुरानमत् ॥ ७०५ ॥ एतेत त्रिजगल्लोकाः !, पश्यतार्जुनदोःकलाम् । इत्युवाचेव गाण्डीवं, स्फारविस्फारकैतवात् ॥ ७०६ ॥ कर्णोत्तंसीभवत्पाणि-पाणिजद्युतिकन्दलैः । कोदण्डमण्डनः प्राप-दिषुरेकोऽप्यनेकताम् ॥ ७०७ ॥ जिष्णोरुन्मुच्य नाराच-मूर्ध्वीभूताङ्गुलिः करः । विश्वविश्वैकधन्वित्व-कीर्तिहस्त इवाबभौ ॥ ७०८ ॥ क्वापि स्थेमानमन्यस्य, न व्यलोकि त्वया विना । इतीवास्फालयत् प्रीता, प्रकोष्ठं तस्य शिञ्जिनी ॥ ७०९ ॥ स्थेयसीमिव तौ मुष्टिं, बिभ्रतावपरामपि । अलक्ष्यग्रहसंधानौ, चित्रस्थाविव रेजतुः ॥ ७१० ॥ भुवनाद्वैतधन्वित्व-कीर्तिकोलाहलैरिव । आक्रम्यते स्म दिक्चक्रं, शिञ्जिनीशिञ्जितैस्तयोः ॥७११॥ विभाव्य रणसंरम्भं, मा स्म मूर्च्छन्निमाः स्त्रियः । इतीव तच्छरव्रातैः, परितस्तस्तिरे दिशः ॥ ७१२ ॥ कुर्वन्तः प्रतिपक्षेण, कृतस्य द्विगुणं क्षणात् । प्रथन्ते स्म मिथःस्पर्द्धा, गाथका इव तच्छराः । ७१३ ॥ अवदानेषु तन्मूर्ध्नि, विमुक्ताः स्वर्वधूगणैः । अन्योऽन्यस्य स्रजः काण्ड-मण्डपेन न सेहिरे ॥ ७१४ ॥ तावुभावप्यशोभेतां, शोणिताभ्यक्तविग्रहौ । स्फुटानुरागैर्वीरश्री-कटाक्षैश्छुरिताविव ॥ ७१५ ॥

भूयिष्ठभुजसंभार-दुःसहप्रसरास्ततः । तूणमौर्णविपुः कर्ण-मार्गणश्रेणयोऽम्बरम् ॥ ७१६ ॥ न रथ्या न रथो नापि, सारथिर्न च केतनः । न देहमपि पार्थस्य, ददृशे तत्तिरोहितम् ॥ ७१७ ॥ राधेयस्याथ तां बाण-धोरणीं धूमरीमिव ।

१ पाणिजः—नखः । २ 'परावपि' प्रतिद्वय० । ३ पराक्रमेषु । ४ संभारः—पराक्रमः ।

शराः करा इवोष्णांशो-र्मुष्णन्ति स्म किरीटिनः ॥ ७१८ ॥ फाल्गुने वल्गति स्वैरं, पत्रिपत्रौघशातिनि । बभूव च्छिदुरच्छायः, कामं कर्णमहीरुहः ॥ ७१९ ॥ मन्दीभूतेऽथ कर्णस्य, शरशैशिरमारुते । बाणदक्षिणवाते च, स्फूर्जत्यधिकमार्जुने ॥ ७२० ॥ कौरवाः परितः कुन्दा, इवासुमनसोऽभवन् । विकाशं चागमन्नुच्चै-श्चम्पका इव पाण्डवाः ॥ ७२१ ॥ (युग्मम्) अन्धीभूष्णुरथो जिष्णु-मार्गणैरङ्गभूपतिः । अत्रस्नुरस्त्रमाहेयं, महीयः समजूहवत् ॥ ७२२ ॥ प्यधीयन्त तडिद्दण्ड-मण्डिताब्दविडम्बिभिः । विपज्ज्वालाकरालास्यै-र्दन्दशूकैर्दिशस्ततः ॥ ७२३ ॥ बभुर्व्यालच्छलात् सप्त-सप्तिसौप्तिकहेतवे । संभूयेवागताः सर्व-शर्वरीतिमिरोर्मयः ॥ ७२४ ॥ भुजङ्गजलदैः सद्यः, पीते तपनतेजसि । तत्फणामणयो ज्योति-रिङ्गणा इव रेजिरे ॥ ७२५ ॥ सर्पसंतमसे तस्मिन्, द्यावाभूमिपिधायिनि । सुभद्राभर्तुरास्येन्दुः, शुशुभेऽभिनवोदयः ॥ ७२६ ॥ काद्रवेयैरुपद्रोतु-मनोभिरभितोऽर्जुनम् । संभ्रमादभ्रमि स्वैरं, साक्षादापद्भटैरिव ॥ ७२७ ॥ तान्मुरारातिरालोक्य, त्रैलोक्यैकभयंकरान् । गाण्डीवधन्विनो बन्ध-शङ्कातङ्काकुलोऽभवत् ॥ ७२८ ॥ अथाहेयास्त्रसंहार-हेतवे तार्क्ष्यदैवतम् । कार्मुके सायकं सद्यः, संदधे च धनंजयः ॥ ७२९ ॥ जग्मुश्च क्वापि निर्नाम, ते भुजङ्गमपुंगवाः । दुर्नीतिहतवृत्तीना-मसाधूनामिवोदयाः ॥ ७३० ॥ राधेयस्य ततश्चेतः-प्रविष्ट इव विष्टपम् । उज्झामास तमस्तोमः, पाण्डवांश्च भयोदयः ॥ ७३१ ॥ साक्षादिव जये तस्मि-न्नस्त्रे विलयमीयुषि । घटोत्कचवधादास-त्त्यां शक्तौ च रिक्तताम् ॥ ७३२ ॥ निश्चिकायात्मनः काय-व्ययं कर्णः कपिध्वजात् । राज्यभङ्गं कुरूणां च, पाण्डवानां च संपदम् ॥ ७३३ ॥ (युग्मम्)

१ सार्पम् । २ सूर्येण सह रात्रियुद्धनिमित्तम् । ३ खद्योताः । ४ सर्पैः । ५ आपद एव भटास्तैः ।

अथ सर्वाभिसारेण, शराणामनणूर्जितः । मृत्युमेवोररीकृत्य, स योद्धुमुपचक्रमे ॥ ७३४ ॥ एकाश्रयमसंदेह–जयलक्ष्मी-निरीक्षितः । बभूव भीमः समर–स्ततः कर्ण-किरीटिनोः ॥ ७३५ ॥ व्योम्नि वैमानिकैर्दिक्षु, दिग्गजैर्भुवि भूचरैः । उच्छं-लत्तच्छरव्रात–भीत्या दूरेण दुद्रुवे ॥७३६॥ कल्पान्तचलितोदन्व–न्नीरनिर्घोषभीषणः । भयसंभ्रान्तयोरासी–द्वाहिन्योस्तुमुलो महान् ॥ ७३७ ॥ वाह्लीकैः[1] क्वचिदास्फाल्य, कोलाहलपलायितैः । बभञ्जिरे रथाः साकं, रथिकानां मनोरथैः ॥७३८॥ नीचै-र्मार्गद्रुशाखाभिः, पर्यस्तकुथकेतनाः । इभाः प्रणेशुर्झम्पाभि–र्नश्यदाधोरणा रणात् ॥ ७३९ ॥ कर्ण–फाल्गुनयोरश्वान्, पुनर्मद्रेश–केशवौ । धारयांचक्रतुः सभ्य–क्सारथ्यकलया बलात् ॥ ७४० ॥ सर्वस्मिन्नप्यनीकेऽथ, विद्रुते वीरकुञ्जरौ । रेजतुस्तौ रणासक्ता–वटव्यामिव कुञ्जरौ ॥ ७४१ ॥

अथैवं रणसंरम्भे, कर्णस्या चक्रनाभितः[2] । मङ्क्षु धर्म इवानीतौ, निर्ममज्ज रथः क्षितौ ॥७४२॥ कलाकल्पेन शल्येन, प्रेरिता अपि वाजिनः । नेशते स्म तमुद्धर्तुं, विवेकमिव दुर्धियः ॥ ७४३ ॥ श्यामलिम्नाऽधिवक्त्रेन्दु, वैलक्ष्येणाधिमानसम् । मन्दिम्ना[3] चाधिदोर्दण्डं, कर्णस्याक्रियतास्पदम् ॥ ७४४ ॥ सोऽथ स्वयमवातारी–दुद्दिधीर्पुर्वरूथिनम् । उच्चैरुत्साहमारोह–त्तदानीमर्जुनः पुनः ॥ ७४५ ॥

ततः पल्लवितप्राणं, बाणधोरणिवर्षिणम् । कर्णोऽभ्यधत्त बीभत्सु–मीषद्दैन्यकिरा गिरा ॥ ७४६ ॥ क्षत्रियक्षिप्तमक्षत्र[4]–मिदमर्जुन ! मा कृथाः । " न खल्वयुध्यमानेषु, प्रहारः सत्त्वशालिनाम्[5] " ॥ ७४७ ॥ क्षात्रं धर्ममिमं वीर !, यदि त्वमपि

[1] वाह्लीकदेशजैरश्वैः । [2] चक्रनाभिपर्यन्तम् । [3] मन्दत्वेन । [4] क्षत्रियेणानङ्गीकृतम् । [5] 'सत्व०' प्रत्यन्तरपाठः साधुः ।

लुम्पसि । तदानीमपरित्राणः, कुत्रायमवतिष्ठताम् ? ॥ ७४८ ॥ तन्मुहूर्तं प्रतीक्षस्व, मा मुचः सुतरां शरान् । उद्धरामि धरा-मग्न-महं यावदिमं रथम् ॥ ७४९ ॥

तमेवं कृपणालाप-मलपन्मद्रभूपतिः । राधेय ! न भवान् सूत-कुलं ह्रियमलम्भयत् ॥ ७५० ॥ क्षत्रियः क इव प्राण-संदेहेऽपि महीयसि ! वचस्त्वमिव शत्रूणां, पुरो दीनमुदीरयेत् ॥ ७५१ ॥ दुर्धीर्दुर्योधनो नूनं, येन भीरुशिरोमणौ । कृता गोमायुदेशीये[1], सिंहसंभावना त्वयि ॥ ७५२ ॥ न कौरव्यः स ते मित्रं, मन्ये मानैकमन्दिरम् । वदस्येवं गिरं दीनां, यत् पुरः परिपन्थिनः ॥ ७५३ ॥

इति शल्यगिरा शल्य-तुल्यया गलितौजसम् । स्मितधौताधरोद्देशः, केशवः कर्णमब्रवीत् ॥ ७५४ ॥ राधेय ! धर्म-सर्वस्वं, त्वां विना बत वेत्ति कः ? । शङ्के स्मृतिरहस्यानि, स्फायन्ते त्वयि संप्रति ॥ ७५५ ॥ अभिमन्युवधे किं तु, विस्मृतान्येव तानि ते । सर्वैः संभूय युष्माभि-र्यदेकः स तदा हतः ॥ ७५६ ॥ यदि वात्मविपद्युचै-र्द्धर्मतत्त्वविदः खलाः । परापदि तु धर्मस्य, विसृजन्ति जलाञ्जलिम् ॥ ७५७ ॥ सोत्प्रासमित्युपालभ्य[2], राधेयं गरुडध्वजः । तद्गिरा मन्थरीभूत-भुजमर्जुनमभ्यधात् ॥ ७५८ ॥ अर्जुनार्जुन ! किं नाम, नाराचान्न विमुञ्चसि ? । कृपा कौतुस्कुतीयं ते, द्विपत्यस्मिन् सुतद्रुहि ? ॥ ७५९ ॥ भूयो हि रथमारूढः, सोऽयमत्यन्तदुर्जयः । जीयते केसरी केन, कन्दरान्तरसंचरः ? ॥ ७६० ॥ न चाक्षत्रमिदं किंचि-त्तव धर्मव्यतिक्रमः । "विरोधी बलवान् रन्ध्रे, हन्तव्यो हि जयैषिभिः" ॥ ७६१ ॥ इति विष्णुगिरा

१ मृगसदृशे । २ सोपहासम् ।

जिष्णुः, पुनरप्यातधन्वनः । क्षिप्रमेव क्षुरप्रेण, राधेयस्याहरच्छिरः ॥ ७६२ ॥

उन्मीलत्कुण्डलज्योति–र्जटालं तत् समुच्छलत् । बभौ चम्पापतेस्तेजः, पिण्डीभूतमिवान्तरम् ॥ ७६३ ॥ शिरोऽदीयत मित्राय, बन्धुभ्यश्च धरा मया । इति कर्णकबन्धेन, प्रीत्येव ननृते तदा ॥ ७६४ ॥ उदेति स्माभिकौन्तेय–बलमानन्दचन्द्रमाः । मीलति स्म च तत्कालं, कौरवाम्भोजकाननम् ॥ ७६५ ॥ पिण्डितैः पाण्डवानीक–हर्षकोलाहलोर्मिभिः । निपीयन्ते स्म कौरव्य–सैनिकाक्रन्दकन्दलाः ॥ ७६६ ॥ वियत्युत्पतितं वीक्ष्य, तच्चम्पाधिपतेः शिरः । राहुत्रस्त इवास्ताद्रि–काननेऽविशदंशुमान् ॥ ७६७ ॥ कर्णस्य शिरसः कर्ण–कुण्डले भुवि पेतुषः । आदत्त मारुतिर्बिम्बे, भास्वतो भूगते इव ॥ ७६८ ॥ पूष्णि चास्तं गते कर्णे, नितरामन्धकारिताः । कौरवाः शिबिरं जग्मु–र्मन्दमन्दपदक्रमम् ॥ ७६९ ॥ पाण्डवाः पुनरत्यन्त–मुद्द्योतिवदनेन्दवः । स्कन्धावारं ययुः स्वैरं, संचारचतुराङ्गयः ॥ ७७० ॥

कुण्डलाभ्यां तथैताभ्या–मभ्यर्च्य चरणद्वयीम् । ते राधेयवधप्रीताः, प्रणेमुस्तत्र मातरम् ॥ ७७१ ॥ ते निःसंदेहमात्मीये, प्रत्यभिज्ञाय कुण्डले । अकस्मान्मुहुरुष्णोष्णाः, सा ववर्षाश्रुविप्रुषः ॥ ७७२ ॥ तामवादीदजातारिः, कष्टमानन्दपर्वणि । मातः केयमकाण्डेऽपि, शोकसंकुलता तव ?॥ ७७३ ॥ नन्वद्य फाल्गुनागस्त्य–ग्रस्ते कर्णमहार्णवे । जयद्वीपभूदेवि !, त्वत्सुतैरीप्सितासदम् ॥ ७७४ ॥ तत्त्वयाऽऽकस्मिकीभिः किं, कष्टाभिर्बाष्पवृष्टिभिः । मुखाम्भोजविकाशश्री–रस्माकीयं विलुप्यते ? ७७५ ॥

---

१ पतितस्य । २ सौरूर्येण प्राप्तम् ।

अथोवाच सुतान् कुन्ती, मन्युना गद्गदाक्षरम् । वत्साः किं नाम वोऽद्याहं, मन्दभाग्या निवेदये ? ॥ ७७६ ॥ कर्णो हि पाण्डुदेवस्य, तेजसामाद्यकन्दलः । सोदरो भवतां बन्धुः, सिन्धुरौजिंत्यवारिणः ॥ ७७७ ॥ किं तु हेतोः कुतोऽप्याशु, जातमात्रोऽप्यसौ मया । कुण्डलाभ्यां किलैताभ्यां, सनाथीकृत्य तत्यजे ॥ ७७८ ॥ हेतुर्मातः स को नाम ?, सुतं येनैनमत्यजः । इति विस्मेरचेतोभिः, पाण्डुजन्मभिरीरिते ॥ ७७९ ॥ स्त्रीस्वभावभुवा कुन्त्यां, ह्रिया तूष्णीकताजुषि । वृत्तान्तमखिलं कर्णे, कथयामास केशवः ॥ ७८० ॥ (युग्मम्) बन्धूच्छेदस्मरत्खेदाः, पाण्डवाः पुनरभ्यधुः । आः कृष्ण ! न त्वमप्येव-मियत्कालमचीकथः ॥ ७८१ ॥ कारिताः किं वयं हन्त, भ्रातृहत्यामिमां त्वया ? । क नाम पातकस्यास्य, विशुद्धिर्भविताऽद्य नः ? ॥ ७८२ ॥ इत्यार्तहृदयान् बन्धु-हत्यया पाण्डुनन्दनान् । सभ्रूभङ्गममापिष्ट, विस्पष्टं विष्टरश्रवाः ॥७८३॥ वृथा ताम्यथ किं नाम, कार्येऽमुष्मिन्नकल्मषे ? । जिघांसन्तं जिघांसीया-दिति धर्मो हि दोष्मताम् ॥७८४॥ किं च यातेन दूत्याय, तदानीं हास्तिने मया । किंचिदावेद्य वृत्तान्त-मेवं कर्णोऽभ्यधीयत ॥ ७८५ ॥ ततः कर्ण ! तवेदानीं, युक्ता सोदर्यसंगतिः । सेवितुं न तु युज्यन्ते, कुरवस्तद्विरोधिनः ॥ ७८६ ॥ सोऽप्यूचे तं हरे ! नाहं, मोक्तुमर्हामि कौरवम् । कर्णः कर्ण इति ख्यातिं, येन नीतोऽस्मि सर्वतः ॥ ७८७ ॥ पुरुषेषु न रेखाऽपि, साधुभिस्तस्य दीयते । यः स्निग्धमदवीयस्यां, मित्रमापदि मुञ्चति ॥ ७८८ ॥ पश्य मित्रं मरीचीना-मुपरागे विमुञ्चताम् । गीयते खलु विद्वद्भिः, पुंस्त्वमेव न केवलम् ॥ ७८९ ॥ कौरव्यस्य ततः कार्ये, त्याज्याः खलु मयाऽसवः । किं पुनः फाल्गुनादन्यं, हनिष्यामि

१ शोकेन । २ समीपस्थायाम् ।

न बन्धुषु ॥ ७९० ॥ इति वैरायमाणं तं, विनिश्चित्यार्जुने मया । वक्तुमिष्टोऽपि युष्मभ्यं, नोदन्तोऽयमकथ्यत ॥ ७९१ ॥ ज्ञातेऽस्मिन्नर्जुनो बन्धु–स्नेहविक्लवतां गतः । यदि कर्णेन हन्येत, तद्भवेत् किं हि मङ्गलम् ? ॥ ७९२ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं शार्ङ्ग–पाणेर्बाष्पायितेक्षणाः । पाण्डवाश्चक्रिरे सर्वे, राधेयस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ७९३ ॥

यावत्तिष्ठन्ति ते स्तोक–शान्तशोकभरास्तदा । तावत् प्रौढप्रभाजाल–क्षालितक्षणदामलान् ॥ ७९४ ॥ आतपत्रायित–स्फार–स्फटामण्डलमण्डितान् । कांश्चिदालोकयांचक्रु–र्दिव्यमूर्तिधरान् पुरः ॥ ७९५ ॥ (युग्मम्) पञ्चाङ्गचुम्बितक्षोणि–तलैरानम्य तैस्ततः । विज्ञापितस्तपःसूनुः, कुड्मलीकृतपाणिभिः ॥ ७९६ ॥ देव ! दिव्ये पुरा तस्मिन्, पन्नगेन्द्रसरोवरे । विप्रियं यैर्वितेने च–स्ते वयं पवनाशनाः[१] ॥ ७९७ ॥ तदा साहायकं यावत्, कर्णयुद्धे किरीटिनः । रुषा वारितवान् द्वार–मस्माकमुरगप्रभुः ॥ ७९८ ॥ तदद्य कृतमस्माभिः, साहाय्यं सितवाजिनः । मज्जयद्भिः क्षितौ चक्र–द्वयं कर्णवरूथिनः ॥ ७९९ ॥ हत्वा च सपरीवारं, कौरवेन्द्रमसंशयम् । यूयं भविष्यथ प्रातः, पारीणाः प्रधनाम्बुधेः[२] ॥ ८०० ॥ तदादिश यथैनं वो, जयोदन्तसुधारसम् । उपायनमुपादाय, पश्यामः पन्नगेश्वरम् ॥ ८०१ ॥ धर्मजोऽपि यथौचित्यं, रचितस्वागतक्रियः । भीमाद्यैरादराद्दृष्टा–नाभाष्य विससर्ज तान् ॥ ८०२ ॥

इतश्च कौरवः कर्णं, कर्णधारं रणार्णवे । शोचञ्शिबिरमागत्य, पल्यङ्केऽवाङ्मुखोऽपतत् ॥ ८०३ ॥ विलीन इव मूर्च्छाल, इव व्यसुरिवाथ सः । न ददर्श न शुश्राव, न विवेद च किंचन ॥ ८०४ ॥ तस्मिञ्शोकनिपीतेऽभूत्, कामं शोकमयी

१ सर्पाः । २ युद्धसमुद्रस्य ।

चमूः । तमःकवलिते ह्यर्के, किं मही न तमोमयी ? ॥ ८०५ ॥ मुमूर्च्छ क्षणमुच्छ्वास-विकलो मुकुलेक्षणः । सोरस्ताडं क्षणं मुक्त-कण्ठमुच्चै रुरोद च ॥ ८०६ ॥ नामग्राहं च हा कर्ण !, कर्णेति व्यलपत् क्षणम् । क्षणं तस्थौ च तूष्णीक-स्तदा दुर्योधनः शुचा ॥ ८०७ ॥ (युग्मम्) इत्थं नरनरोत्थास्नु-शोकोर्मिविवशीकृतम् । वेगादागत्य साक्षेपं, द्रौणिर्वाणीं तमब्रवीत् ॥ ८०८ ॥ महाराज ! स निर्व्याज-शौण्डीरिमगुणः क्व ते ? । क्व ते सत्त्वं च तद्वीर !, वज्रविस्फूर्तिजित्वरम् ? ॥ ८०९ ॥ सोऽप्यधीरितधात्रीध्र-गरिमा गरिमा क्व ते ? । क्व ते गाम्भीर्यमम्भोधि-गर्वसर्वंकषं च तत् ? ॥८१०। यदेवमबलेव त्व-मुच्चकैराचितः शुचा । मुहुर्मूर्च्छस्यतिक्रन्द-स्यत्यन्तं परिदेवसे ॥ ८११ ॥ त्वादृशानपि शोकोऽय-माक्रमिष्यति चेद्बलात् । चलयिष्यति शैलेन्द्रं, वालस्तन्मलयानिलः ॥ ८१२ ॥ महानथ सहायो मे, कर्णोऽभूदिति शोचसि । तव त्रैलोक्यमल्लस्य, तदप्येतत्त्रपाकरम् ॥ ८१३ ॥ यच्चापकर्षणे वामं, सहायीकुरुते करम् । तेनापि त्रपते कामं, शूराणां दक्षिणः करः ॥ ८१४ ॥ अद्यापि त्वयि संग्राम-सीमानमधितस्थुषि । रवौ दिवमिव ध्वान्ताः, पाण्डवेया न दुर्जयाः ॥ ८१५ ॥ आस्तां तावद्भवान् शल्यो-ऽप्यतुल्यभुजवैभवः । खण्डने पाण्डुपुत्राणां, जैन्यमूर्द्धन्यलंतमाम् ॥ ८१६ ॥ प्रक्षाल्य परितः शोका-तङ्कपङ्कमिम ततः । राजन् ! मद्रेन्द्रमेवैनं, सेनान्यं कर्तुमर्हसि ॥ ८१७ ॥ इति द्रौणेर्गिरा सद्यो, रुचेव रविसारथेः । मुमोच स शुचं किंचि-ज्जीवलोक इव क्षपाम् ॥ ८१८ ॥ तं च सेनान्यमातेने, मद्रचन्द्रं जयेच्छया । आशा हि दूर दूर्वेव, विलूनाऽपि प्ररोहति ॥ ८१९ ॥

---

१ धात्रीध्रा-राजानः । २ व्यासः । ३ रणमूर्धनि ।

कृतवर्म-कृप-द्रौणि-सौबलादिबलान्वितः। अग्रे कृत्वा प्रगे शल्यं, कौरवो रणमागमत् ॥ ८२० ॥ उन्मूल्य शल्यमुल्लाघ-माधातुं जयमात्मनः। क्षेत्रक्षोणिमुपागच्छ-द्धर्मजोऽपि महाभुजः ॥ ८२१ ॥ त्रुटत्सुभटकण्ठास्थि-छात्कार-मुरजध्वनिः। कबन्धताण्डवोच्चण्ड-स्ततोऽभूत् संगरोत्सवः ॥ ८२२ ॥ प्राणोपदंशमापीय, रिपूणां शोणितासवम्। क्षीबा इव लुठन्ति स्म, क्षितौ तत्र पतत्रिणः ॥ ८२३ ॥ गत्वरैरसुभिः क्रीतं, कल्पस्थास्तु मया यशः। इति प्रीत्येव कस्यापि, कबन्धोऽनृत्यदद्भुतम् ॥ ८२४ ॥ उज्जृम्भमाणपुंनाग-संतानरसपायिनः। उल्लसत्पक्षसूत्काराः, खेलन्ति स्म शिलीमुखाः ॥ ८२५ ॥ नूतनातपसंपृक्त-निर्झराम्बुविडम्बिभिः। दुर्वारैः रुधिरोद्गारैः, केऽपि भान्ति स्म भूभृतः ॥ ८२६ ॥ निरस्तनिखिलाराति-कुलोऽथ नकुलो रणे। तत्कालं कवलीचक्रे, वैरिनागाननेकशः ॥ ८२७ ॥ विशन्तो हृदयं मध्यो, नकुलस्य शिलीमुखाः। विद्विषां मुखपद्मानि, मुकुलीचक्रिरेऽद्भुतम् ॥ ८२८ ॥ नकुलस्य शराः कामं, सेहिरे न विरोधिभिः। सारङ्गवैरिणः पाणि-जन्मान इव कुञ्जरैः ॥ ८२९ ॥ तीव्रपातैरिपुव्रातै-र्नाकुलैराकुलीकृताम्। चमूमालोक्य मद्रेशः, क्रोधावेशादधावत ॥ ८३० ॥ अत्युद्रैः शरैस्तस्य, तरङ्गैरिव नीरधेः। निम्नगेव चमूश्चक्रे, पाण्डवीया पराङ्मुखी ॥ ८३१ ॥

क्षुन्दति क्षत्रियव्यूहं, ततस्तस्मिन्निरङ्कुशे। भ्रुकुटीभङ्गभीमास्यो, हरिरूचे तपःसुतम् ॥ ८३२ ॥ युधिष्ठिर! समीचीन-मुच्यसे त्वं युधिष्ठिरः। यदेवं रिपुणा सैन्यं, हन्यमानमुपेक्षसे ॥ ८३३ ॥ पुंसः स्थेमा हि सौस्थित्ये, गुणत्वमवलम्बते। प्रत्यर्थिन्युत्थिते किं तु, गुणश्चापाय चापलम् ॥ ८३४ ॥ सिन्धुरेन्द्राः परे यूथं, यूथपस्येव पश्यतः। पिंपन्ति यद्विपः सैन्यं,

१ सिंहस्य। २ नखाः। ३ स्थिरता।

नन्वियं ते त्रपा परा ॥ ८३५ ॥ कृष्टास्मि ते सुतं शल्यो-दरादिति गिरं निजाम् । एवं तिष्ठन् सुदेष्णाग्रे, कथं मत्यां करिष्यमि ? ॥ ८३६ ॥ वधोत्सुकोऽपि बीभत्सु-स्त्वत्संगरमनुसरन् । क्षुन्दानेऽपि चमूं शल्ये, बाणश्रेणीं न मुञ्चति ॥ ८३७ ॥ तत् झगित्युत्सृज स्थैर्य-मौर्जित्यमुररीकुरु । लम्भय प्रसभं शल्य-मेनं कीनाशदासताम् ॥ ८३८ ॥

इत्यच्युतवचष्टङ्को-ल्लिखितात्मा तपःसुतः । प्रतिज्ञां मद्रभूभर्तु-रामध्याह्नाद्वधे व्यधात् ॥ ८३९ ॥ उत्कल्लोलं ततः शल्यं, धर्मभूर्भुजवैभवात् । नर्मदायाः परीवाहं, कार्तवीर्य इवारुधत् ॥ ८४० ॥ उच्छलद्बाणनिर्वाण[1]-गीर्वाणनयनस्ततः । अभूत् कृतजगड्डिम्भ[2]-डम्बरः समरस्तयोः ॥ ८४१ ॥ विश्वसंहारिभिः काली-कटाक्षैरिव तत्क्षणात् । व्यानशे निशितैर्व्योम, तत्कलम्ब[3]कदम्बकैः ॥ ८४२ ॥ स्तृणोति स क्षणं बाणै-र्लाघवोल्लाघमुक्तिभिः[4] । सरथ्यं सरथं धर्म-नन्दनं मद्रभूपतिः ॥ ८४३ ॥ मुमूर्च्छाथ क्रमाच्छिन्द-ञ्शल्यबाणमयं तमः । प्रगेतन इवोद्द्योतो, युधिष्ठिरशरोत्करः ॥ ८४४ ॥ शल्यत्राणकृते दूरा-द्धावन्तोऽन्यधराधवाः । भाग्यैरिव विपत्पूगाः, फाल्गुनाद्यैर्ममन्थिरे ॥ ८४५ ॥ मध्यंदिनदिनाधीशः, पश्यंस्तत्समरोत्सवम् । लक्ष्यते स्म तदा व्योम्नि, मन्दमन्दमिवोच्चलन् ॥ ८४६ ॥ युध्यमानं ततो यत्ना-द्रतं बाणैरजेयताम् । निहन्ति स्म तपःसूनुः, शक्त्या शल्यममोघया ॥ ८४७ ॥ व्यालदन्तावलेनेव, क्रोधादन्धंभविष्णुना । मरुद्भुवाऽप्यभियन्त, भूयांसो युधि कौरवाः ॥ ८४८ ॥ उद्यत्पार्थप्रतापाख्य-बालार्केणेव शोणिताः । प्रावर्तन्ताभितः कुंभि-द्वयस्यो

१ निर्वाणं-निमीलितं निश्चलं वा । २ डिम्भः-कलकलध्वनिः । ३ कलम्बः-बाणः । ४ लाघवेन शुद्धं मोचनं येषां तैः । ५ वधूधे । ६ आपत्समूहाः । ७ गजप्रमाणाः ।

रुधिरापगाः ॥८४९॥ क्वचित्करैः क्वचित्पादैः, क्वचिदङ्गैः क्वचिन्मुखैः । आकीर्णाङ्का विधेः कर्म–शालेव रणभूरभूत् ॥ ८५० ॥ शङ्के तस्यां विशन् रौद्र्यां, सोऽप्यभैषीत्तदान्तकः । श्वसन्ति स्म चिरं केचि–द्यदरातिहता अपि ॥ ८५१ ॥ शस्त्राघातोच्छलन्मू-र्च्छा–नभिषिच्याभितोऽम्बुभिः । भूयोऽपि प्रगुणीकुर्वन्, कांश्चित्समरकेलये ॥ ८५२ ॥ पाययंश्च पयः कांश्चि–च्छुष्कताल्वून् पिपासया । इक्षुद्राक्षादिभिस्त्यक्त–तापान् कांश्चिच्च सूत्रयन् ॥ ८५३ ॥ निर्भर्त्स्याभिमुखीकुर्वन्, कांश्चिद्भीत्या पराङ्मुखान् । तत्र बभ्राम निर्भीकः, सर्वतः सुभटीजनः ॥ ८५४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

अथाशेषैर्नृपैः सार्धं, सबलैः सौबलादिभिः । उत्तस्थे मांसलस्थामा, कौरवाणामधीश्वरः ॥ ८५५ ॥ पाण्डवीयाः क्षणं प्रौढ–कटका अपि भूभृतः । संहारमारुतस्येव, तस्य वेगं न सेहिरे ॥ ८५६ ॥ आसन्नान्तस्तदा सोऽभूत्, पाण्डवैरपि दुःसहः । तापो ह्यपरनैदाघः, सोढुं कैर्नाम शक्यते ? ॥८५७॥ तन्वन्नकालकल्पान्त–भ्रान्तिं त्रिजगदङ्गिनाम् । संगरोऽभून्महाघोरः, सैन्ययोरुभयोस्ततः ॥ ८५८ ॥ शकुनिः कुरुभूभर्तुः, कूटनाटकसूत्रभृत् । सहदेवमथारौत्सी–न्महेभः कलभं यथा ॥ ८५९ ॥ द्युतीशद्युतिसंक्रान्त्या, तापितानिव वह्निना । माद्रेयमभितो रौद्रान्, स ववर्ष शिलीमुखान् ॥ ८६० ॥ एधोभिरिव तैरेतैः, सायकैः स्वैरपातिभिः । दिदीपे सहदेवस्य, नितरामूर्जितानलः ॥ ८६१ ॥ माद्रेयस्तस्य नाराचैः, काण्डश्रेणीरखण्डयत् । अम्भोधर इवाम्भोभि–र्ज्वाला दवहविर्भुजः ॥ ८६२ ॥ समं दोःस्तम्भसंरम्भैः, साकं कपटपाटवैः । क्षयमीयुः क्षणाद्बाणा, गान्धाराणामधीशितुः ॥ ८६३ ॥ दीव्यन्तं समरद्यूते, ततः प्राणैः पणीकृतैः । माद्रेयोऽक्षैरिव क्षिप्रं, क्षुरप्रैर्ज-

१ व्यात्तमध्यभागा । २ दावानलस्य ।

यति स्म तम् ॥ ८६४ ॥ क्षुण्णेऽथ शकुनौ साक्षा-च्चेतसीव कुरुप्रभुः। उच्छ्वसन्नपि भस्त्रेव, चैतन्यविकलोऽभवत् ॥ ८६५ ॥

वीक्ष्यानीकमथात्मीय-मेर्यिंवद्विशरारुताम् । गान्धारेयो गतस्थामा, जगामाकुलता ततः ॥ ८६६ ॥ अथ सैन्यरथो द्भूतैः, सोऽन्धकारपटोपमैः । तिरोहितवपुः पांशु-पूरैः स्वैरमपासरत् ॥ ८६७ ॥ न नाम शुशुभे शेप-द्विपशौण्डीरमौक्तिकम्। तदा मौक्तिकदामेव, तदनीकमनायकम् ॥ ८६८ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च, द्रोणभूश्च त्रयोऽप्यमी । धार्तराष्ट्रमपश्यन्त , कोका इव दिवाकरम् ॥ ८६९ ॥ विभ्रतः कान्दिशीकत्व, निच्छायवदनश्रियः। काम गवेषयामासु-र्विषण्णास्तमितस्ततः ॥८७०॥ (युग्मम्) भ्राम्यन्तो ददृशुस्तेऽथ, गान्धारेयपदावलीम्। सरो व्याससरो नाम, ययुस्तदनुसारतः ॥८७१॥ अम्भः सस्तम्भ्य सविष्ट, तत्र निश्चित्य कौरवम् । भर्तृभक्त्या क्षण तस्थु-स्तस्य ते सरसस्तटे ॥ ८७२ ॥ अथावलोक्य धूलीभि-स्तैः कदम्बितमम्बरम् । कौरवानुपदी पार्थ-बलराशिरशङ्कयत ॥ ८७३ ॥ दृष्ट्वा नोऽत्र स्थित पार्था, ज्ञासिपुर्मा स्म कौरवम् । इत्यालोच्य तिरोऽभूवन् , क्वापि ते तरुगह्वरे ॥ ८७४ ॥ तस्मिन् सरसि निशाय, वनेचरगिरा ततः । प्रविष्ट कौरवाधीश-मन्वगुः पाण्डुसूनवः ॥ ८७५ ॥ तदैकाक्षौहिणीशेष बलसभारभासुराः । तिष्ठन्ति स्म सुताः पाण्डो-र्थिरमावृत्य तत्सरः ॥ ८७६ ॥

तन्नीरस्य ततस्तीर-मधिष्ठाय युधिष्ठिरः। स्पष्टमामृष्टमर्माण, वाणीमिति ममाददे ॥ ८७७ ॥ दुर्योधन ! मुधा वीर, त्वां स्म मन्यावहे वयम् । मृगेन्द्रमतिरस्माक, फेरवे स्फुटमस्फुरत् ॥ ८७८ ॥ निष्कलङ्के कलङ्कोऽभू-स्त्वमेवास्मत्कुले-

१ ग्रासम् । २ शृगाले ।

ऽखिले। त्वयैव कलुषं तात-धृतराष्ट्रमहः कृतम् ॥ ८७९ ॥ घातयित्वा समित्येवं, सुहृ-त्संबन्धि-बान्धवान्। यदिदानीं निजप्राण-त्राणायाम्भसि मज्जसि ॥ ८८० ॥ मग्नस्यापि जले किं तु, जीवितव्यं न ते क्वचित्। मुहूर्तोऽपि गमी नैतत्, सरः शोषयतां हि नः ॥ ८८१ ॥ क्वाद्य ते स भुजादर्प-स्तृणीकृतजगत्त्रयः [१]। येनावमत्य नः सर्वा-स्त्वं महीं भोक्तुमैहथाः ॥ ८८२ ॥ यद्येतावदनात्मज्ञ !, त्वमासीर्मृत्युकातरः। तत्संधित्सन् पुरा किं न, गोत्रवृद्धानमानयः ॥ ८८३ ॥ संधिमाद-धतं किं च, पञ्चग्राम्याऽपि शार्ङ्गिणम्। निराकृत्य तदा किं त्व-मात्मनीनमसूत्रयः ? ॥ ८८४ ॥ तच्चेऽद्य स्फुटमायात, एव मृत्युर्यथा तथा। जीवितं ह्यतिदुर्लभ्य-माप्तवाक्यविलङ्घिनाम् ॥ ८८५ ॥ अत्यन्तानुचितां क्षत्र-व्रतस्य च कुलस्य च। कृष्णाकेशा-म्बराकृष्टिं, तदा कारयतस्तव ॥८८६॥ बंहीयो यदभूदंहे-[२]स्तस्यास्माभिर्बलादपि। अद्य प्राणप्रहारेण, प्रायश्चित्तं विधास्यते ॥ ८८७ ॥ (युग्मम्) तन्निर्गत्याम्भसो भूत्वा, शौण्डीरश्चेद्विपद्यसे। तदात्मभुजयोर्लज्जां, कुलस्य च विलुम्पसि ॥ ८८८ ॥ निर्यास्यसि न चेत्तर्हि, संहितः सव्यसाचिना। क्षणादाग्नेयबाणोऽसौ, शोषयिष्यत्यदः सरः ॥ ८८९ ॥ अथैको निखिलैर्नास-द्योद्धृभिर्योद्धुमीशिषे। तद्येन रोचते तुभ्यं, तेन युद्धं विधीयताम् ॥ ८९० ॥ एकस्मिन्नप्यहो तस्मि-ञ्जितेऽधिप्रधनं [३] त्वया। जिता एव वयं सर्वे, भुञ्जीथाः पृथिवीमिमाम् ॥ ८९१ ॥ श्रुत्वेति श्रवणक्रोड-विपद्वृष्टिसहोदराम्। भारतीं तपसः सूनो-रमर्षक्वथिताशयः ॥ ८९२ ॥ गदायुद्धं विनिर्णीय, समं पवनजन्मना। कौरवो निरगान्नीरा-दभ्रा-दिव दिवाकरः ॥ ८९३ ॥ (युग्मम्)

---

१ संधिं कर्तुमिच्छन्। २ पापम्। ३ युद्धे।

ततः परिसर मत्त-मातङ्गेन्द्रमिवारिकाः। पाण्डवेयास्तमावृत्य, रणक्षेत्रमुपानयन् ॥ ८९४ ॥ भीम-कौरव्ययोस्तत्र, चरणायुधयोरिव। धर्मजाद्या दधुर्योद्धु-कामयोः पारिपद्यताम् ॥ ८९५ ॥ इन्द्रनीलामलं व्योम, व्याप्तं गीर्वाण-खेचरैः। भाति स्म भूमिलल्लोक-प्रतिबिम्बैरिवाङ्कितम् ॥ ८९६ ॥ द्वैमातुरीयसैन्यस्य, यादवीयबलस्य च। द्राग्दिदृक्षारसाक्षिप्ताः, संगच्छन्ते स्म सैनिकाः ॥ ८९७ ॥ गदायुद्धरहस्यैक-भाष्यकारभुजोर्जितः। बलभद्रोऽपि तत्रागा-द्विलोकनकुतूहली ॥ ८९८ ॥ रणरङ्गाङ्गणे लोकैः, परितः परिवेष्टितौ। अङ्कारावविवास्थातां, गान्धारेय-वृकोदरौ ॥ ८९९ ॥ केऽपि प्राणाधिको धार्त-राष्ट्रो न तु वृकोदरः। केचिच्च बलवान् भीमो, न नाम धृतराष्ट्रभूः ॥ ९०० ॥ अन्ये तु मांसलाभ्यासी, मारुतिर्न कुरूद्वहः। अपरे पुनरभ्यासी, कौरवो नैव पावनिः ॥ ९०१ ॥ केचित्तु मन्महे नान्यं, मानिनं कौरवं विना। इयत्यपि गते यस्य, सर्वान् वा हन्मि विद्विषः ॥ ९०२ ॥ मृत्युना सह संग्रामे, केलिलीलाः करोमि वा। रिपुभ्यो न पुनर्दीन, वचो वच्मीति गीःक्रमः ॥ ९०३ ॥ अन्ये तु धिग्धियं धिक् च, मानितां धिक् च मत्सरम्। यदुपज्ञमसौ जज्ञे, कौरवस्य कुलक्षयः ॥ ९०४ ॥ इत्येतान् बहुशो जल्पा-ञ्जल्पयन्तः परस्परम्। युद्धकौतुकिनस्तस्थुः, सुर-खेचर-मानवाः ॥ ९०५ ॥ (षड्भिः कुलकम्)

कौरव्य-मारुती वेगा-दृश्यमानौ सहस्रधा। अथाभ्रमयतां भीमा-मात्मानं परितो गदाम् ॥ ९०६ ॥ सानुमन्ताविगोरिक्षसौ, कल्पान्ते मण्डलानिलै। गदाङ्घ्रिपं दधानौ तौ, चेरतुश्चित्रमण्डलम् ॥ ९०७ ॥ राजति स्म तयोरङ्गं, शौर्यरो

१ कुर्कुटयो। (२ अङ्कशब्दोऽत्रापराधार्थः।) ३ 'जल्पान्, कल्प०' प्रतिद्वयपाठः।

माश्वकोरकैः । अन्तर्ज्वलितकोपाग्नि-निर्यद्धूमलवैरिव ॥ ९०८ ॥ कदाचित्तौ विनिर्मुक्त-क्ष्वेडारावौ प्रससतुः । पादमाकृष्य च स्वैरं, कदाचिदपससतुः ॥ ९०९ ॥ भुजशौण्डीरिमोद्रेका-द्धावमानोऽतिदुःसहम् । अत्याजयत् कदाप्यन्यः, स्वां महीमितरं बलात् ॥ ९१० ॥ त्रिजगत्कौतुकास्थानं, स्थानमाविश्य तौ ततः । प्रहारोदस्तहस्ताग्रा-वत्यासन्नीबभूवतुः ॥ ९११ ॥ प्रक्षिप्य पुरतः पाद-मेकस्मिन्नभिहन्तरि । कृष्टाङ्घ्रिमङ्गनाशेन, प्रहारमपरोऽत्यजत् ॥९१२॥ कदाचिच्चेलतुः प्रेङ्ख-त्करावभ्यासपाटवात् । तावन्योऽन्यगदाघातं, गदयैव ररक्षतुः ॥ ९१३ ॥ तदीयगदयोर्नादै-रन्योन्यास्फालनोद्भवैः । शङ्कन्ते स्म जगत्कोश-स्फोटमाकालिकं जनाः ॥ ९१४ ॥ तयोरित्थमतिक्रोधा-दुद्धतं युध्यमानयोः । जयश्रीः सुचिरं तस्था-वाचया वरमालया ॥ ९१५ ॥ कौरवोऽथ चिरादृष्टिं, वञ्चयित्वा कथंचन । निबिडं ताडयामास, मौलिदेशे मरुत्सुतम् ॥ ९१६ ॥ तत्प्रहारव्यथाभार-निर्भरभ्रमितेक्षणः । मारुतिः क्षोणिमद्राक्षी-द्भ्रमदद्रि-वन-द्रुमाम् ॥ ९१७ ॥ सत्त्वोत्कर्षादिथात्मानं, संस्थाप्य स कथंचन । क्रोधप्रगुणितप्राणः, प्रजहे हृदि कौरवम् ॥ ९१८ ॥ तेन दुःखासिकामात्र-मनुभूय सुयोधनः । निहन्ति स्म पुनर्मूर्ध्नि, कोपाटोपाद्वृकोदरम् ॥ ९१९ ॥ तत्पीडाभिरभूदन्ध-भविष्णुनयनद्वयः । निकामं निःसहीभूत-सर्वाङ्गः पवनाङ्गजः ॥ ९२० ॥

तथाभूतं तमालोक्य, मलीमसमुखद्युतिः । ससंभ्रममभाषिष्ट, किरीटी कैटभद्विषम् ॥ ९२१ ॥ हन्त गोविन्द ! गोविन्द !, किमस्माकमुपस्थितम् ? । उत्तीर्य पाथसां नाथ-मिदं गोष्पदमज्जनम् ॥ ९२२ ॥ जिते भीष्मे क्षिते द्रोणे,

---

१ 'कदाचिच्च लघुप्रेङ्ख०' प्रतिद्वयपाठः ।

मृदिते सूतनन्दने । शल्ये निर्मूलिते सिन्धु-राजादिषु हतेषु च ॥ ९२३ ॥ पश्यतामेव नः सोऽयं, सर्वेषामपि जीवितम् । घृष्टेन धार्तराष्ट्रेण, मारुतिर्यन्निहन्यते ॥ ९२४ ॥ (युग्मम्) इत्यर्जुनोक्तमाकर्ण्य, कंसविध्वंसनोऽवदत् । पार्थ ! भीमेन कौरव्यः, सत्यमेवाऽस्ति दुर्जयः ॥ ९२५ ॥ अयं हि खुरलीरङ्गे, कुर्वाणो गदया श्रमम् । नित्यं लोहमयं भीमं, भस्मसादकरोत् पुरा ॥ ९२६ ॥ तदेतस्य पुरो वैरि-कुले कालानलन्नपि । शङ्के न खलु बंहीयान्, भीमोऽपि भुजसंपदा ॥ ९२७ ॥ किं तु चेत् प्रहरत्येन-मूरुदेशे वृकोदरः । तदानीं नातिदुर्लम्भं, जयं संभावयामि वः ॥ ९२८ ॥
भारतीमित्युपश्रुत्य, फाल्गुनो वनमालिनः । कौरव्योरुप्रहाराय, मारुतिं समकेतयत् ॥ ९२९ ॥ तं संकेतं विदामास, कोविदः कौरवाग्रणीः । रणसंरम्भसंभ्राम्य-दम्बेको न बकान्तकः ॥ ९३० ॥ कुरूणामग्रणीरूरु-घातं वञ्चयितुं ततः । मनागुच्छलति स्मोर्ध्वे, मण्डूक इव भूतलात् ॥ ९३१ ॥ पूर्वाङ्ग एव निर्मुक्तः, प्रहारस्तु बकारिणा । तस्याभाङ्क्षीदुभावूरू, न धीर्दैवाद्बलीयसी ॥ ९३२ ॥ उत्फालः शैलभृङ्गान्तात्, कण्ठीरव इवावनौ । भग्नोरुः क्रोधधूमाय-मानो दुर्योधनोऽपतत् ॥ ९३३ ॥ असावथ व्यथापूर-पूरितोऽपि क्रुधा मुहुः । फणीन्द्रवत् फटाघातान्, गदाघातानमुञ्चत ॥ ९३४ ॥ तदवस्थेऽप्यनिर्वाण-रणारम्भे च कौरवे । भीमे च जयिनि प्रीताः, पुष्पाणि ववृषुः सुराः ॥ ९३५ ॥ कौरव्यग्रामणीः पीडा-निमीलितविलोचनः । क्षेपं क्षेपं गदां शून्यं, क्रमान्निःसहतामगात् ॥ ९३६ ॥
अथाभ्येत्य मुहुर्भीमः, पविसब्रह्मचारिणा । पादेन दलयांचक्रे, कोटीरं कुरुभूपतेः ॥ ९३७ ॥ बलभद्रस्तदालोक्य,

---

१ कालाग्निसदृशोऽपि । २ अम्बर्क-नेत्रम् । ३ वज्रसदृशेन ।

पदा मुकुटपेषणम् । रोषोन्मेषारुणीभूत–सर्वाङ्गद्युतिरभ्यधात् ॥ ९३८ ॥ धिग्धिग्वतेदमक्षत्रं, न म्लेच्छेष्वपि वर्तते । रिपोरपि किरीटो यत्, पेतुषः पिष्यते पदा ॥ ९३९ ॥ कदाचिदपि कस्यापि, नैवान्यायमहं सहे । मादृग्विधा हि सर्वेषा–मनाचार-चिकित्सकाः ॥ ९४० ॥ ममैतन्मुसलं कोपा–दन्यायस्यास्य यत् फलम् । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां, तत् सद्योऽदर्शयिष्यत ॥ ९४१ ॥ नाभविष्यदिदं हन्त, यदि ज्ञातेयमन्तरा । तथापि मुखमीक्षिष्ये, नाहमेषामतः परम् ॥ ९४२ ॥ (युग्मम्) इति संकर्षणो रोष–कलुषः परुषाक्षरम् । उदीर्य निजमावासं, त्वरितं त्वरितं ययौ ॥९४३॥ रौहिणेयानुवृत्त्येव, कर्मसाक्ष्यपि तत्क्षणात् । रोषावेशवशात्ताम्रः, क्वापि द्वीपान्तरेऽगमत् ॥ ९४४ ॥ तथैव पतिते कामं, वेदनाविमनीकृते । कोपादुज्झति कौरव्ये, निश्वासान्नासिकंधमान् ॥ ९४५ ॥ मुरारातिरथाकृष्य, साकूतः पाण्डुनन्दनान् । ज्यायांसं भ्रातर मान्य–मनुनेतुमचालयत् ॥ ९४६ ॥ (युग्मम्) दक्षौ शिबिररक्षायै, धृष्टद्युम्न–शिखण्डिनौ । आदिश्य सह कृष्णेन, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ ९४७ ॥ आयोधनाध्वजञ्जालैः, पाञ्चालैः समलंकृतम् । आदाय सैन्यमावासा–जग्मतुर्द्रुपदात्मजौ ॥ ९४८ ॥

ततो दिङ्मुखकस्तूरी–पत्रभङ्ग इवोद्गुः । कौरवेश्वरनिश्वास–धूमसान्द्रास्तमश्छटाः ॥ ९४९ ॥ सहस्रगुणितध्वान्ता, मूर्च्छाभिः कौरवेशितुः । साकं तैस्तैर्मनोदुःखैः, प्रससार तमस्विनी ॥ ९५० ॥ अथाभ्येत्य तथासंस्थ–मूचिरे मन्युगद्गदम् । कृतवर्म–कृप-द्रोण–सूनवः कुरुपुङ्गवम् ॥ ९५१ ॥ महाराज ! त्वमेवासि, मानिनामधिदैवतम् । ईदृशेऽपि स्थिते येन, दैन्यं चक्रे न वैरिषु ॥ ९५२ ॥ वयं तु कर्मचाण्डालाः, कृतौकधुरंधराः । शत्रुभिः पश्यतां येषां, लम्भितोऽसि दशा-

१ ज्ञातिसंबंधः । २ युद्धमार्गपथिकैः ।

मिमाम् ॥ ९५३ ॥ किं त्विदानीमधोऽस्माभिः, स्थितैर्न्यग्रोधभूरुहः । वनेऽस्मिन् महती दृष्टा, युक्तिः प्रत्यर्थिमन्थने ॥ ९५४ ॥ तत्र हि क्षणदादक्ष-चक्षुषाऽभ्येत्य तत्क्षणात् । काकानीकमुलूकेन, सर्वं सुप्तमहन्यत ॥ ९५५ ॥ तद्दृष्ट्वा तुष्ट-चेतोभि-रित्यस्माभिरचिन्त्यत । यदेकोऽप्यखिलान् हन्ति, कालमालम्ब्य शात्रवान् ॥ ९५६ ॥ अस्माभिरपि तन्नून-मिदानीं निशि पाण्डवाः । रणोत्तीर्णतया स्वैरं-स्वपना नातिदुर्जयाः ॥ ९५७ ॥ इत्यालोच्य वयं रात्रि-संगरे कृतसं-गराः । भवदादेशमादातु-मिहागच्छाम संप्रति ॥ ९५८ ॥ जीवतस्ते बलाच्छित्त्वा, पाण्डुपुत्रशिरांसि चेत् । दर्शयेमहि तत् किंचि-दानृण्यं त्वयि नो भवेत् ॥ ९५९ ॥

इत्येतैर्वचनैस्तेषां, पीयूषरसवर्षिभिः । विस्मृत्य वेदनावेग-माकृष्याश्लिष्यति स्म तान् ॥ ९६० ॥ वक्ति स्म च महा-वीरा !, जल्पतेदं पुनः पुनः । यच्छिरांसि द्विषां छित्त्वा, दर्शयिष्यामहे तव ॥ ९६१ ॥ न तत् किमपि युष्मासु, यन्न संभा-व्यते खलु । किंचित्रास्त्येव यच्चिन्ता-रलस्यापि दवीयसि ॥ ९६२ ॥ तजवाद्गच्छत च्छित्त्वा, मौलीन् दर्शयत द्विषाम् । मदीयैर्न खलु प्राणैः, स्थातुमीशिष्यते चिरम् ॥ ९६३ ॥ अश्वत्थामन्! गुरोस्तस्य, तनयोऽसि त्वमौरसः । मानसोऽहं पुनस्तेन, महज्ज्ञातेयमावयोः ॥ ९६४ ॥ तद्विधृत्य मयि प्रीति-माविःकृत्याप्यनुग्रहम् । मूर्ध्नः पाण्डुभुवां कृत्तान्, यदि दर्शयसि क्षणात् ॥ ९६५ ॥ प्रस्थितस्य तदेदानीं, वर्तन्यां पारलौकिकीम् । ममानन्दमयं दत्तं, पाथेयं भवता भवेत् ॥ ९६६ ॥ (युग्मम्) अजेयोऽसि त्वमेकोऽपि, शात्रवाणां शतैरपि । कृतवर्म-कृपाचार्य-संगतस्तु किमुच्यते ? ॥ ९६७ ॥ इत्यादि

१ सुप्तसुप्ताः । २ कृतप्रतिज्ञाः । ३ मार्गम् ।

द्रौणिमाभाष्य, कृतवर्म-कृपान्वितम् । वधाय पाण्डुपुत्राणां, आह्विणोद्धृतराष्ट्रभूः ॥ ९६८ ॥

ते त्रयोऽपि ततोऽनेक-भटश्रेणिविसंकटम् । अह्नाय पाण्डवेयानां, स्कन्धावारमुपागमन् ॥ ९६९ ॥ रे कौन्तेयचमूसैन्याः !, सत्वर कुरुतायुधम् । क्रुद्धो युष्मासु नन्वश्व-त्थामनामा यमोऽधुना ॥ ९७० ॥ इति द्रौणिगिरं श्रुत्वा, स्फूर्जथुस्फूर्जितापहम् । चापारोपनिनादं च, त्रयाणामपि दोर्भृताम् ॥ ९७१ ॥ द्रवन्निद्रासुखं काम-मुच्छलत्तुमुलारवम् । क्षुभ्यति स्म क्षणात् सर्वं, शिबिरं पाण्डुजन्मनाम् ॥ ९७२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) त्रयाणामपि निःशेषं, तेषां विशिखपङ्क्तिभिः । कल्पान्ताशनिकल्पाभिः, पाण्डवानीकमानशे ॥ ९७३ ॥ कोदण्डमधिमौर्वीकं, कुर्वाणौ रभसात्ततः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च, धावतः स्म महाभुजौ ॥ ९७४ ॥ ततस्ताभ्यां भृशं दुष्ट-ग्रहाभ्यामिव सर्वतः । क्रियते स्म कृपादीनां, बाणवृष्टेरवग्रहः ॥ ९७५ ॥ पराक्रममयीं कांचि-दिष्टिमिष्ट्वा भटाहुतिम् । तौ क्षणाल्लम्भितौ शान्ति-मश्वत्थामादिभिस्ततः ॥ ९७६ ॥ मूर्द्धानौ तैर्निकृन्तद्भि-र्धृष्टद्युम्न-शिखण्डिनोः । वैरनिर्यातनं काम-मकारि द्रोण-भीष्मयोः ॥ ९७७ ॥ तयोर्निहतयोर्द्वेष-रागयोरिव तैः क्षणात् । कर्मानीकमिवानेशत्, पार्थीयमखिलं बलम् ॥ ९७८ ॥

पञ्चानां पाण्डवेयानां, द्वितीया इव मूर्तयः । पाञ्चालीकुक्षिकासार-पुण्डरीकास्ततो जवात् ॥ ९७९ ॥ विशिखा इव पञ्चेषो-र्जगद्भिरपि दुर्जयाः । क्रुद्धाः पञ्चापि पाञ्चाला, भजन्ते स्माभ्यमित्रताम् ॥ ९८० ॥ (युग्मम्) पाण्डवेयभ्रमाद्रात्रौ, द्रौणिप्रभृतयोऽपि ते । धावन्ति स्माधिकक्रोध-गरिष्ठभुजसौष्ठवाः ॥ ९८१ ॥ अथाभूदुभयेषाम-प्यमीषामितरेतरम् । विमुक्तैः

१ वज्रध्वनिनाशकरीम् ।

पत्रिभिः प्राण–प्रयाणप्रवणो रणः ॥ ९८२ ॥ प्रतिपक्षोदयाः सम्य–ग्मन्त्राङ्गैरिव पञ्चभिः । कार्ष्णेयैर्न्यक्रियन्ते स्म, द्रौणि-मुख्यास्त्रयोऽपि ते ॥ ९८३ ॥ तैरथोजागरूकाभि–र्लज्जाभिरतितर्जितैः । सारसर्वाभिसारेण, प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥ ९८४ ॥ पाञ्चालचिशिखान् बाण–श्रेणिर्द्रौणेरशोषयत् । नैदाघस्य रवेरुस्र–मण्डलीव जलाशयान् ॥ ९८५ ॥ पञ्चताशालिनीं शश्व–द्विभ्रतामभिधामपि । कार्ष्णेयानां ततश्चक्रे, पञ्चतैव तदाशुगैः ॥ ९८६ ॥ तच्छिरांसि क्षणाच्छित्त्वा, पाण्डवेयधियैव तैः । अश्वत्थामादिभिः प्रीतै–र्निन्यिरे कौरवान्तिकम् ॥ ९८७ ॥

वेदनातिशयान्मूर्च्छे–न्मूर्च्छामुकुलितेक्षणः । तत्र तैर्ददृशे श्वास–मात्रशेषः सुयोधनः ॥ ९८८ ॥ सरःसलिलसेकेन, प्रत्याहृत्याथ चेतनाम् । सानन्दस्य पुरस्तस्य, मुञ्चन्ति स्म शिरांसि ते ॥ ९८९ ॥ क्षणाच्चारणिकाष्ठानि, ते निर्मथ्य पृथू-र्जिताः । रचयांचक्रुरुद्योतं, द्योतिताखिलभूतलम् ॥ ९९० ॥ अभ्यधुश्च धराधीश !, छिन्नान् पञ्चाप्यमून् पुरः । पाण्ड-वानां क्षणं मौली–नालोक्य भव निर्वृतः ॥ ९९१ ॥ इत्येतया गिरा तेषां, मनागुन्मथितव्यथः । पूर्वाङ्गैत्यक्तभूमिस्तान्, सम्यग्मौलीन्व्यलोकयत् ॥ ९९२ ॥ तानुद्वीक्ष्य स वैलक्ष्य–श्यामीकृतमुखद्युतिः । दीर्घं निश्वस्य भूयोऽपि, पपात सहसा भुवि ॥ ९९३ ॥ जल्पति स्म च धिग्मूर्खाः !, कोऽयं युष्मत्पराक्रमः ? । पाञ्चालाः खलु युष्माभि–र्जघ्निरेऽमी स्तनंधयाः ॥ ९९४ ॥ सन्ति दुष्टास्तु ते स्पष्ट–मखण्डा एव पाण्डवाः । क्व वा भाग्यानि मे तानि ?, यैः पश्येयं हतानमून् ॥९९५॥ इति मन्दं वदन्वेदा–तुच्छमूर्च्छाभराकुलः । क्रौर्यत्रस्तैरिव प्राणै–स्त्यज्यते स्म सुयोधनः ॥ ९९६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

·१ किरणसमूहः । २ ' भ्रतां नवतामपि ' प्रतिद्वयपाठः, तत्र नवतां-यौवनम् । ३ भूमेः किञ्चिदुत्थायेत्यर्थः ।

ते ऽथ किंकार्यतामूढ-बुद्धयो बद्धभीतयः । परित्यज्य तथासंस्थ-मेव कौरवपुङ्गवम् ॥ ९९७ ॥ अश्वत्थामादयः काम-मन्योऽन्यस्यापि लज्जिताः । विषण्णमनसो जग्मुः, क्वापि क्वापि पृथक्पृथक् ॥ ९९८ ॥ (युग्मम्) समस्तमथ वृत्तान्त-मेनं विज्ञाय कोविदः । उपेत्याख्यत् सदारस्य, धृतराष्ट्रस्य संजयः ॥ ९९९ ॥ तन्निशम्य श्रुतिक्रोड-पविपातविडम्बनम् । गान्धारी धृतराष्ट्रश्च, सद्यैव मुमूर्च्छतुः ॥ १००० ॥ शोकाग्निदह्यमानास्थि-त्रटत्कार इवोच्चकैः । तत्परीवारलोकाना-माक्रन्दध्वनिरुद्ययौ ॥ १००१ ॥ तौ मरुद्भिर्निशाशीतै-श्चिरादासाद्य चेतनाम् । एवं परिदिदेवाते, बद्धबाष्पाम्बुपल्वलौ ॥ १००२ ॥

हा ! वत्स ! धीरधौरेय !, हा ! मानैकनिकेतन ! । हा ! गुणोर्वीरुहाराम !, हा ! यशःक्षीरनीरधे ! ॥ १००३ ॥ हा ! कौरवकुलोत्तंस !, हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! । हा ! निःसामान्यसौजन्य !, हा ! दुराक्रमविक्रम ! ॥ १००४ ॥ हा ! कृपाणपयः-पूर-प्लावितारातिमण्डल ! । हा ! नताखिलभूपाल-मौलिमालाश्रितक्रम ! ॥ १००५ ॥ हा ! दुर्योधन ! कुत्रावां, विहाय गतवानसि ? । किं नामाभूद्विरोधिभ्य-स्तवापीदममङ्गलम् ? ॥ १००६ ॥ बभूव पुरतो यस्य, वासवोऽपि कृपाऽऽस्पदम् । दैवाद्दह ! तस्यापि, का तवेयं दशाऽभवत् ? ॥ १००७ ॥ भवन्तं हरता वीर !, मृत्युनाऽद्य दुरात्मना । आकृष्टा यष्टिरेवेय-मन्धयोरावयोः करात् ॥ १००८ ॥ वीर ! यातेऽद्य विश्वाना-मेकचन्द्रमसि त्वयि । को धिनोतु निराधारा-नजुजीविचकोरकान् ? ॥ १००९ ॥ त्वां विना जगदप्येत-दद्य शून्यं बभूव नौ । शोकान्धयोर्ध्रुवं चेयं, शाश्वती भविता तमी[1] ॥ १०१० ॥

१ रात्रिः ।

इत्थं विलपतोस्तारं, क्रन्दतोर्बहुमूर्च्छतोः । निर्घृणं निघ्नतोर्वक्षः, क्ष्मापृष्ठे लुठतोर्मुहुः ॥ १०११ ॥ हालाहलमयं वह्नि-मयं मृत्युमयं जगत् । तदाऽभूत् सुतशोकेन, गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः ॥ १०१२ ॥ (युग्मम्)

इतश्च पाण्डवाः कुद्धं, प्रसाद्य शितिवाससम् । यावदुचेलुरात्मीयां, प्रमोदात् पृतनां प्रति ॥ १०१३ ॥ तावदुद्वेपथु-भीत्या, वेगादागत्य सात्यकिः । पाञ्चालादिवधोदन्त-मादितस्समचीकथत् ॥ १०१४ ॥ तूर्णमाकर्ण्य तं कर्ण-क्रोडक्रकच-कर्कशम् । शोचतः पाण्डवान् कामं, मुरारातिरबोचत ॥ १०१५ ॥ वीराः ! किमिव युष्माक-मप्यदः स्फुरितं शुचाम् ? । काञ्चनस्याप्यसौ किंचि-न्मन्ये मालिन्यसंभवः ॥ १०१६ ॥ ज्ञातसंसारतत्त्वार्थे-यूयमप्यास्पदं शुचः । भविष्यति ततो नून-मादित्योऽपि तमःपदम् ॥ १०१७ ॥ संभाव्य द्रौणिमुख्याना-मिदमापाति सौप्तिकम्[१] । स्वानीकमानयं युष्मान्, बलादुनयहेतवे ॥ १०१८ ॥ पितृ-स्वामिवधक्रोधा-दयं हि द्रोणनन्दनः । श्रान्तसुप्तान् ध्रुवं हन्या-द्युष्मानेव चमूस्थितान् ॥ १०१९ ॥ तदेतावान् समस्तोऽय-मारम्भो विफलीभवेत् । पुत्रास्तु सन्तु युष्मासु, नातिदुर्लभसंभवाः ॥ १०२० ॥ तद्वि-मुच्य शुचं वेगात्, प्रतिष्ठध्वं चमूं प्रति । सान्त्वयामो यथा कृष्णां, पुत्र-भ्रातृवधार्दिताम् ॥ १०२१ ॥ इत्यच्युतगिरा शोकं, शिथिलीकृत्य पाण्डवाः । स्थानस्थानोद्यदाक्रन्दं, निजं शिबिरमागमन् ॥ १०२२ ॥

तत्र भूलुठनव्यग्रा-मग्रतो लुलितालकाम् । क्रन्दन्तीं तारतारं ते, ददृशुर्द्रुपदात्मजाम् ॥ १०२३ ॥ हा ! वत्सा ! हा !

१ रात्रियुद्धम् । (२ 'स्वानीकं प्रति सचेलुः सुप्रसन्नमुखश्रियः' इति भवेदिति गद्यपाण्डवचरिताज्ज्ञायते) इयं टिप्पनिका समीचीना न भाति । त्रयोदशस्य श्लोकस्योत्तरार्धेन्न साधुः इति मे मतम् ।

महावीरा !, हा! जनन्येकचेतसः! । क्व नाम यूयं याताः स्थ, मन्दभाग्यां विमुच्य माम् ? ॥ १०२४ ॥ इत्याद्यनेकधाबद्ध-परिदेवनविक्लवाम् । सान्त्वयामास कंसारि- रिति द्रुपदनन्दिनीम् ॥ १०२५ ॥ कल्याणि ! वीरपत्नीनां, न खल्वेष विधिः क्वचित् । शोकेन परिभूयन्ते, ह्यल्पीयस्यः पुरंध्रयः ॥ १०२६ ॥ प्रणष्टैरात्मजैराजौ, लज्जन्ते वीरयोषितः । मोदन्ते तु श्रितै-र्मृत्यु-मूर्च्छीभूतैर्विजित्य वा ॥ १०२७ ॥ बान्धवौ तव तौ धन्यौ, धन्यास्ते च तनूद्भवाः । कुलैकतिलकैः प्राणान्, यैस्त्य-जन्द्विर्निजान् रणे ॥ १०२८ ॥ दीयते स्म चिरं तुभ्य-मवैधव्यमखण्डितम् । चक्रे च कीर्तिरात्मीया, लोकालोकावलोकिनी ॥ १०२९ ॥ (युग्मम्) रक्षिता अपि हि प्राणा, यास्यन्त्येव कदाऽप्यमी । ते तु कस्मिंश्चिदप्यर्थे, यान्ति चेत्तत् फलं महत् ॥ १०३० ॥ बान्धवा अपि हन्यन्तां, म्रियन्तां तनया अपि । नन्दन्ति दयितानां तु, कुशलेन पतिव्रताः ॥ १०३१ ॥ तन्मुञ्च शुचमात्मानं, संस्थापय विसंस्थुलम् । द्रुपदस्य तनूजाऽसि, श्रीपाण्डोश्च वधूरसि ॥ १०३२ ॥ इत्याद्यैर्मुरजिद्वाक्यैः, पाण्डवैर्यानुमोदितैः । मुञ्चति स्म शनैः शोक-श्यामिकां द्रुपदात्मजा ॥ १०३३ ॥

अथ प्रभातकल्पायां, क्षपायां शौरि-पाण्डवाः । धृतराष्ट्रं सपत्नीक-मपशोकयितुं ययुः ॥ १०३४ ॥ तत्राभ्येत्य भृशं मग्नौ, शोकनाम्नि महार्णवे । गान्धारीं धृतराष्ट्रं च, नमस्यन्ति स्म पाण्डवाः ॥ १०३५ ॥ भक्तिप्रह्वतरं तेषु, नमस्कुर्वत्सु रोषणौ । पुनः पीनोच्छलच्छोकौ, तौ पराञ्चौ बभूवतुः ॥ १०३६ ॥ पाण्डवेष्वथ तत्पाद-तले लुलितमौलिषु । वाग्मिनामग्रणीरेवं, गदति स्म गदाग्रजः ॥ १०३७ ॥ राजन्नमी न किं पाण्डु-सूनवस्तव सूनवः ? । न कश्चिद्भक्तिरप्येषां, पाण्डुतस्त्वयि हीयते ॥ १०३८ ॥ पूज्यां हृदि पृथातोऽपि, गान्धारीं धारयन्त्यमी । कुरवोऽपि तपःसूनो-र्भीमादि-

कृष्णेन कृतं धृतराष्ट्रस्य सान्त्वनम् ॥

भ्योऽपि वल्लभाः ॥ १०३९ ॥ यत्तु दूरमनाख्येय-मभूदेतदमङ्गलम् । तत्र मन्ये दुरात्माऽयं, विधिरेवापराध्यति ॥ १०४० ॥ पञ्चग्राम्याऽप्यमी पाण्डु-सुताः संधित्सवस्तदा । कौरवेण निरस्ता य-द्दैवदौरात्म्यमेव तत् ॥ १०४१ ॥ यन्निराचक्रिरे तेन, गिरो युष्मादृशामपि । हेतुस्तत्रापि जागर्ति, केवलं भवितव्यता ॥ १०४२ ॥ किं च बन्धुभिरप्याप्तां, पाण्डवेया यथा तथा । त्यजेयुर्यदि धात्रीं त-च्छज्जयेयुर्न ते कुलम् ? ॥१०४३॥ कुर्वता पुनरन्याय-मयौष्माककुलोचितम् । यदि जानासि तत् कामं, कौरवेणासि लज्जितः ॥१०४४॥ सुता अपि सतां द्वेष्याः, शत्रुवत् कलितानयाः । न्यायिनस्तु परेऽप्युच्चै-र्वल्लभा एव पुत्रवत् ॥ १०४५ ॥ अमी तु पाण्डवाः स्फीत-नयाश्च तनयाश्च ते । तदेतेषु विशेषेण, प्रसत्तिं गन्तुमर्हसि ॥१०४६॥ क्रमावनतमूर्द्धानो, गान्धार्यां त्वयि चान्वहम् । भक्तिं चैते करिष्यन्ति, कौरवेभ्योऽधिकां ध्रुवम् ॥ १०४७ ॥ तत् प्रसन्नं मनः कृत्वा, विस्मृत्य च रुषं मनाक् । उभावपि युवां दत्तं, पृष्ठेऽमीषां करं मुदा ॥ १०४८ ॥ सर्वथाऽप्यस्य विश्वस्य, कलय त्वमनित्यताम् । पीडयेत् पुत्रशोकोऽपि, कं हि नाम विवेकिनम् ? ॥ १०४९ ॥ इति मन्दीकृतामर्षौ, गिरा दामोदरीयया । तौ पृष्ठे पाण्डवेयानां, कृच्छ्रेण ददतुः करम् ॥ १०५० ॥ दैवस्यैवापराधोऽयं, न वो नास्मत्तनूरुहाम् । इत्युत्थाप्य क्रमा-नम्रा-नमूनालिङ्गतः स्म तौ ॥ १०५१ ॥

व्याजहाराथ गान्धारी, वत्सा ! मद्बालकाः स्थ चेत् । तन्मां संग्रामसीमान-मिदानीं नयत द्रुतम् ॥ १०५२ ॥ यथा विप्रोषितासूनां, सर्वेषामात्मजन्मनाम् । करोमि मन्दभाग्याऽह-मन्त्यमाननदर्शनम् ॥ १०५३ ॥ ततस्तिग्मद्युतौ पूर्व-शैलशृङ्गा-

१ संधिं कर्तुमिच्छवः । २ युष्माकं कुलस्यानुचितम् । ३ 'कलयतमनि०' प्रतिद्वयपाठः ।

न्तरङ्गिणि । समवस्थाप्य तत्रैव, धृतराष्ट्रं कथंचन ॥ १०५४ ॥ पाण्डवेयाः स्वयं भक्त्या, दत्तहस्तावलम्बनाम् । उदश्रु-नयनां निन्यु-र्गान्धारीं समराजिरम् ॥ १०५५ ॥ (युग्मम्) देवरीभिः समं सर्व-राजन्यानां च यौवतैः । श्वश्रूमन्वचलद्भानु-मती दुर्योधनप्रिया ॥ १०५६ ॥ तामनेकमहावीर-करङ्कनिकराङ्किताम् । वीक्ष्य युद्धक्षितिं तासां, हृदयानि विदुद्रुवुः ॥ १०५७ ॥ तासां युगपदाक्रन्द-प्रतिध्वनिभिरुद्धतैः । क्रन्दन्त्य इव भान्ति स्म, दिशस्तच्छोकविक्लवाः ॥ १०५८ ॥ गदाप्रहारभग्नोरुं, परिच्छदनिवेदितम् । गान्धारी स्नुषया सार्धं, कौरवेश्वरमभ्यगात् ॥ १०५९ ॥ शोणितोक्षितसर्वाङ्गा-नन्या अपि मृगीदृशः । उपलक्ष्योपलक्ष्य स्वान्, वल्लभानभिशिश्रियुः ॥ १०६० ॥

पृथक् पृथक् परिभ्रष्टा-नस्राविलविलोचना । शरीरावयवान् पत्युः, काऽपि कृच्छादमीलयत् ॥ १०६१ ॥ वक्षःपीठेऽन्तिमाश्लेप-सक्तैः स्वस्तनकुङ्कुमैः । काऽप्युपालक्षयत् पत्युः, कवन्धं न पुनः शिरः ॥ १०६२ ॥ अन्त्यचुम्बनसंक्रान्तात्, कस्तूरीतिलकान्निजात् । प्रत्यभ्यजानात् कान्तस्य, काऽप्यास्यं न पुनर्वपुः ॥ १०६३ ॥ काऽप्यन्त्यचुम्बनव्याजा-दभिज्ञानं प्रियानने । निजौष्ठयावकैः क्रूरं, नापश्यद्रुधिरैस्तदा ॥ १०६४ ॥ स्वकान्तवदने मौग्ध्या-दन्यस्याङ्के नियोजिते । चिरं भर्तृविवादोऽभूत्, कस्याश्चित्तस्य कान्तया ॥ १०६५ ॥ काऽपि सर्वाङ्गसंसक्तैः, रक्तैरव्यक्ततां गतम् । स्वप्राणेशभ्रमादन्य-मप्यालिङ्गत् पुनः पुनः ॥ १०६६ ॥ मानात् काऽप्यन्तिमाश्लेषे, निराकृत्य प्रियं पुरा । मृतं तु सस्वजे स्वागः, शोचन्ती तत् पुनस्तमाम् ॥ १०६७ ॥ भर्तुरादाय मूर्द्धानं, करे कायगवेषिणी । काऽपि क्षेत्रक्षितिं सर्वां, काली साक्षादिवाभ्रमत्

१ युवतिसमूहैः । २ करङ्क-शीर्षम् ।

॥ १०६८ ॥ सापत्न्यार्ता पुरा पत्युः, पञ्चतामप्यचिन्तयत् । तदानीं तु मृते तस्मि-न्नशोचत् काचिदुच्चकैः ॥ १०६९ ॥ कान्तमङ्के गतप्राणं, चिकीर्षन्त्योर्निजे निजे । तदानीमप्यभूदुच्चैः, सपत्न्योः कलहो महान् ॥ १०७० ॥ प्राप्य पत्युर्मुखं काचि-च्चुम्बति स्म पुनः पुनः । अपरा वपुरासाद्य, परिरेभे मुहुर्मुहुः ॥ १०७१ ॥ अन्यासक्तं पतिं काचित्, प्रागप्राप्तोप-गूहना । तदानीं तु गतस्पन्दं, स्वच्छन्दं परिषस्वजे ॥ १०७२ ॥

अङ्कमारोप्य गान्धारी, ततो दुर्योधनं सुतम् । चक्रन्द तारपूत्कारं, सदैन्यमिति भाषिणी ॥ १०७३ ॥ हा ! वत्स ! हा ! महोत्साह !, हा ! शौण्डीरशिरोमणे ! । हा ! वीररसकासार !, हा ! कुलाम्बरभास्कर ! ॥ १०७४ ॥ मदेकहृदयो भूत्वा, पूर्वमुर्वीपुरंदर ! । असंस्तुत इवेदानीं, नेक्षसे किं दृशाऽपि माम् ? ॥ १०७५ ॥ पूर्वमाज्ञाप्य भूपालान्, तत्तत्कृत्येष्वनारतम् । कामं किमसि तूष्णीको, वाचंयम इवाधुना ? ॥ १०७६ ॥ क्षितयवेक्षणमाकाङ्क्षन्, प्राङ्निद्रां न कदाऽप्यगाः । किमेकहेलयेदानीं, दीर्घनिद्रां निषेवसे ? ॥ १०७७ ॥ वत्सलस्यैव ते वत्स !, कोपः क इव मातरि ? । क्रन्दन्त्यामपि येनोच्चै-र्नोत्तरं मयि दीयते ॥ १०७८ ॥

विलपन्त्यामिति स्वैरं, गान्धार्यां भानुमत्यपि । प्रियाङ्घ्री शिरसि न्यस्य, रुदन्तीत्यवदन्मुहुः ॥ १०७९ ॥ हा ! नाथ ! हा ! रिपून्माथ !, हा ! मानैकनिकेतन ! । हा ! सौभाग्यामृताम्भोधे !, हा ! रूपग्लपितस्मर ! ॥ १०८० ॥ हा ! कल्पपादपौदार्य !, हा ! सुधामयवाङ्मय ! । हा ! विश्वकमलादित्य !, हा ! नेत्रतुहिनद्युते ॥ १०८१ ॥ मांसलेऽपि

१ अप्राप्तमालिङ्गनं यया सा ।

व्यलीके प्राग्, नासंभार्यं मयि व्यधाः। निर्व्यलीकामपीदानीं, मां न संभाषसे कथम् ? ॥ १०८२ मदीयं यदि वा किंचि-द्व्यलीकमपि मन्यसे। तदाविष्कुरु येन त्वां, सद्यः प्रत्याययाम्यहम् ॥ १०८३ ॥ चेत् प्रसन्नमना एव, वर्तसे यदि वा मयि। तन्निजैर्मां निषिञ्चस्व, त्रिलोकनसुधारसैः ॥ १०८४ ॥ मां विहाय पुरा नाथ !, नैव लीलावनेऽप्यगाः। किमद्य परलोकाय, प्रस्थितोऽसि मया विना ? ॥ १०८५ ॥ स्वामिन् ! विश्वस्य विश्वस्य, नित्यमास्थाय नाथताम्। प्रयातास्म्यहमप्यद्य, त्वां विना नन्वनाथताम् ॥ १०८६ ॥ ममाभूत्त्वद्विमुक्तायाः, पूषाऽप्येष तमोमयः। जाताश्चैते दवप्रायाः, स्वामिन् प्राभातिका-निलाः ॥ १०८७ ॥ पतत्रिण इव ध्वस्ते, कुलायजगतीरुहे। किं विपन्ने त्वयीदानीं, श्रयेयुरनुजीविनः ? ॥ १०८८ ॥

भानुमत्यामिति स्फारं, क्रन्दन्त्यां करुणैः स्वरैः। दुःशल्याऽप्यथ गान्धारी-धृतराष्ट्रतनूद्भवा ॥ १०८९ ॥ दुर्योधनसमा प्राण-प्रियं समरशायिनम्। आसाद्य सिन्धुभूपालं, रुदती पर्यदेवत ॥ १०९० ॥ (युग्मम्) हाऽभिराम-गुणग्राम-मरालकुलमानस ! । हा ! सिन्धुवनितानेत्र-कैरवाकरचन्द्रमः ! ॥ १०९१ ॥ न नामास्ति ममानृण्यं, प्राणेश ! प्रणयेऽपि ते। भवन्धोर्यद् पुनः प्राणान्, स्वानदास्तत्र किं ब्रुवे ? ॥ १०९२ ॥ हा ! ममास्तमिते तुल्यं, पितृ-श्वशुरयोः कुले। मण्डले दर्शयामिन्यां, सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १०९३ ॥ यैर्नाज्ञायि पुरा कापि, कथाऽपि परिपन्थिनाम्। त्वां विना ते महा-वीर !, किं भविष्यन्ति सिन्धवः ? ॥ १०९४ ॥ मित्रकृत्यमयप्राणे, स्वामिन्नस्तं गते त्वयि। स्वच्छन्दमद्य मोदन्तां, त्वन्मित्राणामरातयः ॥ १०९५ ॥ इतोऽप्याप्य करं पत्यु-रङ्गुलीयोपलक्षितम्। इति भूरिश्रवःपत्न्य-स्तारं परिदिदे-

१ नीडवृक्षे।

विरे ॥ १०९६ ॥ सैष नः स्तनकार्कश्य–सुहृज्जघनबान्धवः। नाभीदुर्ललितो नीवी–मोक्षकेलिकर करः ॥ १०९७ ॥ सैष ज्याकर्षणाक्राम्य–दङ्गुलीवलयोज्ज्वल । कृष्टदुष्टारिवामाक्षी–शिर.केशोत्करः करः ॥ १०९८ ॥ सैष नम्रारिभूपाल–पृष्ठविश्रामनैष्ठिकः । समस्तार्थिचमूदत्त–हिरण्यनिकरः करः ॥ १०९९ ॥ एकच्छत्रामिमां धात्रीं, यस्य स्वैर नितन्वतः। कुर्वन्ति स्म शराः पूर्वं, वर्षच्छेद महीभृताम् ॥ ११०० ॥ हा ! नाथ ! मथितानेक–वीरकिर्मीरिते रणे । सोऽपि त्वमधुना पाणि–मात्रगात्रो विलोक्यसे ॥ ११०१ ॥ (युग्मम्) त्वामद्य हरता वीर !, वेधसा मन्दमेधसा । भृङ्गारश्च विलासश्च, रतिश्च ह्रियते स्म नः ॥ ॥११०२॥ इत्याद्यन्या अपि प्राप्य, प्राणनाथं निज निजम् । विलापतुमुलाः कामं, क्रन्दन्तीर्मृगचक्षुषः ॥११०३॥ ससारभङ्गुरीभाव–भावितैरमृतोपमैः । तैस्तैः सबोधयांचक्रे, वचोभिस्तपसः सुतः ॥ ११०४ ॥ (युग्मम्)

अथादेशादजातारे–र्भूभुजा प्लवगध्वजः। आग्नेयास्त्रेण सर्वेषा–मग्निसस्कारमादधे ॥ ११०५ ॥ स्कन्धावार ततोऽभ्येत्य, भ्रातॄणामौर्ध्वदेहिकम् । सहैव धृतराष्ट्रेण, पाण्डवेया वितेनिरे ॥ ११०६ ॥ ताभिस्ताभिः क्रियाभिश्च, शोकमाक्षिप्य तत्क्षणात् । वितीर्णविनयादेशं, सहायीकृत्य सात्यकिम् ॥ ११०७ ॥ धृतराष्ट्रं सम तामिः, समस्ताभिः पुरन्ध्रिभिः। प्रेषयामास नगर, धर्मभूर्नागसाह्वयम् ॥ ११०८ ॥ (युग्मम्) अवेक्षणीयाः स्वयमेव तावत्, प्रजाः प्रतीक्षैः प्रयतैरजस्रम् । यावज्जरासन्धवध विधाय, हरेर्निदेशादहमभ्युपैमि ॥ ११०९ ॥ विज्ञप्तिमेव चरणप्रणाम–पूर्वं जयोदन्तपुरःसर च । प्रयास्यता सात्यकिना तदानीं, तपःसुतः कारयति स्म पाण्डोः ॥ १११० ॥ (युग्मम्)

१ 'पुरन्दरपुरीदरम्' प्रतिद्वय० । २ किर्मीरित–विचित्रम् ।

इत्थं क्रोधाद्विधाय प्रधनभुवि रिपुव्रातकल्पान्तमन्तः,
प्रीतिं तां तां वहन्तः पुनरवनिपरीभोगलाभप्रसूताम् ।
तुष्टिं पुष्टामरिष्टद्विपति रचयितुं मागधक्षोणिभर्तुः,
संहारेणाथ तस्थुः किसलयितमहस्ताण्डवाः पाण्डवेयाः ॥ ११११ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये पाण्डव-कौरवयुद्धवर्णनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

दुर्योधनवधक्रुद्ध-मगधेशनिदेशतः । दूतः समेत्य वाक्पूतः, कंसारातिमथाभ्यधात् ॥ १ ॥ समाप्य कौरवान् दृप्यः, कृष्ण ! मा स्म मनागपि । त्रिखण्डाखण्डलो याव-द्विजयी मगधेश्वरः ॥ २ ॥ प्रियं जामातरं कंसं, सुहृदं च सुयोधनम् । अत्युत्सुकोऽयमाक्रष्टुं, द्रावय्येतौ तवोदरात् ॥ ३ ॥ किं तु त्वां व्याहरत्येषं, पिच्छिला शोणितोर्मिभिः । अनेकाक्षौहिणीरुण्डै-र्भूरियं स्थपुटापि च ॥ ४ ॥ ततस्त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं, संपरायक्षमक्षमे । सनपल्ल्याह्वये ग्रामे, संग्रामोऽस्त्वा-

१ जरासन्धः । २ विषमापि अस्तीत्यर्थः ।

वयोरयम् ॥ ५ ॥ विस्फुरच्छफरीनेत्रा, तत्रापि रणसाक्षिणी । अस्ति ज्योत्स्नासपत्नाम्बु-रियमेव सरस्वती ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वा विरते दूते, सावज्ञं केशवोऽब्रवीत् । बुभुक्षितानामस्माक-मामन्त्रणमिदं वचः ॥ ७ ॥ जज्ञे नाद्यापि मद्बाहोः, सौहित्यं कंस-कौरवैः । विधास्यति जरासन्धः, पुनस्तदधुना ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तत्रैते वयमायाता, एव सोऽप्येतु सत्वरम् । एवमाख्याय तं दूतं, विससर्ज जनार्दनः ॥ ९ ॥ दूतोऽप्येत्य जरासन्धं, धराधीशं व्यजिज्ञपत् । सर्वो देव ! तवादेशः, केशवाय निवेदितः ॥ १० ॥

ततोऽप्य(म्य)धत्त भूपालः, किंचित् सोमक ! पृच्छ्यसे । ब्रूहि गोपः स किंरूपः?[1], किंबलः? किंनयोऽपि वा ? ॥११॥ वक्तुं प्रचक्रमे सोऽथ, यथादृष्टं निगद्यते । विदध्यान्मयि देवश्चे-त्प्रसादस्पृशो दृशः ॥ १२ ॥ वपुष्मदिव शौण्डीर्य-मुत्साहो देहवानिव । संगताङ्ग[3] इवानङ्गः, स गोपो देव ! रूपतः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनादरीणां च, नारीणां च पदे पदे । आत्मविस्मारकः कोऽपि, वेपथुः प्रथतेतमाम् ॥ १४ ॥ न देवस्य समः कश्चित्, सेनया चतुरङ्गया । किं तु शूराः सगोत्राश्च, सर्वेऽप्यल्पेऽपि तद्बले ॥ १५ ॥ योऽस्य बन्धुः कनिष्ठोऽस्ति, समुद्रविजयात्मजः । अरिष्टनेमिर्भगवान्, सोऽरिष्टं द्विष्टभूभुजाम् ॥ १६ ॥ किं ब्रूमो विक्रमं तस्य, स्वकीये लीलयैव यः । दोर्दण्डशिखरे धात्रीं, छत्रीकर्तुमपि क्षमः ॥ १७ ॥ यस्तु ज्यायांस्तयोर्बन्धु-र्बलदेव इति श्रुतः । अपूर्वः[4] पूर्वनष्टानां, वैरिणां शरणं रणे ॥ १८ ॥ ततो वैरिवरूथिन्या-मेतेऽतिरथयस्त्रयः । तदीयतनुजन्मानः, कोटिशस्तु महारथाः ॥ १९ ॥ कृतज्ञास्तनयाः पाण्डो-रुद्दामरतरौजसः । प्राणैरपि प्रियं कर्तुं, समीहन्तेऽधुना

१ 'तव' प्रतिद्वय० । २ वृत्ति । ३ प्राप्तशरीर । ४ 'अपूर्वपूर्व०' प्रतित्रय० ।

जरासन्ध-दूतेन कृष्णस्य युद्धनिमंत्रणं कृतम् । तस्य च वर्णनं जरासन्धसमीपे कृतम् ॥

हरेः ॥ २० ॥ तारकैरिव नः सैन्यैः, सूर्या-चन्द्रमसाविव । तेजस्विनौ सहिष्येते, कथं भीमा-र्जुनौ युधि ? ॥ २१ ॥ उत्पातपवनेनेव, रणे कीर्चैकवैरिणा । क्षिप्ताः पांशुचयक्षेपं, प्रेक्षिताः कैर्न कौरवाः ? ॥ २२ ॥ आस्माकीनध्वजिन्यां तु, त्वमेकोऽतिरथिः परम् । येऽप्यन्ये सन्ति राजन्या-स्तेऽपि नैव निजास्तव ॥ २३ ॥ सहोदय-व्ययाः पत्र-पुष्पप्रायास्तरो-र्निजाः । भृङ्गास्तु बहिरायाताः, स्वलोभेनैव सेवकाः ॥ २४ ॥ विष्णोः पाड्गुण्यनैपुण्यं, देवो वेद स्वयं पुरा । पलायामास यत् कंसं, हत्वा जामातरं तव ॥ २५ ॥ तदा हि वाहिनीसिन्धो-र्देवस्याभिमुखोऽभवत्। विष्णुर्निर्नाम निर्मज्जन्, केन रक्ष्येत संयुगे ? ॥ २६ ॥ त्वां विज्ञाय बलीयांस-मात्मानमबलं पुनः । विष्णुरात्मपरित्राणं, पलायनममन्यत ॥ २७ ॥ पारावारो-पकण्ठे च, नव्यां द्वारवतीं पुरीम् । प्राप्य देवकृतां दैव-मज्ञासीदानुकूलिकम् ॥ २८ ॥ इदानीं तु समासाद्य, कोटिशः सुभ-टान् सुतान् । बान्धवं नेमिनाथं च, सोऽप्यागात् सांयुगीनताम् ॥ २९ ॥ तदस्याधिक्यमस्मत्तो, बलेन च नयेन च । भरतार्धशुभोदर्के-स्तस्मान्नायमुपक्रमः ॥ ३० ॥ स्वामिन्नसाहुरारम्भा-द्विमृश्याऽऽशु विरम्यताम् । मा भूदभूतपूर्वस्ते, चिरा-दाजौ पराजयः ॥ ३१ ॥

निशम्य सोमकस्यैनां, गिरं गीतारिविक्रमाम् । अभ्यधान्मगधाधीशः, क्रोधारुणविलोचनः ॥ ३२ ॥ आः सोमक! त्वमप्येवं, जिह्वां नालोच्य जल्पसि । भरतार्धपतिः क्वाहं ?, क्व च गोपोऽब्धिकच्छपः ? ॥ ३३ ॥ किं लज्जितोऽसि नोत्कर्ष-न्मृगेन्द्रान्मृगधूर्तकम् ? । अयमुन्मूल्य गोपालं, कुर्वे निष्कण्टकां महीम् ॥ ३४ ॥ इत्याक्षिप्य तमुत्तालः, कालः प्रत्यनीक-

१ भीमेन । २ भवान् । ३ युद्धकुशलताम । ४ 'भारतार्के०' प्रतित्रय० ।

भुजाम् । आदिदेश विशामीशः, प्रयाणाय पताकिनीम् ॥ ३५ ॥
अथानीतद्विपदैन्यात्, सैन्यान्मगधभूपतेः । एत्याप्तचेतसश्चाराः, शशंसुः कंसविद्विपम् ॥ ३६ ॥ देव ! दर्पात्तवारातिः, स्फीतराहुबलैर्बलैः । सनपल्लीमसमीपस्था-मुपतस्थे सरस्वतीम् ॥ ३७ ॥ किं तु धातुर्विपर्यास, इव तस्यावसीयते । प्रतीपः सांप्रतं येन, मान्यानप्यवमन्यते ॥ ३८ ॥ हितमप्यहितं मित्र-मप्यमित्रैस्तव द्विपः । भागधेयविपर्यासात्, संप्रति प्रतिभासते ॥ ३९ ॥ सनपल्लीं ततो गत्वा, देव ! गृह्णातु कार्मुकम् । मगधानामधीशोऽयं, यातु जामातुरन्तिकम् ॥ ४० ॥ तदाकर्ण्य मुकुन्दोऽपि, कुन्दोज्ज्वलमुखाम्बुजः । प्रतिष्ठते स्म देवक्या, कृतप्रस्थानमङ्गलः ॥ ४१ ॥ जरासन्धेन योद्धव्य-मिदानीं कृष्णवैरिणा । इति प्रसृमरोत्साहाः, प्रचेलुः पाण्डुसूनवः ॥ ४२ ॥ औदासीन्यादसंपूर्ण-कौतुकाः कौरवाहवे । पुरो बभूवुरौत्सुक्यात्, कुमारा मुरविद्विपः ॥ ४३ ॥ उपाजगाम संग्राम-महोत्सवसमुत्सुका । सनपल्लीवनान्तेषु, जनार्दनपताकिनी ॥ ४४ ॥ आकर्ण्य मगधेशेन, चक्रव्यूहं प्रकल्पितम् ॥ निविडं गरुडव्यूहं, कारयामास केशवः ॥ ४५ ॥
ये पुरा वसुदेवेन, वैताढ्ये संचरिष्णुना । सहस्रैरुपकाराणां, मित्रतामुपनिन्यिरे ॥ ४६ ॥ तेऽथ साहाय्यमाधातु-माहवक्षमवाहवः । समुद्रविजयं भूप-मुपाजग्मुर्नभश्चराः ॥ ४७ ॥ (युग्मम्) ते प्रणम्य सुखासीना, यदुराजं व्यजिज्ञपन् । सन्ति विद्याधराः केचि-देव ! त्वदरिपाक्षिकाः ॥ ४८ ॥ संप्रत्यप्रतिमल्लास्ते, समस्तध्वजिनीधृताः । जरासन्धमुपस्थातुं, निजस्थानात् प्रतस्थिरे ॥ ४९ ॥ दन्तावलघटाभीष्मै-र्भविता मगधेश्वरः । मिलितैस्तैस्तमःस्तोम-स्तोयदैरिव दुर्जयः

१ प्रतिकूलः मन् २ 'मित्रं तव' प्रत्यन्तर० ।

॥ ५० ॥ तदेव ! वसुदेवस्तान्, प्रेष्यतां रोद्धुमुद्धतान् । पक्षच्छेदो विपक्षस्य, नीतेरुपनिषत् परा ॥ ५१ ॥ धृत्वा विज्ञाप नामेनां, हृदि यादववासवः । वैताढ्ये विक्रमेणाढ्यं, प्रैषीदानकदुन्दुभिम् ॥ ५२ ॥ सुतौ प्रद्युम्न–साम्बौ च, समस्तां-स्तांश्च खेचरान् । प्रस्थितेन समं तेन, जयाय विससर्ज सः ॥ ५३ ॥ या नितान्तमरातीना–मायुधौघविघातिनी । मेरौ[2] जन्ममहे बाहौ, बद्धपूर्वा सुपर्वभिः ॥ ५४ ॥ सा भुजे वसुदेवस्य, प्रस्थितस्य महौषधी । अबध्यत स्वहस्तेन, हृष्टेना-रिष्टनेमिना ॥ ५५ ॥ (युग्मम्)

याते विजययात्रायां, वेगादानकदुन्दुभौ । महेन्द्रसारथिर्नेमि–मेत्य मातलिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥ स्वामिन्नूचेऽहमाहूय, मघोना ननु मातले ! । बान्धवार्थेऽस्ति युद्धार्थी, नेमिर्द्वाविंशतीर्थकृत् ॥ ५७ ॥ दिव्यशस्त्रौघसंपूर्णं, भग्नवैरिमनोरथम् । रथं सवज्रसंनाहं, गृहीत्वा त्वं व्रज द्रुतम् ॥ ५८ ॥ तदारोहत्विमं स्वामी, गुणमाणिक्यरोहणः । इति विज्ञापनां तस्य, कृतार्थी-कृतवान् प्रभुः ॥ ५९ ॥

सभुजास्फोटसुभटौ, गर्जदूर्जस्विकुञ्जरौ । उद्धतौ योद्धुमन्योन्यं, व्यूहौ तावथ चेलतुः ॥ ६० ॥ पीवरा हयहेषाभि–रूर्जिता गजगर्जितैः । नभो बधिरयाचक्रु–श्चमूनिस्वाननिस्वनाः ॥ ६१ ॥ रणतूर्यनिनादेन, द्विगुणोत्साहसंपदाम् । शूराणां वज्रसंनाह–संधयः शतधा ययुः ॥ ६२ ॥ पाञ्चजन्यो मुकुन्देन, देवदत्तः किरीटिना । कीर्ति वैतालिकौ शङ्खौ, दध्माते मधुरध्वनी ॥ ६३ ॥ उभयव्यूहवर्तिन्यो–रन्योन्यं स्पर्धमानयोः । संग्रामोऽग्रपताकिन्योः, प्रावर्तत भयंकरः ॥ ६४ ॥ सर्वतः

---

१ अप्रतिहता । २ 'मेरुजन्म' प्रतिद्वय०, 'मेरोर्जन्म०' प्रत्यन्तर० ।

परिपीतार्क–व्यूहयोरुभयोरपि । शरैः प्रसृमरैर्विश्व–मेकच्छत्रमजायत ॥ ६५ ॥ मगधेश्वरशौण्डीरै–र्गोविन्दस्याग्रसैनिकाः । ऊर्जस्विभिरभज्यन्त, गजैः प्रतिगजा इव ॥ ६६ ॥ ते पलाय्य स्फुरल्लज्जाः, केशवं शरणं ययुः । तान् सोऽप्याश्वासयामास, त्रिपताकेन पाणिना ॥ ६७ ॥

अथोचे रोहिणीसूनु–र्निजगाद गदाग्रजम् । इतरैरेष दुर्भेद–श्चक्रव्यूहश्चिरादपि ॥ ६८ ॥ ततो दक्षिणतो नेमि–र्वामतः कपिकेतनः । मुखे पुनरनाधृष्टि–र्भिन्दन्त्वेनं महौजसः ॥ ६९ ॥ एवमुक्तेन कृष्णेन, न्ययुज्यन्त त्रयोऽपि ते । प्रावर्तन्त तथा कर्तु–मेतेऽपि तपनद्युतः ॥ ७० ॥ अरसन्धिषु नेमौ च, सर्वे निर्जित्य राजकम् । चक्रव्यूहं द्विधा चक्रुः, समं तेऽरिमनोरथैः ॥ ७१ ॥ तेषामनुपदं तत्र, सैन्यानि विविशुः क्षणात् । पृष्ठतो यूथनाथानां, यूथानीव वनान्तरे ॥ ७२ ॥ ऊर्जस्वलभुजौर्जित्यै–स्तैर्मागधमहीपतेः । बलं विलोडयांचक्रे, गजैरिव महासरः ॥ ७३ ॥

समं नेमिजिनेन्द्रेण, गजेन्द्रेणेव कुकुरः । कुरङ्ग इव सिंहेन, रुक्मी योद्धुमढौकत ॥ ७४ ॥ विक्रमोपक्रमस्तस्य, जिने विफलतां ययौ । खद्योतस्येव मार्तण्ड–मण्डले द्युतिडम्बरः ॥७५॥ गुरुः कोदण्डटंकारः, सलीलं नेमिनिर्मितः । रुक्मिणः कर्णमभ्येत्य, पलायनमुपादिशत् ॥ ७६ ॥ अपरेऽपि परोलक्षाः, क्षोणिपाला बलोद्धताः । सममेवोदतिष्ठन्त, जिनं योधयितुं मदात् ॥ ७७ ॥ अविधित्सुर्वधं तेषां, देवः कारुण्यसागरः । दिव्यमापूरयामास, शङ्खं विख्यातविक्रमः ॥ ७८ ॥ तेन शङ्खनिनादेन, कर्णजाहोपगूहिना । द्विषां पाणितलात् पेतु–रायुधान्यखिलान्यपि ॥ ७९ ॥ ते समुज्झितशौण्डीर्य–व्यापाराः

१ सरलाङ्गुलित्रयेण । २ चक्रव्यूहम् । ३ सूर्यसदृशतेजसः । ४ कर्णमूलप्रान्तेन ।

पुरतः प्रभोः । निर्निमेषदृशस्तस्थु–रालेख्यलिखिता इव ॥ ८० ॥

हिरण्यनाभमुख्यानां, पेष्टुं विद्विष्टभूभुजाम् । अनाधृष्टिरधाविष्ट, करिणामिव केसरी ॥ ८१ ॥ तदा युयुधिरे तेऽपि, सर्वे सर्वात्मना तथा । भाले रामानुजस्यापि, स्वेदः प्रादुरभूद्यथा ॥ ८२ ॥ अश्वीयसंकटे तस्मिन्, मिंहिरोऽपि महाहवे । शरप्रहारभीत्येव, पांशुवर्मावृतोऽभवत् ॥ ८३ ॥ छिन्नप्रोच्छलितैर्दूरं, चामीकरमयैर्ध्वजैः । अजायत तदानीं द्यौ–रुल्काभिरिव संकुला ॥ ८४ ॥ रुधिरासवसौहित्य–मार्गणाः पार्थमार्गणाः । कृपणे रिपुभिर्नष्टै–र्न नीताः कृतकृत्यताम् ॥ ८५ ॥ पार्थस्य खुरलीमात्र–मभवत् कौरवाहवः । बाह्वोरिष्टमपूरिष्ट, जरासन्धरणः पुनः ॥ ८६ ॥ संधाना–कृष्टि–विच्छेद–विषये तस्य लाघवम् । दृष्ट्वा सुमनसो व्योम्नि, सत्यं सुमनसोऽभवन् ॥ ८७ ॥ असह्यस्तावदेकोऽपि, रिपुभिः कपिकेतनः । पौरुषोष्मलदोर्दण्डैः, किं पुनर्बन्धुभिर्युतः ? ॥ ८८ ॥ गदया दलयामास, भीमः प्रत्यर्थिपार्थिवान् । पक्षोच्छिद्बलानिन्द्रः, पविना पर्वतानिव ॥ ८९ ॥ अथोत्थिते रणव्योम–द्युमणौ धर्मनन्दने । परैर्ध्वान्तायितं कैश्चित्, कैश्चित्तारागणायितम् ॥ ९० ॥ जरासन्धस्य राजन्या–अन्ये हिंसन्नहीनिव । प्रशस्यदर्शनश्चक्रे, नकुलः स्वकुलोचितम् ॥ ९१ ॥ दिदेव सहदेवोऽपि, संग्रामफलके तदा । रुन्धन् शारानिवारातीन्, वश्यैरक्षैरिवेषुभिः ॥ ९२ ॥ इत्थं पाण्डुसुतैश्चण्ड–भुजदण्डपराक्रमैः । लम्भिताः शत्रवः केचि–दाशु कीनाशदासताम् ॥ ९३ ॥ केचिच्च निशितैर्बाणै–र्गमिता दक्षिणेर्मताम् । अवनीशयनीयेषु, शोणितार्द्रेषु शायिताः ॥ ९४ ॥ (युग्मम्)

---

१ अनाधृष्टेः । २ सूर्यः । ३ खुरली–धनुर्विद्याऽभ्यासः । ४ देवाः । ५ सतुष्टाः । ६ 'शारीः' इति स्यात् ।

शेषास्तु मुषितोत्साहाः, प्रापिताः प्राणसंशयम् । हिरण्यनाभं शरणं, सेनान्यं समुपाययुः ॥ ९५ ॥ तानवस्थाप्य दुर्वार–शौण्डीर्यः स्थैर्यमन्दरः । सोऽथ यादवयादांसि, ममर्द समराम्बुधौ ॥ ९६ ॥ यदुसेनापरिवृढैः, सोढः प्रौढबलैरपि । न तस्य समरारम्भः, सिंहस्येव मतङ्गजैः ॥ ९७ ॥ केचि–न्नेमिजिनाधीशं, केऽप्यनाधृष्टिमञ्जसा । हिरण्यनाभतो भीताः, शरणाय रणाययुः ॥ ९८ ॥ यादवेन्द्रचमूं वीक्ष्य, प्रतिपक्षभयाकुलाम् । हिरण्यनाभमभ्येत्य, धीरं भीमोऽभ्यधाद्वचः ॥ ९९ ॥ जरासन्धचमूनाथ !, किं मथ्नासि वृथा बलम् ? । मामेहि येन दोर्दण्ड–कण्डूमपनयामि ते ॥ १०० ॥ इत्याहूतः स भीमेन, मैनाक इव वेगतः । प्राविशत् पक्षरक्षार्थी, वेगात् संगरसागरम् ॥ १०१ ॥ प्रावर्तत तयोः पूर्वं, महाबाह्वोः शराशरि । निष्ठितायुधयोरासी–न्मुष्टामुष्टि ततः परम् ॥ १०२ ॥ जरासन्धस्य सेनान्यं, भीमस्तामनयद्दशाम् । लम्भितौ हरि-रामाभ्यां, यां प्राक् चाणूर-मौष्टिकौ ॥ १०३ ॥ पुरा दुःशासनेनापि, न ह्यसह्यन्त हन्त याः । कथं हिरण्यनाभोर्ण–नाभो मुष्टीः सहेत ताः ॥ १०४ ॥ मागधक्ष्मापतेस्तस्मिन्, पतिते पृतनापतौ । अनीककाननं दग्धं, यादवैस्तद्दवैरिव ॥ १०५ ॥ यादवध्वजिनीशानां, स्वदोर्दर्पस्पृशामपि । पौरुषोत्कर्षसानन्दाः, पेतुर्भीमे दृशस्तदा ॥ १०६ ॥ किमस्ति क्वचिदन्योऽपि, कोऽपि भीमोपमो भटः ? । इतीवालोकितुं भानुः, प्रापद्द्वीपान्तरं तदा ॥ १०७ ॥ विहाय समरारम्भ–मुभयोरप्यनीकयोः । स्वाम्यादेशेन भूपालाः, प्रदोषे शिबिरं ययुः ॥ १०८ ॥

एकच्छत्रं मुदामासीत्, स्कन्धावारे मुरद्विपः । जरासन्धस्य तु शुचा–महो विलसितं विधेः ॥ १०९ ॥ अनाधृष्टि-

१ यदुसेनाप्रभुभिः ।

समाख्यात-बाहुपौरुषसंपदः । प्रीतेनाभिसमं राज्ञा, समालिङ्गयन्त पाण्डवाः ॥ ११० ॥ हते हिरण्यनाभेऽथ, प्रभ्रश्यद्धैर्य-वैभवः । शुशोच मगधाधीशः, सहायाः खलु दुर्लभाः ॥ १११ ॥

ततः प्रातः पुनः प्राप्त-धीरिमा मगधेश्वरः । शिशुपालमहीपालं, सेनानीत्वेऽभ्यषिञ्चत ॥ ११२ ॥ स्वयमेवात्तसंनाहः, संयुगोत्साहदुःसहः । उद्धशस्त्रमारूढः, स्यन्दनं साम्परायिकम् ॥ ११३ ॥ अद्य स्यादजरासन्ध-मकृष्णं वा महीतलम् । इत्थं संधाऽनुसंधान-ग्रहिलीकृतमानसः ॥ ११४ ॥ कीनाशाऽऽगमसंत्रास-प्रतिभूमिः पदे पदे । यमदूतैरिवोल्लुण्ठै-र्दुर्निमित्तैरुरीकृतः ॥ ११५ ॥ क रे कृष्णः ? क रे कृष्ण ?, इत्युच्चैर्व्याहरन्मुहुः । उद्धतो मगधस्वामी, वेगात् संयुग-मापयौ ॥ ११६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) विरचय्य पुनश्चक्र-व्यूहमव्याहतोर्जितः । बभञ्ज यादवोद्यानं, मदान्धश्चेदिप-द्विपः ॥ ११७ ॥ ततो यादवसेनानी-र्मन्दं-श्चेदिपतेश्चमूम् । विदधद्धुराकृष्टि-मनाधृष्टिरधावत ॥ ११८ ॥ नृपा दश सहस्राणि, ये चेदिपसमीपगाः । रुरोध ताननाधृष्टिः, कुञ्जरानिव केसरी ॥ ११९ ॥ तद्वध्यग्रमालोक्य, यदुराजचमू-पतिम् । उचालः शिशुपालस्तु, तत्रागायत्र केशवः ॥ १२० ॥ अभ्यधाच्च तमित्युच्चैः, कृष्ण ! निष्णोऽसि संयुगे । तत् किंचिदायुधं धत्स्व, यत्ते त्राणाय जायते ॥ १२१ ॥ हसन्नुवाच गोविन्दो, माद्रीमातस्तवेदृशीः[1] । दुःसहा अपि सोढास्मि, कामं वाग्विषविप्रुषः ॥ १२२ ॥ अपराधशतेनापि, न क्रोधं देवि ! ते सुते । कर्तास्मीति मया यस्मात्, प्रतिपन्नं पितृष्वसुः ॥ १२३ ॥ परःशतापराधं त्वा-मिदानीं तु समापयन् । मनागपि भविष्यामि, नोपालभ्यः पितृष्वसुः ॥ १२४ ॥ इति

१ माद्री माता यस्य तत्संबोधनम् ।

कृष्णे वदत्येव, निस्त्रपश्चेदिपस्तदा । विततार शरैरेव, प्रत्युत्तरमनुत्तरैः ॥ १२५ ॥ तस्य बाणावलीं छित्त्वा, बिसच्छेदं जनार्दनः । चिच्छेद धनुषो जीवां, जीवातुमिव तेजसाम् ॥ १२६ ॥ उपादाय परं चाप-मसौ यावदयुध्यत । तावत् कृष्णोऽस्य राज्यश्री-निकेतं केतुमच्छिदत् ॥ १२७ ॥ ममन्थ सारथिं रथ्यान्, रथं चैतस्य केशवः । "बलिना स्पर्धमानस्य, न्यकारो हि पदे पदे" ॥ १२८ ॥ असिखेटकहस्तेन, भूयस्तेनोत्थितं रणे । कंसविध्वंसनोऽप्येनं, नन्दकेनाभ्यपद्यत ॥ १२९ ॥ अभूत् कुतूहलोत्थास्नु-दिविषत्परिषत्तयोः । परस्परदृढाघात-भग्नप्रहरणो रणः ॥ १३० ॥ हरिं जघान निःशङ्क-मानसो दमघोषजः । तं पुनर्ज्ञातिसंबन्ध-बद्धापेक्षमधोक्षजः ॥ १३१ ॥ तमथारिष्टमथनो, निष्पिष्टभ्रुकुटं व्यधात् । आचकाङ्क्ष शिरश्छेत्तुं, तस्य चेदिपतिः पुनः ॥ १३२ ॥ शिर्षच्छेद्योऽयमित्यात्त-निश्चयश्चैद्यमच्युतः । खड्गदूत-मुखाचक्रे, कंसस्य परिचारकम् ॥ १३३ ॥

शिशुपालवधालोक-कल्लोलितरुषा ततः । अगस्तीयितुमारेभे, युद्धाब्धौ प्रतिविष्णुना ॥१३४॥ संनद्धः संमुखीभूय, भूयःक्षितिपसंकुलाम् । दृष्ट्वा यदुचमूं सोऽथ, दूतं पप्रच्छ सोमकम् ॥ १३५ ॥ दूत्येन गतवानेता-नुर्वीशान् दृष्टपूर्व्यसि । नामग्राहममूंस्तन्मे, सर्वानाख्यातुमर्हसि ॥ १३६ ॥ अथाख्यत् सोमकः स्वामिन्, सैन्यनाभौ नृपः पुरः । समुद्रविजयः स्वर्ण-वर्णाश्वोऽयं हरिध्वजः ॥ १३७ ॥ अस्य सूनुर्जगन्मान्यो, निःसीमभुजविक्रमः । अयं तु शुकवर्णाश्वो-ऽरिष्टनेमिर्वृषध्वजः ॥ १३८ ॥ सेनाग्रे धवलैरश्वैः, कृष्णोऽयं गरुडध्वजः । नवीन इव जीमूतो, बलाकाभिरलंकृतः ॥ १३९ ॥

१ तन्नाम्ना खड्गेन ।

अस्य दक्षिणपक्षस्थो–ऽरिष्टवर्णैस्तुरङ्गमैः। रामस्तालध्वजः सोऽयं, हिमवानिव जङ्गमः ॥ १४० ॥ नीलाश्वेन रथेनैष, पाण्डुसूनुर्युधिष्ठिरः। धनंजयः पुनरयं, रथेन श्वेतवाजिना ॥ १४१ ॥ नीलोत्पलदलाभाश्व–रथस्त्वेष वृकोदरः। कृष्णाश्वेन रथेनाय–मनाधृष्टिर्गजध्वजः ॥ १४२ ॥ अयं च शबलैरश्वै–रक्रूरः कदलीध्वजः। महानेमिकुमारोऽयं, कुमुदाभैस्तुरङ्गमैः ॥ १४३ ॥ उग्रसेनः पुनरयं, शुकतुण्डप्रभैर्हयैः। एष तित्तिरकल्माषैः, सात्यकिस्तु तुरङ्गमैः ॥ १४४ ॥ जराकुमारः कनक–पृष्ठाश्वोऽयं मृगध्वजः। मेरुः कपिलरक्ताश्वः, शिशुमारध्वजस्त्वसौ ॥ १४५ ॥ काम्बोजैर्वाजिभिश्चायं, सिंहलः श्लक्ष्णरोमयुः। पद्माभैर्वाजिभिश्चैव, राजा पद्मरथः पुरः ॥ १४६ ॥ पञ्चपुण्ड्रैर्हयैरेष, कुम्भकेतुर्विदूरथः। पारापतप्रभाश्वोऽयं, सारणः पुष्करध्वजः ॥ १४७ ॥ बहवो यदवोऽन्येऽपि, नानारथहयध्वजाः। सन्त्येते न तु शक्यन्ते, सर्वेऽप्याख्यातुमाख्यया ॥ १४८ ॥

तदाकर्ण्य जरासन्धः, प्रवृद्धोत्साहसाहसः। मन्यमानस्तृणायैता–नमृद्नाद्यादवीं चमूम् ॥ १४९ ॥ बभार भारतार्धेशक्लेशितं यादवं बलम्। मत्तमातङ्गनिर्लून–नलिनीवनविभ्रमम् ॥ १५० ॥ हतस्तम्बेरमस्तोम–मस्तंनीततुरङ्गमम्। भग्नस्यन्दनसंदोह–दुरासदपदक्रमम् ॥१५१॥ प्रहारप्रोषितप्राण–सुभटरथपुटक्षिति। नव्यनिर्यदसृक्कुल्या–सिक्तमागधसंमदम् ॥१५२॥ पराजयनितान्तार्त–कुशार्तवसुधाधिपम् ॥ मानमर्दनसंपन्न–समरावेशकेशवम् ॥ १५३ ॥ नृत्यत्कबन्धनिर्ध्यान–तद्ध्यानत्रिदशाङ्गनम्। अरिष्टनेमिरैक्षिष्ट, स्वसैन्यं सान्द्रया दृशा ॥ १५४ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्)

---

१ रथपुटं–विषमम्। २ निध्यानं–दर्शनम्।

व्याजहार कुमारं तं, प्राञ्जलिर्मातलिस्ततः । पश्य देव ! त्वमेवासि, संयुगेऽस्मिन्न गंजितः ॥ १५५ ॥ इदं निर्मथितं नाथ !, सैन्यं ते परिपन्थिना । तदेवं देव ! किं युक्तं, निजं पक्षमुपेक्षितुम् ? ॥ १५६ ॥ भवेद्यद्यपि सावद्यं, कर्मेदं निर्ममस्य ते । रथं तथापि वृत्रारेः, किंचिदेनं कृतार्थय ॥ १५७ ॥ इति मातलिविज्ञप्तः, कुमारोऽप्यकुतोभयः । आखण्डलकराकल्प-मधिज्यं धन्व निर्ममे ॥ १५८ ॥ कुष्टद्विपदहंकार-टंकारस्तस्य धन्वनः । व्यानशे रोदसी काल-महिषघ्ननिभीषणः ॥ १५९ ॥ शङ्खं चापूरयन्नेमि-र्दिक्कुक्षिंभरिनिस्वनम् । यच्छन्मूर्छालतां सोऽभू-दैत्यानामपि दुःसहः ॥ १६० ॥ लक्षं विपक्षक्षितिपा, योद्धारस्तत्र येऽभवन् । स्तम्भितास्तेऽभितस्तेन, ध्वनिना धन्व-शङ्खयोः ॥ १६१ ॥ अथाह मातलिर्नेमिं, विस्मितः सस्मितस्तदा । लीलयैव त्वया देव !, जिग्ये वैरिचमूरियम् ॥ १६२ ॥ एनं पुनर्जरासन्धं, मदान्धं स्वभुजौजसा । यादवक्षोदनिक्षोभं, क्षमोऽपि किमुपेक्षसे ? ॥ १६३ ॥ ततो बिभेद वाङ्मुद्रां, समुद्रविजयाङ्गजः । असौ राजन्यरोधोऽपि, नोचितः सूत ! मादृशाम् ॥ १६४ ॥ किं तु बन्धूपरोधेन, नीतोऽस्मि रणधुर्यताम् । किं नामैता न बाधन्ते, दुर्धरा मोहवीचयः ? ॥ १६५ ॥ किं चायं शाश्वतो भावः, सदा सर्वत्र निश्चितः । संयुगे यन्निहन्तव्या, विष्णुभिः प्रतिविष्णवः ॥ १६६ ॥ अचिरेणैव सोऽप्यर्थो, भविता पश्यतस्तव । इति नेमिर्ब्रुवन्नेवं, स्वां संस्थापितवांश्चमूम् ॥ १६७ ॥ ततस्तथैरयांचक्रे, शक्रसारथिना रथः । यथा सोऽरिवरूथिन्यां, पुरः सर्वैरवैक्ष्यत ॥ १६८ ॥

अथालोक्य जरासन्धो, यवनादिसुतक्षयम् । विकटभ्रुकुटीबन्धः, कैटभारातिमभ्यगात् ॥ १६९ ॥ दृप्तैरेकोनसप्तत्या, जरासन्धसुतैरथ । पितुरग्रेसरैर्भूत्वा, रुध्यते स्म जनार्दनः ॥ १७० ॥ शोणदृष्टिपुरोगैरष्टा-विंशत्या तु हलायुधः । संग्रामयि-

तुमारेभे, शरभः सिंहकैरिन ॥ १७१ ॥ सावहेलमुदस्तेन, हलेन मुसलेन च । अमूनमशकनिष्पेषं, निष्पिपेषाग्रजो हरेः ॥ १७२ ॥ तद्वधोच्छलितक्रोध-प्रबोधो मगधेश्वरः । निर्दयो गदया रामं, ताडयामास वक्षसि ॥ १७३ ॥ तत्प्रहारव्यथा-दौस्थ्या-दसृक्कल्लोलमाकुलः । भृशं वमाम रामोऽपि, हाहारावं च वाहिनी ॥ १७४ ॥ प्रजिहीर्षुं पुना रामे, निर्स्त्रिंशं मागधं नृपम् । चण्डगाण्डीवपाण्डित्याद्, खलयामास फाल्गुनः ॥ १७५ ॥ अर्जुनस्य शितैर्बाणै-र्बाधितो मागधस्तदा । तदे-कोपञ्चमशासीत्, कौरवाऽऽरामसंक्षयम् ॥ १७६ ॥ गदाप्रहारवैधुर्यं, पश्यन् रामस्य केशवः । सर्वांस्तानन्तयांचक्रे, तनू-जान्मगधेशितुः ॥ १७७ ॥

तन्निशुम्भनसंभूत-प्रभूताक्षेपदुःसहम् । माधवं मगधाधीशः, समेत्य सविधेऽभ्यधात् ॥ १७८ ॥ रे गोपाल ! ध्रुवं कालः, कृतक्रोधोदयोऽधुना । आकर्षति जरासन्धः, कंसमुख्यांस्तवोदरात् ॥ १७९ ॥ समादत्स्व किमप्यस्त्र-मारमत्राणै-ककारणम् । अनायुधमसंनाहं, नाहमाहन्मि जातुचित् ॥ १८० ॥ दृष्टभर्तृवधा दृष्ट्वा, वधं तद्वधकस्य ते । सुता जीवयशा मेऽस्तु, प्रतिज्ञापारदृश्वरी ॥१८१॥ विब्रुवन्तमिति क्रोधा-द्विरोधिनमनेकधा । मनागप्यकृतक्षोभँ-स्तं जगाद जनार्दनः ॥१८२॥ राजन् ! यदात्थ तत्तथ्यं, सत्यैव दुहितुस्तव । प्रतिज्ञा भविता किं तु, ज्वलद्वह्निप्रवेशनात् ॥ १८३ ॥ इति तं व्याहरन्नेव, प्रेरितः शकुनैः शुभैः । हरिः सरभसोऽभ्येत्य, प्रतिजग्राह मार्गणैः ॥ १८४ ॥ जरासैन्धो धनुर्दण्डा-दथ प्रसृमरैः शरैः । भयं यदूनां विदधे, पिदधे चार्कमण्डलम् ॥ १८५ ॥ चित्रांस्तान् पत्रिणः शत्रो-र्मूर्तानिव मनोरथान् । निरुद्धरोदसीरन्ध्रान्,

१ अष्टापदः । २ निशुम्भनं-वधः । ३ 'क्रोधः' इति प्रतिद्वय० । ४ 'जरासन्धधनु०' प्रतित्रय० ।

खण्डयामास केशव ॥ १८६ ॥ राम-रावणसंग्राम-दर्शनां स्वर्निवासिनाम् । अजायत तयोर्युद्धे, तादृगेव रसः पुनः ॥ १८७ ॥ शस्त्रं यद्यज्जरासन्धो, मोक्तुमैच्छदधोक्षजे । मार्गणैस्तत्तदप्राप्त-मोक्षं चिच्छेद स क्षणात् ॥ १८८ ॥ अपूर्व-संयुगालोक-कौतुकाकुलमानसैः । खेचरै रचयांचक्रे, कलः कलकलो दिवि ॥ १८९ ॥ मुरारेः प्रतिपक्षास्त्रै-रस्त्राणि मगधेशितु । विधीयन्ते स वन्ध्यानि, ध्वान्तानीव रवेः करैः ॥ १९० ॥ केतुच्छेद-शरच्छेद-जीवाच्छेदैर्विलक्ष्यताम् । नीतः पीतद्विपचक्रं, चक्रं ससार मागधः ॥ १९१ ॥ देवताऽधिष्ठितं तस्य, क्रोधारुणदृशस्तदा । कराम्भोजमलंचक्रे, तदप्यागत्य वेगतः ॥ १९२ ॥

रे ! गोप ! न भवस्येष, इति जल्पन्मुहुर्मुहुः । चक्रं चिक्षेप साक्षेप-मानसो मगधाधिपः ॥ १९३ ॥ तच्च स्वच्छन्दमागच्छत्, समुद्रविजयादिभिः । यादवैर्ददृशे व्योम्नि, हाहारवपुरःसरम् ॥ १९४ ॥ इतस्ततः परिभ्रेमुः, संभ्रमेण नभश्चराः । स्वर्गौकसोऽपि तन्मार्गा-द्विमानान्यपनिन्यिरे ॥ १९५ ॥ तदस्त्रैस्ताडयामास, चक्रमर्धपथे हरिः । मुहुर्मुसल-सीराभ्यां, सीरपाणिश्च निश्चलः ॥ १९६ ॥ रुष्टोऽत्यन्तमनाधृष्टिः, परिघेण जघान तत् । शस्त्रैः समस्तैर्निस्तन्द्रः, समुद्रविजयः पुनः ॥ १९७ ॥ शक्तिं च तत्प्रहाणाय, प्राहिणोद्धर्मनन्दनः । गदां पुनर्जगज्जैत्री-मादरेण वृकोदरः ॥ १९८ ॥ रुरोध कौरवजयो-र्जस्त्रैरर्जुनः शरैः । कुन्तेनारिकृतान्तेन, प्रयत्नान्नकुलः पुनः ॥ १९९ ॥ संरोद्धुं सहदेवोऽस्त्रै-स्तच्चक्रमुपचक्रमे । सर्वात्मनाऽपि निष्क्रान्तं, पञ्चभिस्तत्र पाण्डवैः ॥ २०० ॥ अन्येऽपि यादवाः सर्वे, विविधैरायुधैर्निजैः । युगपत्तदपाचक्रु-श्चक्रमुद्दामविक्रमाः ॥ २०१ ॥ केनाप्यस्खलितं भूरि-स्फुलिङ्गोद्गारि तत्तदा । मार्तण्डमण्डलनिभं, नभस्यायाति वेगतः ॥ २०२ ॥

ततो मनसि मन्वाना, जातं विश्वमकेशवम् । यादवाः समजायन्त, सर्वाप्यश्यामलाऽऽननाः ॥ २०३ ॥ जरासन्धपताकिन्यां, किंचित्सानन्दचेतसि । अहो ! किमद्य भावीति, सोत्प्रेक्षे प्रेक्षके जने ॥ २०४ ॥ समुद्रविजयादीनां, दीनान्तःकरणस्पृशाम् । पश्यतामेव तुम्बेन, जवादाहत्य वक्षसि ॥ २०५ ॥ उपसर्गेऽपि तादृक्षे, निःक्षोभमनसो हरेः । अन्तेवासीव पादान्तं, तच्चक्रं समशिश्रियत् ॥ २०६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

सानन्दे यादवानीके, प्रत्यनीके विषादिनि । हेलयैव हरिः किंचि–न्नीचैर्भूय तदाददे ॥२०७॥ दम्भोलिनेव जम्भारिः, प्रभामण्डलशालिना । पाणिप्रणयिना तेन, केशवः शुशुभेतमाम् ॥ २०८ ॥ अम्भोजमिव तच्चक्र–मुपादाय प्रतोलयन् । निगर्वः कंसविध्वंसी, मगधाधिपमभ्यधात् ॥ २०९ ॥ भो ! भूपालशिरोरत्न !, न यत्नः संयुगाय ते। सांप्रतं सांप्रतं येन, दैवं नैवानुकूलिकम् ॥ २१० ॥ आत्मीयमप्यनात्मीयं, शस्त्रं स्यात् कथमन्यथा । तद्गच्छ मागधान् स्वेच्छं, विलसस्व ममाज्ञया ॥ २११ ॥ नष्टं न किंचिदद्यापि, मेदिनीश ! विमृश्यताम् । श्रुतं किं न त्वया ? जीव–न्नरो भद्राणि पश्यति ॥२१२॥ इत्युक्तः सोऽपि साटोपं, कैटभारिमभाषत । अरे ! गोपाल ! वाचालः, सुतरामसि संप्रति ॥ २१३ ॥ संप्राप्तेनामुना मन्ये, लोहखण्डेन माद्यसि । "अमेयः सारमेयस्य, गर्वोऽस्थिशकलादपि" ॥ २१४ ॥ इति संतर्ज्य तीक्ष्णेन, वचसा सहसा हरिम् । स शरैस्ताडयामास, व्योमेवाब्दैस्तपात्यये ॥ २१५ ॥ स्वचक्रेणैव नेतव्याः, प्राणान्तं प्रतिविष्णवः । इत्यागमरहस्यानि, नान्यथेति विचिन्तयन् ॥ २१६ ॥ शीर्षच्छेद्यस्य तस्याशु, शिरश्छेदाय केशवः । प्रसृत्वरप्रभाचक्रं, चक्रं चिक्षेप लीलया ॥ २१७ ॥ (युग्मम्) तेन ज्वालाजटालेन, सकिरीटं सकुण्डलम् । एत्य प्रसभमम्भोज–च्छेदमच्छेदि

तच्छिरः ॥ २१८ ॥ निर्व्यूढस्वामिकार्यत्वा-दाढर्यंभावुकतेजसा । चक्रेण तेनालंचक्रे, पुनरेव हरेः करः ॥ २१९ ॥ जगच्चेतश्चमत्कारि-कंसारिबलदर्शनाम् । आनन्दनिर्यदश्रूणां, प्रससुः स्वर्गिणां गिरः ॥ २२० ॥ नवमोऽनवमस्फूर्ति-विस्फुरत्कीर्तिसौरभः । स एष द्विपदुच्छेद-च्छेकोऽजनि जनार्दनः ॥ २२१ ॥ कंसध्वंसः पुरीन्यासो, जरासंधवधोऽप्ययम् । जन्मतोऽपि किमेतस्य, चरित्रं ? यन्न चित्रकृत् ॥ २२२ ॥ इत्यन्योन्यकृतालापा-स्त्रिविष्टपसदस्तदा । गोविन्दे निजमानन्दं, निवन्नुः पुष्पवर्षतः ॥ २२३ ॥ भूर्भुवःस्वस्त्रयीलोके, शंसद्भिः केशवोदयम् । ते मुदा दुन्दुभिध्वानैः, शब्दाद्वैतं वितेनिरे ॥ २२४ ॥

अथ लक्ष्मपि क्षोणे-रधिपाः स्वावरोधतः । अरिष्टनेमिना मुक्ताः, सिंहेन हरिणा इव ॥ २२५ ॥ ते तदोत्सादितोत्साह-मुच्छ्रशास्त्रपरिग्रहम् । आत्मानं वीक्ष्य दधिरे, त्रपामलिनमाननम् ॥ २२६ ॥ जरासन्धवधं ज्ञात्वा, नृपाः प्राञ्जलयस्तदा । विज्ञा विज्ञापयामासुः, समुद्रविजयात्मजम् ॥ २२७ ॥ वैकुण्ठे कुण्ठशौण्डीर्या, मा भूवन् रिपवः कथम् ? । विपक्षकक्षदावाग्नि-र्यस्य त्वमसि बान्धवः ॥ २२८ ॥ राजन्यमृत्यौ जन्येऽस्मि-न्नजीविष्याम किं वयम् ? । कृपया त्रिजगत्त्रात-रेवमत्रास्यथा न चेत् ॥ २२९ ॥ किं तु श्रीभ्रमरीकुन्दा-न्मुकुन्दात्त्रातुमर्हसि । अन्यथा कुपिते तस्मि-न्नस्माकं क्व नु जीवितम् ? ॥ २३० ॥ तथेत्येषां प्रतिश्रुत्य, प्रार्थनां पृथिवीभुजाम् । उपतस्थे समेतस्तै-र्नेमिः कंसनिषूदनम् ॥ २३१ ॥ संमुखं प्रसरन्तीव, श्लिष्यन्तीव मुहुस्तदा। संभाषन्त इवान्योन्य-मेतयोर्मिलिता दृशः ॥ २३२॥ स्यातां राका-मृगाङ्कौ चेत्,

१ भेवस्फूर्तिः ।

संमुखीनावुभौ दिवि । तदा तदास्ययोर्नून-मुपमासंभवो भवेत् ॥ २३३ ॥ उभौ तापिच्छगुच्छाभौ, श्रीवत्साङ्कावुभावपि । तावन्योन्यं कृताश्लेषौ, सत्यमेकत्वमापतुः ॥२३४॥ प्रावर्तन्त ततः स्वैर-मवार्यभुजवीर्ययोः । संग्रामसंकथास्तास्ता-स्तयोः ग्रात्रवजैत्रयोः ॥ २३५ ॥ आमायावसरं तेषां, लक्षस्यापि क्षमाभृताम् । नेमिः प्रसाद्य गोविन्दं, पृष्ठे हस्तमदापयत् ॥ २३६ ॥

अत्रान्तरे महामात्या, जरासन्धतनूद्भवम् । सहदेवं नये निष्णाः, कृष्णस्याङ्के निचिक्षिपुः ॥ २३७ ॥ माधवस्तं निधत्ते स्म, मगधेषु पुनर्नृपम् । "प्रणिपातावसानो हि, कोपो विपुलचेतसाम्" ॥२३८॥ तेन तेनोमसंग्राम-कर्मणा दक्षिणेर्मणाम् । सुभटानामनाधृष्टि-श्चक्रे व्रणचिकित्सितम् ॥२३९॥ संपराये पराघ्नां, समुद्रविजयाज्ञया । स करोति स्म संस्कार-माग्नेयास्त्रेण कालवित् ॥ २४० ॥ विसृज्य सहदेवाद्यान्, पार्थिवानथ केशवः । कुलवृद्धाभिरारब्ध-शिवं शिविरमभ्यगात् ॥ २४१ ॥ समुद्रविजयः पुत्रैः, पौत्रैश्च रिपुजित्वरैः । अनुयातः पथि प्राप, कामप्यनुपमां श्रियम् ॥ २४२ ॥ अमन्यत गरीयोभि-र्लघीयोभिश्च यादवैः । प्रभुत्वोत्कर्षविश्रान्ति-र्बल-केशव-नेमिषु ॥ २४३ ॥ यथास्वं मातरस्तेषां, मङ्गलानि वितेनिरे । द्विषज्जयोऽवदानं हि, क्षत्रियाणामनुत्तरम् ॥ २४४ ॥ ययौ नेमिमनुज्ञाप्य, मुदितो मातलिर्दिवम् । आख्यच्च तच्चरित्राणि, शक्राय पुलकं वहन् ॥ २४५ ॥

आस्थानीमास्थितेऽन्येद्युः, समुद्रविजये नृपे । उच्चैस्तूर्यरवं सर्वे, शुश्रुवुर्दिवि यादवाः ॥ २४६ ॥ परोलक्षाणि चाद्राक्षु-रुरुपक्ष्माणः क्षणेन ते । स्थगितार्कविमानानि, विमानानि नभोऽङ्गणे ॥ २४७ ॥ समं प्रद्युम्न-साम्बाभ्या-मथोत्तीर्य

१ 'परिवारितः' एकप्रतिपाठः । २ पराक्रमः ।

विमानतः। वसुदेवः प्रणौति स, समुद्रविजयक्रमौ ॥ २४८ ॥ बलदेवादयः सर्वे, वसुदेवमनंसिषुः। वृद्धान् प्रद्युम्न-साम्बौ च, ववन्दाते यथाक्रमम् ॥ २४९ ॥ यथास्थानं यथानाम, प्रद्युम्नेन निवेदिताः। समुद्रविजयं नत्वा, प्रणेमुः खेचरा हरिम् ॥ २५० ॥ व्यजिज्ञपंश्च ते पित्रा, शौर्यरूपादिभिर्गुणैः। जिग्ये जगत्त्रयं येन, पुरस्तात्तस्य के वयम्? ॥२५१॥ तनाऽऽज्ञास्रग्गिणो मूर्ध्नि, विद्धि नस्तदतः परम्। नवमोऽसि हृषीकेश–स्तन्नः शाधि यदृच्छया ॥ २५२ ॥ इत्युदित्वा नवादित्य–प्रभं ते कैटभद्विपम्। अपास्तकौस्तुभमदै, रत्नपुञ्जैरपूजयन् ॥ २५३ ॥ सोऽपि संमानयांचक्रे, वचसा क्रिययाऽपि तान्। "उदात्तचेतसां क्वापि, न ह्यौचित्यव्यतिक्रमः" ॥ २५४ ॥ संपरायप्रमीतानां, स्ववीराणां नरायणः। क्रियाऽभिज्ञः क्रियास्तास्ता, विदधावौर्ध्वदेहिकीः ॥ २५५॥ निर्वापं सहदेवोऽपि, व्यधत्त विधिवत् पितुः। अन्येऽपि प्रेतकार्याणि, स्वस्वसंबन्धिनां व्यधुः ॥ २५६ ॥ साऽपि जीवयशाः साक्षा–द्वीक्ष्याखिलकुलक्षयम्। पितुः पत्युश्च युगप–न्निर्लज्जाऽदाज्जलाञ्जलिम् ॥ २५७ ॥ कूर्दित्वा यादवैस्तत्र, सानन्दो यत् प्रदर्शितः। कृष्णोपज्ञं ततोऽन्वर्थ–मानन्दपुरमित्यभूत् ॥ २५८ ॥

भारतस्य हरिस्त्रीणि, खण्डान्याखण्डलोपमः। प्रतस्थेऽथ वशीकर्तुं, केशवानां क्रमो ह्ययम् ॥ २५९ ॥ कांश्चिदुत्थापयन् कांश्चि–दुत्खातप्रतिरोपितान्। कुर्वन्नुर्वीपतीनुर्वी, साधयामास माधवः ॥ २६० ॥ हरिः प्राप प्रदेशं तं, वसुधासाधनक्रमात्। शिला कोटिशिला नाम, यत्रास्ति गिरिसोदरा ॥ २६१ ॥ उच्चत्व-विस्तरा-यामै–र्विदुर्यामेकयोजनाम्। यया च वासुदेवस्य, बलं बाह्वोः परीक्ष्यते ॥ २६२ ॥ (युग्मम्) पश्यतां सर्वभूपानां, भूतलाच्चतुरङ्गुलीम्। मुकुन्दः कन्दुकोत्क्षेप–

१ युद्धे मृतानाम्। २ पितृतर्पणादिक्रियाम्।

मुचिक्षेप क्षणेन ताम् ॥ २६३ ॥ ततो जयजयध्यान-पूर्वं गीर्वाणखेचराः । प्रहृष्टाः सुमनोवृष्टिं, कृष्णोपरि निचिक्षिपुः ॥ २६४ ॥ अखण्डितोदयं षड्भि-र्मासैराकृत्य दिग्जयम् । अखिलैः सह भूपालै-र्वलति स्म चलानुजः ॥ २६५ ॥

अथ क्रमेण वर्धिष्णु-भरतार्धमहर्द्धिभिः । सोऽविशद्द्वारकां द्वार-द्वारप्रारब्धमङ्गलाम् ॥ २६६ ॥ ततो राज्याभिषेकाय, विष्णोरुष्णांशुतेजसः । तीर्थानां मागधादीनां, जलान्यानिन्यिरे सुरैः ॥ २६७ ॥ समुद्रविजयो राजा, स्वयमानकदुन्दुभिः । बलभद्रस्तपःसूनु-र्भीमसेनार्जुनौ यमौ ॥ २६८ ॥ अनाधृष्टिमुखाश्चान्ये, कुमाराः स्वजना अपि । राजानोऽपि सहाऽऽयाता-स्ते सहस्राणि षोडश ॥ २६९ ॥ अर्धभारतवास्तव्या-स्त्रिविष्टपसदस्तथा । सर्वे व्योमचरास्ते च, वसुदेववशंवदाः ॥ २७० ॥ हिरण्मयै रत्नमयै-स्तीर्थाम्भःपूरितोदरैः । कलशैर्मुखविन्यस्तो-दारमन्दारपल्लवैः ॥ २७१ ॥ आनन्दाश्रुसमारब्ध-वारिधाराद्विरुक्तयः । वैकुण्ठमुच्चपीठस्थ-मभ्यषिञ्चन्नमी क्रमात् ॥ २७२ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) मातरोऽस्य शिवादेवी-रोहिणी-देवकीमुखाः । सुवासिन्यश्च कुन्त्याद्या, मङ्गलानि मुहुर्जगुः ॥ २७३ ॥ हयाः कैश्चिद्गजाः कैश्चित्, कैश्चिन्माणिक्यराशयः । कन्याः कैश्चित्तदा भूपै-रुपदीचक्रिरे हरेः ॥ २७४ ॥ वृत्ते प्रतिपुरं तस्मि-न्नभिषेकमहोत्सवे । सत्कृत्य व्यसृजद्विष्णु-र्नृपान् भूचरखेचरान् ॥ २७५ ॥

युधिष्ठिरप्रतिष्ठार्थं, नृपैः कतिपयैर्वृतः । अन्येद्युः सोऽचलत् साश्व-हास्तिको हस्तिनापुरम् ॥ २७६ ॥ रामो नेमिरनाधृष्टिः, पाण्डवेयानुरोधतः । प्रद्युम्नाद्याः कुमाराश्च, सह तेन प्रतस्थिरे ॥ २७७ ॥ मैत्रीं मञ्जरयद्भिश्च, मित्रैश्चित्रा-

१ 'तोदयः' प्रतिद्वय० ।

ङ्गदादिभिः । चेले व्योमचरैः कैश्चि–त्तदा साकं किरीटिना ॥ २७८ ॥ कुन्त्या सह शिवादेवी, रोहिणी देवकी तथा । सौजन्यमनुरुन्धत्य–श्चेलुः सस्नेहचेतसः ॥ २७९ ॥ यास्यामः कथमानृण्यं, विष्णोर्वयमहो इति । संकथाः पाण्डवेयानां, पथि पप्रथिरे मिथः ॥ २८० ॥ प्रागेत्य केशवादेशात्, पुत्रोत्कण्ठाकशीयसः । पाण्डवागमनं पाण्डो–रावेद्यत नभश्चरैः ॥ २८१ ॥ प्रत्युद्ययौ तदाकर्ण्य, सपौरः पाण्डुरात्मजान् । तेषामालोक्य च स्फीतिं, पुपोष पुलकोत्करम् ॥ २८२ ॥ उपेयुषी समं पत्या, सुतानुद्वीक्ष्य तत्क्षणात् । माद्री हर्षाश्रुवर्षेण, प्रावृषं नूतनां व्यधात् ॥ २८३ ॥ विहाय वाहनान्याशु, विकासिवदनाम्बुजाः । व्यक्तानन्दमवन्दन्त, पितरौ पाण्डवा अपि ॥ २८४ ॥ उन्निद्रप्रणया माद्री, गाढाश्लेषपुरःसरम् । पद्मोत्फुल्लदृशः कुन्त्याः, पाणिभ्यामग्रहीत्क्रमौ ॥२८५॥ सरोमाञ्चा च पाञ्चाली, पञ्चाङ्गीचुम्बितावनिः । क्रमात् पाण्डोश्च माद्याश्च, प्राणमच्चरणाम्बुजम् ॥ २८६ ॥ अन्यैरपि यथौचित्यं, प्रणीते प्रणतिक्रमे । पीयूषमयमानन्द–मयं तेषामभूज्जगत् ॥ २८७ ॥ आमुक्तमौक्तिकीच्चूलाः, स्वर्विमानजितस्ततः । जगत्या इव रोमाञ्चा, मञ्चा निर्ममिरे पुरे ॥ २८८ ॥ प्रतिवेश्म व्यरच्यन्त, चेलोत्क्षेपपुरःसरम् । साक्षादिव मुदो मुक्ता–स्वस्तिकास्तोरणानि च ॥ २८९ ॥ प्रतिरथ्यमदीयन्त, पिष्टातकपरागिणः । मूर्ता इव मनोरङ्गा, विकटाः कुङ्कुमच्छटाः ॥ २९० ॥ असृज्यत भ्रमद्भृङ्गी–संगीतसुभगोदयः । कुसुमप्रकरो जानु–दघ्नो घण्टापथक्षितौ ॥ २९१ ॥ सबन्धोरप्यजातारेः, प्रवेशाय प्रसाधनम् । पाण्डुः प्रमोदनीरन्ध्रः, सैरंध्रीभिरकारयत् ॥ २९२ ॥ यशःसंभारसौरभ्य–सुरभेर्धर्मजन्मनः । चन्दनाद्यङ्गरागोऽङ्गे, पुपोष पुनरुक्तताम् ॥ २९३ ॥ सदैवापरदुष्प्राप–

१ 'संबन्धोर०' प्रतित्रयपाठो न सम्यक् ।

कृष्णस्य वासुदेवाभिषेकः, हस्तिनापुरे गमनं च ॥

गुणालंकारधारिणः । तस्याभूवन्नलंकाराः, पित्रोर्नेत्रोत्सवः परम् ॥ २९४ ॥ गङ्गोर्मिनिर्मले तस्य, वसानस्याच्छवाससी । लवणोत्तारणं चक्रे, रोमाङ्कुरपृथुः पृथा ॥ २९५ ॥

सोऽथ तत्कालमुन्मील–द्दानमैरावणोपमम् । महेन्द्र इव गर्जन्त–मारोहज्जयकुञ्जरम् ॥ २९६ ॥ तेन साकं पुरः पाण्डुः, पार्श्वतः केशवादयः । भीमाद्या बान्धवाः पृष्ठे, गजारूढाः प्रतस्थिरे ॥ २९७ ॥ श्वेतच्छत्रापदेशेन, सेव्यमानो नृपश्रिया । चारुवाराङ्गनावर्गैः, सलीलोद्धूतचामरः ॥ २९८ ॥ चिरायोपचितोत्कण्ठाः, श्लिष्यन्निव चदन्निव । दृशा पीयूषवर्षिण्या–नुगृह्णन्नभितः प्रजाः ॥ २९९ ॥ उद्गच्छदुच्चरोमाञ्च–मञ्चलोच्चारणोत्तरम् । प्रजानां लाजनिक्षेपं, प्रतिगृह्णन् समन्ततः ॥ ३०० ॥ प्रमोदोत्फुल्लनेत्राणां, नागराणां पदे पदे । अनुरागगिरस्तास्ताः, शृण्वन्नाशीःपुरःसराः ॥ ३०१ ॥ परित्यक्तान्यकृत्याभिः, प्रेङ्खोलत्प्रीतिवीचिभिः । गवाक्षप्रहिताक्षीभि–र्मृगाक्षीभिर्निरीक्षितः ॥ ३०२ ॥ चत्वरे चत्वरे सोऽथ, मञ्चे मञ्चे गृहे गृहे । गृह्णन्माङ्गलिकान्युच्चैः, प्राविशन्नागसाह्वयम् ॥ ३०३ ॥ (षड्भिः कुलकम्)

तस्याध्यासितसौधस्य, दधिदूर्वाक्षतादिभिः । प्रसृतोल्लुकल्लोलं, कुन्ती मङ्गलमादधे ॥ ३०४ ॥ श्रिया नूतनया राजन्, राजसिंहासने पुनः । स तदा स्थापयांचक्रे, पाण्डुना विष्णुनाऽपि च ॥ ३०५ ॥ उपदायामुपेताना–मिभानां बृंहितैर्मुहुः । तदा मङ्गलतूर्याणां, निनादो मेदुरीकृतः ॥ ३०६ ॥ कुङ्कुमस्थासकै रत्न–कल्पैश्चाश्वीयसंकटे । उपदा वाजिनस्तस्या–जिरे व्यानञ्जिरे तदा ॥ ३०७ ॥ महीपालकिरीटोऽसौ, किरीटं कैटभारिणा । पारावारार्पितै रत्नैः, पर्युप्तं पर्यधाप्यत ॥ ३०८ ॥ अजातारेस्ततो जाते, क्षितिपानामुपायने । अतिप्रीतिपराः पौरा, मङ्गलानि वितेनिरे ॥ ३०९ ॥ उपेत्योपेत्य

वृन्देन, पौरपण्याङ्गनागणः । संगीतं सूत्रयामास, तूर्यत्रिकविचक्षणः ॥ ३१० ॥ जाते स्वामिन्यजातारौ, प्रजाः पूर्णोपयाचिताः । पुरमुज्जागर चक्रु-र्देवेभ्यस्तूर्यजागरैः ॥ ३११ ॥ वीक्ष्य धर्मात्मजे गाढं, नागराननुरागिणः । अश्लाघत पृथां ताद-क्पुत्रप्रसविनीं हरिः ॥ ३१२ ॥ व्यधत्त धर्मसूर्नित्यं, कुन्त्याः पाण्डोश्च यादृशीम् । वितेने तादृशीं भक्तिं, गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः ॥ ३१३ ॥ पञ्चमूर्तिकमात्मानं, स पश्यन्नतिवत्सलः । चक्रेऽर्धचक्रिणोऽध्यक्षं, बन्धून् सर्वाधिकारिणः ॥ ३१४ ॥

कृष्णस्य हस्तिनापुरे प्रवेशः । युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः ॥

आपृच्छमानमन्येद्यु-र्गमनाय जनार्दनम् । सभायामञ्जलिं बद्धा, धर्मजन्मा व्यजिज्ञपत् ॥ ३१५ ॥ दामोदर ! तवैवेद-मनुभावविजृम्भितम् । भूयोऽभूवन् यदेता मे, हस्तिनापुरसंपदः ॥ ३१६ ॥ सरस्येतद्विराटेषु, गूढवासकदर्थितान् । आदराद्द्वारकां नीत्वा, तथाऽस्मान् सत्करिष्यसि ॥ ३१७ ॥ किं चास्मिंश्चण्डशौण्डीरे, किं जयेयं रणाजिरे ? । सुमेधाः सहयोद्धा चे-न्न त्वमेकमना भवेः ॥ ३१८ ॥ राज्यलक्ष्मीस्तवैवेय-मिमे प्राणास्तवैव च । किमन्यदस्ति ? येन त्वां, विष्णो ! सत्कुर्महे वयम् ॥ ३१९ ॥ तथापि पृथुचित्तेन, निर्निमित्तोपकारिणा । पदातिलवसंख्याया-मयं चिन्त्यो जनस्त्वया ॥ ३२० ॥ इति विज्ञेन विज्ञाप्य, विष्णवे पाण्डुजन्मना । स्वर्ण-रत्न-गजा श्वादि-सर्वस्वमुपदीकृतम् ॥ ३२१ ॥ त्वयेदानीं ममैवेदं, सर्वं वस्तु समर्पितम् । निर्बन्धं तदलं कृत्वा, विजयेथाश्चिरं भुवि ॥ ३२२ ॥

इति संबोध्य कौन्तेयं, तेनार्चितपरिच्छदः । वैकुण्ठोऽचलदुत्कण्ठा-वर्ती द्वारवतीं प्रति ॥ ३२३ ॥ (युग्मम्) धर्मजस्तमनुव्रज्य, पुरं कृच्छ्रान्न्यवर्तत । पृथासूनुकथानिष्णः, कृष्णोऽपि स्वपुरीं ययौ ॥ ३२४ ॥ समभ्यर्च्य यथौचित्यं,

तेऽपि चित्राङ्गदादयः। प्रीतैः पाण्डुसुतैः सर्वे, विसृज्यन्ते स्म खेचराः ॥ ३२५ ॥ कौन्तेयोऽथ पुरे सर्व-व्यसनानि न्यवारयत्। "एकस्याप्यपराधे हि, ज्ञातिरुच्छिद्यते ध्रुवम्" ॥ ३२६ ॥ अमारिपटहैश्चापि, धर्ममुन्निद्रमादधे। "कृपा हि सर्वजीवेषु, परं धर्मस्य जीवितम्" ॥ ३२७ ॥ स भोजनाय दीनाना-मनादीनवमानसः। नानाभोज्यविचित्राणि, सत्रागाराण्यकारयत् ॥ ३२८ ॥ यात्रां स व्यरचयामास, समस्तजिनवेश्मसु। "सर्वद्वारमुदारा हि, यतन्ते सुकृतार्जने" ॥ ३२९ ॥ तत्रस्थ एव नाशिक्ये, स श्रीचन्द्रप्रभप्रभोः। अचीकरत् सदाचार-पूतः पूजामहोत्सवम् ॥ ३३० ॥

इति सुचरितैस्तैस्तैः सिक्त्वा सुधा इव बान्धवैः,
परमुपचयं पाण्डोः सूनुर्निनाय नयद्रुमम्।
स च निरुपमानन्दस्यन्दि क्षणात् सुपुवेतमा-
मखिलनृपतिश्लाघ्यं पुण्यं यशश्च फलद्वयम् ॥ ३३१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये जरासन्धवधवर्णनो
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

---

१ न आदीनवो-दोषो यस्मिंस्तदनादीनवम्।

अथ पञ्चदशः सर्गः ।

दीक्षाग्रपन्नमन्येद्यु-रुद्यद्भक्ति पितामहम् । नन्तुं यियासुरादिक्षत्, सपौरान् बान्धवान्नृपः ॥ १ ॥ ते तदैव समारूढाः, प्रौढेषु तुरगादिषु । कृप्ताकल्पा नृपद्वार-मभ्युपेत्यावतस्थिरे ॥ २ ॥ अगण्यदेवमण्यादि-वरेण्यावर्तवाजिनम् । वाजिनं पञ्च-कल्याण-मारुरोह महीपतिः ॥ ३ ॥ मुनिर्यत्रास्ति गाङ्गेयः, प्रतस्थे तत्र पार्थिवः । ऋक्षेशमिव ऋक्षाणां, गणो लोकस्तमन्व-गात् ॥ ४ ॥ मुनिवन्दारुगीर्वाण-विमानैः स्थगिते रवौ । राजन्यानां पथि व्यर्थै-र्जातमातपवारणैः ॥ ५ ॥ सपौरस्तं भुवो भर्ता, देशमादेशवान् क्रमात् । भीष्मालंकृतशैलान्ते, स्वसैन्यं स न्यवेशयत् ॥ ६ ॥ ततश्चरणचारेण, गच्छन्नरपतिः पुरः । शयानं शरशय्याया-मात्मध्यानपरायणम् ॥ ७ ॥ गीतार्थैर्मुनिभिर्लीन-परिचर्याविचक्षणैः । संवाह्यमानसर्वाङ्गं, करैः कमलकोमलैः ॥ ८ ॥ आचार्यभद्रगुप्तेन, दीयमानानुशासनम् । देहतो देहिनो भेद-निश्चयैकाग्रचेतसम् ॥ ९ ॥ देह-दक्षिणभागस्थं, भवभङ्गैकमुद्गरम् । धारयन्तं मनोहारि, रजोहरणमन्तिके ॥ १० ॥ अहंपूर्विकयोपेतै-रमरैरथ खेचरैः । वर्द्धमानाधिकश्रद्धै-राबद्धपरिमण्डलम् ॥ ११ ॥ नराणां खेचराणां च, स्त्रीभिः स्वर्वासिनामपि । प्रारब्धरासकोत्ताल-ताल वाचालसंनिधिम् ॥ १२ ॥ आनन्दमग्नं नामाग्र-न्यस्तनिश्चललोचनम् । गाङ्गेयमुनिमद्राक्षी-च्चारित्रमिव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥ (सप्तभिः कुलकम्)

१ रचिताभरणाः । २ देवमणिः-अश्वगलस्थलोमावर्तविशेषः । ३ वाजी-वेगवान् ।

पितामहं तथा प्रेक्ष्य, पाण्डवानां दृशस्तदा । आसन्नानन्दशोकाभ्यां, शीतलोष्णजलाविलाः ॥ १४ ॥ किरीटं पादुके छत्रं, कृपाणं चामराणि च । दूरादुर्वीपतिर्मुञ्चन्, पञ्चधाऽभिगमं न्यधात् ॥ १५॥ अष्टमीन्दुनिभे कुर्वे-ल्ललाटे करकुड्मलम् । ययौ नैषेधिकीपूर्व-मुर्वीशस्तदवग्रहम् ॥ १६ ॥ तत्र कृत्वोत्तरासङ्गं, निःसङ्गैकशिरोमणेः । स त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य, पादयोरपतन्मुनेः ॥ १७ ॥ प्रत्येकं तस्य वात्सल्यं, स्मरन्तस्तचदद्भुतम् । नमारोऽन्येऽपि चत्वार-श्चरणौ मूर्द्धनि न्यधुः ॥१८॥ तेऽजस्रमश्रुधाराभिः, क्रमावस्नपयन्मुनेः । भेजिरे विरजीभावं, भक्तिप्रह्वाः स्वयं पुनः ॥ १९ ॥ धर्मलाभमयीस्तेषा-माशिषो-ऽदान्मुनिः शनैः । तेऽप्युपेत्य प्रमोदेन, न्यषीदंस्तन्मुखाग्रतः ॥२०॥ मुनिराकृष्य नासाग्रा-चेषु चिक्षेप चक्षुषी । "महान्तो हि परार्थाय, स्वार्थेषु शिथिलादराः" ॥ २१ ॥ आजन्मचापसंपर्क-कर्कशं मुनिपुंगवः । पाणिं व्यापारयामास, तेषां पृष्ठे पुनः पुनः ॥ २२ ॥

सुभासवब्रह्मचारिण्या, गाङ्गायनिमुनेर्दृशा । सिक्तस्त्यक्तमनस्तापः, पार्थिवस्तं व्यजिज्ञपत् ॥ २३ ॥ प्रभो! प्रभूतसंभूत-पापपङ्केन पङ्किलः। निर्मलोऽस्तु ममाऽऽत्माऽयं, त्वदुपास्तिसुधाऽम्बुधौ ॥२४॥ विवेकाऽऽख्यं निधिं तात!, तृष्णाऽमुष्णान्ममाखिलम् । राज्याय बान्धवध्वंस-मकार्षं कथमन्यथा? ॥ २५ ॥ ज्ञातिसंज्ञपनोपज्ञ-कल्मषैकमलीमसाः । व्याकोशकोश-हस्त्य-श्व-वन्धुरा अपि धिग् श्रियः ॥ २६ ॥ इन्दु कुन्दद्युतिं कीर्तिं, धर्मं च द्वयमप्यदः । दुःखाकृत्योदयन्ते याः, संपदस्ता न संपदः ॥ २७ ॥ अहह! ज्येष्ठयोः पित्रो-र्गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः । अदायि यन्मया दुःखं, तत्तु वाचामगोचरः ॥ २८ ॥

१ संज्ञापनं-मारणम् । २ व्याकोशं-प्रफुल्लम् ।

तत्पथप्रस्थितस्तात !, सांप्रतं पारलौकिके। प्रसीदान्त्योपदेशेन, केनाप्यनुगृहाण माम् ॥ २९ ॥ येनास्मान्नरकक्रोड-राग-प्रतिभुवोऽधुना। मुच्येयं बान्धवध्वंस-निदानात् खलु पाप्मनः ॥ ३० ॥ पुराऽप्यदायि यो मह्यं, राजधर्मोचितस्त्वया। उपदेशः स हृद्यस्ति, वास्तव्योऽद्यापि तद्यथा ॥ ३१ ॥ सर्वैर्नृपगुणैर्युक्ताः, सुवृत्ताः प्राज्यवंशजाः। भूमेर्भूषणतां यान्ति, हारा इव नरेश्वराः ॥३२॥ पार्थिवानामलंकारः, प्रजानामेव पालनम्। किरीट-कटको ष्णीषै-र्भूष्यन्ते केवलं नटाः ॥ ३३ ॥ विशेषज्ञः कृतज्ञश्च, गुरौ देवे च भक्तिमान्। अप्रतार्यश्च धूर्तानां, भुवं भुङ्क्तेऽब्धिमेखलाम् ॥ ३४ ॥ सेवा गुरौ तदादिष्टे, ग्रहः पुरुषसंग्रहः। शौर्यं धर्मश्च पञ्चामी, राज्यलक्ष्मीलताम्बुदाः ॥ ३५ ॥ आपन्नस्यार्तिहरणं, शरणागतरक्षणम्। त्यागः प्रजानुरागश्च, श्रीतरीनांगरा अमी ॥ ३६ ॥ दानेन क्षमया शक्त्या, गणं राजाऽनुपालयेत्। गणकोपः क्षयो राज्ञां, निजयो गणसंग्रहः ॥ ३७ ॥ शपन्ते कृपणाऽऽक्रन्द-च्छद्मना क्षितिपं श्रियः। आददीत ततो लोक-पीडयाऽर्थं न पार्थिवः ॥ ३८ ॥ आशां न विफलां कुर्या-न्नृपः कल्पद्रुमोऽर्थिनाम्। आशापाशसमं नास्ति, हृदयाऽऽकर्षणं नृणाम् ॥ ३९ ॥ भोगान्न च न च त्यागा-न्न चार्थेर्न च रोगतः। प्रजासंतापशापात्तु, क्षीयन्ते क्षितिपश्रियः ॥४०॥ क्ष्माभुजां क्षिप्यते लक्ष्मी-र्धूर्तैर्मधुरवादिभिः। अतिप्रवर्धितैर्भूत्यै-र्वल्लभैश्च निरङ्कुशैः ॥ ४१ ॥ समग्रविषयग्राम-सर्वस्वास्वादलालसैः। इन्द्रियैरिव कायस्थैः, कायस्थैः, क्षपिता नृपाः ॥४२॥ चण्डदण्डमगोसार, क्षितिपं नेच्छति क्षितिः। निष्फलं कलहक्रूर, लुब्धं पतिमिवाङ्गना ॥ ४३ ॥ प्रागित्युपादिशः सम्य-ग्यथा मे हृदयंगमम्। अधुनाऽपि प्रभो ! पथ्यं, तथोपदिश किंचन ॥ ४४ ॥

---

१ 'तथ्यं' प्रत्यन्तर०। २ राज्याधिकारिविशेषैः।

इति निधापनां राज्ञो, निशम्य मुनिपुंगवः । दृशौ व्यापारयंस्तस्मिन्, सानन्दे मन्दमभ्यधात् ॥ ४५ ॥ पुरा राज्योचितं तेऽर्थं, पुरुषार्थमचीकथम् । पुष्टोऽर्थः पार्थिवानां हि, सर्वोपक्रमसिद्धये ॥ ४६ ॥ क्षपीणां त्विदमाख्यातुं, राजन्नश्चति नौचितीम् । ततो धर्मं न मोक्षं च, समाचक्षे तवाधुना ॥ ४७ ॥ दानं शीलं तपो भाव–श्चेति धर्मश्चतुर्विधः । चतुर्णामपि वर्णानां, जायते यः शिवंकरः ॥ ४८ ॥ स्वर्गापवर्गयोर्बीजं, तत्र दानं भवेत्त्रिधा । गृहस्थैरपि मार्गस्थै–र्भवाब्धिर्येन तीर्यते ॥ ४९ ॥ प्राणिनां प्रीणनं मृत्यो–र्भीतानामभयेन यत् । कर्मनिर्मूलनं सर्व–ज्येष्ठं दानं तदादिमम् ॥ ५० ॥ जन्तुं धिनोति नोदात्तै–र्दत्ता रत्नावलिस्तथा । सर्वतोऽप्यभयं तुभ्य–मिति वर्णावलिर्यथा ॥ ५१ ॥ आगमादिसमीचीन–ग्रन्थतत्त्वार्थसिद्धिषु । कुर्वतां साधुसाहाय्यं, ज्ञानदानमुदाहृतम् ॥ ५२ ॥ धन्यैर्ज्ञानप्रदीपेन, निस्तुषज्योतिषाधिकम् । अन्तरङ्गं तमस्काण्ड–मशेषमपि खण्ड्यते ॥ ५३ ॥ वस्तुना येन दत्तेन, साधोः सिध्यति संयमः । तृतीयं तदुपष्टम्भ–दानमाम्नातमर्हता ॥ ५४ ॥ प्रीत्युदञ्चितरोमाञ्चः, कर्मक्षयकृते क्षमी । वस्तु कल्प्यं[1] सुपात्राय, ददीत विगतस्पृहः ॥ ५५ ॥ काले दानं सुपात्रेभ्यः, सद्गुरूणां समागमः । भवाब्धौ बोधिलाभश्च, भाग्यलभ्यमिदं त्रयम् ॥ ५६ ॥ चित्तं वित्तं च पात्रं च, त्रयमेकत्र संगतम् । दुर्लभं लभ्यते येन, जन्म तस्य फलेग्रहि ॥ ५७ ॥ लक्ष्मीः सौभाग्यमारोग्य–माज्ञैश्वर्यं गुणोन्नतिः । आदेयता च कौन्तेय !, दानकल्पद्रुपल्लवाः ॥ ५८ ॥ देशतः सर्वतो वाऽपि, विरतिः शीलमुच्यते । यतः संसारपारीणाः, स्त्रियोऽप्यासन्ननेकशः ॥ ५९ ॥ दानमातन्यते पाप–पीवरैरपि पामरैः । न तु पालयितुं शीलं, शक्यते येन केनचित् ॥ ६० ॥ बाह्यमुक्तं तपः षोढा,

---

१ कल्पं, कल्पां, कल्यां, इति प्रत्यन्तराणां पाठाः ।

भेदा चाभ्यन्तरं बुधैः । कर्ममर्मच्छिदा कर्म-च्छेकमेकं यदुच्यते ॥ ६१ ॥ इहापि स्यान्महीयस्यै, तपोऽभीष्टार्थसिद्धये । स्वयमेव त्वया दृष्टो, दृष्टान्तोऽत्र जयद्रथः ॥ ६२ ॥

द्रौपदीहरणे क्षेप, तदा प्राप्य पराभवम् । दुष्टः कष्टं तपस्तेपे, युष्मद्वधविधित्सया ॥ ६३ ॥ तुष्टा च तपसा तेन, काचिदभ्येत्य देवता । वरं वत्स ! वृणीष्वेति, निजगाद जयद्रथम् ॥ ६४ ॥ सोऽथ मे दुस्तपस्यास्य, यद्यस्ति तपसः फलम् । ततो वधाय पाण्डूनां, स्यामित्येतामयाचत ॥ ६५ ॥ साऽप्यवोचदवाच्यैव, वाचोयुक्तिरियं त्वया । संविधातुं वधं वत्स !, नैषामाखण्डलोऽप्यलम् ॥ ६६ ॥ आयुश्चरमदेहाना-मेषां हि निरुपक्रमम् । यदेते व्रतमादाय, तीर्थे सेत्स्यन्ति नेमिनः ॥ ६७ ॥ तदेतेषां वधे मा स, कृथा मिथ्या मनोरथान् । केवलं दुष्करस्यैत-द्भावि ते तपसः फलम् ॥ ६८ ॥ यद्भवान् पाण्डवानेतान्, कुरुव्यूहे विविक्षतः । दिनमेकं रणच्छेको, लीलया स्खलयिष्यति ॥ ६९ ॥ इति तस्मै समाख्याय, देवता सा तिरोदधे । कृतं युष्मासु तेनापि, यत्किंचिद्वित्थ तत् स्वयम् ॥ ७० ॥

तदेतत्तव कौन्तेय !, तपोमाहात्म्यमीरितम् । भावोऽधुना सर्वधर्म-धुर्यस्तुर्यो निशम्यताम् ॥ ७१ ॥ सर्वदैवातिदुर्लम्भो, भावः सिद्धरसोपमः । दानादयोऽपि जायन्ते, येन कल्याणमूर्तयः ॥ ७२ ॥ एतस्मादेव कौन्तेय !, सच्चारित्रपचेलिमात् । मोक्षोऽपि कर्मनिर्मोक्ष-लक्षणस्तत्क्षणाद्भवेत् ॥ ७३ ॥ चारित्रावाप्तिसंपन्न-तत्त्वज्ञानेन ते मया । पुमर्थावुत्तमावेतौ, धर्ममोक्षावुदाहृतौ ॥ ७४ ॥ कौन्तेय ! विधिवन्नित्य-मुपासीथास्त्वमप्यमू । समग्रसमरारम्भ-पाप्मनो येन मुच्यसे ॥ ७५ ॥ एवमाकर्ण्य पर्जन्य-गर्जितन्मुनिदेशनाम् । शिखण्डीव कृतानन्द-ताण्डवोऽभूद्युधिष्ठिरः ॥ ७६ ॥ अभ्यधाच्च प्रभो ! साधु,

गाङ्गेयमुनिना कृता देशना युधिष्ठिरस्य ॥

साधु संबोधितोऽस्म्यहम् । तवामुना प्रसादेन, नीतश्च कृतकृत्यताम् ॥ ७७ ॥

आचार्यभद्रगुप्तोऽथ, मुनिं भीष्ममभाषत । प्रत्यासन्नो महाभाग !, पर्यन्तसमयस्तव ॥ ७८ ॥ अनुतिष्ठ कुरुश्रेष्ठ !, भूयोऽप्याराधनां ततः । योगो निरन्तराभ्यासात्, सौरभ्यं लभतेऽधिकम् ॥ ७९ ॥ एवं गुरुभिरादिष्ट-स्तुष्टुवे तान्मुनीश्वरः । पुनर्विधिवदाधत्त, मूलादाराधनामिति ॥ ८० ॥

ज्ञानाचारेऽष्टभेदेऽभू-द्योऽतीचारः कथंचन । समस्तमपि निन्दामि, तं त्रेधा शुद्धमानसः ॥ ८१ ॥ अष्टधा दर्शनाचारे, जातं निःशङ्कितादिमे । जन्मतोऽहमतीचारं, सर्वं गर्हे समाहितः ॥ ८२ ॥ ख्याताः समितयः पञ्च, तिस्रस्तु किल गुप्तयः । अष्टावेताः समेता याः, प्रोक्ताः शासनमातरः ॥ ८३ ॥ तदेकात्मनि चारित्रा-चारेऽतीचारमागतम् । अन्तिमाराधनां सम्य-ग्विधित्सुर्व्युत्सृजाम्यहम् ॥ ८४ ॥ (युग्मम्) षोढा बाह्यं तपः षोढा, वदन्त्याभ्यन्तरं तथा । तत्रातीचारमायातं, निन्दामि प्रयतोऽधुना ॥ ८५ ॥ स्वानुष्ठानेषु यद्भूय-द्वै(द्वै)र्यो वीर्यमगोपयम् । तत्त्रिधा त्रिविधेनाहं, गर्हे दौरात्म्यमात्मनः ॥ ८६ ॥ सूक्ष्मबादरभेदेषु, स्थावरेषु त्रसेषु च । प्राणातिपातमाजन्म, कृतं निन्दाम्यहं त्रिधा ॥ ८७ ॥ हास्यलोभभयक्रोधैः, पीडाकारि परस्य यत् । अजल्पिषं मृषा किंचि-त्तत्सर्वं व्युत्सृजाम्यहम् ॥ ८८ ॥ अल्पमल्पेतरं वा यत्, परकीयं मया क्वचित् । अदत्तमात्तमाबाल्या-त्तं निन्दामि पुनः पुनः ॥ ८९ ॥ तैरश्चं मानुषं दिव्यं, यदब्रह्म निषेवितम् । त्रिविधेन त्रिधा तत्र, मिथ्या-दुष्कृतमस्तु मे ॥ ९० ॥ समस्तवास्तु-धान्यादौ, द्विपदेऽथ चतुष्पदे । यदकार्षमहं मूर्च्छां, तन्निन्दामि मुहुर्मुहुः ॥ ९१ ॥ समृद्धिगर्धिना पूर्व-माहारश्च चतुर्विधः । अभुज्यत मया नक्तं, विविक्तस्तं त्यजाम्यहम् ॥ ९२ ॥ महाव्रतानि चत्वारि,

ग्रन्ततोऽप्यर्थतोऽपि च । परावर्त्य नदेकाग्रः, पुनरुज्वलतां नये ॥ ९३ ॥ दुर्वाक्यादपकाराद्वा, यद्वा द्रव्यापहारतः । यो मया लम्भितः पीडां, स मे क्षाम्यतु संप्रति ॥ ९४ ॥ देवत्वे ये मया देवा, नारकत्वे च नारकाः । तिर्यक्त्वेऽपि च तिर्यञ्चो, मानुषत्वे च मानुषाः ॥ ९५ ॥ स्थापयांचक्रिरे दुःखे, सर्वे क्षाम्यन्तु ते मयि । उपेतः समतां सर्वे, तेषामहमपि क्षमे ॥ ९६ ॥ (युग्मम्) लक्ष्मी रूपं प्रियैर्योगो, जीवितं यौवनं बलम् । वातोद्धताब्धिकल्लोल-चञ्चलं सकलं खलु ॥ ९७ ॥ रोग-मृत्यु-जरा जन्म-दुःस्थानामिह देहिनाम् । धर्ममेकं विना जैनं, न कोऽपि शरणं भवेत् ॥ ९८ ॥ जन्तवः स्वजनाः सर्वे, जाताः परजनाश्च ये । विवेकी तेषु कुर्वीत, को ममत्वं मनागपि ? ॥ ९९ ॥ एकस्यैव भवे जन्म, स्यादेकस्यैव पञ्चता । एकस्यैवाङ्गभाजः स्यु-र्दुःखानि च सुखानि च ॥ १०० ॥ वपुरन्यदिदं जीवा-दन्यद्धान्यधनादिकम् । जीवोऽन्यः पुनरेतेभ्यः, कथं मुह्यन्ति बालिशाः ? ॥ १०१ ॥ वसा-शोणित-वि ण्मूत्र-यकृन्मांसा-स्थिसंभृते । अशुचिप्रचिते देहे, को हि मुह्यति कोविदः ? ॥ १०२ ॥ अवक्रयकुटीतुल्यं, यत्नाल्लालितपालितम् । अचिरादपि मोक्तव्यं, विनश्वरमिदं वपुः ॥ १०३ ॥ धीरस्य कातरस्यापि, मृत्युरेत्येव देहिनः । तन्म्रियेत तथा धीमा-न्न म्रियेत यथा पुनः ॥ १०४ ॥ अर्हन्तो निखिलाः सिद्धाः, साधवः स्वगुणोन्नताः । अर्हद्धर्मश्च शरणं, भवन्त्वशरणस्य मे ॥ १०५ ॥ साधवो बान्धवाः सर्वे, धर्मः स्वामी गुरुः पिता । नात्मीयं मे परं किंचित्, कर्मबन्धनिबन्धनम् ॥ १०६ ॥ सद्भ्योऽथ भूत-भाविभ्य-स्तरण्डेभ्यो भवार्णवे । शाश्वतेभ्यश्च मे शश्व-दर्हद्भ्योऽस्तु नमो नमः ॥ १०७ ॥ कर्मकक्षे क्षणाद्येषां, ध्यानेन दहनायितम् । तेभ्यो भवतु सिद्धेभ्य-स्त्रिविधेन नमो नमः ॥ १०८ ॥ पञ्चधाऽऽचारधारिभ्यो, भानुभ्यः शासनेऽर्हताम् । कृतभव्याब्जबोधेभ्य, आचार्येभ्यो नमो नमः ॥ १०९ ॥ एत्या-

न्तेवासिनो नित्यं, येभ्यः सूत्रमधीयते । उपाध्यायपदस्थेभ्य-स्तेभ्यो मेऽस्तु नमो नमः ॥ ११० ॥ असहायसहायेभ्यः, साधुभ्योऽस्तु नमो नमः । चारित्रयानपात्रे ये, दधते कर्णधारताम् ॥ १११ ॥ बाह्याभ्यन्तरमुपधिं, धर्मस्यानुपकारकम् । सावद्ययोगविरत-स्त्रिविधं व्युत्सृजाम्यहम् ॥ ११२ ॥ चतुःप्रकारमाहारं, प्रत्याख्यामि समाधिना । चरमोच्छ्वासवेलायां, तनूमेतां त्यजामि च ॥ ११३ ॥

एवमाराधनां कृत्वा, मुनिः शान्तनवस्तदा । स्वगुरून् क्षमयामास, साधून् साध्वीश्च तत्परः ॥ ११४ ॥ पाण्डवा निष्पतद्बाष्प-मुच्छ्रायविनयादथ । निपत्य पादयोर्भीष्मं, मुनिराजं व्यजिज्ञपन् ॥ ११५ ॥ तात ! त्वया वयं बाल-रसाला इव लालिताः । वृद्धिमेतावतीमन्य-दुर्लभामलभामहि ॥ ११६ ॥ कृत्वा द्रोणमविद्राण-गरिमाणं[1] गुरुं पुरा । कलाकलापमखिलं, त्वयैवाध्यापिता वयम् ॥ ११७ ॥ शश्वत्ते पुनरस्माभि-र्व्यलीकान्येव[2] तेनिरे । अयं तु रणसंरम्भो, व्यलीकस्यापि चूलिका ॥ ११८ ॥ ततः किं बहुना ? तात !, सर्वं नः क्षन्तुमर्हसि । गुरूणां नैव कोपाय, डिम्भानां दुर्नयोऽपि हि ॥ ११९ ॥ क्षमयित्वेति गाङ्गेयं, स्थितेष्वपरबन्धुषु । एको भूयोऽपि निर्व्याजं, व्याजहार धनंजयः ॥ १२० ॥ एते त्वदङ्गसंसक्ता, मन्नामाङ्काः पतत्रिणः । दुष्कर्मतर्जनीकल्पा-स्तात ! मां तर्जयन्त्यलम् ॥ १२१ ॥ समरं संस्मरन्नेवं, तात ! खिद्ये पदे पदे । संप्रत्येतां ततोऽवज्ञा-मविज्ञस्य क्षमस्व मे ॥ १२२ ॥ एवं विज्ञापितः सर्वैः, पाण्डवैर्मुनिपुंगवः । प्रसादपिशुनं[3] तेषां, पृष्ठेऽदात् करपल्लवम् ॥ १२३ ॥

१ अविनश्वरगौरवम् । २ अप्रियाणि । ३ प्रसादसूचकम् ।

शुक्लं ध्यायन्नथ ध्यानं, सुसमाहितमानसः । सद्यो विदन्निवाऽऽत्मानं, संसारार्णवपारगम् ॥ १२४ ॥ आनयन्नात्मता-दात्म्यं, पञ्चापि परमेष्ठिनः । मासिकानशनो मृत्वा, गाङ्गेयः प्रापदच्युतम् ॥ १२५ ॥ सुरैर्नभश्चरैः पाण्डु-नन्दनैरपि साश्रुभिः । अकारि देहसंस्कार-स्तस्य गोशीर्षचन्दनैः ॥ १२६ ॥ पाण्डवानथ संबोध्य, श्रीभद्रगुप्तसूरयः । अन्यत्र सूत्र-यामासु-र्विहारं हारिसंयमाः ॥ १२७ ॥ गायन्तश्च सरोमाञ्चं, मुनेस्तस्य गुणान्मुदा । खेचरा-मर-गन्धर्वा, ययुः सर्वे यथागतम् ॥ १२८ ॥

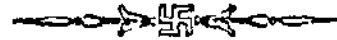
तद्ब्रह्मव्रतमद्भुतं निरुपमां तां प्राणिवर्गे कृपां
तच्छौण्डीर्यमनन्यतुल्यमतुलां सर्वत्र तामास्तताम् ।
गाङ्गेयस्य मुनेः परैरसुलभां तां चापि निःसङ्गतां
व्याख्यान्तः[३] पथि पाण्डवा अपि ततो जग्मुः पुरं हास्तिनम् ॥ १२९ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

---

१ धनुः । २ मनोहरसंयमाः शुद्धचारित्रवन्त इत्यर्थः । ३ कथयन्तः ।

अथ षोडशः सर्गः ।

गोविन्दराजकल्पद्रु-कोरकः कोरकोऽन्यदा । अध्यूषिवांसमास्थान-मुपतस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ प्रणम्यासन्नमासीन-मुर्वीशः पूर्वसंस्तुतम् । तमभ्यागमने हेतु-मन्वयुङ्क्त प्रियोक्तिभिः ॥ २ ॥ सोऽप्यूचे प्राप्य वः पूजां, तदानीमीयिवानितः । अलका स्वःपुरीजिष्णुं, विष्णुः स्वामविशत् पुरीम् ॥ ३ ॥ कंसध्वंसी जरासन्ध-दण्डभृत् पाण्डवप्रियः । इत्यादिविरुदालीभि-र्वन्दिवृन्दैः स गीयते ॥ ४ ॥ दलितारातिना तेन, राजन्वत्यां मुरद्विषा । द्वारवत्यां निरातङ्काः, स्वैरं क्रीडन्ति यादवाः ॥ ५ ॥ विचेरुः केचिदुद्याने, वापीषु व्यलसन् परे । क्रीडाद्रौ केऽपि चिक्रीडु-र्नवोढदयिताऽन्विताः ॥ ६ ॥ श्रीमन्नेमिकुमारस्तु, गुणैर्विश्वविलक्षणः । शान्तचेताः क्वचिन्नैव, रमतेऽन्यकुमारवत् ॥ ७ ॥

अलौकिकं तमालोक्य, विषयेभ्यः पराङ्मुखम् । खेदादूचे शिवादेवी, समुद्रविजयं ततः ॥ ८ ॥ धन्यास्ता मातरः सार्धं, वधूभिः खेलतः सुतान् । पश्यन्त्यो याः सुधामैत्रीं, स्नपयन्ति स्वनेत्रयोः ॥ ९ ॥ एकैवाहमधन्याऽस्मि, जगत्यद्यापि हन्त यत् । न पश्यामि स्वपुत्रस्य, वधूटीवदनाम्बुजम् ॥ १० ॥ तदार्यपुत्र ! संबोध्य, तनूजः परिणाय्यताम् । स्वयं नृत्यन्ती गृहे यत्, यथा पूर्णमनोरथा ॥ ११ ॥ ततोऽन्वितः शिवादेव्या, समुद्रविजयः स्वयम् । आहूय रहसि प्रीत्या, जगाद निजनन्दनम् ॥ १२ ॥ वत्स ! त्वमेव सर्वस्व-मावयोस्त्वं च जीवितम् । भाग्य-सौभाग्य-रूपैश्च, त्वं त्रिलोकीविलक्षणः ॥ १३ ॥ त्वं पुराऽप्युत्सवायासि, नेत्रयोरधुना पुनः । विधेहि नौ नवोढः स-न्नुत्सवादुत्सवान्तरम् ॥ १४ ॥ कुमारोऽपि

हगचाह, नाहमुद्वाहभङ्गुर । कि त्वधाप्यनुरूपाऽस्ति, न काऽपि वनिता क्वचित् ॥ १५ ॥ ततोऽवादीच्छिवादेवी, वत्स ! ते किमिद वचः । नन्विहैवास्ति वास्तव्या, रूपनिर्लोडिताप्सरा ॥ १६ ॥ कन्या राजीमतीत्युग्र-सेनभूपालनन्दिनी । गुणैरप्यनुरूपैर, सा तेऽवस्ता विवाहय ॥ १७ ॥ (युग्मम्) नेमिरूचे न रोचन्ते, मायाचतुरचेतसः । दुःखैकखानयस्तु-च्छा-श्छेकेभ्यस्तादृशः स्त्रियः ॥ १८ ॥ यास्तु निस्तुपसौहार्दाः, सर्वकामनिकेतनम् । सदानन्दसुधानद्यः, सन्ति मे हृदयंगमाः ॥ १९ ॥ परिणेष्ये समस्तास्ताः, समये युष्मदाज्ञया । कियानप्युचितः काल-स्तत्प्रतीक्ष्यैः प्रतीक्ष्यताम् ॥ २० ॥ गम्भीर पितरावेव-मानर्ज्य स्फूर्जदार्जवौ । सतामाचरणैः कचित्, काल नेमिरजीगमत् ॥ २१ ॥

अन्यदा राजकाकीर्णा-मास्थानीमास्थिते हरौ । उज्जिहीते स्म नि शेष-ध्वनिपिण्ड इव ध्वनिः ॥ २२ ॥ प्रासादशिखर-श्रेणि-स्रसनस्वनमूर्च्छित' । हाकारैर्बृंहित' सोऽभु-द्द्यावाभूम्युदरभरिः ॥ २३ ॥ लीलयाऽऽलानमुन्मील्य, महेभाः परिबभ्रमुः । मन्दुरान्तस्तुरङ्गाश्च, नेसुस्त्रोटितबन्धना ॥ २४ ॥ कम्प्र द्वारवतीवप्र, चिरमैत्र्यादिवाम्बुधिः । आलिलिङ्ग भृश क्षोभ-लोलैः कल्लोलबाहुभि ॥ २५ ॥ पश्यत्येवातिसभ्रान्ते, रामे रामानुजेऽपि च । निखिलोऽप्युच्छलन्मूर्च्छः, पपात परिषज्जनः ॥ २६ ॥ क्षोभाच्च विस्मयाच्चाथ, चिन्तयामास केशवः । किमसौ स्फूर्जथु' ? किं वा, प्रलयाम्भोधरध्वनिः ? ॥ २७ ॥ किं चासौ पाञ्चजन्यस्य, जन्यव्योमनिघो ध्वनि' । तदयुक्त यतो नाय-मगोविन्देन वाद्यते ॥ २८ ॥

इत्यूहव्याकुले कृष्णे, चारुकृष्णाभिध· क्षणात् । एत्याऽऽयुधगृहारक्ष-स्त प्रणम्य व्यजिज्ञपत् ॥ २९ ॥ देव ! नेमिकुमाराणा, गणेन परिवारित' । त्वदीये त्वमिवेदानीं, विवेशाऽऽयुधवेश्मनि ॥ ३० ॥ दृश सुदर्शने शार्ङ्गे, गदायामथ

नन्दके । स व्यापार्य निचिक्षेप, पाञ्चजन्ये पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ तत्पूरणे कृताऽऽकूतो, जिघृक्षुः सोऽक्षिपत् करम् । अहं च हस्तमुद्यम्य, तमेत्यावोचमुच्चकैः ॥ ३२ ॥ किं कुमार ! प्रयासेन, निष्फलेन तवामुना ? । जायते यो न हासाय, स एवोद्‌स्यते भरः ॥ ३३ ॥ आदातुमप्यलंभूष्णु-र्विष्णुरेनं हि नापरः । मुखमारुतपूरेण, दूरे पूरयितुं पुनः ॥ ३४ ॥ मयैवं वार्यमाणोऽपि, तं करेण करेणुवत् । नेमिर्भुजोष्मणा चण्डः, पुण्डरीकमिवाग्रहीत् ॥ ३५ ॥ नेमिना स्थापितः सोऽथ, बन्धूकमधुरेऽधरे । रक्तोत्पलदले खेलन्, कलहंस इवाबभौ ॥ ३६ ॥ हेलोत्फुल्लकपोलेन, तेनासौ पूरितस्तथा । यथा मूर्च्छामगच्छाम, वयं सर्वेऽपि यामिकाः ॥ ३७ ॥ क्रमादथाप्तचैतन्य-स्त्वदन्तिकमुपागमम् । इत्याख्याय गते तस्मि-न्मुदा हरिरचिन्तयत् ॥ ३८ ॥

नेमिरस्मत्कुले रम्ये, चक्रवर्त्युदपद्यत । पाञ्चजन्ये मयाऽऽध्माते, नादो नेदृक्कदाऽप्यभूत् ॥ ३९ ॥ उत्तंसः सर्ववंशानां, हरिवंशः परं भुवि । यस्तेजस्विभिरीदृक्षै-र्नररत्नैरलंकृतः ॥ ४० ॥ इत्यालोचयति प्रीत्या, हरौ विश्वमनोहरः । अनुत्सुको निरुत्सेकः, सभामेयाय नेम्यपि ॥ ४१ ॥

सर्वमज्ञातपूर्वी च, प्रकृत्या प्रियबान्धवः । कुमारमनुयुङ्क्ते स्म, प्रश्रयेण नरायणः ॥ ४२ ॥ भ्रातर्विश्वंभराभोग-संभ्रमभ्रमिकारणम् । किंस्विदूर्जस्विनिर्घोषः, शङ्खोऽयं पूरितस्त्वया ? ॥ ४३ ॥ तं शिरःकम्पनेनैव, दत्तप्रत्युत्तरं हरिः । प्रत्यग्रमुत्थितस्थूल-पुलकः पुनरब्रवीत् ॥ ४४ ॥ दूरेऽन्यभूभुजो भ्रातः !, शङ्खे ध्माते त्वयाऽधुना । असंस्तुतचरः क्षोभो, रामस्यापि मनस्यभूत् ॥ ४५ ॥ तदस्मि तव दोःस्थाम-विलोकनकुतूहली । मुहूर्त्तमावयोरेव, नियुद्धं जायतां ततः ॥ ४६ ॥

तथेति निर्विकारेण, कुमारेण प्रतिश्रुते । तं प्रहृष्टो हरिर्बाहौ, गृहीत्वा खुरलीं ययौ ॥ ४७ ॥ उभयाभिमते रामे, सभा-भर्तरि तस्थुषि । चाणूरचूरणो मल्ल-युद्धाय समनह्यत ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा तथाऽध्यवस्यन्त-मन्तकं केशि-कंसयोः । अस्ताघ-बलदोःस्तम्भो, नेमिर्गम्भीरमभ्यधात् ॥ ४९ ॥ भरतार्धपते ! युद्ध-मेतन्नीचजनोचितम् । किं वृथा पृथिवीपांशु-पांशुरा क्रियते तनुः ? ॥ ५० ॥ तन्मुरारे ! भुजस्तम्भ-चालनेनैव केवलम् । अन्योऽन्यमावयोरस्तु, सारसर्वस्ववीक्षणम् ॥ ५१ ॥ इत्यूरीकृत्य गोविन्दः, श्रीगजालानमञ्जुलम् । त्रिखण्डरक्षापरिघं, भुजं तिर्यगधारयत् ॥ ५२ ॥ तं नेमिर्बालनलिनी-तन्तु-चालमचालयत् । स्व च प्रसारयांचक्रे, भूधरेन्द्रनिभं भुजम् ॥ ५३ ॥ पूर्वं करेण सावज्ञं, करीन्द्र इव केशवः । स्थानाच्चाल-यितुं नेमे-रारेभे भुजवल्लरीम् ॥ ५४ ॥ आकुञ्च्य चरणौ पश्चात्, सारसर्वाभिसारतः । ललम्बे नेमिदोःस्तम्भे, कृष्णः कपिरिव द्रुमे ॥ ५५ ॥ न च नेमिभुजस्तम्भः, सूत्रमात्रमपि क्वचित् । स्थानाच्चचाल किं मेरो-श्चूला चलति वात्यया ? ॥ ५६ ॥ गुणगृह्यो मुदा भ्रातु-रोजोऽतिशयजन्मना । विमुच्य दोर्लतां नेमि-मालिलिङ्ग हरिर्मुहुः ॥ ५७ ॥ अवदच्च लस-चेताः, श्लाघ्यं बन्धो ! कुलं हि नः । पवित्रे यत्र जातोऽसि, त्वमसामान्यविक्रमः ॥ ५८ ॥ मामकीनेन दोःस्थाम्ना, यथा रामः प्रमोदते । तथाऽहं तावकीनेन, त्रैलोक्योपरिवर्तिना ॥ ५९ ॥

श्लाघामित्यावहन्नेमिं, विसृज्याऽऽलयमीयिवान् । मनसो विश्रमारामं, रामं पप्रच्छ केशवः ॥ ६० ॥ दृष्टमार्य ! त्वयाऽऽश्चर्यं, नेमिनो मेऽनुजन्मनः ? । योऽमुष्य विक्रमः सोऽस्ति, न शक्रस्य न चक्रिणः ॥ ६१ ॥ तदसौ निजशौर्येण, विश्वविश्वातिशायिना । कथं न साधयत्येतां, षट्खण्डामपि मेदिनीम् ? ॥ ६२ ॥ सीरपाणिरथाभाणी-न्मुरारे ! मे सार-

त्यदः । यदा देव्याः शिवादेव्या, गर्भे नेमिरवातरत् ॥ ६३ ॥ चतुर्दश महास्वप्ना-स्तदा ददृशिरे तया । एतैर्नैमित्तिकैः सर्वै-रित्थ च व्याचचक्षिरे ॥ ६४ ॥ शुभैरेभिर्महास्वप्नै-र्जेता बाह्यान्तरद्विषाम् । चक्री वा धर्मचक्री वा, सुतो देव्या भविष्यति ॥ ६५ ॥ एतयोदात्तया मूर्त्या, निर्विकारतया तया । कृपालुत्वेन चानेन, मन्ये तत् सैष तीर्थकृत् ॥ ६६ ॥

अत्रान्तरेऽजनि व्योम्नि, श्राव्यवर्णा सरस्वती । कृतमेतैरनल्पैर्वा, विकल्पै राम-केशवौ ! ॥ ६७ ॥ नमिः पूर्वं जिनो ह्येवं, संसदि प्रत्यपीपदत् । नेमिस्तीर्थंकरो भावी, द्वाविंशोऽत्रैव भारते ॥ ६८ ॥ समस्तमपि स स्त्रैणं, तृणवच्चिन्तयिष्यति । राज्यं प्राज्यभुजोष्माऽपि, निरीहो न ग्रहीष्यति ॥ ६९ ॥ एतज्जिनोक्तमाख्याय, तस्यामुपरमस्पृशि । तं तं नेमे गुणग्राम-मश्लाघत हरिर्मुदा ॥ ७० ॥

क्षणेन राममापृच्छ्य, सोऽन्तःपुरमुपेयिवान् । नेमेश्चरित्रमाचख्यौ, शुद्धान्तसुदृशां पुरः ॥ ७१ ॥ तत्रोत्कमानसो नेमिं, हरिः स्नेहादजूहवत् । ततो रत्नासनासीनः, स्नाति स्म सह नेमिना ॥ ७२ ॥ शुद्धया गन्धकाषाय्या, समुन्मृज्य वपुस्तयोः । कर्पूरागरुमिश्रेण, चन्दनेन व्यलिप्यत ॥ ७३ ॥ तैस्तैः स्वादुरसैर्भोज्यै-रभुञ्जातामुभावपि । मध्याह्नं चात्यवर्तेतां, संकथामन्थरौ मिथः ॥ ७४ ॥ लीलावनेषु वापीषु, क्रीडाद्रौ सरसीषु च । समं नेमिकुमारेण, रेमे सान्तःपुरो हरिः ॥७५॥ इति प्रतिदिनं खेलं-स्तैस्तैः केलिभिरच्युतः । न विना नेमिना चक्रे, चक्रभृत् कामपि क्रियाम् ॥ ७६ ॥

एकदा सौविदल्लांश्च, द्वारपालांश्च सर्वतः । निखिलानङ्गरक्षांश्च, समादिक्षदधोक्षजः ॥ ७७ ॥ हंहो ! नेमिकुमारो मे, प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभः । न कदापि न कुत्रापि, स्खलनीयस्ततो ह्ययम् ॥ ७८ ॥ प्रियाश्च सत्यभामाऽऽद्याः, कैटभाराति-

रादिशत् । युष्माभिर्देवरो नेमिः, खेलनीयोऽपशङ्कितम् ॥ ७९ ॥ हरेरन्तःपुरे नेमि-रेकाक्यपि ययौ ततः । " धीरा विकारहेतौ हि, व्याप्रियन्ते विशेषतः " ॥ ८० ॥ नर्मणः प्रतिनर्माणि, निर्विकारेण कुर्वता । नित्यं सर्वाः प्रजावत्यः, पर्यतोप्यन्त नेमिना ॥ ८१ ॥

अथ दामोदरो नेमे-र्दारस्वीकारहेतवे । अनोद्यत शिवादेवी-समुद्रविजयादिभिः ॥ ८२ ॥ सोऽप्यभाणीद्रुशं भामा-रुक्मिणीप्रमुखाः प्रियाः । कार्ये प्रायः प्रगल्भन्ते, तादृशे हि मृगीदृशः ॥ ८३ ॥ ततस्ताः प्रार्थयामासु-रुपयामाय नेमिनम् । सोऽपि प्रतारयामास, च्छेकैः प्रत्युत्तरैरिमाः ॥ ८४ ॥ तासां नेमेर्वचोलक्षै-र्विलक्षमनसामथ । साहायकमिवाधातुं, वसन्तर्तुरवातरत् ॥ ८५ ॥ ततश्चूतालिमत्तालि-वाग्मिनो दक्षिणानिलाः । आश्लिष्यन्नेमिमारब्ध-विवाहप्रार्थना इव ॥ ८६ ॥ दिनैः माधर्मवर्धन्त, वनपादपसंपदः । सहैव च हिमानीभिः, क्षीयन्ते स्म क्षपास्तदा ॥ ८७ ॥ ततः पौरान्वितः सार्ध-मवरोधेन माधवः । रन्तुं रैवतकोद्यान-मगमन्नेमिना समम् ॥ ८८ ॥ परिपीताऽऽसवाः स्वैरं, चिक्रीडुस्तत्र यादवाः । नव्यैः केचिदलंचक्रुः, कुसुमाभरणैः प्रियाः ॥ ८९ ॥ प्रेयसीनां प्रियं चक्रुः, केऽपि पल्लवहस्तकैः । चेतश्चालोभयन् केलि-श्रमैः कुसुमकन्दुकैः ॥ ९० ॥ रेवती सत्यभामाद्याः, पुनरिद्धप्रसाधनाः । राम-केशवयो रामा, रेमिरे नेमिना सह ॥ ९१ ॥ तत्र काचिन्निजाश्लेष-भरैः कुरुवकैर्नवैः । पृष्ठन्यस्तस्तनी नेमे-श्चक्रे धम्मिल्लबन्धनम् ॥ ९२ ॥ काऽपि स्वमुखगण्डूष-पुष्पकेसरसौरभात् । दूराभ्यधिकसौरभ्यं, नेमेः श्वासानिलं पपौ ॥ ९३ ॥ काऽपि स्वाङ्घ्रिप्रहारोत्थैः, कङ्केल्लिकुसुमैः कृताम् । अक्षिपन्नेमिनः कण्ठे, श्लथनीविर्निरस्रजम् ॥ ९४ ॥ आविर्भावितदोर्मूला, काचिदुच्चपयोधरा । स्व-

कटाक्षोद्भवैर्नेमे–रुत्तंसं तिलकैर्व्यधात् ॥ ९५ ॥ प्रजावतीनां नाभञ्जि, यदृच्छा काऽपि नेमिना । वशिनामिन्द्रियार्थी हि, प्रभवन्ति न किंचन ॥ ९६ ॥ इति श्रीनेमिना सार्धं, पौरैरन्तःपुरेण च । चिक्रीड प्रत्यहं क्रीडा–वने विष्णुर्नवे नवे ॥ ९७ ॥ नेमेर्विकारमाधातु–मनीश्वरतयाऽऽत्मनः । लज्जयेवातिचक्राम, वसन्तर्तुरतिद्रुतम् ॥ ९८ ॥

शिरीषमिषतः शस्त्रं, शस्त्राध्यक्ष इवार्पयन् । कामस्य जेतुकामस्य, नेमिं ग्रीष्मस्ततोऽभ्यगात् ॥ ९९ ॥ कोपादिव निदाघेन, पाटलाक्षेण वीक्षिताः । व्यलीकमूलमप्याशु, मानिन्यो मानमत्यजन् ॥ १०० ॥ ग्रीष्मे भीष्मरुचिर्भानु–रभूद्दिष्टप्रतापकृत् । यद्वा कालवशान्मित्रे–ऽप्यमित्रत्वमुदञ्चति ॥ १०१ ॥ मर्माविद्धर्मसंतप्तै–र्विष्णुरन्तःपुरैर्युतः । ययौ रैवतकोद्यान–वापीषु जलकेलये ॥ १०२ ॥ भ्रातुर्जायाभिराकृष्य, समं नेम्यप्यनीयत । स्वकृत्यस्यावरोधेन, सन्तः सर्वानुरोधिनः ॥ १०३ ॥ वेगादुपागते प्रीत्या, तीरं द्वारवतीपतौ । दीर्घिकाऽर्घमिव प्रादा–दम्भोजाञ्चितवीचिभिः ॥ १०४ ॥ अम्भोरुहवनभ्राम्य–न्मधुव्रतरुतच्छलात् । वापी स्वागतिकीवाभू–द्रुक्मिणीरमणं प्रति ॥ १०५ ॥ गोविन्दायोपदीचक्रुः, समेत्यारामिकाः पुरः । फुल्लन्मल्लीमयांस्तांस्तान्, पुष्पाकल्पाननेकशः ॥ १०६ ॥ तेषु काम्यतमं पूर्वं, रुक्मिण्याद्याः प्रिया हरेः । देवरं देवरम्याङ्गं, नेमिनं पर्यधापयन् ॥ १०७ ॥ गन्धलुब्धभ्रमद्भृङ्ग–भयव्याकुलदोर्लताः । प्रदत्तांस्तानुपेन्द्रेण, ततस्ताः पर्यधुः स्वयम् ॥ १०८ ॥ महिषीभिः समं ताभि–र्नेमिनं धारयन् करे । केशवोऽवातरद्वाप्यां, लीलया कलहंसवत् ॥ १०९ ॥ सरभोगिफणाकल्प–रत्नभृङ्गकपाणयः । वीतक्री(व्री)डा जलक्रीडां, तेनिरे ते परस्परम् ॥ ११० ॥ शार्ङ्गिणा भृङ्गिकाम्भोभि–र्भामा भृशमताड्यत । अपरासां तु सर्वासां, व्यथाऽभवदरुंतुदा ॥ १११ ॥ आहन्यत स्तनोत्सङ्गे, रुक्मिणी चक्रपा-

णिना। अपराभिः कृताक्षेपै-र्दृष्टिक्षेपैरयं पुनः ॥ ११२ ॥ सुपर्णकेतुसंकेतात्, ताः समं नेमिनं प्रति। उदस्य जलभृङ्गाणि, सम्भृङ्गारं डुढौकिरे ॥ ११३ ॥ जितमारः कुमारोऽपि, प्रत्यैच्छत्तं जलप्लवम्। "दक्षाणामपि दुर्लक्षा-स्तादृशानां प्रवृत्तयः" ॥ ११४ ॥ नीव्यां नेमिजलाघात-शिथिलायामपि क्षणम्। सखीभिरिव भामायाः, क्षौममङ्घ्रिरधार्यत ॥ ११५ ॥ नेमिनीराहतिक्षोभ-त्रुटत्कञ्चुकबन्धना। लज्जमाना ययौ वापी-तीरदेशाय रुक्मिणी ॥ ११६ ॥ कपोलफलके काचित्, काचिद्वक्षोजकुट्टिमे। आरोहपुलिने काचि-न्नेमिना सिषिचे जलैः ॥ ११७ ॥ जलकेलिभरे तत्र, तास्तांस्तानथ विभ्रमान्। प्रादुश्चक्रुः कुमारस्य, स्मरजागरहेतवे ॥ ११८ ॥ यान्त्येव जलसंसर्गा-द्रुणिनोऽपि विपर्ययम्। मन्ये निवमनैस्तासां, तेन स्वार्थोऽप्यमुच्यत ॥ ११९ ॥ तथापि मदनो नेमे-र्नोन्मिमील मनागपि। सर्वथा भाविनं तस्मा-दात्मोच्छेदं विदन्निव ॥ १२० ॥

मुदा जाम्बवतीदत्त-करालम्बः शनैः शनैः। उत्ततार कुमारोऽथ, पुष्करिण्यास्तटीभुवि ॥ १२१ ॥ तस्यानुपदमुत्तेरु-र्दामोदरकलोदराः। वमन्त्य इव लावण्यं, चेलैश्च्योतज्जलच्छलात् ॥ १२२ ॥ निर्मितानि तुषारांशु-किरणौघैरिव क्षणात्। उपानैषीद्दुकूलानि, नेमेरन्यानि रुक्मिणी ॥ १२३ ॥

भद्रासने निवेश्याथ, नेमेः कान्तिं प्रजावती। केशान्सुवास्य कुसुमै-र्बबन्ध कबरीं नवाम् ॥ १२४ ॥ काऽपि स्वर्णसवर्णाङ्गी, स्फुरद्धर्मोदबिन्दुकम्। निर्व्याजं वीजयामास, कुमारं सिचयाञ्चलैः ॥ १२५ ॥ अथ नेमेः क्रमाम्भोज-

१ आरोहः-नितम्बः। २ यत्नात् क्षरन्तो जलस्य निपात्। ३ 'सुवास्य' प्रतिद्वय०।

संवादनपुरःसरम् । सत्यभामामुखेनैता, वक्तुमारेभिरे पुरः ॥ १२६ ॥ अयं कुमार ! संसारः, सारवान् दारसंग्रहात् । श्रीमानपि पुमान् रेणु–रन्तरेण सधर्मिणीम् ॥ १२७ ॥ महेन्द्र-चन्द्रमुख्याना–मिन्द्राणी रोहिणीमुखाः । पत्यः सन्ति जगत्ख्याताः, कोऽस्ति यो गृहणीं विना ॥ १२८ ॥ तवेदमीदृक्सौभाग्य–मिदं रूपमिदं वयः । गुणोदारान् विना दारान्, सर्वं जानीहि निष्फलम् ॥ १२९ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च, पुरुषार्थास्त्रयोऽप्यमी । पुंसां सधर्मचारिण्या–मेव देव ! व्यवस्थिताः ॥ १३० ॥ पुण्यैकपात्रं पुत्रोऽपि, कलत्रादेव जायते । यः पितुस्त्वमिव ख्यातिं, त्रिलोक्यां तनुतेतमाम् ॥ १३१ ॥ विषया अपि शब्दाद्याः, प्रकामं हृदयंगमाः । भवन्ति स्त्रीजनेनैव, लवणेन रसा इव ॥ १३२ ॥ किं च पाणिग्रहे लाभ–स्तवायमधिको भवेत् । पितरौ भ्रातरश्चैते, यद्दधत्यमितां मुदम् ॥ १३३ ॥ विवाहोत्साहविषये, तद्देवर ! वरोऽस्तु नः । ध्वजारोपः शिवादेव्या, मनोरथरथेऽस्तु च ॥ १३४ ॥ इति प्रार्थयमानासु, तासु नेमिं जनार्दनः । द्रुतमेत्याभ्यधाद्बन्धो !, कुरु प्रीताः प्रजावतीः ॥ १३५ ॥ अथ तीर्थंकरोऽस्मीति, नेमेऽस्मानवमन्यसे । नाभेयाद्यैर्न किं पूर्वं, बभूवे गृहमेधिभिः ? ॥ १३६ ॥

इति तद्वचसा नीते, कुमारे सुकुमारताम् । आजग्मतुः शिवादेवी–समुद्रविजयौ जवात् ॥ १३७ ॥ अवादीच्च शिवादेवी, वलिर्नयनयोस्तव । म्रियेऽहं तव रूपस्य, जीव कल्पशतानि च ॥ १३८ ॥ सकलाभिः कलाभिश्च, ज्ञानेन च नयेन च । मत्सुतस्य समो नास्ति, कोऽपि क्वापि भुवस्तले ॥ १३९ ॥ तात ! मातरमात्मीयां, प्रार्थनाभङ्गदुर्मुखीम् । मा कृथाः सर्वथाऽर्थेऽस्मि–स्तद्धृतोऽसि भुजेऽधुना ॥ १४० ॥ इत्युक्त्वा लम्बिते बाहौ, तया नेमिरचिन्तयत् । पश्याहो संकटं

कीदृग्जातमस्मादृशामपि ? ॥ १४१ ॥ एकतः कुरुते माता, मम पाणिग्रहाग्रहम् । तीर्थप्रवर्तनं कार्य-मनूढेन मयाऽन्यतः ॥ १४२ ॥ यो वा केवलिभिर्दिष्टः, सोऽर्थोऽवश्यं भविष्यति । अनतिक्रमणीया तु, मातुराज्ञा मनस्विनाम् ॥ १४३ ॥ इत्यालोच्य वचो मातु-र्नेमिश्च प्रत्यपद्यत । सानन्दः सपरीवारः, केशवश्चाविशत् पुरीम् ॥ १४४ ॥

योग्यां राजीमतीं नेमेः, सोऽथ सर्वाभिसंमताम् । प्रहित्य चतुरामात्य-मुग्रसेनमयाचत ॥ १४५ ॥ प्राचीनजन्मसवन्धा-द्गुणौघश्रवणादपि । दर्शनाच्च क्वचिन्नेमेः, पूर्वमप्यनुरागिणी ॥१४६॥ ददौ सोऽपि कुमाराय, कुमारीं तां प्रहर्षुलः । अमूदृशाय जामात्रे, सचेताः स्पृहयेन्न कः ? ॥ १४७ ॥ (युग्मम्) अथ कंमारिणा लग्नं, पृष्टः क्रोष्टुकिरभ्यधात् । उत्तालजलदः कालः, प्रवृत्तो देव ! संप्रति ॥ १४८ ॥ कुशलैरत्र कार्याणि, न कार्याण्यपराण्यपि । किं पुनः पुण्यपात्राणां, पाणिग्रहमहोत्सवः ? ॥ १४९ ॥ तन्मरालचमूकालः, प्रावृट्कालो विलम्ब्यताम् । इत्युक्ते तेन सौत्सुक्यं, समुद्रविजयोऽवदत् ॥ १५० ॥ समर्थो न ह्यमावर्थः, कालक्षेपे विचक्षण ! । नेमिः कथंचिदुद्वाह-स्वीकारं कारितोऽस्ति यत् ॥ १५१ ॥ इत्यालोक्य तदौत्सुक्यं, ध्यात्वा क्रोष्टुकिरब्रवीत् । श्रावणस्य सिता षष्ठी, तर्हि तिष्ठत्यगर्हिता ॥ १५२ ॥ तेनेति दत्तमासन्नं, दिनं विज्ञाय तज्जवात् । आमन्त्रणाय मां विष्णुः, प्राहिणोद्युष्मदन्तिके ॥ १५३ ॥ इत्युक्त्वा मृगनाभ्यङ्कां !, कोरकः कुङ्कुमाक्षराम् । आर्पयत्तपसःसूनोः, करे कुङ्कुमपत्रिकाम् ॥ १५४ ॥ घनसाररसाकीर्णां, स्नेहचूर्णाङ्कितामिव । तामुद्वेष्ट्य प्रहृष्टात्मा, सभायां सोऽप्यवाचयत् ॥ १५५ ॥

स्वस्ति द्वारवतीपुर्याः, केशवो नागसाह्वये । धर्मनन्दनमालिङ्ग्य, वार्ताभिरभिनन्दति ॥ १५६ ॥ मत्वा कुशल-

मस्माकं, विधेयं धृतिमन्मनः । वयमानन्दनीयाश्च, निजाभ्युदयवार्तया ॥ १५७ ॥ कार्यं चेदमिहास्माभि-र्मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः । विवाहाय बलान्नेमि-रङ्गीकारमकार्यत ॥ १५८ ॥ तदसामान्यसौजन्यैः, सदारैः सानुजन्मभिः । लग्नस्योपरि युष्माभि-रुपस्थातव्यमञ्जसा ॥ १५९ ॥ किं चान्यद्भ्रातृजोद्वाह-कार्याणामधिकारिणीम् । सममेवात्मना देवीं कुन्तीमानेतुमर्हथ ॥ १६० ॥

शीतांशुशीतलात्तस्मा-न्नारायणनिमन्त्रणात् । सदैव विशदैस्तेषां, मनोभिः कुमुदायितम् ॥ १६१ ॥ राज्यभार समर्प्याथ, पितुः सत्कृत्य कोरकम् । आबद्धतोरणश्रेणी, मञ्चाञ्चितचतुष्पथाम् ॥ १६२ ॥ हृषीकेशसमाहूत-महीपतिशताकुलाम् । उत्तुङ्गकदलीस्तम्भ-परिवारितगोपुराम् ॥ १६३ ॥ प्रतिमन्दिरमारब्ध-वधूवरगुणस्तुतिम् । हरेः पुरीमुपेयाय, सकुटुम्बो युधिष्ठिरः ॥ १६४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विष्वक्सेनः ससेनोऽथ, प्रत्युद्याय सगौरवम् । वैवाहिकक्रियारम्भ-संरम्भिरमणीजनम् ॥ १६५ ॥ उद्दामधवलध्वान-वाचालाखिलभूमिकम् । नवीनामुक्तनिर्णिक्त-मुक्तोच्चूलजटालितम् ॥ १६६ ॥ शिवादेवीसमादेश-समुत्सुकपरिच्छदम् । रम्भास्तम्भादिमाङ्गल्य-मण्डितोद्वाहमण्डपम् ॥ १६७ ॥ वेगाटनत्रुटच्चेटी-हारतारकितोदरम् । प्रौढप्रेमा निजं सौध-मानैषीद्धर्मनन्दनम् ॥ १६८ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्)

धृतेऽन्येषां यथौचित्य-मन्योऽन्यप्रणतिक्रमे । पादोपगूढमानम्य, शिवा कुन्तीमभाषत ॥ १६९ ॥ असौ देवि ! त्वदीयाशी-र्वादपादपपल्लवः । यदीदृशस्य पुत्रस्य, मातृशब्दं वहाम्यहम् ॥ १७० ॥ निजभ्रातृतनूजस्य, वृद्धिर्येयं तवैव सा ।

१ निर्णिक्त- शोधितम् ।

कुरु मर्गाण्यतः कृत्या-न्युचितानि पितृष्वसु ॥ १७१ ॥ वचनेनामुना तस्याः, पीयूपेणेव वल्लरी । जननी पाण्डवेयाना, विशेषोच्छ्वसिताऽभवत् ॥ १७२ ॥ नेदीयसि ततो लग्ने, प्रीत्यालिङ्गितचेतसाम् । समुद्रविजयादीना, दशार्हाणा निदेशतः ॥ १७३ ॥ देवी कुन्ती शिवादेवी, देवकी रोहिणी तथा । कृतमाङ्गल्यवेपाश्च, समेताः सर्वमातरः ॥ १७४ ॥ रेवती-रुक्मिणी-भामा-प्रमुखाः प्रहसन्मुखा । प्राणेशपुत्रवत्यश्च, प्रजावत्योऽखिला अपि ॥ १७५ ॥ विवाहदीक्षाविधये, संस्थाप्य प्राङ्मुखं वरम् । मङ्गलोद्गारमुखराः, स्नपयामासुरादरात् ॥ १७६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) पाणावर्पितनाराच, वद्धप्रतिसर वरम् । शिवायाः प्रेक्षमाणाया-स्तृप्तिरासीन्न नेत्रयो ॥ १७७ ॥ वध्वा प्रसाधनकृते, शिवा कुन्त्यादयस्ततः । वहलोल्लकल्लोल-मुग्रसेनगृह ययुः ॥ १७८ ॥ तत्र साभ्यङ्गनेपथ्यां, ता करोपात्तसायकाम् । वृद्धाः सिद्धार्थमूर्द्धानि, स्त्रियः कन्यामसिस्नपन् ॥ १७९ ॥ धवलक्षौमवसना, वद्धाश्यामशिरोरुहाम् । प्रसाधनाय सैरन्ध्य-स्तां चतुष्के न्यवेशयन् ॥ १८० ॥ नैसर्गिकवधूरूप-पानैकरसमानसा । प्रसाधननिलम्बाय, सस्पृहाऽभूत् क्षणं शिवा ॥ १८१ ॥ कुन्त्याश्च दर्शयामास, वध्वाः स्वाभाविकीं श्रियम् । देवि ! पश्यालिकालिम्ना, स्पर्द्धतेऽस्याः कचोच्चयः ॥ १८२ ॥ अष्टमीशशिनः शोभा, भालेन परिभूयते । कर्णान्तेवासिनी नेत्रे, विभ्रमाभ्यासशालिनी ॥१८३॥ दृक्सुधादीर्घिकातीर-वल्लीलीलाभृतौ भ्रुवौ । जगद्दृष्टिमृगीपाशौ, कर्णपाशौ न संशयः ॥ १८४ ॥ नयनोत्पलनालश्री-र्नासावंशो विलोक्यताम् । कपोलफलकावेतौ, स्फारकाविव मान्मथौ ॥ १८५ ॥ ग्रीवा रतिपतेर्जैत्र-यात्राकम्बुविडम्बिनी । मृणालकन्दलीलक्ष्मी-लुण्टाकललितौ भुजौ ॥ १८६ ॥ वक्षोऽवनेस्तु

१ सुवर्णबुद्बुदौ । २ 'वक्षोवनेऽस्तु' प्रत्यन्त० ।

किं नाम, जगत्यौपम्यमञ्चति? । मुष्टिरप्यस्य मध्यस्य, माने मन्येऽतिभूयसी ॥ १८७ ॥ दत्ता तद्भङ्गभीत्येव, रोमाली लोहपट्टिका । कीर्तिस्तम्भोपमावूरू, मद्वपूरत्नशिल्पिनः ॥ १८८ ॥ जङ्घे लङ्घयतः सर्व-मुपमागोचरीकृतम् । पादौ च हसतः पद्म-वामौ लक्ष्मीं नखांशुभिः ॥ १८९ ॥ न विश्वसिमि भाग्याना-मियत्यपि गते परम् । वधूरेतादृशी गेहं, यन्ममालंकरिष्यति ॥ १९० ॥ साऽथ स्त्रीभिः शिवादेशा-दलंकर्तुं विभूषणैः । समारभ्यत वर्षाभिः, कुसुमैरिव मालती ॥ १९१ ॥ सर्वाङ्गालंकृता कामं, रेजे राजीमती तदा । सरसीव नवोत्फुल्ल-कैरवाराममण्डिता ॥ १९२ ॥ आकल्पैः पीवरश्रीकं, सा मुहुर्वीक्ष्य दर्पणे । रोचिष्यमाणमात्मानं, नेमये समभावयत् ॥ १९३ ॥ ततोऽन्तर्मातृकागार-मवस्थाप्य वधूं मुदा । शिवादयः प्रमोदेन, वरान्तिकमुपाययुः ॥ १९४ ॥

ततश्चन्दनलिप्ताङ्गो, मुक्ताभरणभूषितः । वरः श्रीणितनेत्राणि, पारिणेत्राणि पर्यधात् ॥ १९५ ॥ मौलौ धृतसितच्छत्रो, वारस्त्रीधूतचामरः । परिणेतुं प्रतस्थेऽथ, स्थितो रथवरे वरः॥ १९६ ॥ केऽपि स्तम्बेरमान् केऽपि, रथान् केऽपि तुरङ्गमान् । आरूढाः प्रौढलक्ष्मीकाः, कुमाराः पुरतोऽचलन् ॥ १९७ ॥ अन्ये प्रचेलुराकल्प-पराजितबिडौजसः । आरुह्यैरावणनिभा-निभानुभयतो नृपाः ॥ १९८ ॥ राम-कृष्णौ दशार्हाश्च, वर्षीयांसस्तथाऽपरे । आरुह्य कुञ्जरप्रष्ठान्, पृष्ठतस्तु प्रतस्थिरे ॥ १९९ ॥ प्रास्थापि सैरमास्थाय, शिबिकाः स्यूतमौक्तिकाः । कुन्ती शिवादिभिस्तेषां, पश्चाद्वेवाहिनीजनैः ॥ २०० ॥ इभबृंहितमश्वीय-हेषा तूर्यरवा अपि । समन्ततोऽप्यधीयन्त, तारां मङ्गलगीतिभिः ॥ २०१ ॥ तानि तान्यवदानानि,

१ परिणेतुर्संबन्धीनि अलंकारादीनि । २ पराक्रमान् ।

गुणोर्जितमितद्युतेः । पेठुर्नेमिकुमारस्य, प्रीता वैतालिकाः पुरः ॥ २०२ ॥ नेत्राम्भोजैश्च लाजैश्च, कीर्यमाणः पदे पदे । श्लाघ्यमानचरित्रश्च, दूरं पौराङ्गनाजनैः ॥ २०३ ॥ स्फारं प्रत्यापणद्वारं, प्रतीच्छन्मङ्गलं मुहुः । उग्रसेनगृहाभ्यर्ण-भूमिमभ्याययौ वरः ॥ २०४ ॥ (युग्मम् ।)

तदभ्यागमसंभूतै-स्तैस्तैः कलकलैः कलैः । मुदं राजीमती प्राप, केकिनीशब्दशब्दितैः ॥ २०५ ॥ सून्यतां चिराप्राप, नेत्रयोः सखि ! पारणम् । इत्यालप्य वयस्यास्तां, मार्गवातायनेऽनयन् ॥ २०६ ॥ तमष्टभवभर्तारं, कुमारं वीक्ष्य सस्पृहा । सा तदापदनिर्वाच्या-मानन्दास्यन्दिनीं दशाम् ॥ २०७ ॥ सस्तम्भं सहरोमाञ्चं, सस्वेदं सहवेपथु । नव्यनव्योल्लसद्भावं, बिभरामास सा वपुः ॥ २०८ ॥ क्षणादथ वितीर्णोष्ठ-नैरण्र्याः क्रमितस्रजः । प्रसरन्ति स्म निःश्वासा, राजीमत्या मुखाम्बुजात् ॥ २०९ ॥ तमाकस्मिकमुत्पातं, विलोक्यात्यन्तमाकुलाः । श्यामीभवन्मुखाः सख्यः, पप्रच्छुस्तां समुत्सुकाः ॥ २१० ॥ हहा ! सखि ! किमेतत्ते, दुर्निमित्तमुपस्थितम् ? । निषसाद विषादोऽयं, यदानन्दपदे तव ॥ २११ ॥ मा जल्पति स्म सख्यः ! किं, निर्भाग्या कथयामि वः ? । स्पन्दते दक्षिणं चक्षु-रूरुः स्फुरति दक्षिणः ॥ २१२ ॥ सख्योऽप्योचन् वचस्ते धिक्, सखि ! शान्तममङ्गलम् । सर्वतोऽपि करिष्यन्ति, कुशलं कुलदेवताः ॥ २१३ ॥ मुञ्चान्यदभिषिञ्च स्वं, स्वभर्तुर्दर्शनामृतैः । संतापस्य तवास्य स्ता-दिदमेव महौषधम् ॥ २१४ ॥

इति प्रह्वीकृता यावत्, सखीभिः सा विलोकते । लोकारुद्धस्तवस्तार-द्वरो दध्मार्गमभ्यगात् ॥ २१५ ॥ स च गच्छन् पुरोऽश्रौषी-द्विक्कवं तुमुलस्वरम् । इत्थमार्तध्वनिः कोऽय-मित्यप्राक्षीच्च सारथिम् ॥ २१६ ॥ जानतोऽपि कुमारस्य, सूतस्त-

ष्यमचीकथत्। नन्वेते सर्वजातीया, जन्तवः सन्त्युपाहृताः ॥ २१७ ॥ एते हि तव वीवाहे, यादवानामनेकशः। मांसपाक-गौरवं कर्तुं, भोजेनानिन्यिरे मुदा ॥ २१८ ॥ अथाऽऽह स वहन्नेमिः, कृपाकण्टकितं वपुः। हहा! धिगेष संसारः, सागरः सर्वपाप्मनाम् ॥ २१९ ॥ तदेते यत्र तत्रायं, नीयतां सारथे! रथः। स्वच्छन्दचारिता भूयो-ऽप्यमीभिरनुभूयताम् ॥२२०॥ ततः सपदि सूतेन, तदादेशात्तथा कृते। चिक्षेप चक्षुषी नेमि-स्तमभि प्राणिवाटकम् ॥ २२१ ॥ तत्र कांश्चिद्गले बद्धान्, पदे बद्धांश्च कांश्चन। कांश्चिच्च पञ्जरे क्षिप्तान्, दीनवक्त्रान् ददर्श सः ॥ २२२ ॥ नेमिमालोक्य ते विश्व-प्रियंभावुकदर्शनम्। पाहि पाहीति पूच्चक्रुः, सर्वेऽपि स्वस्वभाषया ॥ २२३ ॥ जीवांस्तान् मोचयामास, नेमिः कारुणिकाग्रणीः। न्यवर्तयच्च निर्वेदात्, स्यन्दनं सदनं प्रति ॥ २२४ ॥

समुद्रविजयः कृष्णः, सीरपाणिः परेऽपि च। शिवाद्याश्च स्त्रियस्त्यक्त-यानास्तत्पुरतोऽभवन् ॥२२५॥ ततः समं शिवादेव्या, समुद्रविजयोऽवदत्। कस्मादकस्मादेवासा-द्विमुखोऽभूस्त्वमुत्सवात् ॥ २२६ ॥ नेमिर्जगाद ताताभून्, प्राणिनो भववेष्टितान्। दृष्ट्वाऽद्राक्षं विपक्षौघै-रात्मानमपि वेष्टितम् ॥२२७॥ स्वमुद्वेष्टयितुं तेभ्यो, यतिष्ये तदतः परम्। विपक्षाक्रान्तमात्मानं, सुधीर्ननु सहेत कः? ॥२२८॥ क नु ते रिपवस्तात!, प्रलप्यालमिदं ततः। एवमाभाषितस्ताभ्यां, नेमिः पुनरभाषत ॥ २२९ ॥ अस्मि वैरिभिरष्टाभि-र्वेष्टितः कर्मनामभिः। येषां जितान्यशौण्डीरः, शौण्डीरोऽपि न किंचन ॥२३०॥ गुप्तिपालैरिवामीभिः, पुरा नरकचारके। क्षिप्त्वाऽहं छेदभेदाद्या, लम्भितो भूयसीर्व्यथाः ॥ २३१ ॥ बन्दिकारैरिवामीभि-

१ 'कारणं' प्रतिद्वय०। २ 'बन्दकारै' प्रतिद्वय०।

नीत्वा तिर्यग्भवाटवीम् । शीतातपादिभिः क्लेशै-र्योजितोऽस्मि सहस्रशः ॥२३२॥ अहमेभिर्मनुष्यः स-न्नृपद्वारि विडम्बितः । मज्जितश्च पयोराशौ, मुषितश्च स्थलाध्वनि ॥ २३३ ॥ क्रूरैरेतैरपत्यानि, हतानि मम पश्यतः । सर्वदाऽप्यहितैरेभिः, किं किं नापकृतं मम ? ॥ २३४ ॥ एतैर्दत्वा कुदेवत्वं, पारवश्यभवानि मे । पराभवसहस्राणि, व्यश्राण्यन्त दुरात्मभिः ॥ २३५ ॥ इत्यनेकां सरंस्तेषा-मपकारपरम्पराम् । एष संवर्मयिष्यामि, मूलोच्छेदाय वैरिणाम् ॥ २३६ ॥ आरुह्य समितिश्लाघ्य-मुच्चैः संयमवाजिनम् । तपःशस्त्रेण तीक्ष्णेन, क्षपयिष्याम्यरीनमून् ॥ २३७ ॥

इत्यूर्जस्विनि वाग्वज्रे, कर्णकोटरखेलिनि । शिवा-समुद्रविजया-वातुरौ द्वौ मुमूर्च्छतुः ॥२३८॥ तौ समाश्वास्य कंसारि-र्नेमिं व्याहरदादरात् । दयालुर्हृदयालुश्च, कुमार ! त्वत्परोऽस्ति कः ? ॥२३९॥ अमी दुःखादमोच्यन्त, जन्तवः कृपया त्वया । दुःखोदन्वति पात्येते, सुतरां पितरौ कथम् ? ॥२४०॥ पितरौ दुष्प्रतीकारा-विति सर्वविदो विदुः । तत्रापि विमुखश्चेत्त्वं, तत् कः पान्थोऽस्तु सत्पथे ? ॥२४१॥ यस्मिन्नस्माकमानन्दो, यत्र पित्रोर्मुदः पराः । वधू राजीमती यत्र, तत् स्वीकुरु तमुत्सवम् ॥२४२॥हसन्नेमिकुमारोऽथ, निजगाद जनार्दनम् । किमानन्दपदे पित्रोः, शोकशङ्कुमुदाहरः ? ॥२४३॥ यमजिह्वोपमस्फूर्ज-ज्ज्वालाजालात् प्रदीपनात् । निर्गच्छति सुते पित्रोः, किमानन्दो न जायते ? ॥ २४४ ॥ निर्यन्नपारसंसार-प्रज्वलज्ज्वलनोदरात् । ततोऽहं किमु न प्रीत्यै, पित्रोर्मत्सुखकाङ्क्षिणोः ? ॥ २४५ ॥ यदि भागहरौ स्यातां, पितरौ मम कर्मणाम् । ध्रुवं तदा [1]तदादेशात्, स्वीकुर्यां कार्यमीदृशम् ॥ २४६ ॥ परं न कोऽपि कस्यापि, भागहृत् कर्मणां भवेत् । आ रङ्कशक्रतः सर्वैः, कर्म

[1] " आतुरौ पितरौ नेमे-र्मूर्च्छेत्त्वेवौ मुमूर्च्छतुः " ॥ प्रतित्रयपाठः ।

स्वं स्वं तु भुज्यते ॥ २४७ ॥ कषाय–विषयाहूतै–रेतैर्हन्मर्ममेदिभिः । ढौक्यन्ते यानि दुःखानि, तेभ्यो विभ्यत्तपः श्रये ॥ २४८ ॥ निःशेषसदनुष्ठान–ज्यायसस्तपसः खलु । तिमिरारेस्तमांसीव, नश्यन्त्येतानि दूरतः ॥ २४९ ॥

अथ माता शिवादेवी, पर्यश्रुर्नेमिमभ्यधात् । सुकुमारः कथं वत्स !, सोढासि क्लेशमीदृशम् ? ॥ २५० ॥ आतपोऽनातपत्रस्य, वपुर्बाधिष्यते तव । हहा ! शीतं च हेमन्ते, तादृगावरणं विना ॥ २५१ ॥ काननेष्वनगारेण, प्रत्यूहो देहवानिव । सहनीयस्त्वया वत्स !, वर्षावारिभरः कथम् ? ॥ २५२ ॥ याञ्चानाराचदुष्प्रेक्षां, परीषहमहाचमूम् । कथं त्वमभिधावन्ती–मसहायः सहिष्यसे ? ॥ २५३ ॥ केशहस्तं मया हस्तै–र्निजैः संवर्धितं स्वयम् । कथं भ्रमरसंकाश–मेनमुत्पाटयिष्यसि ? ॥ २५४ ॥ अथोचे जननीं नेमि–र्मातः सत्यमसन्त्यपि । दुःखानि पुत्रभाण्डानां, प्रीतिर्वो दर्शयत्यसौ ॥ २५५ ॥ जीवोऽयं यां पराधीनः, सहते दुःखसंहतिम् । तामेतामात्मतन्त्रश्चेत्, किं न मुच्येत बन्धनात् ? ॥ २५६ ॥ संतोषायत्तचित्तानां, यत्तु संयमिनां सुखम् । लोभलम्पटयोस्तन्न, मानवेन्द्र–सुरेन्द्रयोः ॥ २५७ ॥ चिन्ताज्वालाढ्यनिर्याय, गृहवासदवानलात् । करोत्यसंगतावाप्या–मात्मनिर्वापणं सुधीः ॥ २५८ ॥ समतानिम्नगापूरे, दूरमुल्लसिते सति । अभितो विषयग्रामः, समग्रोऽपि विनश्यति ॥ २५९ ॥ प्रेयसी समता यस्य, शश्वदेवानुकूलिकी । विरमेत् परमानन्द–स्तस्य नैव कदाचन ॥ २६० ॥ उपेक्ष्ये प्रियां कर्तुं, मातस्तामेव तद्ध्रुवम् । आनन्दैकमयीं ग्रीष्मे, चन्द्रिकां को न सेवते ? ॥ २६१ ॥ इति सर्वेऽप्युपश्रुत्य, वाचोयुक्तिमनुत्तराम् । नेमेर्निःसंगतागृध्नं, चेतो निश्चिकियरेतराम् ॥ २६२ ॥ ततो मुक्त्वा पुरो मार्गं, शोकावेशविसंस्थुलाः ।

---

१ निःसङ्गतैव वापी तस्याम् । २ आरण्ये ।

मूर्च्छन्ति स्म रुदन्ति स्म, खिद्यन्ते स्म च ते भृशम् ॥ २६३ ॥ सारथिप्रेरितरथो, मथ्नन् मोहवरूथिनीम् । भटश्चारित्रराजस्य, नेमिरागान्निकेतनम् ॥ २६४ ॥

ततः सारस्वतादित्य-प्रमुखास्त्रिदिवौकसः । समयाख्याननिष्णाताः, कुमारान्तिकमाययुः ॥ २६५ ॥ कल्पोऽयमिति ते नेमे-र्जानतोऽपि व्यजिज्ञपन् । सर्वजगज्जीवहितं, प्रभो ! तीर्थं प्रवर्तय ॥ २६६ ॥ सांवत्सरिकदानाय, स्वामिनोऽथ नरामरैः । स्वर्णोत्करा व्यधीयन्त, द्वारकात्रिकचत्वरे ॥ २६७॥ प्रावर्तत ततो दानं, यावदिच्छमहर्दिवम् । अहो ! लोकोत्तरः कश्चित्, पन्थास्तीर्थकृतामयम् ॥२६८॥ कुन्ती दृष्ट्वा शिवादुःखं, निनिन्दागमनं निजम् । राजीमतीमभाग्येति, शुशोच द्रौपदी पुनः ॥ २६९ ॥ नानासांसारिकक्लेश-साक्षात्कारकदर्थिताः । गृहत्यागोन्मुखं नेमिं, पाण्डवास्तुष्टुवुर्मुहुः ॥ २७० ॥

प्रत्यावृत्ते वरे तस्मिन्, सानुरागे तपःश्रियाम् । लतेव परशुच्छिन्ना, राजीमत्यपतद्भुवि ॥ २७१ ॥ सखीशीतोपचारेण, सा पुनः प्राप्य चेतनाम् । विलापांस्तुमुलांश्चक्रे, कृतं हा दैव ! किं त्वया ? ॥ २७२ ॥ भोगेभ्यो विमुखी मन्ये, दातुं दुःखमिदं त्वया । दर्शयित्वा वरं नेमिं, कृताऽहं भोगसंमुखी ॥ २७३ ॥ प्रागप्येतन्मया ज्ञातं, नायं मे भविता वरः । आरोहति कटुस्तुम्बी, किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥ २७४ ॥ आत्मैकशरणं स्वामिन् !, मामाद्रत्यात्यजः कथम् ? । जहाति जातु नाङ्कस्थं, शशमप्याद्दतं शशी ॥ २७५ ॥ भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽप्येक-स्त्वमासीत् कल्पपादपः । मां तु प्रत्यन्यथाकारं, कथंकारमभूः प्रभो ! ? ॥ २७६ ॥ अरण्यमालतीपुष्प-त्पुष्पसब्रह्मचारिभिः । नाथ ! त्वया विमुक्तायाः, किमेभिर्मम भूषणैः ? ॥ २७७ ॥ स्वामिन् ! मनोहरेणापि, हारेण किमनेन मे ? । कन्दर्पकलहे येन, कण्ठे पाशायितं न ते ॥ २७८ ॥ इमे

नेमिना कृतो पित्रादीनां बोधः ॥

रत्नमये स्वामिन्!, कुण्डले मे विडम्बना । न ये रहसि सोल्लुण्ठे, लुलिते त्वत्कपोलयोः ॥ २७९ ॥ एषा संप्रति दुःखाय, मे खला मेखला खलु । नैव या रहसि स्पृष्टा, पाणिना प्रणयात्त्वया ॥ २८० ॥ एतौ बहुद्युती बाह्वो-र्मम रत्नाङ्गदौ गदौ । निर्ममत्वातुराश्लेषे, न यौ ते कण्ठकन्दले ॥ २८१ ॥ इति नेमिं प्रति प्रेम्णा, व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः । तत्याज सर्वमाकल्प-जातं राजीमती तदा ॥ २८२ ॥ मुहुर्लुलोठ भूपीठे, वक्षोऽभीक्ष्णमताडयत् । चक्रन्द पुनरुक्तं च, साऽथ नेमिवियोगिनी ॥ २८३ ॥ इत्थं विसंस्थुलास्तास्ताः, प्राणेशविरहोचिताः । सर्वतः कुर्वतीं चेष्टाः, सख्यस्तामेवमभ्यधुः ॥ २८४ ॥ सखि ! प्रक्षीणदाक्षिण्ये, नीरसेऽस्मिन्नलौकिके । प्रदत्तदेहसंदेहः, स्नेहः कोऽयं वरे तव ? ॥ २८५ ॥ अन्येऽपि सन्ति रूपेण, विक्रमेण क्रमेण च । ख्याताः क्षत्रकुलोत्तंसाः, कुमारास्तदनेन किम् ? ॥ २८६ ॥ कुरु तत् सखि ! मा खेद-मनुरूपेण केनचित् । वरेण योजयिष्याम-स्त्वां चन्द्रेणेव रोहिणीम् ॥ २८७ ॥ अन्येन वृतपूर्वाऽपि, कन्याऽर्हति वरान्तरम् । केनापि हेतुना याव-त्तस्याः पाणिर्न पीड्यते ॥ २८८ ॥ अथ भोजात्मजा बद्ध-भीमभ्रुकुटिरभ्यधात् । सख्यः ! संप्रति वः केय-मविमृश्य वचस्विता ॥ २८९ ॥ दैवतेभ्यः प्रियं नेमि-मनारतमयाचिषम् । सोऽपि पित्रनुरोधेन, मामुद्वोढुं प्रपन्नवान् ॥ २९० ॥ सकृत् कन्या दीयन्ते, ततः कुलकलङ्किनीम् । नेमेरन्यो वरस्तेऽस्तु, वाचमेवं न वः क्षमे ॥ २९१ ॥ नाभूत्तावत् गराचार्यो, नेमिः सख्यः ! करोमि किम् ? । भूयोभिः सुकृतैर्भूया-द्व्रताचार्यः स एव मे ॥ २९२ ॥ भूयोऽप्यनल्पजल्पाकीः, प्रतिषिध्य सखीः कृपा । प्रतीक्षामास सा दीक्षा-कालमुत्तालमानसा ॥ २९३ ॥

---

१ रोगौ । २ अलङ्कारसमूहम् ।

मूर्च्छन्ति स्म रुदन्ति स्म, खिद्यन्ते स्म च ते भृशम् ॥ २६३ ॥ सारथिप्रेरितरथो, मथ्नन् मोहवरूथिनीम् । भटश्चारित्रराजस्य, नेमिरागान्निकेतनम् ॥ २६४ ॥

ततः सारस्वतादित्य–प्रमुखास्त्रिदिवौकसः । समयाख्याननिष्णाताः, कुमारान्तिकमाययुः ॥ २६५ ॥ कल्पोऽयमिति ते नेमे–र्जानतोऽपि व्यजिज्ञपन् । सर्वजगज्जीवहितं, प्रभो ! तीर्थं प्रवर्तय ॥ २६६ ॥ सांवत्सरिकदानाय, स्वामिनोऽथ नरामरैः । स्वर्णोत्करा व्यधीयन्त, द्वारकात्रिकचत्वरे ॥ २६७॥ प्रावर्तत ततो दानं, यावदिच्छमहर्दिवम् । अहो ! लोकोत्तरः कश्चित्, पन्थास्तीर्थकृतामयम् ॥२६८॥ कुन्ती दृष्ट्वा शिवादुःखं, निनिन्दागमनं निजम् । राजीमतीमभाग्येति, शुशोच द्रौपदी पुनः ॥ २६९ ॥ नानासांसारिकक्लेश–साक्षात्कारकदर्थिताः । गृहत्यागोन्मुखं नेमिं, पाण्डवास्तुष्टुवुर्मुहुः ॥ २७० ॥

प्रत्यावृत्ते वरे तस्मिन्, सानुरागे तपःश्रियाम् । लतेव परशुच्छिन्ना, राजीमत्यपतद्भुवि ॥ २७१ ॥ सखीशीतोपचारेण, सा पुनः प्राप्य चेतनाम् । विलापास्तुमुलांश्चक्रे, कृतं हा दैव ! किं त्वया ? ॥ २७२ ॥ भोगेभ्यो विमुखी मन्ये, दातु दुःखमिदं त्वया । दर्शयित्वा वरं नेमिं, कृताऽहं भोगसंमुखी ॥ २७३ ॥ प्रागप्येतन्मया ज्ञातं, नायं मे भविता वरः । आरोहति कटुस्तुम्बी, किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥ २७४ ॥ आत्मैकशरणं स्वामिन् !, मामाद्दत्यात्यजः कथम् ? । जहाति जातु नाङ्कस्थं, शशमप्याहृतं शशी ॥ २७५ ॥ भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽप्येक–स्त्वमासीत् कल्पपादपः । मा तु प्रत्यन्यथाकारं, कथंकारमभूः प्रभो ! ? ॥ २७६ ॥ अरण्यमालतीपुष्प–त्पुष्पसब्रह्मचारिभिः । नाथ ! त्वया विमुक्ताया, किमेभिर्मम भूषणैः ? ॥ २७७ ॥ स्वामिन् ! मनोहरेणापि, हारेण किमनेन मे ? । कन्दर्पकलहे येन, कण्ठे पाशायितं न ते ॥ २७८ ॥ इमे

नेमिना कृतो पित्रादीनां बोधः ॥

रत्नमये स्वामिन्!, कुण्डले मे विडम्बना । न ये रहसि सोल्लुण्ठे, लुलिते त्वत्कपोलयोः ॥ २७९ ॥ एषा संप्रति दुःखाय, मे खला मेखला खलु । नैव या रहसि स्पृष्टा, पाणिना प्रणयात्त्वया ॥ २८० ॥ एतौ बहुद्युती बाह्वो-र्मम रताङ्गदौ गदौ । निर्ममज्जतुराश्लेषे, न यौ ते कण्ठकन्दले ॥ २८१ ॥ इति नेमिं प्रति प्रेम्णा, व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः । तत्याज सर्वमाकल्प-जातं राजीमती तदा ॥ २८२ ॥ मुहुर्लुलोठ भूपीठे, वक्षोऽभीक्ष्णमताडयत् । चक्रन्द पुनरुक्तं च, साऽथ नेमिवियोगिनी ॥ २८३ ॥ इत्थं विसंस्थुलास्तास्ताः, प्राणेशविरहोचिताः । सर्वतः कुर्वतीं चेष्टाः, सख्यस्तामेवमभ्यधुः ॥ २८४ ॥ सखि ! प्रक्षीणदाक्षिण्ये, नीरसेऽस्मिन्नलौकिके । प्रदत्तदेहसंदेहः, स्नेहः कोऽयं वरे तव ? ॥ २८५ ॥ अन्येऽपि सन्ति रूपेण, विक्रमेण क्रमेण च । ख्याताः क्षत्रकुलोत्तंगाः, कुमारास्तदनेन किम् ? ॥ २८६ ॥ कुरु तत् सखि ! मा खेद-मनुरूपेण केनचित् । वरेण योजयिष्याम-स्त्वां चन्द्रेणेव रोहिणीम् ॥ २८७ ॥ अन्येन धृतपूर्वाऽपि, कन्याऽर्हति वरान्तरम् । केनापि हेतुना याव-त्तस्याः पाणिर्न पीड्यते ॥ २८८ ॥ अथ भोजात्मजा बद्ध-भीमभ्रकुटिरभ्यधात् । सख्यः ! संप्रति वः केय-मविमृश्य वचस्विता ॥ २८९ ॥ दैवतेभ्यः प्रियं नेमि-मनारतमयाचिषम् । सोऽपि पित्रनुरोधेन, मामुद्वोढुं प्रपन्नवान् ॥ २९० ॥ सकृत् कन्या दीयन्ते, ततः कुलकलङ्किनीम् । नेमेरन्यो वरस्तेऽस्तु, वाचमेवं न वः क्षमे ॥ २९१ ॥ नाभूत्तावत् स्मराचार्यो, नेमिः गरुः ! करोमि किम् ? । भूयोभिः सुकृतैर्भूया-द्व्रताचार्यः स एव मे ॥ २९२ ॥ भूयोऽप्यनल्पजल्पाकीः, प्रतिषिध्य सखीः क्रुधा । प्रतीक्षामास सा दीक्षा-कालमुत्तालमानसा ॥ २९३ ॥

१ रोगो । २ अलङ्कारसमूहम् ।

दत्त्वा नेमिकुमारोऽपि, दानं वार्षिकमद्भुतम् । भवाब्धियानपात्राय, चारित्रायोत्सुकोऽभवत् ॥ २९४ ॥ एत्य दीक्षाभिषेकादि, विधाय विधिवत्सुराः । शिबिकामुत्तरकुरुं, नाम्नाऽध्यारोपयन् जिनम् ॥ २९५ ॥ शक्रेशानौ जिनेशाग्रे, दधतुस्तत्र चामरे । छत्रं सनत्कुमारोऽपि, माहेन्द्रः खड्गमद्भुतम् ॥ २९६ ॥ ब्रह्मेन्द्रो दर्पणं पूर्ण-कलशं लान्तकेश्वरः । शुक्रेशः स्वस्तिकं रम्यं, सहस्रारः शरासनम् ॥ २९७ ॥ श्रीवत्सं प्राणताधीशो, नन्द्यावर्तं तथाऽच्युतः । शस्त्राण्यधारयन्नाशु, शेषेन्द्राश्चमरादयः ॥ २९८ ॥ समुद्रविजयेनाथ, राम-केशव-पाण्डवैः । देवक्या शिवया कुन्त्या, चानुयातोऽचलजिनः ॥ २९९ ॥ परमङ्गलगीतानि, शिवाद्याः साश्रुलोचनाः । विवाहवज्जगुर्नाहो !, मोहस्वाज्ञा महीयसी ॥ ३०० ॥ गृहाभ्यर्णमुपेतस्य, नेमिनाथस्य दर्शनात् । राजीमत्यास्तदा बाढं, पुनर्जागरिताः शुचः ॥ ३०१ ॥ तद्भोजदुहितुर्दुःखं, ज्ञानादपि जनादपि । जानन्नपि जिनो राग-वैरिणा नाभ्यभूयत ॥३०२॥ ततो रैवतकोत्तंसे, सहस्राम्रवणे प्रभुः । नरा-मरेन्द्रवाह्यायाः, शिबिकाया अवातरत् ॥ ३०३ ॥ प्रतीक्ष्य भूषणश्रेणिं, प्रभोस्तत्र विमुञ्चतः । अदादिन्द्रो मुकुन्दाय, योजितोभयपाणये ॥ ३०४ ॥ अथ वर्षत्रिशत्यायुः, पूर्वाह्णे त्वाष्ट्र[1]गे विधौ । सितायां नभसः[2] षष्ठ्यां, कृतषष्ठः शिवात्मजः ॥ ३०५ ॥ स्वयमुत्पाटयामास, मुष्टिभिः पञ्चभिः कचान् । प्रतीयेष[3] हरिस्तांश्च, दूष्यं चांसे प्रभोर्न्यधात् ॥ ३०६ ॥ (युग्मम्) केशान् क्षीराम्बुधौ क्षिप्त्वा, क्षिप्रं शक्रः समेत्य च । न्यषेधत्तुमुलं तस्थौ, स्वामी सामायिके ततः ॥ ३०७ ॥ मनःपर्ययसंज्ञं च, ज्ञानं प्रादुरभूत् प्रभोः । सुखमप्राप्तपूर्वं च, नारकाणामपि क्षणम् ॥ ३०८ ॥ अनुप्राव्राजिषुर्नेमिं, सहस्रं वसुधाधिपाः । नत्वा

१ चित्रानक्षत्रगते चन्द्रे । २ श्रावणस्य । ३ जग्राह ।

नेमिं ययुर्धाम, शक्र-गोविन्द-पाण्डवाः ॥ ३०९ ॥

द्वितीयेऽथ दिने नाथः, संपदां धाम्नि गोकुले । वरदत्तगृहे चक्रे, परमान्नेन पारणम् ॥ ३१० ॥ पुष्प-गन्धाम्बु-रत्नानां वर्षं दुन्दुभिताडनम् । चेलोत्क्षेपं च विदधु-स्त्रिदशास्तस्य वेश्मनि ॥ ३११ ॥ ततो विश्वप्रभुर्घातं, निर्मातुं घातिकर्मणाम् । विजहार महीहारः, पुर-ग्रामाकुलामिलाम् ॥ ३१२ ॥ द्वारवत्यामथाऽऽयाताः, पाण्डवाः सह शार्ङ्गिणा । गतं नाज्ञासिषुः काल-मानन्दैकवशंवदाः ॥ ३१३ ॥

विहृत्य नेमिनाथोऽपि, चतुष्पञ्चाशतं दिनान् । उपाजगाम तत्रैव, सहस्राम्रवणे पुनः ॥ ३१४ ॥ तत्राष्टमतपःस्थस्य, वेतसद्रुतले प्रभोः । आश्विने दर्शपूर्वाह्णे, चित्रास्वजनि केवलम् ॥ ३१५ ॥ सद्यः सुरेश्वरास्तस्मि-न्नुपेत्याऽऽसनकम्पतः । चक्रुः समवसरणं, वप्रैस्त्रिभिरलंकृतम् ॥ ३१६ ॥ प्राग्द्वारेण प्रविश्याथ, विंशधन्वशतोच्छ्रयम् । तत्र प्रदक्षिणीकृत्य, विधिवच्चैत्यपादपम् ॥ ३१७ ॥ तीर्थंकरः सोऽथ नम-स्तीर्थायेत्युक्तिपूर्वकम् । प्राचि सिंहासने प्राची-संमुखः समुपाविशत् ॥ ३१८ ॥ (युग्मम्) त्रिषु सिंहासनेष्वन्ये-ष्वन्यत्रापि दिशां त्रये । अमरा व्यन्तरा नेतुः, प्रतिरूपाणि चक्रिरे ॥ ३१९ ॥ ततश्चतुर्विधा देवा, देव्यश्च स्वामिसंमुखाः । उपाविशन् यथाभूमि, कुड्मलीकृतपाणयः ॥ ३२० ॥

तदा रैवतकोद्यान-पालकाश्चक्रपाणये । प्रभोर्ज्ञानोत्सवोदन्तं, वेगादेत्य न्यवेदयन् ॥ ३२१ ॥ कोटीर्द्वादश रूप्यस्य, सार्धास्तेभ्यो ददौ हरिः । उपवाह्येभमारुह्य, भक्त्युत्तालश्चचाल च ॥ ३२२ ॥ समं पित्रा पितृव्यैश्च, मातृ-भ्रातृ सुतैस्तथा ।

---

१ तीर्थंकरस्य । २ पट्टगजम् ।

पृथक्स्तम्बेरमारूढै–रन्वितः पाण्डवैरपि ॥ ३२३ ॥ समग्रेणावरोधेन, पौरलोकैश्च संयुतः । द्वारवत्याः पतिः प्राप, ज्ञानोत्सवभुवं विभोः ॥ ३२४ ॥ वन्दारुः प्रभुपादाब्जं, राजीमत्यपि तां महीम् । श्रद्धालुर्मालतीगन्धं, भृङ्गीवागात् समुत्सुका ॥ ३२५ ॥ गजादुत्तीर्य साम्राज्य–लक्षणानि विमुच्य च । प्रविवेशोत्तरद्वारा, हरिः प्रभुसभां मुदा ॥ ३२६ ॥ स त्रिः प्रदक्षिणापूर्वं, नम्रो नाथमवन्दत । अनुशक्रं न्यषीदच्च, यथास्थानं परेऽपि च ॥ ३२७ ॥

अथोद्दर्तुमना जन्तून्, भवकूपोदरात् प्रभुः । देशनां रज्जुदेशीया–माततान कृपार्णवः ॥३२८॥ आयुर्वायुचलाम्भोज–पत्रमित्राम्बुसोदरम्[1] । शैलशैवलिनीवेग–गर्वसर्वंकषाः श्रियः ॥३२९॥ यौवनं सर्वसत्त्वानां, धृतसंध्याभ्रविभ्रमम् । वितीर्णदुस्तरक्लेशो–पगमाः प्रियसंगमाः ॥३३०॥ वपुर्वपुष्मतां प्रायो, विपदेकनिकेतनम् । पुत्र-मित्र-कलत्राद्याः, प्रदत्तविविधाधयः ॥३३१॥ संसारस्तदसौ सार–वस्तुशून्यो न संशयः । सारं तु ज्ञान-सम्यक्त्व- चारित्राण्येव केवलम् ॥ ३३२ ॥ जीवा–जीवादितत्त्वानां, सम्यग्ज्ञानाद्विचक्षणः । हित्वा हेयमुपादेय–मुपादाय विमुच्यते ॥३३३॥ सुलभाः प्राणिनां प्राय–स्त्रिदशाधिपसंपदः । सेवधिः[2] सिद्धिसौख्यानां, सम्यक्त्वं त्वतिदुर्लभम् ॥ ३३४ ॥ भूयिष्ठे कर्मणि क्षीणे, कैश्चिच्चारित्रमाप्यते । सुखैकहेतोर्यस्याग्रे, चिन्तारत्नं न किंचन ॥ ३३५ ॥ भवदावानलज्वाला–निर्वापणनवाम्बुदः । विवेकिनो मनःकेकि-मुदे स्यात् सर्वसंयमः ॥ ३३६ ॥

निशम्य देशनामेना–मेनोघ्नीं स्वामिनो मुखात् । उत्थाय प्रार्थयांचक्रे, वरदत्तनृपो व्रतम् ॥ ३३७ ॥ अथ तं दीक्षयामास, करुणाम्भोनिधिः प्रभुः । अनुप्रव्रजितास्तं च, द्वे सहस्रे नरेश्वराः ॥ ३३८ ॥ वरदत्तादिकांस्तेषु, महोत्सवपुरः-

१ मित्रम्–स्नेहलम् । २ निधिः ।

सरम् । अस्थापयत् प्रभुः प्राज्ञा–नेकादश गणेश्वरान् ॥ ३३९ ॥ जिनेन्द्रात् त्रिपदीं श्रुत्वा, ध्रौव्योत्पादव्ययात्मिकाम् । तेऽतिप्रभूमरप्रज्ञा, द्वादशाङ्गान्यसूत्रयन् ॥ ३४० ॥ भूरिकन्यान्वितां राज–पुत्रीं प्रव्राज्य यक्षिणीम् । न्यधत्त विधिवद्धर्म-चक्रवर्ती प्रवर्तिनीम् ॥ ३४१ ॥ स्तम्भैकदत्तनयनां, व्रतबद्धमनोरथाम् । वीक्ष्य राजीमतीं दक्षः, प्रभुं पप्रच्छ केशवः ॥ ३४२ ॥ प्रभो ! प्रीतिरतिस्फीता, कस्य जागर्ति न त्वयि ? । राजीमत्यास्तु काऽप्येषा, किं तु वाङ्मनसातिगा ॥ ३४३ ॥ आत्मन्यनन्यसामान्यं, राजीमत्यास्ततोऽखिलम् । भवाष्टकभवं प्रेम, व्याजहार जिनेश्वरः ॥ ३४४ ॥ तस्याः प्रभुर्ददद्दीक्षा-मकरोत् प्रेमनिष्क्रयम् । " महात्मस्वनुरागोऽपि, भवत्येव शुभायतिः " ॥ ३४५ ॥ दशार्हैरुग्रसेनाद्यै–र्नरेशैः केशवेन च । प्रद्युम्नाद्यैः कुमारैश्च, श्राद्धधर्मोऽभ्यपद्यत ॥ ३४६ ॥ रोहिणी-देवकी-भामा–रुक्मिणीप्रमुखाः स्त्रियः । श्रावकत्वं विवेकिन्यः, प्रभोः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३४७ ॥ एवं सभायामाद्यायां, सङ्घः श्लाघ्यः प्रभोरभूत् । चतुर्विधश्चतसृणां, प्रतिरोध-क्षमो दिशाम् ॥ ३४८ ॥ नत्वा नाथं जगामाथ, दिवं दिविषदां पतिः । हरिश्च पाण्डवैः सार्धं, सबन्धुर्द्वारकां पुरीम् ॥ ३४९ ॥ प्रावृषं शरदं चापि, व्यतीत्य भगवानपि । भव्याब्जखण्डमार्तण्डो, विजहार वसुंधराम् ॥ ३५० ॥

अथ कथमपि तेऽपि प्रीतमापृच्छ्य कृष्णं, त्रिभुवनगुरुवाचां सौरभं भावयन्तः ।
त्वरिततरमवापुश्चारुक्लृप्तोपचारां, मुदितमुदितपौरां स्वां पुरीं पाण्डवेयाः ॥ ३५१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये श्रीनेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञान-वर्णनो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ।

[1]हास्तिनापुरसाम्राज्य–सरोजवनखेलिनः । दिनानि निन्युर्भूयांसि, राजहंसाः पृथासुताः ॥ १ ॥ सम्यगाराधितन्याय–चिन्तारत्नोपनीतयोः । नैवार्थकामयोरर्थे, प्रयत्नस्तैर्व्यधीयत ॥ २ ॥ धर्मे च बहुधा कल्प–पादपादिविजित्वरे । ते स्मरन्तः प्रभोर्वाच–मयतन्त निरन्तरम् ॥ ३ ॥ तथा नित्यं नयाम्भोभि–स्तेऽसिञ्चन् धर्मशाखिनम् । यथैतदभवत् सर्वं, सच्छायमवनीतलम् ॥ ४ ॥ ते तैस्तैर्विधिभिर्धर्म–शालिक्षेत्रमवर्धयन् । कामार्थाभ्यां पुनस्तस्मि–न्नन्तस्तामरसायितम् ॥ ५ ॥ अन्वहं ते वितन्वन्तो, नव्या नव्याः प्रभावनाः । सर्वतोऽप्यार्हतं धर्म–मेकच्छत्रमसूत्रयन् ॥ ६ ॥ समीहांचक्रिरे ते च, जगदानन्दिनः प्रभोः । नेमेरागमनं प्रीताः, पयोदस्येव केकिनः ॥ ७ ॥

विज्ञाय तन्मनोवृत्ति–मन्येद्युर्भगवानपि । क्रमेण विहरन् सर्वा–मुर्वीं तत्पुरमागमत् ॥ ८ ॥ बाह्योद्यानभुवं वायु–कुमाराः प्रीतचेतसः । तदानीमात्मना सार्ध–ममृजन्नेकयोजनम् ॥ ९ ॥ पुण्यानि पुण्यबीजानि, वप्तुकामा इवात्मनि । तां मुदा सिषिचुर्मेघ–कुमारा गन्धवारिभिः ॥ १० ॥ क्षिपन्तः कर्मणां बन्ध–मात्मनो व्यन्तरामराः । बबन्धुरखिलं रत्न–शिलाभिस्तन्महीतलम् ॥ ११ ॥ तस्मिंश्चतुर्दिशं रत्न–द्युतिविद्योतिताम्बराम् । ते चतुस्तोरणीं चक्रु–र्ध्वज–च्छत्रैरलंकृताम् ॥ १२ ॥ प्रांशुज्योतिःशिखाकीर्ण–कपिशीर्षककैतवात् । तस्मिन्नभ्यन्तरे रत्न–वप्रं वैमानिका व्यधुः ॥ १३ ॥ मध्यमं मधुरं नाना–

१ 'योजनम्' प्रतिद्वय० ।

माणिक्यकपिशीर्षकैः । प्राकारं ज्योतिषामीशा-स्तन्वते स्म हिरण्मयम् ॥ १४ ॥ पिण्डिताभिरिव ज्योत्स्ना-वीचिभिः परिनिर्मितम् । कलधौतं बहिःशालं, वितेनुर्भवनाधिपाः ॥ १५ ॥ माणिक्यशालभञ्जीभि-र्भूषितानि समन्ततः । चत्वारि गोपुराण्यासन्, प्रतिप्राकारमुच्चकैः ॥ १६ ॥ बहिर्वप्रचतुर्द्वारी-पुरस्ताद्विकचाम्बुजाः । चतस्रो दीर्घिकाः काम्या, विचक्रुर्व्यन्तरामराः ॥ १७ ॥ मध्यवप्रान्तरे पूर्वो-त्तरस्यां दिशि सुन्दरम् । देवच्छन्दं वितेनुस्ते, विश्रामाय जिनेशितुः ॥ १८ ॥ मध्ये-माणिक्यवप्रं ते, चैत्यद्रुमविराजितम् । रत्नसिंहासनं रत्न-पीठे प्राङ्मुखमादधुः ॥ १९ ॥ त एव स्वामिनो विश्व-त्रयसाम्राज्यवन्दिनीम् । तस्योपरिष्टादातेनु-रातपत्रत्रयीं सिताम् ॥ २० ॥ समण्डलमिवायातं, रविमात्मपुपूषया । तत्पुरस्ताद्विचक्रुस्ते, धर्मचक्रमधिद्युति ॥ २१ ॥ जगदद्वैततां नेतु-राख्यातुमिव सर्वतः । ते माणिक्यमयं तस्य, पुरो धर्मध्वजं व्यधुः ॥ २२ ॥ देशनोर्व्यां ततस्तस्या-मधोनिक्षिप्तबन्धनाम् । पुष्पवृष्टिं किरन्ति स्म, जानुदघ्नीं दिवौकसः ॥ २३ ॥

पदानि नवसु न्यस्यन्, सुवर्णजलजन्मसु । एत्य प्रदक्षिणीकृत्य, चैत्यधात्रीरुहं च तम् ॥ २४ ॥ तीर्थाय नम इत्युच्चैरुदार्य भुवनप्रभुः । तस्मिन् सिंहासने दिव्ये, श्रीमान्नेमिरुपाविशत् ॥ २५ ॥ (युग्मम्) मार्तण्डमण्डलज्योति-स्तिरस्कारोद्यतद्युति । अनुमौलि क्षणादावि-रासीद्भामण्डलं विभोः ॥ २६ ॥

अन्तर्नगरमभ्येत्य, झगित्युद्यानपालकः । प्रभोरागमनं धर्म-सूनवेऽथ व्यजिज्ञपत् ॥ २७ ॥ तस्मै च सपदि प्रीतमानसस्तपसः सुतः । द्वादशार्धयुता लक्षाः, कलधौतस्य दत्तवान् ॥ २८ ॥ गजैस्थैरथ भीमाद्यै-र्बान्धवैः परिवारितः ।

१ सुवर्णकमलेषु । २ 'समस्तै०' प्रतिद्वय० ।

सेनामिलितसामन्त-रत्नव्रातैरलंकृतः ॥ २९ ॥ सैन्धवोद्धूतधूलीभि-र्घ्यामलीकृतभास्करः । प्रेङ्खद्भिः करिसिन्दूरै-र्दत्तसंध्याभ्रविभ्रमः ॥ ३० ॥ पितृवर्गं पुरस्कृत्य, दिव्यमारुह्य कुञ्जरम् । नमस्कर्तुं जगन्नाथं, तत्कालमचलन्नृपः ॥ ३१ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । अनेकामन्त्रितैः पौर-लोकैरालोकितो मुदा । स्वामिनो देशनावेश्म, मेदिनीपतिरासदत् ॥ ३२ ॥ चामरादीनि संत्यज्य, राज्यचिह्नानि दूरतः । निस्मयस्मेरितस्तस्मि-न्नाविवेश विशांपतिः ॥ ३३ ॥ सुरा-सुर-नरव्रात-चातकश्रेणिसेवितम् । निःशेषमुपकुर्वाणं, भुवन देशनामृतैः ॥ ३४ ॥ भवघर्मर्तुसंताप-निर्वापणसुधाम्बुदम् । पश्यति स्म तपःसूनुः, स्वामिनं मुदितः पुरः ॥ ३५ ॥ त्रिश्च प्रदक्षिणीकृत्य, प्रीतिपर्यश्रुलोचनः । मीलिताञ्जलिरारेभे, स्तोतुमेवं महीपतिः ॥ ३६ ॥

जय दुस्तरसंसार-प्रान्तरप्रान्तपादप ! । जयान्तरतमःस्तोम-निस्तक्षणनभोमणे ! ॥ ३७ ॥ समस्तत्रिजगत्संप-त्संपादनपटीयसी । नृणां त्वच्चरणाम्भोज-भक्तिः कल्पलतायते ॥ ३८ ॥ त्वत्पादपादपच्छायां, क्लान्तिच्छिदमुपेयुषाम् । आधि-व्याधिभवस्तापः, प्रलयं याति जन्मिनाम् ॥ ३९ ॥ भवदावानलज्वाला-प्रतप्तस्य मम प्रभो ! । भवन्मूर्तिः सुधावर्ति-र्दिष्ट्या दृष्टिपथं गता ॥४०॥ त्वन्नाममन्त्रमश्रान्त, स्मरेयुर्जन्मिनो यदि । संभोगः संपदां सद्यः, स्वादुः प्रादुर्भवेत्ततः ॥४१॥ त्वत्पदाम्भोरुहद्वन्द्व-सेवाहेवाकशालिनीम् । जगन्नाथ ! मनोवृत्तिं, नित्यमीहे निजामहम् ॥४२॥ त्वन्मूर्तिर्यदि जागर्ति, रोगार्तिहरणक्षमा । मम चित्ते जगन्नाथ ! प्रार्थये किमतः परम् ॥४३॥ कार्यं मे प्रभुभिर्लब्धे, त्वयि नेतरि नेतरैः । कल्पाङ्घ्रिपं परित्यज्य, कः करीर समाश्रयेत् ? ॥४४॥ तव क्रमरजोराजि-र्यैषा भालमभूषयत् । नरेन्द्रा हीन्द्र देवेन्द्र-श्रियस्तेषा वशवदा ॥ ४५ ॥

१ प्रान्तरम्-अरण्यम् । २ सुधाञ्जनम् ।

एवं नाम निरीहत्व-मुरीचक्रे त्वया विभो । यथा पराश्रितं चेतः, शिवानुसरणेऽपि ते ॥ ४६ ॥ युक्तं गम्भीरभवत् किंचित्, समुद्रविजयोऽपि ते । गाम्भीर्यगुणतत्त्वं च, यस्य विश्वातिवर्तिनी(हि) ॥४७॥ स्वामिन्! राजीमतीत्यागा-ज्ज्ञात्वाऽपि स्त्रीपराङ्मुखम् । यत्त्वां काङ्क्षति मोक्षश्री-स्तत्ते सौभाग्यसौरभम् ॥ ४८ ॥ यद्वाऽहं तव को नाम, सामस्त्येन गुणस्तुतौ । विश्वातिक्रान्त एवासि, ब्रवीमि किमतः परम् ? ॥ ४९ ॥ भवारण्यभ्रमिक्रान्त-विश्वविश्रामपादपाः । सन्तु मे भवतः पादाः, कल्याणफलदायिनः ॥ ५० ॥ इत्यभिष्टुत्य साष्टाङ्ग-मानन्दाश्रुकणान् किरन् । श्रीमन्नेमिजिनाधीशं, नमति स्म युधिष्ठिरः ॥ ५१ ॥ कदम्बमुकुलस्थूल-रोमाञ्चकलितस्ततः । पितृ-बन्धुजनैः सार्धं, सोऽनुशक्रमुपाविशत् ॥ ५२ ॥

अथ संसारसंताप-नवकादम्बिनीं विभुः । आरेभे त्रिजगच्च-शर्माणं धर्मदेशनाम् ॥ ५३ ॥ अहो ! किमप्यपारेयं, संसाराख्या महाटवी । अनन्तेनापि कालेन, लङ्घन्ते यां न जन्तवः ॥ ५४ ॥ पूर्णायामपरिद्धान्त-क्षारनीरैरनेकशः । एक एव सुधारूप-स्तस्यामस्ति सदागमः ॥ ५५ ॥ कथंचन कणेहत्य, तस्मिन् पिबति यः पयः । स एव यदि नामास्याः, पारे-शिवपुरं व्रजेत् ॥ ५६ ॥ स तु सम्यक्त्वसंज्ञस्य, गिरेरतिदवीयसः । वर्तते क्वापि दुष्प्रापे, गह्वरे वासनाह्वये ॥ ५७ ॥ प्रमादा-लस्य-मान्द्यादि-वल्लिव्यूहतिरोहितः । वीक्ष्यते न महाकूपो, मन्दभाग्यैः कदाऽप्यसौ ॥ ५८ ॥ केचिदाप्तोपदेशेन, प्राप्य तं पुण्यशालिनः । तदीयरससमाकण्ठं, स्वादयन्ति सुधोपमम् ॥ ५९ ॥ तन्निर्गतेन सद्ध्यान-नाम्ना सरलवर्त्मना । कालेनाल्पीयसा मुक्ति-पुरीमासादयन्ति ते ॥ ६० ॥ किं चाज्ञानादिवृक्षान्तं, तत्राटव्यां विसंकटम् । अतिनेदीय एवास्ति, मिथ्यात्वाख्यं महासरः ॥ ६१ ॥ कुग्रहोल्कोर्मिकल्लोलै-रज्ञानसलिलोर्मिभिः । म्रियन्ते सर्वदा तेन, केषां नाम न वृष्टयः ? ॥ ६२ ॥

तत्पर्यन्तेषु सच्छायं, विषयद्रुमकाननम् । अशेषजगदाकर्षि, तत् किमप्यस्ति दुस्त्यजम् ॥ ६३ ॥ मूढबुद्धिर्यदासाद्य, सर्वेन्द्रियमनोरमम् । मुक्तिपूःपथपान्थोऽपि, न पुरो गन्तुमीहते ॥ ६४ ॥ विकस्वरतरं तत्र, कामिनीनलिनीवनम् । यत् पुनर्वर्तते तस्य, किं नाम ब्रूमहे वयम् ? ॥ ६५ ॥ ये तु कामादयस्तत्र, खेलन्ति जलपत्रिणः । ते हरन्ति झगित्येव, कस्य नाम न मानसम् ? ॥ ६६ ॥ ततोऽस्मिन् सरसि स्नात्वा, निपीय च भृशं पयः । मूढास्तान् विषयाख्यान् ये, श्रयन्ते तीरभूरुहः ॥ ६७ ॥ तेष्वसाध्यतमः सर्व-मान्त्रिकैर्निरवग्रहः । प्रेमनामा महाभूत-स्तानाविशति तत्क्षणात् ॥ ६८ ॥ तेनाविष्टास्ततस्तेऽमी, विमुञ्चन्ति त्रपांशुकम् । विद्विषन्ति हितेभ्योऽपि, गुरूनप्यवमन्वते ॥ ६९ ॥ असंबद्धानि जल्पन्ति, दीनतां परिचिन्वते । तस्यामटव्यां सर्वस्यां, भ्रमन्ति च निरन्तरम् ॥ ७० ॥ भ्राम्यतां च सदा तेषां, कषायपरिमोषिणः । हरन्ति धर्मसर्वस्वं, निःशङ्कं प्रहरन्ति च ॥ ७१ ॥ रागकेसरिणा द्वेष-करिणा च पदे पदे । कदर्थ्यन्ते तथा किंचि-द्यथा वाचामगोचरः ॥७२॥ एवमस्यां महाटव्यां, संचरन्तो निरङ्कुशम् । सा काचिदापन्नास्त्येव, यां लभन्ते न तेऽङ्गिनः ॥ ७३ ॥ ततः संत्यज्य दूरेण, तन्मिथ्यात्वमहामरः । तत्सदागमकूपस्य, पयः पिबत हे जनाः ! ॥ ७४ ॥ येन गच्छत निर्बाध-सौख्यसंभारभासुराम् । शश्वदुज्जागरज्योति-र्मयीं शिवपुरीं जवात् ॥ ७५ ॥

इत्याकर्ण्य सुधासिन्धुं, भगवद्देशनागिरम् । प्रत्यबुध्यन्त के नाम, न प्रत्यासन्नमुक्तयः ? ॥ ७६ ॥ स्त्रियो बभूवुर्याः काश्चित्, समरे मृतभर्तृकाः । ताः सर्वाः प्रभुपादान्ते, व्रतमाददिरे मुदा ॥७७॥ गान्धारी-धृतराष्ट्रौ तु, स्वामिवाग्ब्रह्मभावितौ । ससम्यक्त्वामगृह्णीतां, श्रावकद्वादशव्रतीम् ॥ ७८ ॥ अन्येऽपि देशनिरतिं, केचिज्जगृहिरे क्षणात् । केचिच्च सर्व-

तिरतिं, स्वामिनश्चरणान्तिके ॥ ७९ ॥ व्यसाक्षीद्देशनास्थानीं, समयेऽथ जगत्पतिः । शक्र-धर्मसुताद्याश्च, स्वं स्वं स्थानं ययुर्नताः ॥ ८० ॥ जगदम्भोजखण्डैक-चण्डरश्मिस्ततो विभुः । व्यहार्षीदन्यतो हर्षात्, स्वर्गिवर्गैरनुद्रुतः ॥ ८१ ॥ प्रभोर्वचनपीयूष-रसनिर्भरवर्षिणः । आनन्दैकमयान्निन्यु-र्वासरान् पाण्डुसूनवः ॥ ८२ ॥ संपदामादिकन्दं च, धर्मं नित्यमसद्भयन् । तस्यापि बीजभूतं च, न्यायमश्रान्तमाश्रयन् ॥ ८३ ॥ ते धर्मा-र्थाविरोधेन, मिथः प्रणयिचेतसः । पाञ्चालसुतया सार्धं, काममप्यकृतार्थयन् ॥ ८४ ॥

अन्येद्युर्जगदालोक-कौतुकी नारदो मुनिः । द्रौपदीमन्दिरेऽभ्यागा-दकस्मात् पवनाध्वना ॥ ८५ ॥ तया चाविरत-त्वात्स्य, न चक्रे कापि दर्हणा । तेनास्यामयमत्यन्त-ममर्षादित्यचिन्तयत् ॥ ८६ ॥ क्षेप्तव्येयं मयाऽवश्यं, गम्भीरे दुःखसागरे । चिन्तयित्वेति पक्षीव, तत्क्षणादुत्पपात सः ॥ ८७ ॥ प्रासादवलभौ सार्ध-मन्यदा धर्मसूनुना । सुखनिद्रायितां कापि-जहार द्रुपदात्मजाम् ॥ ८८ ॥ प्रातरालोक्य पल्यङ्कं, पाञ्चालीशून्यमात्मनः । संभ्रान्तो भूपतिः सार्कं, सर्वैरप्यनुजन्मभिः ॥ ८९ ॥ आशैर्गवेषयामास, वल्लभां तामितस्ततः । न पुनः कचिदद्राक्षु-र्भूतले तेऽखिलेऽपि ताम् ॥ ९० ॥ ततस्त-त्कलामुन्मील-दुःखसंभारनिर्भराः । पाण्डवाः प्रेषयन्ति स्म, कुन्तीं कंसद्विषोऽन्तिकम् ॥ ९१ ॥ गत्वा च द्वारकां कुन्त्या, तत्रोदन्ते निवेदिते । कंचित् कालं हरिस्तस्थौ, किंकर्तव्यविमूढधीः ॥ ९२ ॥

नारदोऽन्येद्युरायातः, सत्कृत्य सुरविद्विषा । पृष्टः प्रवृत्तिमित्याख्यत्, पाञ्चालतनुजन्मनः ॥ ९३ ॥ द्वीपेऽस्ति धातकीखण्डे-ऽमरकङ्केति पूर्वरा । तत्पतिः पद्मनाभोऽस्ति, वासवन इव श्रियः ॥ ९४ ॥ तदीयसदने शौरे !, पाञ्चालीसद-

शाकृतिम् । मृगाक्षीं काचिदद्राक्ष-मित्याख्यायोत्पपात सः ॥ ९५ ॥ नूनं कर्मेदमस्यैव, माऽपि द्रुपदभूर्ध्रुवम् । इति निश्चित्य कंसारिः, पितृष्वस्रे न्यवेदयत् ॥ ९६ ॥ संदिदेश तथा पाण्डु-सूनुभ्यश्च यथा जवात् । युष्माभिरभ्युपेतव्यं, तीरे प्राग्लवणोदधेः ॥ ९७ ॥ इत्युदीर्य विसृष्टेयं, विष्णुना हास्तिनं ययौ । समस्तं पाण्डवेभ्यश्च, तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥ ९८ ॥

तेऽथ प्रियावियोगार्ताः, पौरस्त्योदधिरोधसि । प्रागगृहीतनिवासेन, संगच्छन्ते स्म शौरिणा ॥ ९९ ॥ अथ सुस्थितमाराद्धु-मधीशं लवणोदधेः । प्रयतात्मा तपोऽकार्षी-दरिष्टारातिरष्टमम् ॥ १०० ॥ ततोऽभ्येत्याभ्यधाद्विष्णुं, सुस्थितो रचिताञ्जलिः । कर्तव्याय मुरारे ! मां, किङ्कराणमिवादिश ॥ १०१ ॥ व्याजहार हरिर्भद्र !, केनचिद्द्रौपदी हृता । तदीया धातकीखण्डे, किंवदन्ती च विद्यते ॥ १०२ ॥ तत्तथा किंचिदाधेहि, सा प्रत्याह्रियते यथा । इत्याकर्ण्य हरेर्वाच-मुवाच लवणाधिपः ॥ १०३ ॥ स्वानीकमहितं हत्वा, क्षिप्त्वा च मकराकरे । तां देव ! धातकीखण्डा-दुपानीय तवार्पये ॥ १०४ ॥ मम सप्रेष्यदेश्यस्य, यथादेशं प्रयच्छसि । स्वयं तु कोऽयमारम्भः, कार्येऽमुष्मिन् लघीयसि ? ॥ १०५ ॥ (युग्मम्) ततोऽवनीन्मुरारातिः, सर्वं त्वय्युपपद्यते । किं त्वेवं निहितं कार्य-मस्माकमयशस्करम् ॥ १०६ ॥ ततो नः सरितां नाथ-मतिक्रम्य यथा रथाः । यान्ति षड् धातकीखण्डे, तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०७ ॥ तथैवेति कृते तेन, पञ्च पाण्डुतनूरुहाम् । षष्ठश्च स्यन्दनः शौरे-रुत्तेरुर्लवणार्णवम् ॥ १०८ ॥ ततस्ते धातकीखण्डे-ऽमरकङ्कापुरीं ययुः । बाह्योद्याने च सर्वर्तु-केलिवेश्मन्यवातरन् ॥ १०९ ॥

१ 'प्रयान्ति धातकी०' प्रत्यन्तर० ।

तत्र कोपभरात्तत्र-द्दनुशिष्य मुरारिणा । दारुकः प्रेषयांचक्रे, पद्मनाभनृपान्तिकम् ॥ ११० ॥ तस्यास्थानस्थित-स्यैत्य, दारुको दारुणाकृतिः । पादपीठं पदाऽऽक्रम्य, ददौ कुन्तेन पत्रकम् ॥ १११ ॥ अवादीच्च मदाचान्त-स्वान्त ! भूपाल-पांसन ! । ब्रूते त्वां मुरजिज्जम्बू-द्वीपस्य भरतार्धभुक् ॥ ११२ ॥ रे ! त्वया पाण्डवेयानां, मद्बन्धूनां प्रियां पुरा । द्रौपदीं हरता किं न, चिन्तितं मे भुजोर्जितम् ? ॥ ११३ ॥ तच्चवाद्य ध्रुवं दैव-मभवत् प्रातिलोमिकम् । दोर्मदस्तव यद्यस्ति, कोऽपि तत् संमुखीभव ॥ ११४ ॥ अहं तु त्वत्पुरीबाह्य-कानने सह पाण्डवैः । षड्भिरेव रथैरेत्य, स्थितोऽस्मि रणकेलये ॥ ११५ ॥ दारुकस्येति गां श्रुत्वा, पाटयित्वा जवेन तत् । पद्मः सत्र प्रकोपस्य, दूरं निक्षेप पत्रकम् ॥ ११६ ॥ ऊचे च रे मुकुन्दोऽसौ, जम्बूद्वीपे भयंकरः । इह तूर्जस्विनः कीदृक्, सानीकोऽपि पुरो मम ? ॥ ११७ ॥ तद्व्रजाऽऽयात एवाह-मेषोऽनुपदमेन ते । सज्जीकुरु समीकाय, तं जवात् सह पाण्डवैः ॥ ११८ ॥ परं यदि रणे नैतान्, सर्वानप्येकहेलया । ग्रासीकुर्वे तदा दूत !, पद्मनाभोऽस्मि न ध्रुवम् ॥ ११९ ॥

इत्यस्य गिरमागत्य, दारुको मुरविद्विषः । आख्याति स्म ततः सोऽपि, सपार्थैः समवर्मयत् ॥१२०॥ पद्मनाभोऽथ ककुभः, पूरयन् ध्वतनोर्मिभिः । नगर्या निरगाद्योद्धु-कामः केशव-पाण्डवैः ॥ १२१ ॥ पाण्डवान् पुण्डरीकाक्ष-स्तानभ्यागतोऽभ्यभात् । योत्स्यध्वे यूयमेतेन, युध्येऽहं वा निरोधिना ? ॥ १२२ ॥ अथोचुः पाण्डवाः कोऽय-मस्मिन्नपि तवोद्यमः । वेडवाग्न्यपवादस्य, कः संरम्भो हि पल्वले ? ॥ १२३ ॥ तद् विष्णो वयमेवैनं, योधयिष्यामहे बलात् ।

१ युद्धाय । २ वडवानलस्य ।

अयं वा भवितेदानीं, वयं वा जयभाजनम् ॥ १२४ ॥ इत्युदीर्य सुताः पाण्डो–रभ्यमित्रीणतां दधुः । तथैवास्थान्मुरारिस्तु, संगरालोककौतुकी ॥ १२५ ॥ पद्मनाभपताकिन्या, साकं कुन्तीतनूरुहाम् । अथाभूद्भुवनाभोग–डामरैः समरश्चिरम् ॥१२६॥ ततः पैराञ्चिते किंचि–दनीके पाण्डुजन्मभिः । भूपतिः स्वयमुत्तस्थे, भूरिस्थामा महाभटैः ॥१२७॥ पाण्डवेयास्ततस्तेन, तथा वार्णैर्बभञ्जिरे । यथा समरमुत्सृज्य, मुरारिं शरणं ययुः ॥ १२८ ॥ व्याहरंश्च हरे ! नैनं, विजेतुं वयमीश्महे । त्वमेव नूनमेतस्मै, स्थास्यसे समराङ्गणे ॥ १२९ ॥ ऊचेऽथ सस्मितः शौरि–र्द्विषा यूयं जितास्तदा । यदाऽयं वा वयं वाऽथ, जेतारोऽद्येत्यवोचत ॥ १३० ॥ इदानीं तु विलोकध्वं, मदीयं रणकौतुकम् । जेष्याम्येनं रणे जेष्ये, नानेन कथमप्यहम् ॥ १३१ ॥

इत्युदित्वा मुराराति–रुचण्डैर्ध्वनिडम्बरैः । क्षोभितानेकराजन्यं, पाञ्चजन्यमपूरयत् ॥ १३२ ॥ बलत्रिभागः पद्मस्य, तदीयध्वनिनाऽनशत् । पैञ्चाहेनासितेनेन्दो–र्बिम्बाभोगत्रिभागवत् ॥ १३३ ॥ शार्ङ्गी शार्ङ्गमथारोप्य, कोपादास्फालयद्दृढम् । तन्नादेनापि तत्सैन्य–त्रिभागस्तद्वदत्रुटत् ॥१३४॥ प्रणश्याथ पुरीं पद्मः, शेषसैन्यावृतोऽविशत् । दृढलोहार्गलाः सर्वाः, प्रतोलीश्चाप्यधापयत् ॥ ॥ १३५ ॥ उत्तीर्याथ रथाद्विष्णु–र्व्योमान्तर्व्यापि भैरवम् । व्यात्ताननं हमद्दंष्ट्रं, नारसिंहं वपुर्व्यधात् ॥ १३६ ॥ अथोन्मर्यादयन्नब्धीन्, कम्पयन् काश्यपीमपि । चालयन्नचलान् विष्णु–र्वितेने पाददर्दरान् ॥ १३७॥ प्राकाराग्राणि तैः पेतु–र्द्दुद्रुवुर्गोपुराणि च । ध्वंसन्ते स्म च वेश्मानि, सस्रंसे चाट्टमण्डली ॥ १३८॥ निम्नेषु केऽप्यलीयन्त, निपेतुः

१ डामरः–आश्चर्यकृत् । २ पराजिते । ३ पञ्चदिनेन कृष्णपक्षेण । ४ दर्दरः–पर्वतविशेष आघातो वा ।

अमर- कंकायां कृष्णपाण्डवानां गमनम् ॥ पद्मनाभेन सह युद्धम् ॥

केऽपि मूर्च्छिताः । आलिलिङ्गुस्तरून् केऽपि, जनाः केऽप्यप्सु चाविशन् ॥ १३९ ॥ श्रूयतामिदमागो मे, देवि ! दौरात्म्य-वेश्मनः । मूर्तकीनाशदेशीया-न्मां रक्षास्मादधोक्षजात् ॥१४०॥ इत्याद्युदीरयन् दीनं, भिया तरलतारकः । पद्मनाभोऽथ पाञ्चाली-पादपङ्केरुहेऽपतत् ॥ १४१ ॥ (युग्मम्) साऽप्यूचे चेद्वधूवेष-माधायाग्रे विधाय माम् । शार्ङ्गिणं शरणं यासि, तदा जीवसि नान्यथा ॥ १४२ ॥ तयेत्युक्तस्तथा चक्रे, पद्मनाभो भयातुरः । प्राणत्राणाय जीवा हि, नास्ति तद्यन्न कुर्वते ॥ १४३ ॥ नृसिंहरूपमुत्सृज्य, प्रपन्नस्तं जनार्दनः । मा भैषीरिति संभाष्य, पप्रच्छ प्राक्तनीं कथाम् ॥ १४४ ॥

पद्मनाभोऽब्रवीद्देव !, नारदो मुनिपुंगवः । सहसैव कदाचिन्मा-मागादन्तःपुरस्थितम् ॥ १४५ ॥ तदाऽभ्यर्च्य यथौ-चित्य-मप्राक्षं स मुनिर्मया । यदीदृश्यः क्वचिद्दृष्टाः, स्त्रियो मत्प्रेयसीसमाः ? ॥ १४६ ॥ मामथोचे स किं कूप-मण्डूक इव भाषसे ? । पाञ्चाल्याः पुरतो राजन्, कीदृश्यस्तव वल्लभाः ? ॥ १४७ ॥ भूयोऽपि विस्मयस्मेर-मानसोऽहं तमभ्यधाम् । पाञ्चाली भगवन् ! केयं ?, यत्त्वयैवं प्रशस्यते ॥ १४८ ॥ अथाह स मुनिर्जम्बू-द्वीपभारतभूषणम् । हस्तिनापुरमित्यस्ति, पुरं स्वर्गपुरोपमम् ॥ १४९ ॥ पाण्डवाश्चण्डदोर्दण्डा-स्तद्विभान्ति यशोधनाः । आदिकन्दो मुकुन्दोऽभू-द्यत्साम्राज्यमही-रुहः ॥ १५० ॥ गञ्जा हिरण्यगर्भस्य, रूप-लावण्यसंपदाम् । पाञ्चाली नाम पञ्चानां, तेषामेकैव वल्लभा ॥ १५१ ॥ व्या-हृत्येति क्षणादन्त-रिक्षमुत्पतिते मुनौ । पाञ्चालीगुणटंकारै-रहमुज्जागरस्मरः ॥ १५२ ॥ पूर्वसंगतिकं मित्रं, देवं भवनवा-सिनम् । संस्मृत्य प्रार्थयामास, कृष्णाऽऽहरणहेतवे ॥ १५३ ॥ (युग्मम्) सोऽब्रवीदथ पाञ्चाली, सतीसीमन्तमौक्तिकम् ।

---

१ खानिः । २ कामातुर इत्यर्थः ।

कथंचिदीहते नान्यं, वचः कुर्वे तथापि ते ॥ १५४ ॥ इत्युक्त्वा मेऽनुरोधेन, मन्दिरोपरिशायिनीम् । दत्त्वाऽवस्वापिनीं विद्यां, द्रौपदीं सोऽहरत् सुरः ॥ १५५ ॥ तेनाऽऽनीयार्पिता मह्यं, पाञ्चाली बुबुधे ततः । अपश्यन्ती निजं वेश्म, संभ्रमं चाभजत् परम् ॥ १५६ ॥ ततोऽहं तां तथाभूता-मभ्यधां मा स्म सुन्दरि ! । किंचित् कार्षीर्मनःक्षोभं, किंकरोऽस्मि पुरस्तव ॥ १५७ ॥ द्वीपेऽस्मिन् धातकीखण्डे, जम्बूद्वीपादहारयम् । नृपः पद्माभिधोऽहं त्वां, तन्मां मन्यस्व वल्लभम् ॥ १५८ ॥ ततः किंचिद्विचिन्त्येय-मूचे मां चेन्न मामकः । कश्चिदेष्यति मासान्तः, करिष्ये ते वचस्तदा ॥ १५९ ॥ सागरान्तरिता-जम्बू-द्वीपतः क इहैष्यति ? । इत्यालोच्य मयाऽप्यस्या, वचस्तदुरीकृतम् ॥१६०॥ भवन्तो भ(भु)वनातीत-महिमैकास्पदं पुनः । व्यतीत्यार्णवमप्येनं, पृष्ठतोऽस्याः समागमन् ॥ १६१ ॥ इत्याख्याय कथां कृष्ण-विसृष्टः सोऽविशत् पुरीम् । कृष्णोऽपि ववले कृष्णां, कृत्वा कौन्तेयसात्ततः ॥ १६२ ॥

तदा च तत्र चम्पाया-मारामे पूर्णभद्रके । मुनिसुव्रततीर्थेशः, समेत्य समवासरत् ॥ १६३ ॥ रणारम्भभवं कृष्ण-पाञ्चजन्यस्य निःस्वनम् । श्रुत्वाऽपृच्छत् सभासीन-स्तं हरिः कपिलाभिधः ॥ १६४ ॥ भगवन् ! भुवनाभोग-भिदारम्भ-भयंकरः । मत्समानस्य कस्यैष, शङ्खनादो विजृम्भितः ? ॥ १६५ ॥ तीर्थकृत् कपिलेनेति, पृष्टे विस्पष्टविस्मयम् । पद्म-नाभमहीपाल-कथां सर्वामचीकथत् ॥ १६६ ॥ अत्रायातस्य कृष्णस्य, स्वागतं कर्तुमिच्छति । मनो मे कपिलेनेति, प्रोक्ते भूयो विभुर्जगौ ॥ १६७ ॥ कदापि न भवत्येत-द्भविष्यति बभूव वा । संगच्छेते जिनौ चक्र-भृतौ शौरी च यन्मिथः ॥ १६८ ॥ वीक्षिष्यसे तथाप्यस्य, त्वं पताकां पताकिनः । इत्याकर्ण्य विभोर्वाचं, सोऽनुकृष्णमधावत ॥ १६९ ॥ आस-

द्रौपदीं लात्वा अमरकंकाया निवर्तनम् ॥ तत्पृष्ठे कपिलवासुदेवस्य गमनम् ॥

गाद क्षणादेव, लवणोदन्वतस्तटम् । अपश्यच्च स कृष्णस्य, स्यन्दनप्रैधिपद्धतिम् ॥ १७० ॥ पञ्चवर्णरुचीन् संध्या–रागैरिव विनिर्मितान् । मध्येजलधि चैक्षिष्ट, तदीयरथकेतनान् ॥ १७१ ॥ ततो मदीयमादाय, स्वागतं गन्तुमर्हसि । इति व्यक्ताक्षरं दध्मौ, कपिलो वारिजं निजम् ॥ १७२ ॥ स्वागतं लब्धमस्माभिः, प्रणयेनामुना तव । इति विस्पष्टवर्णं स्वं, शङ्खं कृष्णोऽप्यपूरयत् ॥ १७३ ॥ तन्निनादमुपश्रुत्य, कपिलोऽथ न्यवर्तत । जगामामरकङ्कां च, दत्तांतङ्कां मुरारिणा ॥ १७४ ॥ कुर्वाणेनैनमन्यार्यं, प्रतापस्य मम त्वया । चक्रे म्लानिरियं दुष्ट !, तिष्ठ मा तत् पुरो मम ॥ १७५ ॥ इत्युक्त्वा पद्मभूपालं, कोपेन निरवासयत् । कपिलः स्थापयामास, तत्पदे च तदात्मजम् ॥ १७६ ॥

गच्छन्नन्तःसमुद्रं च, स्वोत्सङ्गे निवेदुषीम् । प्रेयसीमिति सप्रेम, व्याजहार युधिष्ठिरः ॥ १७७ ॥ प्रणीतप्रार्थने देवि !, तस्मिन् भूपालपांसने । किं विचिन्त्य तदा मासो–ऽवधित्वेन त्वयाऽर्थितः ? ॥ १७८ ॥ साऽभ्यधाद् देव ! चेन्मास–मध्ये नैष्यन्ति मत्प्रियाः । तदाऽनशनमादाय, मरिष्यामीत्यचिन्तयम् ॥ १७९ ॥

कृष्णोऽथाभ्यागमत् पारे–पारावारं यथागतम् । वल्लभालाभकल्लोलि–चेतोभिः सह पाण्डवैः ॥ १८० ॥ सुस्थितं लवणाधीशं, यावदामन्त्रये क्षणम् । तावन्मन्दाकिनीं यूय–मेतामुत्तरताग्रतः ॥ १८१ ॥ इत्यादेशेन कंसारे–र्नावमासाद्य कानन । उत्तेरुः पाण्डवा गङ्गां, पृथुं द्वाषष्टियोजनीम् ॥ १८२ ॥ (युग्मम्) बलानुजन्मनो बाहु–बलं वीक्षिष्यतेऽधुना । इत्यालोच्य न ते नावं, प्राहिण्वन् वनमालिने ॥ १८३ ॥ ततः सुस्थितमापृच्छ्य, न्यस्य वामे भुजे रथम् । दोष्णाऽन्येन

१ प्रधिः–चक्रनाभिः । २ शङ्खम् । ३ दत्तभयाम् ।

हरिर्गङ्गां, तरीतुमुपचक्रमे ॥ १८४ ॥ कृच्छ्राद्गच्छन् प्रवाहान्तः, श्रान्तः शौरिरचिन्तयत् । श्लाघ्यास्ते खलु कौन्तेया-स्तीर्णेयं यैः सुरापगा ॥ १८५ ॥ अथास्मिन्नतिखिन्नेऽन्त-र्विचक्रे देवता स्थलम् । मुहूर्तं तत्र विश्रम्य, पारेगङ्गं ययौ हरिः ॥ १८६ ॥ तत्राप्ृच्छत् सुतान् पाण्डोः, केशवो ननु जाह्नवीम् । भवन्तः कथमुत्तीर्णा-स्तेऽपि नावेत्यचीकथन् ॥ १८७ ॥ किं नौर्न प्रेपिता मह्य-मित्युक्तेऽथ मुरारिणा । वीक्षितुं तव दोःसार-मित्याख्यान्ति स पाण्डवाः ॥ १८८ ॥ ततः कोपारुणीभूत-चक्षुर्दामोदरोऽभ्यधात् । कंस-केशि जरासन्ध-चाणूरादिवधे पुरा ॥१८९॥ संप्रत्येव जये पद्म-नाभस्य च महीभुजः । नेक्षितं मम दोःसारं?, दिदृक्षाऽद्युनैव यत् ? ॥१९०॥ इत्युदीर्य मुराराति-लौहदण्डेन कोपतः । स्यन्दनान् पाण्डवेयानां, लोष्टचूरमचूरयत् ॥ १९१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) जगाद च यदि क्षोणीं, मदीयामधिवत्स्यथ । सपुत्र-बान्धवा-नीका-स्तदानीं न भविष्यथ ॥ १९२ ॥ सक्रोधमभिधायेति, कंसारिर्द्वारकां ययौ । श्यामीभूतमुखाम्भोजाः, पाण्डवा अपि हास्तिनम् ॥ १९३ ॥ ते तत्राभ्येत्य तां वार्तां, माता-पित्रोर्न्यवेदयन् । " सुखदुःखैकविश्रामः, पितरौ हि तनूरुहाम् " ॥ १९४ ॥

अथ पाण्डुर्विमृश्यान्त-रनुरोधविधित्सया । द्वारकायां पुरि प्रैपीत्, कुन्तीं कंसान्तकान्तिकम् ॥ १९५ ॥ ततः कुन्ती गजारूढा, द्वारकोद्यानमीयुषी । प्रभोः समवसरणं, वीक्ष्य पद्भ्यां तदाविशत् ॥ १९६ ॥ नत्वा नाथं निषेदुष्या-मेतस्यां देवकी तदा । अप्राक्षीदाययुर्ये ह्यः, प्रभो ! मद्धाम्नि साधवः ॥ १९७ ॥ अन्योऽन्यमतिसारूप्या-दभेदभ्रम-कारिणः । मम प्रीतिकराः के ते ?, कथं च सदृशा हरेः ? ॥ १९८ ॥ (युग्मम्) आख्याति स्म ततः स्वामी, पुरे

भद्रेऽस्मि भद्रिले। सुलसाऽनलसा धर्मे, नागस्य श्रेष्ठिनः प्रिया ॥ १९९ ॥ तस्यै प्रददिरे भक्ति-तोषिणा नैगमेषिणा। कृष्णाग्रजाः षडप्येते, पुत्रास्त्वत्कुक्षिकौस्तुभाः ॥ २०० ॥ तस्या मृतान्यपत्यानि, तेनार्प्यन्त पुनस्तव। गत्वा तत्र मया-ऽप्येते, दीक्षिता मोक्षगामिनः ॥ २०१ ॥ अतोऽमी सदृशा विष्णो-स्त्वद्दृशोरमृताञ्जनम्। "आनन्दकन्दलीहेतु-रीदृशं गौरमं महः" ॥ २०२ ॥ श्रुत्वेति देवकी स्नेह-लहरीप्रस्नुतस्तनी। ववन्दे सह कृष्णाद्यै-स्तान् प्रीतिपुलकाङ्कितैः ॥२०३॥ स्वामिनाऽथ निसृष्टायां, देशनायां जनार्दनः। कुन्तीं पितृष्वसारं स्वां, मुदितः स्वगृहेऽनयत् ॥ २०४ ॥

परेद्यवि समं कुन्त्या, पुनरासेदिवान् सदः। स्वां लक्ष्मीं वीक्ष्य तादृक्षा-मन्वयुङ्क्त प्रभुं हरिः ॥ २०५ ॥ अस्याः स्फीतश्रियः पुर्याः, क्षयो भावी किमन्यतः?। ममापि मृत्युरन्यस्मात्, किं स्वामिन्निति कथ्यताम् ॥ २०६ ॥ आमेति प्रभुणा प्रोक्ते, कस्मादिति जगौ हरिः। अथाचख्यौ जिनः पुर्या, मुनेर्द्वीपायनात् क्षयः ॥२०७॥ अस्माज्जराकुमाराच्च, स्निग्धा-द्वन्धोर्वधस्तव। यदुवंशक्षये विद्धि, मद्यमाद्यं च कारणम् ॥ २०८ ॥ इत्याकर्ण्य विभोर्वाच-माचान्तहृदयो भिया। सर्वपर्ष-ज्जनो जज्ञे, वैमनस्यमलीमसः ॥ २०९ ॥ धिगेनं यदसौ पात्रं, भावी बन्धुवधैनसाम्। इत्येककालमालोकि, तदा लोकै-र्जरात्मजः ॥ २१० ॥ भ्रातुर्घाताय मा भूव-मित्यसौ धन्व सेषुधि। बिभ्रद्ययावरण्यानीं, द्वारकां च हरिः पुनः ॥ २११ ॥ तत्रैव यादवस्नेहात्, पारिव्राज्यव्रती वसन्। द्वीपायनोऽपि शुश्राव, जनेभ्यस्तद्वचः प्रभोः ॥ २१२ ॥ ततः षष्ठतपः कुर्वन्, ब्रह्मचारी शुचिः शमी। पूर्दाहपातकाद्भीतः, कान्तारं सोऽप्यशिश्रियत् ॥२१३॥ पुरीदाह-कुलोच्छेद-

१ 'भद्रिले' प्रत्यन्तर०। २ व्याप्तचित्तः।

निदानमथ केशवः । नवीनं सीधुसंधानं, प्रत्यषेधजनप्रियः ॥ २१४ ॥ प्राक्तनं तु कदम्बाद्रेः, कदम्बाह्वे वने हरिः । कादम्बरीगुहाभ्यर्णे, मद्यमत्याजयज्जनैः ॥ २१५ ॥ भूरिभूमीरुहाकीर्णे, तत्र तैस्त्यक्तया तया । आकर्णान्तिमपूर्यन्त, शिलाकुण्डानि शुण्डया ॥ २१६ ॥

तदानीं चाभ्यधाद्बन्धुः, सिद्धार्थः सारथिर्बलम् । अनुज्ञातस्त्वया दीक्षां, जिघृक्षामि जिनान्तिके ॥ २१७ ॥ बलोऽप्यूचे सहायं त्वां, विसष्टुं नाहमुत्सहे । एतेन पणबन्धेन, विदधे तु तवेप्सितम् ॥ २१८ ॥ यदि देवप्रदत्ताप-त्प्रौढिव्यामूढमानसम् । दिवं यातः कदाऽप्येत्य, स्नेहान्मां बोधयिष्यसि ॥ २१९ ॥ तथेत्युक्त्वा व्यधात् स्वार्थं, सिद्धार्थस्तदनुज्ञया । चरंश्चारित्रमन्यत्र, ययौ च स्वामिना समम् ॥ २२० ॥

चिरादवसरं प्राप्य, कुन्ती कृष्णमथावदत् । पाण्डवाः काऽऽमतां वत्स !, त्वया निर्विषयीकृताः ? ॥ २२१ ॥ तवैवेयमशेषाऽपि, भरतार्धवसुंधरा । तत् प्रसीद स्वबन्धूनां, किमपि स्थानमादिश ॥२२२॥ केशवोऽप्यब्रवीन्नव्यां. दक्षिणाम्भोधिरोधसि । निर्माय पाण्डुमथुरां, तत्र तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥ २२३ ॥ अथैत्य हास्तिनं कुन्ती, सुतानां तदचीकथत् । आगत्य पाण्डुविषये, तत्तथा तेऽपि चक्रिरे ॥ २२४ ॥ अभिमन्यूत्तरापुत्रं, सुभद्रापौत्रमच्युतः । हस्तिनापुरभूपालं, परीक्षितमतिष्ठिपत् ॥ २२५ ॥

अथ तां द्वारकावार्तां, परावर्तयतां हृदि । पार्थानां पाण्डुमथुरा-राज्येष्वासीन्न निर्वृतिः ॥ २२६ ॥ ध्यायन्तः

१ मदिरया । २ स्मरताम् ।

सर्ववस्तूनां, ते केवलमनित्यताम्। दीनोद्धारदयादीनि, धर्मकर्माणि चक्रिरे ॥ २२७ ॥ पाण्डुः कुन्ती च संसार-मसारं दधतौ हृदि। तदा सस्मरतुः कामं, भगवन्तं व्रतार्थिनौ ॥ २२८ ॥ नाथोऽपि समवासार्षी-त्तत्रैत्य ज्ञाततन्मनाः। भगवांश्च विवस्वांश्च, परोपकृतिकर्मठौ ॥ २२९ ॥ धर्मजन्माऽथ सोत्कण्ठं, मातापितृपुरःसरः। गत्वाऽनमज्जगन्नाथ-माहितोन्माथ-मापदाम् ॥२३०॥ प्रभोः सुधामुचं श्रुत्वा, वाचं संविग्नमानसौ। प्रणम्य पाण्डुः कुन्ती च, परिव्रज्यामयाचताम् ॥२३१॥ स(त)दैव समयज्ञाना-मात्मजानामनुज्ञया। तयोरिष्टमपूरिष्ट, समीपेऽरिष्टनेमिनः ॥२३२॥ तावथासादितस्वामि-प्रसादमुदिताशयौ। व्रताचारमधीयानौ, समं तेन विजह्रतुः ॥ २३३ ॥ प्रभोः पित्रोश्च विरहे, पाण्डवैरुन्मनायितम्। नक्तंदिवं तदादिष्टे, धर्मे तु सुमनायितम् ॥ २३४ ॥ निर्माप्य तत्र तैश्चैत्यं, स्वाम्युत्कण्ठा व्यनोद्यत। मातापित्रोर्वियोगस्तु, ·क्रमयामास तन्मनः ॥ २३५ ॥ कृष्णा विज्ञा विशेषेण, शुश्रूषामास तांस्तदा। "प्रीतिपात्रं कलत्रं हि, सर्वक्लेशापहं नृणाम्" ॥२३६॥ ते पञ्चेषुजिगीषायां, विस्फुरत्पौरुषा अपि। ततस्तदेकविषयान्, विषयानुमेनिरे ॥ २३७ ॥

पर्यायेणाथ भुञ्जाना, सह तैर्दयितैः सुखम्। गर्भं बभार पाञ्चाली, निधानमिव मेदिनी ॥ २३८ ॥ अन्यतेजस्विमाहात्म्य-ग्रासोज्जागरतेजसम्। प्रातः प्राचीव मार्तण्डं, सा क्रमात् सुषुवे सुतम् ॥ २३९ ॥ जगदानन्दने तस्मि-न्नन्दने धर्मनन्दनः। जाते दानं ददौ किंच, शोधयामास चारकान् ॥ २४० ॥ नामास्य पाण्डवैः पाण्डु-सेन इत्युज्ज्वलौजसः। दीनानाथजनोद्धार-पुरःसरमख्यत ॥ २४१ ॥ पाण्डुसेनोऽथ सेनानी-रिव बाल्येऽपि विक्रमी। विज्ञः प्रज्ञावतामग्र्यो, जग्राह

१ कार्तिकस्वामी।

सकलाः कलाः ॥ २४२ ॥ जगचेतश्चमत्कारि–गुणगृह्यैः स पाण्डवैः । अद्भुतप्राभवप्राज्ये, यौवराज्ये न्ययुज्यत ॥ २४३ ॥ सर्वतः कुर्वता तेपा, ता तामर्हत्प्रमाननाम् । कल्याणोदर्कराज्यानां, ययौ कालः कियानपि ॥ २४४ ॥

मषीश्यामसुखो जातु, कराग्रोपात्तकौस्तुभः । युधिष्ठिरं जरासूनु–रुपतस्थे सद स्थितम् ॥ २४५ ॥ कृतसंमानमासीनं, वीक्ष्य हस्तेऽस्य कौस्तुभम् । अदभ्र संभ्रमं विभ्र–च्चं पप्रच्छ तपःसुतः ॥ २४६ ॥ एतदत्याहित किं नु ?, भ्रातरावेदय द्रुतम् । प्रभोश्चिरतनीं वार्चं, स्मरन्नस्मि भियाऽऽतुरः ॥ २४७ ॥ सत्यैव स्वामिनो वाणी–त्युक्तेऽनेन विषादवान् । पुनः कुन्तीसुतोऽवादी–द्यथावृत्त तदादिश ॥ २४८ ॥ सोऽप्युवाच शृणु भ्रात–र्यातोऽरण्यमहं तदा । व्याधवृत्तिश्चिर स्थित्वा, जातु वाणं मृगेऽक्षिपम् ॥ २४९ ॥ अथादित्सुः शर गच्छ–न्नहमन्तरितो द्रुमैः । अहो ! कोऽयमनागस्कं, सुखसुप्तमनालपन् ॥ २५० ॥ वाणेनाङ्घ्रितले वाढ, निर्घृणो निजघान माम् ? । मया तु जातु नाज्ञात–नामगोत्रो हत परः ॥ २५१ ॥ वेगादेप तदाख्यातु, नामगोत्रे निजे मम । येनाहमपि नाराचं, त प्रति प्रतिसंदधे ॥ २५२ ॥ श्रुत्वेति कस्यचिद्वाचं, धीरोदात्तां महात्मनः । नैणोऽयमिति निश्चिन्वन्, खेदमासादयं परम् ॥ २५३ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) दशमस्य दशार्हस्य, सूनुरानकदुन्दुभेः । नाम्ना जराकुमारोऽस्मि, जरादेव्यास्तनूद्भवः ॥ २५४ ॥ निर्मानुषे वसाम्यत्र, वने केनापि हेतुना । कोऽसि त्व पुनरित्युच्चै–र्दूरस्थस्तमवादिपम् ॥ २५५ ॥ तत सोऽवददेह्येहि, ज्यायोभ्रातरहं हरि । स एवास्मि प्रयत्नस्ते, निष्फलः सकलोऽभवत् ॥ २५६ ॥ त दृष्ट्वा वाणिजेनेव, दत्तं शुल्कमिदं त्वया । इति शृण्वन् वचस्तस्य, समीपं प्रापमाकुलः

१ प्रभोर्भाव प्राभवं–प्रभुता । २ 'आसीन तम्' इत्यन्वय । ३ 'वदादित' प्रतिद्वय० । ४ न मृग । ५ 'मा' प्रतिद्वय० ।

॥ २५७ ॥ कृष्णमालोक्य चामूर्च्छ-मपृच्छं चाप्तचेतनः । कथमेतदभूद्भ्रा ! ते, तदा द्वैपायने वनने ॥ २५८ ॥

अचीकथत्ततः कृष्णः, प्रभुवाक्यादनन्तरम् । पौरैः समुज्झिते मद्ये, षण्मासाः प्रययुः सुखम् ॥ २५९ ॥ आयाते मासि वैशाखे, कदम्बवनपालकः । सभायामायतिप्रेक्षी, मामुपेत्य व्यजिज्ञपत् ॥ २६० ॥ तत्र त्यक्तं तदा देव !, द्रुमपुष्पाधिवासितम् । उपागतेन सुस्वादु, मद्यं तत्पीतपूर्विणा ॥ २६१ ॥ केनापि सुहृदा साम्बः, प्राभृतीकृत्य पायितः । कुमारैः सह दुर्दान्तै-र्गृध्नुस्तद्वनमाययौ ॥ २६२ ॥ (युग्मम्) ते तत्रापानमाबध्य, तां सुरां स्वैरमापपुः । क्षणेन क्षीबतां प्राप्य, विचेलुश्च यदृच्छया ॥ २६३ ॥ तत्रैकान्ते तपस्यन्त-मन्तकं पापकर्मणाम् । द्वैपायनपरिव्राजं, ते निर्ध्याय दधुः क्रुधम् ॥ २६४ ॥ हन्यतामधुनैवायं, दुरात्मा मुनिपांसनः । व्यापादितः कथं नाम, दग्धुमीशिष्यते पुरीम् ? ॥ २६५ ॥ इति साम्बगिरा लेष्टु-चपेटा-यष्टि-मुष्टिभिः । हत्वा हत्वा मृतप्रायं, तं व्यधुर्भवदात्मजाः ॥ २६६ ॥ मृतोऽयमिति मूर्च्छालं, तं त्यक्त्वा गृहमाययुः । मूर्च्छाविरामे सामर्षं, तं च वीक्ष्याहमागमम् ॥ २६७ ॥

इत्याख्याय स्थिते तस्मि-न्ननर्थो मा स्म भूदितः । इत्यगच्छं सरामोऽहं, सान्त्वनाय मुनेर्वनम् ॥ २६८ ॥ कोपाटोपकडाराक्ष-मद्राक्षं तत्र तं मुनिम् । करौ च कुड्मलीकृत्य, सप्रश्रयमवादिषम् ॥ २६९ ॥ दुस्तपं ते तपः क्वेदं ?, मुने ! कोपः क्व चेदृशः ? । कथमेकत्र संवास-स्तेजस्तिमिरयोरयम् ? ॥ २७० ॥ मुहुः सिक्तं, शमाम्भोभिः, फलिष्यन्मुक्तिसंपदा । तपोबीजमखण्डं ते, क्रोधवह्निर्दहत्ययम् ॥ २७१ ॥ अज्ञानैर्मद्यपानान्धै-र्डिम्भरूपैर्महामुने ! । अपराद्धमिदं यत्ते, तदद्य क्षन्तुमर्हसि

१ "कथमेतदभूद्भ्रातस्तदा द्वैपायनं वनम्" प्रतिद्वय० । २ दृष्ट्वा ।

॥ २७२ ॥ अथारादीन्मुनिर्विष्णो !, पर्याप्तं तत्र सान्त्वनैः। अधुनैव क्रुधाऽन्धेन, निदानं विदधे मया ॥ २७३ ॥ द्वारकाया यदूनां च, क्षयाय स्वामतो हरे ! । सर्वस्य प्रलयो भावी, लोकस्यास्य युवां विना ॥ २७४ ॥ पुनः प्रसादनायास्य, साभिलाष विलोक्य माम् । न्यषेधल्लाङ्गली विष्णो !, कृतमेतस्य सान्त्वनैः ॥ २७५ ॥ वक्राङ्घ्रि-नासिका-हस्ताः, स्थूलोष्ठोदर नासिकाः। हीनाङ्गा विषमाङ्गाश्च, शान्तिं यान्ति न जातुचित् ॥ २७६ ॥

ततः प्रेङ्खन्मनःखेदे, मयि हर्म्यमुपेयुषि । द्वैपायननिदानार्थः, सर्वोऽपि पुरि पप्रथे ॥ २७७ ॥ स्वभावतो ममादेशा-दुपदेशादपि प्रभोः। बभूव धर्मकर्मैक-सज्जो द्वारवतीजनः ॥ २७८ ॥ तदा कृपालुः कालज्ञः, समेत्य भगवानपि । पितरौ स्वौ कुमारांश्च, प्रद्युम्नादीनदीक्षयत् ॥ २७९ ॥ रुक्मिणीप्रमुखाः स्वामी, मदीया महिषीरपि । प्राव्राजयदनेकं च, द्वारकालोकमाकुलम् ॥ २८० ॥ वत्सरे द्वादशेऽवश्यं, भाविनं द्वारकाक्षयम् । पृष्टः पुनर्ममादिश्य, विजह्रे प्रभुरन्यतः ॥ २८१ ॥ शश्वच्चतुर्थ-षष्ठादि-तपोनिष्ठैकचेतसः। जनस्यैकादशाब्दानि, निर्विघ्नं व्यतिचक्रमुः ॥ २८२ ॥ ततश्च द्वादशे वर्षे, व्यतीयुषि कियत्यपि । जितोऽस्मत्तपसा नष्टो, द्वैपायनमुनिर्ध्रुवम् ॥ २८३ ॥ एवं निश्चित्य पूर्लोकः, प्रमादं मदिरादिकम् । निस्तन्द्रः पुनरादद्रे, दुर्लङ्घ्या भवितव्यता ॥ २८४ ॥ (युग्मम्)

अथोत्पाता महीकम्प-निर्घातो-ल्कादयोऽभवन् । ग्रहेभ्यो निर्ययौ धूमः, कृशानुश्च विचस्वतः ॥ २८५ ॥ ननृतुश्चित्ररूपाणि, जहसुः शालभञ्जिका । अकाले राहुणा ग्रासः, सूर्याचन्द्रमसोरभूत् ॥ २८६ ॥ अकल्याणफलाः स्वप्ना, जनैर्ददृशिरे

१ 'नाभिका' प्रत्यन्तर० । २ 'विषमाक्षाश्च' प्रतिद्वय० ।

निशि । अनेशन् क्वापि रत्नानि, चक्रादीनि ममापि च ॥ २८७ ॥ ततः संवर्तको वातः, प्रावर्तत समन्ततः । स निचिक्षेप पुर्यन्त-र्दूरादुन्मूल्य पादपान् ॥ २८८ ॥ अन्तर्द्वासप्ततिः षष्टि-र्बहिश्च कुलकोटयः । अपिण्ड्यन्त भयात्रस्ता, अप्युपानीय केनचित् ॥ २८९ ॥ मयि पश्यति रामे च, वह्निमक्षाय कश्चन । दारुणो दारुपूर्णायां, द्वारकायामदीपयत् ॥ २९० ॥ अहं शोकान्धकारेण, धूमस्तोमेन चाम्बरम् । युगपत् परितः प्राप्त-व्यासेन व्यानशेतमाम् ॥२९१॥ अभ्रंलिहाभिर्ज्वालाभि-र्धूमोऽथ निरधूयत । मम शोकान्धकारस्तु, कामं वृद्धिमनीयत ॥ २९२ ॥ अथाहं वसुदेवं च, देवकीं चाथ रोहिणीम् । आरोप्य रथमाक्रष्टुं, प्रवृत्तः सह शीरिणा ॥ २९३ ॥ नाश्वैर्न वृषभैः किंचि-द्रथं क्रष्टुमशक्यत । आवां युगार्पितस्कन्धौ, ततोऽभूव धुरंधरौ ॥ २९४ ॥ अभञ्जि द्रुतमक्षाभ्यां, सद्योऽभाजि युगेन च । रथः कथंचिदावाभ्यां, निन्ये तदपि गोपुरम् ॥ २९५ ॥ अथ क्षणाददीयेतां, कपाटौ तत्र केनचित् । रामेणाङ्घ्रिप्रहारेण, व्यघट्येतां च वेगतः ॥ २९६ ॥ महीमग्नो रथः किंचि-दस्मत्कृष्टोऽपि नाचलत् । क्लीबः पित्रोरपि त्राणे, व्यषीदं पौरुषे ततः ॥ २९७ ॥ विषादिनं तदानीं मां, देवः कश्चि-द्दिवि स्थितः । उच्चैरुवाच भोः कृष्ण !, कृतं तव परिश्रमैः ॥ २९८ ॥ यस्मादस्मि स एवाहं, द्वीपायनवरः सुरः । उत्पन्नोऽग्निकुमारेषु, स्मृत्वा वैरं करोम्यदः ॥ २९९ ॥ किं त्वेकादश वर्षाणि, परमोत्कर्षचञ्चुना । जनानामप्रमादेन, नावकाशो ममाभवत् ॥ ३०० ॥ तदहो दहनेनैव, मन्निदानभुवाऽमुना । असावानेष्यते मृत्युं, मातापितृजनस्तव ॥ ३०१ ॥ यदभावि न तद्भावि, भावि चेन्न तदन्यथा । तद्वच्छत(तं) पुराऽऽख्यातं, मा स्म विस्मरतं मम ॥३०२॥ इति श्रुत्वाऽपि तद्वाच-माकर्षन्तौ रथं पुनः । भृशमावामभाषन्त, पितरः स्नेहकातराः ॥ ३०३ ॥ वत्सौ ! वात्सल्यमस्मासु, स्वोचितं चक्रथुर्युवाम् । अवश्यं

भाविनो भावाः, किं तु स्युर्महतामपि ॥ ३०४ ॥ ततोऽस्तु वां शिवः पन्था, विजयेथां चिरं युवाम् । अस्माभिः पुनरत्रैव, नेमिः शरणमाश्रितः ॥ ३०५ ॥ यद्दुद्धं मनसाऽस्माभि-र्वचसा यच्च भाषितम् । कृतं यच्चापि कायेन, तन्नो मिथ्याऽस्तु दुष्कृतम् ॥ ३०६ ॥ क्षमयामोऽखिलान् जीवान्, सर्वे क्षाम्यन्तु तेऽपि नः । मैत्री सर्वेषु भूतेषु, वैरमस्ति न केनचित् ॥ ३०७ ॥ अशनादिकमाहारं, प्रत्याख्यामश्चतुर्विधम् । अर्हदादींश्च पञ्चापि, स्मरामः परमेष्ठिनः ॥ ३०८ ॥ वयं कस्यापि नेदानी-मस्मदीयो न कश्चन । इत्युल्मदिष्णुनिर्वेद-मात्मानमनुशास्महे ॥ ३०९ ॥ इत्याहारपरीहार-तत्परैः पितृभिः पुनः । निसृष्टौ, वलितग्रीवौ, व्रजावः स्म कथंचन ॥ ३१० ॥

तदैव देवोपसद-स्तानधाक्षीत् क्षणेन सः । तेऽपि त्रिदिवमासेदु-र्ध्रुवं तद्ध्यानढौकितम् ॥३११॥ जरासन्धवधाख्यान-सदुपाध्याय ! पश्यति । नाथे त्वय्यप्यसह्येन, हहा ! दह्यामहेऽग्निना ॥ ३१२ ॥ इत्थमुत्थास्नुभिर्दीनैः, प्रलापैः पुरवासिनाम् । दीर्णकर्णः सरामोऽहं, जीर्णाराममुपागमम् ॥ ३१३ ॥ (युग्मम्) भवन्तीं भस्मसाद्वीक्ष्य, द्वारकां रङ्कवत् पुरः । तत्र स्थितं विषण्णात्मा, संकर्षणमवादिषम् ॥ ३१४ ॥ आर्य ! पुर्याः क्व सा लक्ष्मीः ?, क्व च दाहो महानयम् ? । क्व शौण्डीर्यमवार्यं तत् ?, क्व चेयं क्लीबता मम ? ॥ ३१५ ॥ आर्य ! किंकार्यतामूढः, प्रौढापत्पतितस्ततः । किं करोमि ? क्व गच्छामि, राजचक्रे विरोधिनि ? ॥ ३१६ ॥

सीरपाणिरथाभाणीत्, कृष्ण मा खेदमातथाः । प्रभुव्याख्यातमश्रौषीः, किं न संसारनाटकम् ? ॥ ३१७ ॥ अत्र

१ अधमदेवः ।

कर्मपरीणामः, सूत्रधारो निरर्गलः । प्राणिनो नाट्यपात्राणि, नानानेपथ्यधारिणः ॥ ३१८ ॥ स खलूच्छृङ्खलोत्साहः, स्वमतार्पितभूमिकः । हर्ष–शोकादिभिर्भाव–विवर्तैर्नर्तयत्यमून् ॥ ३१९ ॥ भवनाट्ये ततोऽनेन, सूत्रधारेण सूत्रिता । संस्था सर्वाऽपि पात्राणां, तद्विष्णो ! मा स्म खिद्यथाः ॥ ३२० ॥ गन्तव्यं पुनरावाभ्यां, पाण्डवेयान्तिकेऽधुना । ते स्मरन्त्युपकारं नो, नापकारं तु जातुचित् ॥ ३२१ ॥ अपकारेऽपि सौजन्यं, सुजनो नैव मुञ्चति । जहाति दह्यमानोऽपि, घनसारो न सौरभम् ॥ ३२२ ॥

ततः प्रचलितावावां, पाण्डवानां पुरीं प्रति । हस्तिकल्पपुरोद्यान–मागमाव श्रमार्दितौ ॥ ३२३ ॥ क्षुत्क्षामं वीक्ष्य मां रामो, भोजनानयनेच्छया । वेगात्तस्य पुरस्यान्तः, प्रस्थितोऽभिदधे मया ॥ ३२४ ॥ अच्छदन्ताभिधानोऽत्र, धृतराष्ट्रात्मजो नृपः । स च पाण्डवगृह्येण, मया वैरायते भृशम् ॥ ३२५ ॥ अनार्योऽयं किमप्यार्य !, चेद्वैरोचितमाचरेत् । विधीथास्ततः क्ष्वेडा–मापतेयमहं यथा ॥ ३२६ ॥ तत् प्रतिश्रुत्य रामेऽथ, पुरीमध्यमुपेयुषि । मम क्षणान्तरे क्ष्वेडा, कर्णमूलमुपागमत् ॥ ३२७ ॥ ततः क्रोधकरालोऽह–मत्युत्तालमधाविषम् । पिहितां च पदाऽऽहत्य, प्रतोलीमुदघाटयम् ॥ ३२८ ॥ भिन्दन्तमच्छदन्तस्य, चतुरङ्गां वरूथिनीम् । अद्राक्षं कुञ्जरालान–स्तम्भपाणिं च सीरिणम् ॥ ३२९ ॥ पुरीपरिघमादाय, धार्तराष्ट्रमवादिषम् । दुरात्मन्नागमं सोऽहं, कौरवान्तकरो हरिः ॥ ३३० ॥ ततः परिघमालोक्य, प्रणतो मृत्युकातरः । बद्धाञ्जलिरजल्पन्मां, स सुयोधनबान्धवः ॥ ३३१ ॥ किमाक्रम्यः कुरङ्गाणां, दुःस्थावस्थोऽपि केसरी ? । देव ! स्वसेवकस्यास्य, तदागः क्षम्यतामिदम् ॥ ३३२ ॥ तं मुक्त्वाऽथ प्रमादेन, पुनस्तद्वनमागमम् । नानामनोहराहार–

पाणिना सीरिणा समम् ॥ ३३३ ॥ रामस्तत्र मयाऽप्रच्छि, लब्धं भोज्यमिदं कथम्? । आयातोऽसि कथं चास्य, दृक्पथे परिपन्थिनः ? ॥ ३३४ ॥

रामेणाख्यायि गोविन्द !, कन्दुकाद्भोज्यमद्भुतम् । सुवर्णकटकक्रीत-मानयन्तमिदं पथि ॥ ३३५ ॥ कथंचिद् ज्ञातवृत्तान्तः, कृतान्त इव भीषणः । सैन्योदन्वानरौत्सीन्मा-मच्छदन्तोऽभ्यधादपि ॥ ३३६ ॥ (युग्मम्) कुत्राहो ! रोहिणीसूनो !, यासि पाण्डवबान्धव ! ? । गृहाणायुधमाधेहि, पुनरायोधने मनः ॥३३७॥ विमुच्य भोज्यपात्राणि, ततः क्ष्वेडायितोद्धतः । स्तम्भेन दलयन् वैरि-बलं दृष्टस्त्वयाऽप्यहम् ॥ ३३८ ॥

अथावां विहिताहारौ, ततः प्रचलितौ क्रमात् । उपागाव दुरापाम्बु, कौशाम्बं नाम काननम् ॥ ३३९ ॥ पुंनागपादपस्यास्य, छायामायातवानहम् । तृषार्दितः पयःपानं, श्रान्तो राममयाचिषम् ॥ ३४० ॥ सोपद्रवे वनेऽमुष्मिन्, कृष्ण ! मा भूः प्रमद्वरः । आगतो द्रुतमेषोऽह-मिति व्याहृत्य मां मुहुः ॥ ३४१ ॥ विनियुज्य च साहाय्ये, ममेह वनदेवताः । इतो जगाम रामोऽम्बु, निर्विलम्बमवेक्षितुम् ॥ ३४२ ॥ (युग्मम्) अहं तु प्रावृतं क्षौमे-णाङ्घ्रिमारोप्य जानुनि । अस्वपं श्रमसुप्राप-निद्रोऽत्रैव तरोस्तले ॥ ३४३ ॥ ततो विद्धोऽस्मि कस्माचि-द्भ्रमात् पादतले त्वया । इयं तव जरासूनो !, कथिता मूलतः कथा ॥ ३४४ ॥ श्रुत्वा विष्णुमुखादेवं, द्वारकादाहवैशसम् । इत्यशोचं चिरं दुःखा-दैवोपालम्भपूर्वकम् ॥ ३४५ ॥ रे दुर्विधेय ! वैधेय !, विधे ! विविधकौतुकाम् । एवंविधां विधायैता-मधाक्षीरधुना कथम् ? ॥ ३४६ ॥ दग्धौ हन्त हुताशेन, हा ! मातापितरौ मम । मामकीनाः क ते नाम, बन्धवः स्नेहबन्धुराः ? ॥ ३४७ ॥ जितवासवसाम्राज्यं, राज्यं हारि

रामकृष्णयोर्हस्तिकल्पपुरे गमनम् । ततः कौशाम्बवने गमनम् ॥

हरेः क तत् ? । क चास्येत्थमवस्थानं, तले सिकतिले तरोः ? ॥ ३४८ ॥ हा ! तत्राप्यस्य कुत्रेदं, मया बाणेन ताडनम् ? । धिङ् मां हन्त ! सुखसुप्त-भ्रातृहत्यामलीमसम् ॥ ३४९ ॥ शोचन्तमिति मामूचे, वात्सल्यादुत्सुको हरिः । अलमेभिर्विलापैस्ते, भव कार्यकरोऽधुना ॥ ३५० इत ऊर्ध्वं मुहूर्तेन, मृत्युर्भावी मम ध्रुवम् । तदिदानीं स्मरिष्यामि, श्रीनेमिपदपङ्कजम् ॥३५१॥ तत्त्वं कौस्तुभमादाय, जवेन व्रज पाण्डवान् । अन्यथा मथिताऽवश्य-मायातस्त्वां बलो बली ॥ ३५२ ॥ कियन्तमपि पन्थानं, यायाः पश्चान्मुखैः पदैः । यथा संकर्षणो रोषा-न्न स्यादनुपदी तव ॥ ३५३ ॥ मर्माविधमथोद्धृत्य, हरेरङ्घ्रितला-च्छरम् । कौस्तुभं च करे कृत्वा, धर्मजन्मन्निहागमम् ॥ ३५४ ॥

इत्याकर्ण्य जरासूनो-र्मुखाद्द्वारवतीकथाम् । प्रापुः परमसौजन्याः, शुचं पश्चापि पाण्डवाः ॥ ३५५ ॥ चित्तवृत्ति-कृतावासं, सम्यग्दर्शनमन्त्रिणा । यति-श्रावकधर्माभ्या-मात्मजाभ्यां च राजितम् ॥ ३५६ ॥ चारित्रराजमासन्ना-सीनसंतोष-सेवकम् । हत्वा शोकं विवेकोऽथ, पाण्डवानामदर्शयत् ॥ ३५७ ॥ (युग्मम्) तत्र वीक्षितमात्रेऽपि, तेऽन्वभूवन् परं सुखम् । विदांचक्रुश्च परमं, तमेवात्मोपकारिणम् ॥ ३५८ ॥ आकालं सत्कृतास्तेषा-मत्यन्तमपकारिणः । प्रत्येकं प्रत्यभासन्त, मोहराजादयस्तदा ॥ ३५९ ॥ निर्वेदाख्यः सखाऽभ्येत्य, सद्बोधसहितस्ततः । मोहादीनां पृथक् पार्थान्, दोषजातमजिज्ञपत् ॥ ३६० ॥ अथ ते पाण्डुजन्मान-श्चेतसोऽन्तरचिन्तयन् । अहितोऽपि हितो नूनं, मोहो नः प्रत्यभादयम् ॥ ३६१ ॥ एतस्य ज्येष्ठपुत्रेण, रागकेसरिणा श्रियः । असारा अपि नः सार-रूपत्वेन प्रदर्शिताः ॥ ३६२ ॥ नाम्ना द्वेषगजेन्द्रेण, सुतेनास्य

१ समीपस्थितसंतोषाभिधसेवकम् ।

कनीयसा । बन्धुष्वपि वधारम्भ-मकार्यं कारिता वयम् ॥ ३६३ ॥ अन्योऽप्येतस्य सतान-स्तानैघाय सुखश्रियाम् । सर्वदाऽभवदस्माकं, कपायविपयादिक ॥३६४॥ तस्मादेनं तिरस्कृत्य, कुर्मो नेतारमात्मनः । तं चारित्रक्षमाधीशं, साक्षीकृत्य जगत्प्रभुम् ॥ ३६५ ॥ किं तु न ज्ञायते देशो, यं पुनीतेऽधुना प्रभुः । यद्वा जानन्मुमुक्षून्नः, स्वयं सोऽनुग्रहीष्यति ॥ ३६६ ॥

साधीयोऽध्यवसायसंततिमयीमारूढवन्तो दृढं, निश्रेणिं स्पृहणीयबोधपदिमस्पष्टीभवद्दृष्टयः ।
तैस्तैरुत्कलिकाशतैः कवंचितं चेतो वहन्तस्तदा, पन्थानं किल पाण्डवा जिनपतेरालोकयांचक्रिरे ॥३६७॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रौपदीप्रत्याहरण-द्वारकादाह-कृष्णावसानवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशः सर्गः ।

अथ नेमिजिनादेशा-देशनाक्षीरसागरः । धर्मघोषमुनिः पाण्डु-मथुरोद्यानमाययौ ॥१॥ समागम मुनेस्तस्य, विदित्वोद्यानपालकात् । सहानुजैरजातारि-र्मुदितो वन्दितुं ययौ ॥ २ ॥ अथाध्यासीनमुन्मील-दानन्दाश्रुदबिन्दुभिः । सुरा-सुर-नराधीश-मण्डलैर्मण्डित सदः ॥३॥ निविष्टममरैः सृष्टे, विकचे काञ्चनाम्बुजे । कर्तुं विश्वत्रयीं धर्म-मयीमन्यं प्रजापतिम् ॥४॥

---

१ लघुत्वाय । २ साधीयान्-अतिप्रशस्यः । ३ उत्कण्ठाशतैः । ४ ' कवलित (व्याप्त) प्रतिद्वय० ।

पञ्चशत्या महामात्य–मुनीनां परिवारितम् । धर्मं साक्षादिवोदग्रै–स्तपोदानादिभिर्वृतम् ॥ ५ ॥ रूपस्य तपसोऽप्येक–माश्रयं श्रेयसां निधिम् । अद्राक्षीत् प्रीतिफुल्लाक्ष–स्तं मुनिं मेदिनीपतिः ॥ ६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) भक्तिनिर्भरमानम्य, तं ततो मुनिपुङ्गवम् । जराङ्गजन्मना सार्धं, न्यविक्षत पतिः क्षितेः ॥ ७ ॥ मुनीन्द्रः सोऽथ पीयूष–स्यन्दसोदरया गिरा । वैराग्यैकमयीं धर्म–देशनामुपचक्रमे ॥ ८ ॥

हा! धिक्साक्षाद्सारत्वं, संसारस्य विदन्नपि । मद्यान्मद्यपवत्तस्मा–न्नायं निर्विद्यते जनः ॥ ९ ॥ सुखाद्वैतमयाः कामं, येऽप्यनुत्तरनाकिनः । तेषामपि यतो हन्त, पर्यन्तविरसाः श्रियः ॥ १० ॥ कर्मस्तोमभुजिष्याणां, मनुष्याणां तु का कथा?। येषामायुः श्रियः सौख्यं, योषिद्भ्रूभङ्गभङ्गुरम् ॥ ११ ॥ संपद्भिर्दोर्विलासैश्च, येऽप्यहंकारिणोऽधिकम् । तेऽपि ह्यन्यस्य दृश्यन्ते, भ्रूलतापत्तवृत्तयः ॥ १२ ॥ येऽपि दोर्विक्रमाक्रान्त–भूचक्राश्चक्रवर्तिनः । जातुचित्तेऽपि वीक्ष्यन्ते, हन्त दीनां दशां गताः ॥ १३ ॥ दुःखैकान्तमयं संप–त्तारतम्यमयं च तत् । धीराः संत्यज्य संसार–मुत्तिष्ठन्ते विमुक्तये ॥ १४ ॥

इति संवेगिनीं वाच–मुचार्य विरते मुनौ । पाणिकुड्मलमामील्य, जगाद जगतीपतिः ॥ १५ ॥ भवानेव प्रभो ! वेद, कामं संसारमीदृशम् । गिरः प्रक्रमते वक्तु–मीदृशीर्न ह्यनीदृशः ॥ १६ ॥ निश्चित्यानुभवैस्तैस्तै–र्भवस्यानभिरामताम् । अस्माभिरपि वैराग्यात्, प्रविव्रजिषुमानसैः ॥ १७ ॥ श्रीनेमिस्वामिनो ध्यात–श्चिरादागमनोत्सवः । नूनं तेनापि विज्ञाय, प्रेषितोऽसीह नः कृते ॥ १८ ॥ (युग्मम्) तद्भवानपि नः साक्षा–त्तस्य मूर्तिर्जगत्पतेः । संसारसागरादस्मा–दुद्धरास्मांस्ततः

१ 'महामत्या' प्रतिद्वय० । २ भुजिष्यः–दासः ।

प्रभो ! ॥ १९ ॥ किं त्वर्थोऽतीन्द्रियज्ञान–शेवधीनां भवादृशाम् । न कोऽपि क्षेत्रकालाभ्यां, दवीयानप्यगोचरः ॥ २० ॥ तद्वनेऽभूद्यथा मृत्युः, शयालोर्वनमालिनः । जराङ्गजन्मनाऽनेन, तथा नः कथितः स्वयम् ॥ २१ ॥ तत्कृते जलमाहर्तुं, गतोऽभूत्तु हली तदा । तत्कथां श्रोतुमिच्छामः, स्वामिन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २२ ॥

अथेत्यव्याहतज्ञानो, व्याजहार मुनीश्वरः । बलः सलिलमादाय, केशवान्तिकमाययौ ॥ २३ ॥ जल्पति स्म च तं भ्रात–रुत्तिष्ठोत्तिष्ठ सत्वरम् । स्फीतमस्तीदमानीत–मम्भः सुरभि शीतलम् ॥ २४ ॥ तत् प्रक्षाल्य क्षणादास्यं, कणेहत्य निपीय च । दूरकान्तारसंचार–क्षतिः श्रान्तिर्विनीयताम् ॥ २५ ॥ अव्याहरति कंसारौ, सीरभृत् पुनरब्रवीत् । किमु रुष्टोऽस्यरिष्टारे!, कालक्षेपान्मनागपि? ॥२६॥ एष तेऽसांप्रतं रोषः, सांप्रतं तु प्रसीद मे। देशे दवीयसि प्राप्ति–र्वैरिणोऽत्रापराध्यति ॥ २७॥ तथाप्यस्मिन्नजल्पाके, सीरपाणिरचिन्तयत् । शयानोऽस्ति पथि श्रान्तः, शेतां नामैष तन्मनाक् ॥२८॥ इत्यालोच्य स्थितः कृष्णं, परितः कृष्णमक्षिकाः । भ्रमन्तीर्वीक्ष्य संभ्रान्तः, सोऽपि(प)निन्येऽवगुण्ठनम् ॥ २९ ॥ ततोऽपश्यदपेतासुं, कंसविध्वंसनं हली । शोणितैश्चोल्बणं भल्लि–व्रणं चरणपल्लवे ॥ ३० ॥ कोपाटोपात्ततः सिंह–नादमुच्चैश्चकार सः । येनारण्यमृगास्त्रेसुः, कम्पते स्म च काश्यपी ॥ ३१ ॥ जगाद च मदाध्मातः, पातकी ननु कोऽस्ति भोः ? । निद्राणमतुलप्राणं, योऽवधीन्मम बान्धवम् ॥३२॥ सुप्त मत्त प्रमत्तेषु, बाल स्त्री-मुनि गोष्वपि । क्रूरकर्मैकचाण्डालो–ऽप्यभिज्ञः प्रहरेत कः? ॥ ३३ ॥ दोर्दर्पोऽप्यस्ति चेत् कश्चित्, तत् स्वमाविःकरोतु सः । भुजोष्मज्वरिणां बाहुः, सर्वेषामेष भेषजम् ॥ ३४ ॥

---

१ 'क्षेपागमान्मयि,' 'क्षेपान्मनाग्मयि' प्रत्यन्तरपाठौ ।

इत्याद्यनेकशः कोपा-द्भिरमुदीर्य लाङ्गली । तारं पूत्कारमुन्मुच्य, मूर्छितः क्ष्मातलेऽपतत् ॥ ३५ ॥ क्षणाच्चैतन्यमासाद्य, शीतैः कान्तारमारुतैः । रोदयञ्श्वापदान् काम-माक्रन्दैर्विललाप सः ॥ ३६ ॥

हा ! विश्वेष्वेकशौण्डीर !, हा ! रिपुष्वेकरोषण ! । हा ! गुणिष्वेकधौरेय !, हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! ॥ ३७ ॥ हा ! कंसध्वंसघोराम !, हा ! कालानलनीरद ! । हा ! निःसन्धजरासन्ध !, हा ! रणक्रूरविक्रम ॥ ३८ ॥ हा ! लक्ष्मीकेलिपल्यङ्क !, हा ! निःशङ्कशिरोमणे ! । हा ! यशःकैरवाराम !, हा ! रामनयनोत्सव ! ॥ ३९ ॥ शस्त्राघातैर्द्विपां तैस्तैः, श्रमोऽप्यासीन्न ते पुरा । संप्रत्यङ्घ्रिव्रणादस्मा-न्मृत्युः श्रद्धीयतां कथम् ? ॥ ४० ॥ तदुत्तिष्ठ द्रुतं भानु-रारोहत्यन्तरम्बरम् । न खल्वत्यातपेऽल्पीयो-ऽप्यग्रतो गन्तुमीश्वहे ॥ ४१ ॥ चरणव्रणपीडाभि-र्न चेच्चलितुमीशिषे । तदाऽऽरोह मम स्कन्धं, बन्धो ! किमसि मोहितः ? ॥ ४२ ॥ किमिति क्रन्दतोऽप्येवं, वितरस्युत्तरं न मे ? । इमे हि श्रवसी पातु-मुत्सुके ते वचोऽमृतम् ॥ ४३ ॥ रोषं मयि पुराऽकार्षीः, साऽऽगस्यपि न जातुचित् । इदानीं तु विनाऽप्यागः, केयं ते दीर्घरोषिता ? ॥ ४४ ॥ हा ! दैव ! यद्यं नेतुं, चिन्तितोऽभूद्दशामिमाम् । तत्त्वया किं कृतो विश्व-मौलिलालितशासनः ? ॥ ४५ ॥ यद्वा ज्ञातं नितान्तं यं, विडम्बयितुमीहसे । तस्य कन्दलयस्येव-मतीव महतीः श्रियः ॥ ४६ ॥ एतैर्वा किमुपालम्भै-र्भ्रातर्यावः पुरः क्वचित् । दैवाय प्रभविष्याव-स्तत्रामुष्मै दुरात्मने ॥ ४७ ॥ निद्रासुखासिकालोभाद्, गन्तुमुत्सहसे न चेत् । भ्रातस्तदद्य तिष्ठावः, सच्छायेऽत्रैव कानने ॥४८॥ इत्यादि प्रलपन्नुच्चा-नचेन वचसा मुहुः । सीरभृत्तं दिनं तां च, यामिनीमत्यवाहयत् ॥ ४९ ॥ प्रगे च वचनैस्तैस्तै-रनुत्तिष्ठन्तमच्युतम् । जीवद्बुद्ध्या निजस्कन्ध-मध्यारोप्य बलोऽचलत् ॥ ५० ॥ स्कन्धन्यस्तहरिर्बन्धु-

स्नेहव्यामोहितो हली। भ्राम्यति स्म सरि-च्छैल-काननानि दिवानिशम् ॥ ५१ ॥ पुष्पैर्वन्यद्रुमाणां च, नित्यमानर्च शार्ङ्गिणम्। एवं रामोऽतिचक्राम, षण्मासान् पर्यटन् वने ॥ ५२ ॥ प्राप प्रावृडथाऽऽशान्ता-न्नीलयन्ती बलाहकैः। नूतनैरङ्कुरौ द्वारै-र्मेदिनीमण्डलं पुनः ॥ ५३ ॥

अथ ग्रावमयं शैला-दुत्तीर्णं हेलया हली। स्यन्दन कंचिदद्राक्षीत्, समभूभागभङ्गुरम् ॥ ५४ ॥ सज्जयंस्तं जजल्पेऽथ, सारथिः सीरपाणिना। रथेऽस्मिन् कणशो भग्ने, कस्ते मूढ! मुधा श्रमः? ॥५५॥ सारथिस्तमथोवाच, संगरेषु सहस्रशः। निर्व्यूढोऽप्यधुना पाद-प्रहारेणापि यो मृतः ॥ ५६ ॥ सोऽयं चेद्विश्वजीवातु-र्जीविता तव बान्धवः। खण्डशस्तद्गतोऽप्येष, प्रगुणीभविता रथः ॥ ५७ ॥ क्व मे बन्धुर्मृतोऽस्तीति, कामं साभ्यसूयमानसः। तं मुहुः कुटिलं पश्य-न्नचालीह्लाङ्गली पुरः ॥ ५८ ॥ रोपयन्तं निरूप्याथ, शिलायां नलिनीं क्वचित्। सारम्भमभ्यधात् कंचि-दुच्चैःशब्दं हसन् हली ॥५९॥ व्यामूढात्मन् किमेतस्मि-न्नत्यन्तकठिनेऽश्मनि। सहस्रैरपि यत्नानां, प्ररोहति सरोजिनी? ॥ ६० ॥ सोऽप्यवादीत्तवायं चेत्, प्राणिष्यति सहोदरः। पाषाणे तत् खरेऽप्यस्मिन्, प्ररोक्ष्यत्यरविन्दिनी ॥ ६१ ॥ इत्येतस्यापि भारत्या-मवज्ञाविवशाशयः। व्यक्तोत्प्रासस्मितस्मेर-श्चचाल मुसली पुरः ॥ ६२ ॥ ततो दावाग्निनिर्दग्धं, सिञ्चन्तमवनीरुहम्। कंचिदारामिकं रामः, पश्यति स्म व्रजन् पुरः ॥ ६३ ॥ तं चाभ्यधाद्विगेतां ते, हन्त दुर्व्यवसायताम्। मुञ्चन्ति जातुचिद्दग्ध-भूरुहोऽपि किमङ्कुरान्? ॥ ६४ ॥ स जगाद यदि स्कन्ध-शवो वार्तयिता त्वया। शाड्वलीभविता भूय-स्तदाऽयमपि पादपः ॥ ६५ ॥ तामश्रुत्वेव

१ दिगन्तान्। २ मेघैः। ३ 'स्यन्दन॰' प्रतिद्वय॰, स्यन्दनमिति स्यात्। ४ उत्प्रासः-उपहासः। ५ 'दुर्व्यवसायिताम्' प्रत्य॰

तद्वाच-मुच्चाल हली पुरः । दूर्वांश्च गोशवास्येषु, क्षिपन्तं कंचिदैक्षत ॥ ६६ ॥ तमप्यभिदधे गावः, कथमेताः परासवः । दूर्वाः कवलयिष्यन्ति, गताः कङ्कालशेषताम् ? ॥ ६७ ॥ तेनाप्यूचे बलः पत्न्यां, गन्ता चेदेष संस्थितः । चरितारस्तदा गावो-ऽप्यमूर्दूर्वाङ्कुरानिमान् ॥ ६८ ॥

रामोऽथाचिन्तयत् सत्यं, किं मृतोऽयं ममानुजः ? । वदन्ति यदमी सर्वे-ऽप्येकरूपमिदं वचः ॥ ६९ ॥ यावदित्यात्तचैतन्यः, किंचिच्चलति लाङ्गली । तावदुद्योतिताऽऽशान्तः, कश्चिदस्थात् पुरः सुरः ॥ ७० ॥ सोऽब्रवीत् सीरिणं सोऽहं, सिद्धार्थः सारथिस्तव । प्रभावात्तपसस्तस्य, देवभूयमुपागमम् ॥ ७१ ॥ स्मरस्येतत् परिव्रज्या-काले मामर्थयिष्यसे । यन्मामभ्युद्धरे-र्जातु, पतन्तं व्यसनार्णवे ॥ ७२ ॥ तत्त्वामिदानीमालोक्य, मोहनिद्राविसंस्थुलम् । प्रबोधयितुमभ्यागां, तां तवाभ्यर्थनां स्मरन् ॥ ७३ ॥ श्रीनेमिना पुरा मृत्यु-र्मुरारालेर्जरासुतात् । यदूचे तत्तथैवाभू-दन्यथा नार्हतां गिरः ॥ ७४ ॥ एतान्यश्म-रथादीनि, वैकृतानि कियन्त्यपि । भ्रातर्मोहव्यपोहाय, दर्शितानि मयैव ते ॥ ७५ ॥ विमुच्य तमिमं मोहं, संदोहं दुःखसंपदाम् । आत्मनीनं महत् किंचित्, कर्म निर्मीयतां त्वया ॥ ७६ ॥ बन्धवः खल्ववाप्यन्ते, जीवैर्जन्मनि जन्मनि । किं तु ते मोहसैन्यैक-केतवो भवहेतवः ॥ ७७ ॥ जीवाः सर्वे हहा ! बन्धु-संहतिस्नेहमोहिताः । दुःखप्लोप-क्षमे कर्म-ण्युत्सहन्ते न जातुचित् ॥ ७८ ॥ बन्धुस्नेहोऽन्तराम्भोधि-रेष्यतीनां सुखश्रियाम् । दुःखश्रेण्याश्च विश्राम-धाम तद्विधुनीहि तम् ॥ ७९ ॥

---

१ कङ्कालः—अस्थिपिञ्जरम् । २ मृतः । ३ 'भ्रातः !' प्रतिद्वय० ।

इति सिद्धार्थदेनोक्तां, गिरमाकर्ण्य लाङ्गली। जल्पति स्म त्वया बन्धो!, साधु साध्वस्मि बोधितः ॥ ८० ॥ किं तु मे कथय भ्रात-र्भ्रातुरस्य मुरद्विषः। मृत्युनाऽत्यन्तदुःखार्तः, प्रवर्ते क्वात्मनो हिते ? ॥ ८१ ॥ देवोऽभ्यधान्ननु भ्रात-स्त्रिलोकीकल्पपादपः। अस्त्येव भगवान्नेमि-र्दुःखार्त्तानामरुंतुदः ॥ ८२ ॥ श्रेयःपीयूषवर्षैक-प्रावृषं तत्पदान्तिके। दीक्षामादाय शाश्वत्या-मुपच्छस्व सुखश्रिय(या)म् ॥ ८३ ॥ तथेति प्रतिपेदान-स्तद्गिर सीरभृत्ततः। तत्समेतो मुराराते-रग्निकर्मादि निर्ममे ॥ ८४ ॥

ततोऽसौ यावदत्यन्तं, संयमोत्सुकमानसः। लाङ्गली तावदद्राक्षी-द्विद्याधरमृषिं पुरः ॥ ८५ ॥ प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ, रोहिणीतनयः क्षणात्। पप्रच्छ स्वागतं हर्ष-बद्धोत्कर्षमना मुनिम् ॥ ८६ ॥ मुनिरप्यभ्यधाद्भद्र!, विश्वभद्रंकरः प्रभुः। श्रीमन्नेमिर्द्रुतं ज्ञात-त्वन्मनाः प्रजिघाय माम् ॥ ८७ ॥ तत् कुरुष्व मनोऽभीष्टं, पुष्टये पुण्यसंपदाम्। कालोऽयमेव दुष्कर्मश्रेणिमर्मच्छिदे तव ॥ ८८ ॥ इत्युत्साहाग्रमानीतो, नभश्चरमुनेर्गिरा। प्रपेदे सर्वसावद्य-विरतिं सीरभृत् क्षणात् ॥ ८९ ॥ जराद्यतिरहस्यानां, जज्ञे विज्ञश्च तत्क्षणात्। भूयान्न खलु संस्कारो, जात्यरत्नैरपेक्ष्यते ॥ ९० ॥

साम्प्रतं च तपःकर्म, कुर्वन् षष्ठाष्टमादिकम्। तुल्यान्तःकरणाकारो, लोष्टेऽप्यष्टापदेऽपि वा ॥ ९१ ॥ शमाद्वैतसुधाकुण्ड-स्नानशौण्डमनाः सदा। तानप्यति हि मन्वानो, नाकिनः क्लेशपाकिनः ॥ ९२ ॥ वैरङ्गिकः शरीरेऽपि, जीवितव्येऽप्यरागवान्। अरिष्वपि निरातङ्को, निःशङ्को विपिनेष्वपि ॥ ९३ ॥ धर्मामृतमयैः शान्तै-स्तैस्तैर्वचनवीचिभिः। तत्र तत्र जनांस्तास्ता-नुप-

१ 'तन्मुखात्' प्रतिद्वय०। २ सुवर्णे।

कुर्वन्नखर्वधीः ॥ ९४ ॥ अरण्य-नगर-ग्राम-कर्वटेषु समीरवत् । स्वैरमप्रतिबद्धात्मा, विहरत्येककुण्डलः ॥ ९५ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) तत्तपर्याभिरश्रान्तं, कृतार्थंमन्यमानसः । सिद्धार्थदेवश्छायेव, तस्याभ्यर्णचरोऽभवत् ॥ ९६ ॥ एकतो भगवान्नेमि-रन्यतश्च स धीरधीः । मेदिनीमुपकुर्वाते, सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ९७ ॥ तत्तयोर्बन्धवो मार्ग-माश्रित्याशु तदाश्रितम् । निरीह-मनसो यूय-मप्येवं कर्तुमर्हथ ॥ ९८ ॥ एकैव सन्मणीनां हि, लोकालंकरणं गतिः । ध्वान्तध्वंसादृते कृत्यं, प्रदीपानां च नापरम् ॥ ९९ ॥ द्विपः क्षिप्ताः कृतं राज्यं, भुक्तमप्रतिमं सुखम् । किंचिद्वस्तन्न संसारे, यदद्याप्यवशिष्यते ॥ १०० ॥ केवलं तत्सुखाद्वैतं, मुक्तेर्भोक्तव्यमस्ति वः । तद्दातरि व्रते तस्मात्, कालक्षेपो न हि क्षमः ॥ १०१ ॥

इत्युच्चैर्विहितोत्साहा, धर्मघोषगुरोर्गिरा । संसारं झगिति त्यक्तु-मैषिषुः पाण्डुसूनवः ॥ १०२ ॥ ते ततः सहसोत्थाय, तमानम्य मुनीश्वरम् । उत्तरङ्गितसंवेगाः, प्राविशन्नगरीं पुनः ॥ १०३ ॥ ते मुहूर्ते शुभे कृष्ण-प्रीतेरानृण्यमिच्छवः । चक्रुर्ज-राङ्गजन्मानं, स्वराज्यस्याधिदैवतम् ॥ १०४ ॥ ते रुद्धान्यवरोद्धव्यैः, कारागाराण्यशोधयन् । आत्मानं पुनराकीर्णं, दुष्कर्म-परमाणुभिः ॥ १०५ ॥ दीनानां ते हिरण्यौघै-र्दौर्गत्यमुदमूलयन् । आत्मनस्तु बृहन्मूलं, संसारविषशाखिनम् ॥ १०६ ॥ जीर्ण-भ्रष्टानि ते विश्वे, चैत्यान्युद्दधुरर्हताम् । गम्भीरात् पुनरात्मानं, दुर्गत्याख्यान्धकूपतः ॥ १०७ ॥ अमेयानि वपन्ति स्म, सप्त-क्षेत्र्यां धनानि ते । मुक्तिर्येषामशेषाणा-मेकमेवाभवत् फलम् ॥ १०८ ॥ किमन्यत्ते तथाऽवर्षन्, सर्वतः कनकोत्करैः । लुम्प-न्ति स्म यथा नामा-प्युत्तमर्णाधमर्णयोः ॥ १०९ ॥

१ मलगमः ।

कुञ्जरेन्द्रानथारूढाः, सुरसिन्धुरबान्धवान् । तदात्वोचितमाणिक्य-मौक्तिकाकल्पशालिनः ॥ ११० ॥ उद्धूतचामरैः साक्षा-दप्सरोनिकरैरिव । वृताः शृङ्गारसंभार-सारैर्वाराङ्गनागणैः ॥ १११ ॥ सपौरैः सपरीवारैः, सामन्ता-मात्य-मन्त्रिभिः । अन्वीयमानाः ससुरै-रिव सामानिकामरैः ॥ ११२ ॥ लोकपाला इवाध्यक्षाः, पञ्चाप्युद्दामदीप्तयः । कराग्रप्रेङ्खितै रत्नैः, प्रीणयन्तोऽर्थिमण्डलम् ॥ ११३ ॥ तन्मार्गानुगमप्रौढ-तृष्णया कृष्णयाऽन्विताः । ऊरीकर्तुं परिव्रज्यां, प्रचेलुः पाण्डुसूनवः ॥ ११४ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) सनेत्राश्रुकणान् लाज-कणान् पौरमृगीदृशाम् । पाण्डवेयाः प्रतीच्छन्तो, बाह्योद्यानमुपाययुः ॥ ११५ ॥ तत्रोत्तीर्य गजेन्द्रेभ्यो, राजचिह्नान्यपास्य ते । सपत्नीकाः प्रभुं धर्म-घोषाख्यमुपतस्थिरे ॥११६॥ विज्ञा व्यज्ञापयन्नेनं, ते निपत्य पदाम्बुजे । शिरो नः पावय स्वामिन्, दीक्षादानात् स्वपाणिना ॥ ११७ ॥ भूत्वा भगवतो नेमे-स्ततः स प्रतिहस्तकः । दक्षिणो दीक्षयामास, मुनिः सप्रेयसीनमून् ॥११८॥ तदङ्गेषु तदा हर्षा-न्निर्गच्छत्पुलकच्छलात् । दृश्यन्ते स्म प्रणश्यन्ति, कल्मषाणीव सर्वतः ॥ ११९ ॥ तेषां भावारघट्टोऽन्त-र्वहति स्म तदा तथा । सिक्ताः पुण्यद्रुमाः कामं, यथाऽऽनन्दाश्रुकुल्यया ॥ १२० ॥ द्रौपद्यात्तव्रता तेषां, पञ्चानामनुगा बभौ । महाव्रतानां मूर्ताना-मिव मूर्तिमती क्रिया ॥ १२१ ॥ तान् प्रणम्य ततः सर्वः, पौरा-मात्यादिको जनः । मन्दं मन्दं प्रयाति स्म, श्रेयःसंभारनिर्भरः ॥ १२२ ॥

मनागपि । त्यजन्तो दूरतः काम–मालस्यादीनस्रूयकान् ॥ १२५ ॥ आननेन्दुमपश्यन्तो, जातु निद्राम्रृगीदृशः । क्रमेण द्वादशाङ्गयां ते, समभूवन्नधीतिनः ॥ १२६ ॥ (त्रिभिर्विशेपकम्) इत्याप्तश्रुतसंस्कारा, दधुर्गीतार्थताममी । रसेन्द्रसंस्कृता लोह–धातवो हेमतामिव ॥ १२७ ॥ याज्ञसेन्यप्युपामाना, प्रवर्तिन्याः पदाम्बुजम् । तपो-ज्ञान-विवेकानां, परां कोटिमशिश्रियत् ॥ १२८ ॥ ततः कदाऽप्यनुज्ञाप्य, धर्मघोषमुनीश्वरम् । ते पृथग्विहरन्ति स्म, हरन्तो विश्वकल्मषम् ॥ १२९ ॥ तप्यन्ते स्म तपस्तेऽभि–ग्रहोदग्रं पृथक् पृथक् । येन स्वं पवितुं शङ्के, साऽप्यैच्छन्मुक्तिकामिनी ॥ १३० ॥ संभाव्य सुभटं शत्रु–जित्वर निजमात्मजम् । मोहदुर्विषहोत्साहः, श्रीमान् धर्मः किमप्यभूत् ॥ १३१ ॥ धर्मसूतेः सदा शान्ति–हिमानीमहिमोदयः । जगत्यपि महामोह–ग्रीष्मारम्भं वृथाऽकरोत् ॥ १३२ ॥ धावन्तो विद्विषः स्वान्तः–पुरमादातुमन्तरा । के नाम-जंस्तपःध्नो[1], प्रशान्तिपरिखाम्भसि ? ॥ १३३ ॥ भीमस्याभूद्यथा सत्त्वं, दुर्लङ्घ्यमरिभिः पुरा । संप्रत्यपि तथैवासीदान्तरैः परिपन्थिभिः ॥ १३४ ॥ यथा यथाऽरिपड्वर्ग–निग्रहेऽभूदरुंतुदः । तथा तथा दधौ चित्रं, भीमः कोयमभीपणम् ॥१३५॥ भीमोऽन्तर्विद्विषः क्षान्ति–गद्याऽदलयत्तथा । यथा नामापि नाश्रौषी–द्देष तेषां पुनः क्वचित् ॥१३६॥ अर्जुनस्य मुनेर्जीया–त्तपो गाण्डीरताण्डवम् । येन जैनगवीवर्गः, स्त्रत्रितो निरुपद्रवः ॥ १३७ ॥ विधाय समताराधा–वेधं प्रशमपत्रिणा । पार्थः पाणौ करोति स्म, परमानन्दसंपदम् ॥ १३८ ॥ ध्यानवैश्वानरः पार्थ–मुनेरजनि कोऽप्यसौ । यस्य क्रोधाग्निरेवाभूदिन्धनं प्रज्वलिष्यतः ॥ १३९ ॥ नकुलस्य तपोऽम्भोधे–र्निर्गतं यच्छमामृतम् । प्रीयन्ते स्म सुरास्तेन, तत् किं नामात्र

---

१ 'काममभीमताम्' प्रतिद्वय० । २ 'ममता' प्रतिद्वय० ।

कौतुकम् ? ॥ १४० ॥ मन्ये मुनिषु सर्वेषु, सहदेवोऽधिदैवतम् । तपस्तरणिना यस्य, ज्ञानेन्दुरुपजीवितः ॥१४१॥ जीयते स पुरा पाण्डु-सूनुभिर्द्विषतां शतम् । तत्तदा जेतुमीषेऽष्टा-चत्वारिंशं तु कर्मणाम् ॥ १४२ ॥ ततो भीममुनिर्भीम-मित्यभिग्रहमग्रहीत् । कुन्ताग्रदत्तमेवोञ्छ-मादास्ये नान्यथा पुनः ॥ १४३ ॥ तस्य पुण्यात्मनः सोऽपि, मासैः षड्भिरपूर्यत । न किंचिदतिदुर्लभ्भं, मत्त्वनिर्णिक्तचेतसाम् ॥ १४४ ॥ प्रतिस्थानं प्रतिग्रामं, प्रत्यध्व प्रतिकाननम् । जनं धर्ममयैस्तैस्तै-र्वचोभिरुपकुर्वताम् ॥ १४५ ॥ एवं तेषां तपस्तत्त-न्महाभिग्रहदुस्तरम् । कुर्वतां खर्वतां नित्यं, नयतां कर्मसंहतिम् ॥ १४६ ॥ स्वदेहेऽपि निरीहाणा-मविरामविहारिणाम् । हायनान्यतिभूयासि, व्यतीयुः पाण्डुजन्मनाम् ॥ १४७ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

अथ नित्यविहारेण, विहरन्तोऽवनीतले । कदाचिदपि ते जग्मु-स्तुङ्गीशैलान्तिकक्षितिम् ॥ १४८ ॥ धर्मघोषगुरुं तस्य, शैलस्योपत्यकावने । ते जनादागतं श्रुत्वा, वन्दितुं मुदिता ययुः ॥ १४९ ॥ अद्राक्षुश्च गुरुं द्राक्षा-पाकपेशलया गिरा । दिशन्तं विशदं धर्मं, तिर्यञ्चर्त्यदिवौकसाम् ॥ १५० ॥ दूरादालोक्य तान् सोऽपि, गुरुः प्रीतितरङ्गितः । प्रत्युद्याति स्म विस्मेरः, संभ्रमादुज्झितासनः ॥ १५१ ॥ आनन्दाश्रुकणाकीर्ण-पक्ष्माणो रोमहर्षिणः । ते पदाम्भोरुहक्षिप्त-मौलयस्तं ववन्दिरे ॥ १५२ ॥ तानुत्थाप्य करे धृत्वा, प्रीतिगद्गदया गिरा । विकस्वरकपोलाक्षः, पप्रच्छ स्वागतं गुरुः ॥ १५३ ॥ पुनरासनमासीने, गुरौ तेऽभ्यर्णभूतले । वन्दिताः परिषदेव-नृ-तिर्यग्भिरुपाविशन् ॥ १५४ ॥ पुण्यार्जनकृते सर्व-सदस्यानां विशेषतः । तत्तपःप्रौढिमुद्दिश्य, वितेने देशनां विभुः ॥ १५५ ॥ देशनान्तेऽखिलश्रेयः-संभारात्संभरिर्जनः । प्रणम्य तं विभुं

१ , स्तुङ्गी ' प्रत्यन्तर० ।

तांश्च, ययौ स्थानं निजं निजम् ॥ १५६ ॥

विस्मेरमनसोऽत्यन्त–मथैते गुरुमभ्यधुः । करिष्यन्तेऽपराः सर्वा, वार्ताः पश्चादपि प्रभो ! ॥ १५७ ॥ कथ्यतां तावदेतन्नो, यदारण्याः शरीरिणः । क्रूरा अप्यत्र दृश्यन्ते, शम–संवेगशालिनः ॥ १५८ ॥ तद्यौष्माकागमस्यैवा–नुभावोऽयं किमद्भुतः ? । किं वाऽत्र किंचिदप्यस्य, जृम्भते कारणान्तरम् ? ॥१५९॥ ततोऽभाषिष्ट भगवान्, पुर-ग्रामादिषु क्रमात् । विहरन्नभ्यगात् पूर्वं, शैलेऽस्मिन्मुशाली मुनिः ॥ १६० ॥ उपास्यमानः सिद्धार्थ–देवेनाद्भुतभक्तिना । मासक्षपणमातेने, सोऽनुन्यस्य म धीरधीः ॥ १६१ ॥ पर्यन्ते तपसोऽमुष्य, स पारणकहेतवे । पुरे कस्मिंश्चिदासन्ने, विवेश वशितेन्द्रियः ॥ १६२ ॥ विशन् स्वरूप-लावण्य–पुण्यमूर्तिः कयाऽप्यसौ । कूपकण्ठस्थया दृष्टः, समीपस्थार्पि(पि)तार्भया ॥ १६३ ॥ रूपाऽऽक्षिप्ता गले बद्ध्वा, रज्जुं कुम्भधियाऽथ सा । कूपे प्रक्षेप्तुमारेभे, तं बालं वलितानना ॥ १६४ ॥ तद्विलोक्य मुनिर्वेगा–दागत्य प्रतिबोध्य ताम् । निन्दन् व्यामोहिनीं रूप–संपदं स्वां न्यवर्तत ॥ १६५ ॥ जग्राहाभिग्रहं चेति, वने काष्ठादिहारिभिः । दत्तेनान्नादिनाऽवश्यं, पारयिष्यामि नान्यथा ॥ १६६ ॥ ततः प्रभृति तेनैव, विधिना कृतपारणः । तप्यमानस्तपोऽत्युग्रं, सोऽस्थादत्रैव कानने ॥ १६७ ॥

तमनेदंयुगीनाज्ञा–भोगमुद्दामतेजसम् । ते विलोक्य तपस्यन्तं, तृण-काष्ठादिहारिणः ॥ १६८ ॥ गत्वा स्वस्वनरेन्द्रेभ्यः, शशंसुरतिविस्मिताः । अधृष्यश्रीर्वने कश्चि–त्तपस्यति पुमानिति ॥ १६९ ॥ (युग्मम्) भीतान्तःकरणास्तेऽपि, भूभुजस्तुच्छ-

१ शिखरे ।

चेतमः । स्वतुल्यकलिताशेष–जगतोऽन्तरचिन्तयन् ॥ १७० ॥ नूनमन्यूनमाहात्म्य–तपःपल्लवितोर्जितः । कोऽप्यसावस्मदीयानि, राज्यान्याच्छेतुमिच्छति ॥ १७१ ॥ तत्संप्रत्येव तं हन्म, इत्यालोच्य महीभुजः । सर्वे सर्वाभिमारेण, तं झगित्यभ्यपेणयन् ॥१७२॥ ततः पादातिका-श्वीय–रथ्य-हास्तिकशालिनः। अभ्येत्यास्मिन् वने याव–त्ते रामं परितः स्थिताः ॥१७३॥ तावत् सिद्धार्थदेवेन, नित्यं रामोपसेविना । सिंहाः फालक्रियोत्ताला, विक्रियन्ते स्म कोटिशः ॥ १७४॥ तैश्च वित्रासिताशेष–सैनिकास्तेऽवनीभुजः । तत्क्षणक्षुभितस्वान्ता, न्यवर्तन्त प्रणम्य तम् ॥ १७५ ॥

तदा प्रभृति निःसीम–शमैकनिरतेरपि । रामस्य भुवने नाम, नृसिंह इव पप्रथे ॥ १७६ ॥ पश्यन्तोऽथ शमं तस्य, शीतांशुपरिभाविनम् । लक्षयन्तोऽपरिक्षामां, भूतग्रामे[1] दयार्द्रताम् ॥ १७७ ॥ विन्दानाः समपिण्याक[2]–हिरण्यां च निरीहताम् । शृण्वानाश्च गिरं धर्म–मयीममृतजित्वरीम् ॥ १७८॥ क्रूरा अप्युज्झितक्रौर्याः, शमैकमयचेतसः । सर्वेऽप्यत्र वने वन्याः, प्रत्यबुध्यन्त जन्तवः ॥ १७९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) सम्यक्त्वं जगृहुः केचि–त्ते देशविरतिं परे । अन्ये च भद्रकीभूय, पापकर्माणि तत्यजुः ॥ १८० ॥ चक्रिरेऽनशनं केचित्, कायोत्सर्गं व्यधुः परे । शिष्या इवान्ये रामर्षे–रासन्नासन्नसेविनः ॥ १८१ ॥ कश्चित्तु प्राग्भवप्रीति–भावाज्जातिस्मरो मृगः । कल्याणभक्तिरश्रान्त–मुपासामास तं मुनिम् ॥ १८२ ॥ भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा च सोऽजस्रं, सार्थमावासितं वने । गृहीतान्नांश्च काष्ठादि–हारकानगवेषयत् ॥ १८३ ॥ यदा चैक्षिष्ट तान् क्वापि, तदैवागत्य सत्वरम् । संकेतैः प्रणिपाताद्यैः, स रामर्षिमजिज्ञपत् ॥ १८४ ॥ पारयित्वा ततो ध्यानं, रामस्तस्यानुरोधतः ।

१ प्राणिसमूहे । २ पिण्याकः–तिलखलः ।

तद्दर्शितपथो गैक्ष्यं, सार्थादिभ्योऽग्रहीत्तदा ॥ १८५ ॥

हर्म्याद्यर्हाणि साराणि, काष्ठान्याहर्तुमन्यदा । रथकारास्तदाऽभ्येयु-र्भूयांसः काननोदरम् ॥ १८६ ॥ भ्राम्यन्नेणः स तान् वीक्ष्य, मासक्षपणपारणम् । विधातुमनसे राम-मुनयेऽज्ञापयद् द्रुतम् ॥ १८७ ॥ तेनाग्रगामिना सोऽपि, निराकाङ्क्ष-मना मुनिः । ईर्यान्यस्तचक्षुस्ता-नुपागमत् वनच्छिदः ॥ १८८ ॥ छेदं छेदं तरून् सारान्, तेऽपि मध्यंदिने तदा । नानारस-वतीपाकाः, समगच्छन्त भुक्तये ॥ १८९ ॥ धर्मं साक्षादिवायान्तं, दूरादालोक्य तं मुनिम् । सानन्दो रथकाराणा-मग्रणी-रित्यचिन्तयत् ॥ १९० ॥ धन्यादिशाखिनामेव, स्थानेऽस्मिन् विपिने कथम् । कल्पद्रवोऽपि दृश्यन्ते ?, भाग्यं नस्तदहो महत् ॥ १९१ ॥ ऐहिकश्रीफलाः कामं, तेऽपि कल्पद्रवोऽथवा । एते तु मुनयः स्वर्गा-पवर्गैकमलाफलाः ॥ १९२ ॥ तदद्य खलु धन्योऽस्मि, स्तुत्यमद्यैव जन्म मे । जातं सफलमद्यैव, वनागमनमप्यदः ॥ १९३ ॥ इत्यादि चिन्तयन्नन्त-रुन्मीलत्पुल-काङ्कुरः । अभ्युत्थाय स भून्यस्त-मौलिस्तं मुनिमानमत् ॥ १९४ ॥ प्रासुकैरेषणीयैश्च, तैस्तैरानन्दितेन्द्रियैः । पीनप्रीतिः स पानान्नै-रुपतस्थे यलं मुनिम् ॥ १९५ ॥ तन्मनोवृत्तिमालोक्य, श्रद्धातिशयबन्धुराम् । रौहिणेयमुनिश्चित्ते, चिन्तयामा-सिवानिति ॥ १९६ ॥ अहो ! महात्मनोऽमुष्य, भावः कोऽप्येष निस्तुषः । एवमानन्दवैक्लव्य-मिदानीं यद्दधात्यसौ ॥१९७॥ तनोति कृतिनां भाग्यं, भावस्तात्कालिकोऽपि यत् । मूलादुन्मूलयते तेषां, तेनैव भवभूरुहः ॥ १९८ ॥ तन्महात्मायमारूढ-स्तस्मिन् भावेऽस्ति संप्रति । यस्मिन् करप्रणेयानि, मन्ये मुक्तिसुखान्यपि ॥ १९९ ॥ ततोऽङ्गाधारमात्राय, प्रान्ताहारेच्छुर-प्यहम् । न भावस्खलनं किंचित्, करिष्येऽस्य विवेकिनः ॥ २०० ॥ ततो राममुनिर्भैक्ष्य-मादातुमुपचक्रमे । दातुं च रथकृ-

द्वर्ग-ग्रामणीर्मुदिताशयः ॥ २०१ ॥ तावुभावपि सत्रीक्ष्य, दातृ पात्रशिरोमणी । स कुरङ्गोऽपि संवेग-भावनामित्यभावयत् ॥ २०२ ॥ अहो धन्योऽयमेनाद्य, ग्रामणीर्विपिनच्छिदाम् । यस्य प्रादुरभूत् पुण्य-प्राग्भारोऽयमचिन्तितः ॥ २०३ ॥ मुनिभ्यो दत्तमीदृग्भ्यो-ऽन्यदाऽपि शिवसंपदे । किं पुनस्तद्यदेतस्मिन्, मासक्षपणपारणे ॥२०४॥ अहं तु न तपः किंचित्, कर्तुमल्पमपि क्षमः । छिद्यन्ते कर्मणा मर्म-ग्रन्थयो येन तत्क्षणात् ॥ २०५ ॥ न चैतादृग्विध किंचि-द्दानं दातुमपीश्वरः । हा ! हतोऽहमिदं जन्म, धिङ्मे तिर्यक्त्वपांसुरम् ॥ २०६ ॥ इत्यमीषां परां कोटि-मीयुषां भावसंपदः । उपरिष्टात् पपातार्द्ध-च्छिन्नो वात्याहतस्तरुः ॥ २०७ ॥ तन्निपाताभिघातेन, ते त्रयोऽपि गतासवः । कल्पे ब्रह्माभिधेऽभूव-न्नमरास्तुल्यसंपदः ॥ २०८ ॥ तिर्यङ्गरा मरानित्थ, प्रतिस्थान प्रबोधयन् । बभार व्रतपर्यायं, सीरभृद्वत्सरान् शतम् ॥ २०९ ॥ तत्प्रभृत्यनुभावेन, मुनेर्लाङ्गललक्ष्मणः । इद शान्ताखिलक्रूर-श्वापदं समभूद्वनम् ॥ २१० ॥

इत्याकर्ण्य कथां तस्य, धर्मघोषमुनेर्मुखात् । विषादकलुषात्मानः, पाण्डवेया बभाषिरे ॥ २११ ॥ ईदृगद्वैतचारित्र-पवित्रात्मा बलो मुनिः । हा ! धिगस्माभिरत्यन्त, भाग्यरन्ध्यैर्न वन्दितः ॥ २१२ ॥ श्रोत्रपात्रीकृता यस्य, वार्ताऽपीयमनुत्तरा । निषिञ्चत्यन्तरात्मान-मश्रान्तममृतैरिव ॥ २१३ ॥ निश्वभद्रकर स स्या-द्यदि साक्षादवेक्षितः । श्रेयःसंवलितानन्द-मयं नस्तज्जगद्भवेत् ॥ २१४ ॥ (युग्मम्) तत्रैवाभूदभाग्यैर्न-स्तावत् सप्रति तु प्रभो ! । श्रीनेमिस्वामिपादार-विन्दं वन्दामहे यदि ॥ २१५ ॥ तद्भवत्येव नः सर्व-पाप्मभ्यः सलिलाञ्जलि । बिभर्ति कृतकृत्यत्व, व्रतग्रहणमप्यदः ॥ २१६ ॥ (युग्मम्) कि तु निजगदम्भोज-स्मेरणद्युमणिः प्रभुः । क्वाधुना विहरत्येव, विद्म किमपि नो वयम् ॥ २१७ ॥

रामर्षेः स्वर्गमनम् ॥

इत्युक्ते सूनुभिः पाण्डो-धर्मघोषमुनीश्वरः। ज्ञानालोकमयेनाक्ष्णा, साक्षात्कृतजगज्जगौ ॥ २१८ ॥ आर्या-नार्येषु देशेषु, मध्यदेशादिषु क्रमात्। विहृत्य ह्रीमदाद्येषु, भूधरेष्वप्यनेकशः ॥ २१९ ॥ मार्तण्ड इव राजीव-खण्डान्निशि निमीलितान्। मोहव्यामोहितांस्तांस्तान्, प्राणिनः प्रतिबोध्य च ॥ २२० ॥ ज्ञात्वा नेदीयसीमात्म-निर्वृतिं भुवनप्रभुः। गिरिं रैवतकं नाम, नन्वलंकुरुतेऽधुना ॥ २२१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) इत्यस्य गिरमाकर्ण्य, विक्लवोत्सुकचेतसः। स्वामिसंगमसोत्कण्ठा, जजल्पुः पाण्डुसूनवः ॥ २२२ ॥ ननु त्वरितमद्यैव, तर्हि प्रस्थीयतां प्रभो !। दर्श्यतां नः पुरोभूय, पादास्तस्य जगत्पतेः ॥ २२३ ॥ मा स्म निर्भाग्यधौरेयाः, पुरस्तादेव तं विभुम्। निर्वाणपदवीं प्राप्तं, न वन्दिष्यामहे वयम् ॥ २२४ ॥ पुरस्कृत्येति तं वेगा-न्मुनिं रैवतकं प्रति। श्रीमन्नेमिजिनं नन्तुं, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ २२५ ॥ अविश्रान्तं व्रजन्तस्ते, दर्शनोत्कण्ठिताः प्रभोः। हस्तिकल्पं पुरं जग्मु-र्मासक्षपणपारणे ॥ २२६ ॥ नगरेऽस्मिन् विशन्तस्ते, धर्मघोषमुनीश्वरम्। व्यज्ञापयन्निति प्रीत्या, निपत्याङ्घ्रिसरोरुहे ॥ २२७ ॥ प्रभो ! रैवतकोऽमुष्मात्, पुराद्द्वादशयोजनीम्। प्रगेतनप्रयाणेन, तत्र प्रायो गमिष्यते ॥२२८॥ तद्दृष्टे विट(ष्ट)पाधीशे, पारणाविधिरस्तु नः। इत्यभिग्रहमातेनु-स्ते तरङ्गितसंमदाः ॥२२९॥ प्रविश्याथ पुरे तस्मि-न्नुज्जयन्तगिरेः पथा। जनानागच्छतो वीक्ष्य, श्यामीभूतास्यपङ्कजान् ॥२३०॥ क्षणं यावदमी तस्थुः, किंचिच्चकितचेतसः। चारणः श्रमणः कश्चि-त्तावदागाद्विहायसा ॥२३१॥ (युग्मम्) परिम्लानमुखो धर्म-घोषाय विहितानतिः। प्रणम्य पाण्डवैः पृष्टः, स व्याचष्टेति शिष्टधीः ॥२३२॥ सन्नकर्मारिरासन्नं, ज्ञात्वा निर्वाणमात्मनः। भगवान् समवासार्षीदेत्य रैवतकाचले ॥२३३॥ रूप्य-काञ्चन-माणिक्य-मयवप्रत्रयाङ्कितम्। नानामणिप्रभाजाल-केलिभिर्लसगोपुरम् ॥ २३४ ॥

सर्वतो रत्नभित्त्यन्तः-संक्रान्तप्रतिमाच्छलात् । एकाशोकमपि व्याप्त-मशोकविपिनैरिव ॥ २३५ ॥ आनन्दानामुपादानं, निदानं पुण्यसंपदाम् । सुरा विरचयांचक्रु-र्देशनागारमन्तिमम् ॥ २३६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विकुर्वन्ति स्म गीर्वाणाः, ककुप्सु चतसृष्वपि । तस्यान्तर्भूरिमाणिक्य-भासुरा चतुरासनीम् ॥ २३७ ॥ ततोऽस्मिन्नुल्लसद्धर्म-ध्वजमञ्जरिताङ्गणे । राकाहिमकराकार-जैत्रच्छत्रत्रयोल्बणे ॥ २३८ ॥ यथास्थानं समासीन(ने)सुरा सुर-नरे श्वरे । सिंहासनमलंकृत्य, कृत्यवित् पूर्वदिङ्मुखम् ॥ २३९ ॥ मोक्षं प्रति प्रतिष्ठासु-र्विश्वानुग्रहकाम्यया । चिरं चकार भगवा-नन्तिमां धर्मदेशनाम् ॥ २४० ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) प्रतिबुद्धास्तया केचि-द्व्रतमाददिरे क्षणात् । श्रावकत्वं परे भेजु- रन्ये भद्रकतां पुनः ॥ २४१ ॥

ततः परीतः साधूना, पट्त्रिंशैः पञ्चभिः शतैः । पादपोपगमं चक्रे, मासिकानशनं विभुः ॥ २४२ ॥ ततः शुचिसिताष्ट-म्यां, चित्रायां चित्रिताशयैः । सगतः परितः शक्र-प्रमुखैस्त्रिजगज्जनैः ॥ २४३ ॥ साधुभिः सहितः शुद्ध-शैलेशीध्यान-बन्धुरः । आशु लम्भितवान् सर्वं, कर्मजातं निरशताम् ॥ २४४ ॥ साग्रमब्दसहस्रायु-र्जगदेकदिवाकरः । निर्व्याबाधसुखां स्वामी, निर्वाणपदवीं ययौ ॥ २४५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ततः कुमाराः प्रद्युम्न-साम्बाद्याः सत्त्वशालिनः । रथनेम्या-दयः स्वामि-भ्रातरश्च तरस्विनः ॥ २४६ ॥ कृष्णस्याष्टौ महिष्यश्च, तथैव मुनयोऽपरे । साध्व्यश्च राजीमत्याद्या, भूयस्यः शिवमासदन् ॥ २४७ ॥ (युग्मम्) प्रभोर्माता शिवादेवी, समुद्रविजयः पिता । सहैव सर्वैर्दाशार्हे-र्देवभूय-मुपा(पे)यतुः ॥२४८॥ कुबेरः शिबिकां शक्र-शासनाद्व्यकरोत् क्षणात् । हरिर्विधिवदभ्यर्च्य, न्यधात्तस्यां वपुः प्रभोः ॥२४९॥ गोशीर्ष-चन्दनाद्यैश्च, काष्ठै रत्नशिलातले । वितेनुर्दिशि नैर्ऋत्या, त्रिविष्टपसदश्चिताम् ॥२५०॥ उत्पाद्य शिबिकां तत्र, नीत्वा

तस्यां विभोर्वपुः । स्वयं तस्याग्निसंस्कारं, वासवोऽकारयत् सुरैः ॥ २५१ ॥ निर्वापिते चिताग्नौ च, मेघैः क्षीरोदवारिभिः । देवैर्भूपैर्जनैश्चान्यै–रस्थ्यादि जगृहे प्रभोः ॥२५२॥ तस्मिंश्च वह्निसंस्कार–पूते रत्नशिलातले । सुत्रामा सूत्रयामास, श्रीनेमिजिन-मन्दिरम् ॥२५३॥ आनम्यानम्य तत्रस्थां, स्वामिनः प्रतिमां ततः । साश्रुः सुर-नरेशादिः, स्वं स्वं स्थानं ययौ जनः ॥२५४॥

विद्याधरमुनेर्वाच–मित्युपश्रुत्य दुःश्रवाम् । दशां दुःखमयीं कांचित्, पाण्डवेयाः प्रपेदिरे ॥ २५५ ॥ जल्पन्ति स्म च भाग्यं नः, सर्वथा प्रतिलोमिकम् । यन्न सीरभृता नापि, स्वामिना संगमोऽभवत् ॥ २५६ ॥ त एव जगति स्तुत्या–स्ते त्रिलोकीविशेषकाः । धन्या माता तदीयैव, तज्जन्मैव फलेग्रहि ॥ २५७ ॥ येषां दीक्षोत्सवः स्वामि–पाणिना पावितोऽभवत् । अविश्रान्तं पिबन्ति स्म, स्वामिवागमृतं च ये ॥ २५८ ॥ (युग्मम्) धन्येष्वपि हि धन्यास्ते, ते च श्लाघ्यतमाः सताम् । स्वामिनैव समं येषां, निर्वाणमहिमाऽप्यभूत् ॥ २५९ ॥ इयताऽपि कृतार्थत्वं, यद्व्रतं समपादि नः । चेत्तु प्रभुरपीक्ष्येत, तत् स्यात्तस्यापि मञ्जरी ॥ २६० ॥ प्रभोर्वागमृतैश्चेन्नः, सिच्येतायं तपस्तरुः । ततो वाङ्मनसातीतं, किमप्येष फलेद् ध्रुवम् ॥ २६१ ॥ किं पुनर्भाग्यशून्यानां, फलन्ति न मनोरथाः । “ न जातु स्याद्दरिद्रस्य, कल्पद्रुमसमागमः ” ॥ २६२ ॥ तत्ता-वज्जगृहेऽस्माभि–र्दुस्तरोऽयमभिग्रहः । यद्वयं पारयिष्यामो, दृष्टे स्वामिनि नान्यथा ॥ २६३ ॥ तत्तमेव पुरस्कृत्य, प्रत्यासन्ने नगोत्तमे । आरुह्य विमलाख्येऽस्मिन्, कुर्महे निजमीप्सितम् ॥ २६४ ॥ अत्र हि क्षीणनिःशेष–कर्मसंततयः पुरा । मुनयः पुण्डरीकाद्याः, कोटिशः प्रययुः शिवम् ॥ २६५ ॥ तदयं सर्वतीर्थेषु, महत्तीर्थं गिरीश्वरः । अस्माकमप्यभीष्टार्थ–सिद्धये

१ ‘स्वामिन्’ प्रतित्रय० ।

भविताऽधुना ॥ २६६ ॥ इत्यालोच्य तमद्रीन्द्र–मारोहन् पाण्डवाः क्षणात् । दुःसाधेऽपि न साध्येऽर्थे, मन्दायन्ते महाशयाः ॥ २६७ ॥ गिरेः शिरसि ते तस्य, विधायाराधनाविधिम् । धर्मघोषगुरोः पार्श्वे, चक्रिरेऽनशनक्रियाम् ॥ २६८ ॥

अथेक्षमाणा भृशमात्मतुल्यान्, जगत्यशेषानपि देहभाजः । साम्यामृताम्भोधिनिमज्ञनैक–प्रशान्तमन्तःकरणं वहन्तः ॥ २६९ ॥ मतिं मितध्यानसमाधिबन्ध–प्रबन्धमैत्रीमधुरां दधानाः । निश्रेणिकल्पां शिवमन्दिरस्य, श्रेणिं श्रयन्तः क्षपकाभिधानाम् ॥ २७० ॥ सर्वक्रियाकौशलशालिचेतसो, निर्याम्यमाणा गुरुणैव तेन ते । आसादयामासुरसादितौजसः, क्रमात्त्रिलोकीकृतकेलिकेवलम् ॥ २७१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) धर्मं विशुद्धमुपदिश्य ततः सदैव, मर्त्या–सुरे सदसि योगजुषो मुहूर्तम् । पाण्डोः सुताः क्षणमयोगिगुणास्पदे ते, विश्रम्य मुक्तिपदमक्षयसौख्यमीयुः ॥ २७२ ॥ तत्पथानुगमकाम्यविक्रमा, निर्मलानशनकर्मपावनी । नन्दिनी द्रुपदभूभुजोऽपि सा, ब्रह्मलोकमतुलश्रियं ययौ ॥२७३॥ हुताशैः संस्कारं त्रिदशतरुदारुप्रणयिभिस्तदङ्गानां तत्तद्विधिमधुरमाधाय विबुधाः । जगत्काम्ये तस्मिन् गिरिशिरसि निर्वाणमहिमा–महं चक्रुर्नृत्यत्सुरयुवतिसंगीतकमयम् ॥ २७४ ॥ इत्येतत्किल पाण्डवेयचरितं पर्याप्तमेतस्य तु (नु), ब्रूमः किं महिमानमन्वहमपि व्यातन्महेऽस्मै नमः । यस्यैककमलङ्घितान्यचरितारण्यापि विद्वद्वगी, श्राम्यन्तीव पदे पदे वत परां सीमानमालम्बते ॥ २७५ ॥ एतस्य स्तुतये कुतूहलितया जिह्वान्तयोगासना–न्यध्यास्ते कविमण्डलस्य नियतं देवी गिरामीश्वरी । कुण्ठीयन्ति कनीयसोऽपि कवितुं येऽन्ये प्रबन्धान्मुहुः, तेऽप्यस्मिन् किमपि प्रगल्भवचसो वाचस्पतीयन्ति यत् ॥२७६॥ एतस्मिन् व्यवहारकौशलमिह व्युत्पत्तयः प्रश्रय-प्रायेषु प्रसभं गुणेषु दधते वैदग्ध्यमस्मादृशः । अस्मिन् संवननप्रपञ्चपटिमा कीर्तेरुदात्तक्रम-स्त्रैलोक्याभयदानपीनमहिमा धर्मोऽप्य-

मुष्मिन् परः ॥ २७७ ॥ एकस्यापि महात्मनोऽस्ति चरितं यस्मिंस्तदप्यास्पदं, कल्याणस्य न कस्य यत्पुनरलंचक्रुस्त एते-ऽद्भुताः। श्रीनेमिर्मुशली हरि-प्रतिहरी पाण्डोः सुताः कौरवा, भीष्मः कर्ण-कृपादयश्च बहवस्तस्यास्य किं ब्रूमहे ॥ २७८ ॥ किं त्वस्मिन्नियमस्ति दोषकणिका वक्ता यदस्मादृशः, सन्तः सच्चरितामृतैकरसिकास्तस्यामनास्थापराः। सौरभ्यस्पृहयावतंस-पदवीं पङ्केरुहं लम्भयन्, पङ्कोत्पत्तिकलङ्कमस्य मतिमान् को नाम मीमांसते ? ॥२७९॥ षष्ठाङ्गोपनिष-त्रिषष्टिचरिताद्यालोक्य कौतूहला-देतत् कन्दलयांचकार चरितं पाण्डोः सुतानामहम्। तत्राज्ञानतमस्तिरस्कृतिवशादुत्सन्नमासन्नयं, यत्किंचिन्ननु मय्यनुग्रहधिया शोध्यं तदेतद्बुधैः ॥ २८० ॥

यावत् संसारतापव्यतिकरभिदुरा वाग् जिनानां मुनीन्द्र-
प्रज्ञाकान्तावगाढा विधुरयति सुधादीर्घिकादर्पमुद्राम्।
तावन्निर्निद्रकार्तस्वरकमलकलां पुष्पदश्रान्तमस्यां
विश्वं विद्वद्द्विरेफार्पितमहिममहाकाव्यमेतद्धिनोतु ॥ २८१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये बलदेवस्वर्गगमन-श्रीनेमिनाथ-पाण्डवनिर्वाणवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

भविताऽधुना ॥ २६६ ॥ इत्यालोच्य तमद्रीन्द्र–मारोहन् पाण्डवाः क्षणात् । दुःसाधेऽपि न साध्येऽर्थे, मन्दायन्ते महाशयाः ॥ २६७ ॥ गिरेः शिरसि ते तस्य, विधायाराधनाविधिम् । धर्मघोषगुरोः पार्श्वे, चक्रिरेऽनशनक्रियाम् ॥ २६८ ॥

अथेक्षमाणा भृशमात्मतुल्यान्, जगत्यशेषानपि देहभाजः । साम्यामृताम्भोधिनिमज्जनैक–प्रशान्तमन्तःकरणं वहन्तः ॥ २६९ ॥ मतिं सितध्यानसमाधिबन्ध–प्रबन्धमैत्रीमधुरां दधानाः । निश्रेणिकल्पां शिवमन्दिरस्य, श्रेणिं श्रयन्तः क्षपकाभिधानाम् ॥ २७० ॥ सर्वक्रियाकौशलशालिचेतसो, निर्याम्यमाणा गुरुणैव तेन ते । आसादयामासुरसादितौजसः, क्रमात्रिलोकीकृतकेलिकेवलम् ॥ २७१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) धर्मं विशुद्धमुपदिश्य ततः सदैव, मर्त्या–सुरे सदसि योगजुषो मुहूर्तम् । पाण्डोः सुताः क्षणमयोगिगुणास्पदे ते, विश्रम्य मुक्तिपदमक्षयसौख्यमीयुः ॥ २७२ ॥ तत्पथानुगमकाम्यविक्रमा, निर्मलानशनकर्मपावनी । नन्दिनी द्रुपदभूभुजोऽपि सा, ब्रह्मलोकमतुलश्रियं ययौ ॥२७३॥ हुताशैः संस्कारं त्रिदशतरुदारुप्रणयिभिस्तदङ्गानां तत्तद्विधिमधुरमाधाय विबुधाः । जगत्काम्ये तस्मिन् गिरिशिरसि निर्वाणमहिमा–महं चक्रुर्नृत्यत्सुरयुवतिसंगीतकमयम् ॥ २७४ ॥ इत्येतत्किल पाण्डवेयचरितं पर्याप्तमेतस्य तु (नु), ब्रूमः किं महिमानमन्वहमपि व्यातन्महेऽस्मै नमः । यस्यैकक्रमलङ्घितान्यचरितारण्यापि विद्वद्गवी, श्राम्यन्तीव पदे पदे बत परां सीमानमालम्बते ॥ २७५ ॥ एतस्य स्तुतये कुतूहलितया जिह्वान्तयोगासना–न्यध्यास्ते कविमण्डलस्य नियतं देवी गिरामीश्वरी । कुण्ठीयन्ति कनीयसोऽपि कवितुं येऽन्ये प्रबन्धान्मुहुः, तेऽप्यस्मिन् किमपि प्रगल्भवचसो वाचस्पतीयन्ति यत् ॥२७६॥ एतस्मिन् व्यवहारकौशलमिह व्युत्पत्तयः प्रश्रय-प्रायेषु प्रसभं गुणेषु दधते वैदग्ध्यमस्मद्गिरः । अस्मिन् संवननप्रपञ्चपटिमा कीर्तेरुदात्तक्रम-त्रैलोक्याभयदानपीनमहिमा धर्मोऽप्य-

मुष्मिन् परः ॥ २७७ ॥ एकस्यापि महात्मनोऽस्ति चरितं यस्मिंस्तदप्यास्पदं, कल्याणस्य न कस्य यत्पुनरलंचक्रुस्त एते-ऽद्भुताः। श्रीनेमिर्मुशली हरि-प्रतिहरी पाण्डोः सुताः कौरवा, भीष्मः कर्ण-कृपादयश्च बहवस्तत्रास्य किं ब्रूमहे ॥ २७८ ॥ किं त्वस्मिन्नियमस्ति दोषकणिका वक्ता यदस्मादृशः, सन्तः सच्चरितामृतैकरसिकास्तत्रामनास्थापराः। सौरभ्यस्पृहयावतंस-पदवीं पङ्केरुहं लम्भयन्, पङ्कोत्पत्तिकलङ्कमस्य मतिमान् को नाम मीमांसते ? ॥२७९॥ पद्माङ्गोपनिप–त्रिषष्टिचरिताद्यालोक्य कौतूहला-देतत् कन्दलयांचकार चरितं पाण्डोः सुतानामहम्। तत्राज्ञानतमस्तिरस्कृतिवशादुत्सूत्रमासूत्रयं, यत्किंचिन्ननु मय्यनुग्रहधिया शोध्यं तदेतद्बुधैः ॥ २८० ॥

यावत् संसारतापव्यतिकरभिदुरा वाग् जिनानां मुनीन्द्र-
प्रज्ञाकान्तावगाढा विधुरयति सुधादीर्घिकादर्पमुद्राम्।
तावन्निर्निद्रकार्तस्वरकमलकलां पुष्पदन्तावमस्यां
विश्वं विद्वद्द्विरेफार्पितमहिममहाकाव्यमेतद्धिनोतु ॥ २८१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये बलदेवस्वर्गगमन-श्रीनेमिनाथ-पाण्डवनिर्वाणवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

। अथ प्रशस्तिः ।

श्रीकोटिकाख्यगणभूमिरुहस्य शाखा, या मध्यमेति विदिता विटपोपमाऽस्याः ।
श्रीमश्ववाहनकुले सुमनोऽभिरामः, ख्यातोऽस्ति गुच्छ इव हर्षपुरीयगच्छः ॥ १ ॥
तत्राजनि श्रुतसुधाम्बुधिरिन्दुरोचिः-स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽभयदेवसूरिः ।
शान्तात्मनोऽप्यहह ! निःस्पृहचेतसोऽपि, यस्य क्रियाऽखिलजगज्जयिनी बभूव ॥ २ ॥
यद्वक्रीड इवावतीर्य परमज्योतिर्निवर्तः क्षितौ, तत्पट्टाम्बरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिः प्रभुः ।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः पपौ, विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंषि वृद्धिं पुनः ॥ ३ ॥
तस्य पदे मदनादि-द्वेषिजयी विजयसिंहसूरिरभूत् । यद्वपुषि स्पर्धाऽभूत्, लावण्यामृत-शमामृतयोः ॥ ४ ॥
श्रीचन्द्रसूरिरभवत्, तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः । विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः ॥ ५ ॥
धर्म-ज्ञान विवेक-संयम तपःसंकेतकेलीगृहं, स श्रीमान् मुनिचन्द्रसूरिरभवत् तत्पट्टभूषामणिः ।
नूमस्तत्करपुष्करस्य महिमां किं नाम यत्सौरभै-र्गण्यन्ते यत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम् ॥ ६ ॥
श्रीदेवभद्रसूरि-र्बभूव तच्चरणकमलरोलम्बः । येन कलैः कीर्तिरवै-रभितो मुखरीकृतं भुवनम् ॥ ७ ॥

१ 'पमेऽस्याः' प्रत्यन्त० । २ 'पुषः' प्रत्य० ।

मुनिचन्द्रसूरिपट्टे, श्रीदेवानन्दसूरयोऽभूवन् । स्तोत्राय यद्गुणानां, ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः ॥ ८ ॥
तेषां कल्पतरुत्रिविष्टपगवीचिन्ताश्मवैहासिका-दादेशात् कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि ।
श्रीदेवप्रभसूरिभिस्तदुसुरां पाण्डोश्चरित्रं किम-प्येतत्तद्विबुधादिशिष्यहृदयोल्लासार्थमग्रथ्यत ॥ ९ ॥
श्रीयशोभद्रसूरीणां, तथाऽत्र व्यापृता दृशः । यथैतदगमत् सर्वं, विद्वल्लोकावलोक्यताम् ॥ १० ॥
ज्ञानैकमयमूर्त्तीना-मस्मिन्नवरमान्विते । श्रीनरचन्द्रसूरीणां, प्रज्ञया कृतकायितम् ॥ ११ ॥
प्रीत्याऽवलोकनेनैव, कर्णक्रोडनवातिथेः । कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति, ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः ॥ १२ ॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

१ वैहासिकः-हास्यकारकः । २ 'च प्रकाशितम्' प्रत्यन्त० ।

। अथ प्रशस्तिः ।

श्रीकोटिकाख्यगणभूमिरुहस्य शाखा, या मध्यमेति विदिता विटपोपमाऽस्याः ।
श्रीमश्नवाहनकुले सुमनोऽभिरामः, ख्यातोऽस्ति गुच्छ इव हर्षपुरीयगच्छः ॥ १ ॥
तत्राजनि श्रुतसुधाम्बुधिरिन्दुरोचिः-स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽभयदेवसूरिः ।
शान्तात्मनोऽप्यहह ! निःस्पृहचेतसोऽपि, यस्य क्रियाऽखिलजगज्जयिनी बभूव ॥ २ ॥
यद्वक्रीड इवानतीर्य परमज्योतिर्निवर्तः क्षितौ, तत्पट्टाम्बरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिः प्रभुः ।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः पपौ, विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंपि वृद्धिं पुनः ॥ ३ ॥
तस्य पदे मदनादि-द्वेषिजयी विजयसिंहसूरिरभूत् । यद्वपुषि स्पर्धाऽभूत्, लावण्यामृत-शमामृतयोः ॥ ४ ॥
श्रीचन्द्रसूरिरभवत्, तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः । विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः ॥ ५ ॥
धर्म-ज्ञान-विवेक-संयम-तपःसंकेतकेलीगृहं, स श्रीमान् मुनिचन्द्रसूरिरभवत् तत्पट्टभूषामणिः ।
भूमन्तरकरपुष्करस्य महिमां किं नाम यत्सौरभै-र्गण्यन्ते वत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम् ॥ ६ ॥
श्रीदेवभद्रसूरि-र्बभूव तच्चरणकमलरोलम्बः । येन कलैः कीर्तिरवै-रभितो मुखरीकृतं भुवनम् ॥ ७ ॥

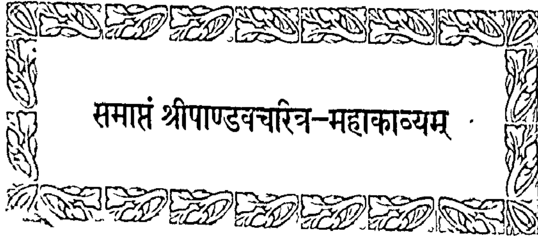
१ 'पमेऽस्याः' प्रत्यन्त० । २ 'पुषः' प्रत्य० ।

मुनिचन्द्रसूरिपट्टे, श्रीदेवानन्दसूरयोऽभूवन् । स्तोत्राय यद्गुणानां, ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः ॥ ८ ॥
तेषां कल्पतरुत्रिविष्टपगवीचिन्ताश्मवैहासिका-दादेशात् कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि ।
श्रीदेवप्रभसूरिभिस्तनुभुवां पाण्डोश्चरित्रं किम-प्येतच्चद्विबुधादिशिष्यहृदयोल्लासार्थमग्रथ्यत ॥ ९ ॥
श्रीयशोभद्रसूरीणां, तथाऽत्र व्यापृता दृशः । यथैतदगमत् सर्वं, विद्वल्लोकावलोक्यताम् ॥ १० ॥
ज्ञानैकमयमूर्तीना-मस्मिन्नवरसान्विते । श्रीनरचन्द्रसूरीणां, प्रज्ञया कतकायितम् ॥ ११ ॥
प्रीत्याऽवलोकनेनैव, कर्णक्रोडनवातिथेः । कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति, ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः ॥ १२ ॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

१ वैहासिकः-हास्यकारकः । २ 'च प्रकाशितम्'' प्रत्यन्त० ।

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्

॥३१०॥

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्